

Müəlliflərdən

337
YəE

DÜNYAMALI VƏLİYEV
iqtisad üzrə elmlər doktoru

AQİL ƏSƏDOV
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BEYNƏLXALQ İQTISADİYYAT
DƏRSLİK

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
29.09.1997-ci il tarixli 686 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş və
qıf verilmişdir.

TƏKMİLLƏŞDİRİLMİŞ VƏ GENİŞLƏNDİRİLMİŞ İKİNCİ
NƏŞR

“Avropa” nəşriyyatı
BAKİ- 2012

RƏYÇİLƏR:

İqtisad elmləri doktoru, professor

İsa Ahyev

İqtisad elmləri doktoru

Rövşən Quliyev

V-49. Dünyamalı Vəliyev, Aqil Əsədov “Beynəlxalq iqtisadiyyat”. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2012, 400 səh.

Kitabda beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri, beynəlxalq ticarət siyasəti, valyuta bazarı və valyuta sistemləri, maliyyə, kapital və işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti, tədiyyə balansı və beynəlxalq inteqrasiyaya dair müasir nəzəri baxışlar, onların praktikada tətbiqi məsələləri, *qloballaşma dövründə beynəlxalq iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri* kompleks şəkildə xarakterizə edilmişdir. Müasir qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələr sistemində iştirakı, eləcə də beynəlxalq interasiya proseslərində iştirakın daha da səmərəliləşdirilməsi istiqamətləri faktiki materiallar əsasında ətraflı təhlil edilmişdir.

Kitab ali təhsilin bakalavr və magistr pilləsində beynəlxalq münasibətlər, dünya iqtisadiyyatı, menecment, maliyyə-kredit, beynəlxalq ticarət və s. ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Kitab, həmçinin beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar müvafiq dövlət qurumlarında çalışanlar, dünya bazalarını çıxan iş adamları, ixtisasartırma kurslarının dinləyiciləri, eləcə də müvafiq istiqamətlərdə elmi araşdırmalar aparən tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətlidir.

V 4702060106 qriffli nəşr
8032 - 2012

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	6
I HİSSƏ: Beynəlxalq iqtisadiyyat: nəzəriyyə, siyasət və reallıqlar.....	11
FƏSİL 1. BEYNƏLXALQ İQTISADİYYATIN TƏKAMÜLÜ.FƏNNİN PREDMETİ.....	12
1.1.Beynəlxalq iqtisadiyyat müasir iqtisadi nəzəriyyələr sistemində.....	12
1.2. Beynəlxalq iqtisadiyyatın strukturu.....	15
1.3.Beynəlxalq iqtisadiyyat fənninin predmeti.....	17
FƏSİL2. BEYNƏLXALQ TİCARƏTİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR.....	23
2.1. Beynəlxalq ticarətin iqtisadi əsasları.....	23
2.2. Beynəlxalq iqtisadiyyatda tələb və təklif.....	25
2.3. İstehsal amillərinin beynəlxalq bölgüsü	29
2.4. Dünya bazarı və əmtəələrin beynəlxalq hərəkəti.....	34
2.5. Dünya təsərrüfatı və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti.....	36
FƏSİL3. BEYNƏLXALQ TİCARƏT NƏZƏRİYYƏLƏRİ.....	41
3.1 Merkantilizm doktrinası.....	41
3.2. Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri.....	42
3.3. Beynəlxalq ticarətdən əldə edilən qazanc və ticarət şərtləri.....	46
3.4. Hekşer-Ohlinin istehsal amillərinin nisbəti vəziyyəti və Leontyev təzadı.....	50
3.5. Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin inkişafı.....	53
3.6. Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti haqqında nəzəriyyələr.....	64
3.7. İqtisadi inkişaf və beynəlxalq ticarət.....	82
FƏSİL 4. BEYNƏLXALQ TİCARƏT SİYASƏTİ.....	88
4.1. Beynəlxalq iqtisadi siyasət haqqında ümumi anlayış.....	88
4.2. Beynəlxalq ticarətin gömrük-tarif tənzimləmələri.....	91
4.3. Gömrük tariflərinin tətbiqinin iqtisadi nəticələri.....	94
4.4. Xarici ticarət siyasətinin digər istiqamətləri: qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları.....	104
4.5. Xarici ticarətin beynəlxalq miqyasda tənzimlənməsi.....	108
4.6. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə beynəlxalq ticarət siyasəti.....	113

FƏSİL 5. KAPITAL VƏ MALİYYƏNİN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTİ.....	118
5.1. Kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətinin mahiyyəti və iqtisadi nəticələri.....	118
5.2. Beynəlxalq kapital hərəkəti nəzəriyyələri.....	121
5.3. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formaları.....	126
5.4. Birbaşa xarici investisiyalar.....	130
5.5. Transmilli şirkətlər.....	134
5.6. Beynəlxalq kredit və dünya borc böhranı.....	142
5.7. Xarici borc problemi və onun aradan qaldırılmasına dair tədbirlər.....	154
FƏSİL 6. İŞÇİ QÜVVƏSİNİN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTİ.....	157
6.1. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq axınının tarixi.....	157
6.2. Beynəlxalq əmək bazarı.....	158
6.3. İşçi qüvvəsinə olan tələb.....	159
6.4. İşçi qüvvəsi təklifi.....	160
6.5. İşçi qüvvəsi axınının iqtisadi nəticələri.....	161
FƏSİL 7. BEYNƏLXAQ İQTİSADI İNTEQRASIYA.....	165
7.1. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya anlayışı.....	165
7.2. İqtisadi birləşmələr nəzəriyyələri.....	166
7.3. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyasının əsas formaları.....	172
7.4. Avropa İqisadi Birliyi.....	175
7.5. Dünyada digər iqtisadi birləşmələr.....	185
FƏSİL 8. BEYNƏLXALQ VALYUTA SİSTEMİ VƏ VALYUTA MƏZƏNNƏSİ.....	194
8.1. Beynəlxalq valyuta sistemləri.....	194
8.2. Valyuta və valyuta bazarları haqqında ümumi anlayış.....	209
8.3. Valyuta məzənnəsi.....	214
8.4. Valyuta məzənnəsinə təsir edən amillər.....	219
8.5. Valyuta siyasəti.....	222
8.6. Beynəlxalq nəqdiyyə (likvid) ehtiyatları.....	223
FƏSİL 9. TƏDİYYƏ BALANSI.....	226
9.1. Tədiyyə balansının mahiyyəti.....	226
9.2. Tədiyyə balansını üzrə uçot aparılmasının prinsip və qaydaları.....	228
9.3. Tədiyyə balansında tarazlıq və kəsir anlayışı.....	231
9.4. Tədiyyə balansının strukturu.....	232
9.5. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının aktual problemləri.....	238
9.6. Tədiyyə balansının tənzimlənmə mexanizmi.....	251

Fəsil 10. QLOBALLAŞMA DÖVRÜNDƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADIYYATIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	258
10.1 Qlobal iqtisadiyyatın əsasları.....	258
10.2. Qlobal iqtisadi inteqrasiya proseslərinin nəzəri əsasları.....	272
10.3 Qlobal maliyyə böhranının mahiyyəti, səbəbləri və təzahür formaları.....	277
10.4. Qloballaşma və milli dövlətlərin mənafeləri.....	288
10.5. Beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiya sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsi.....	295

II HİSSƏ: Azərbaycan Respublikası beynəlxalq əlaqələr sistemində.....305

FƏSİL 1. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ.....306

1.1. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri sovet hakimiyyəti illərində.....	306
1.2. Müstəqil Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması.....	309
1.3. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin inkişaf dinamikası.....	321

FƏSİL 2. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KAPITAL VƏ MALİYYƏNİN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTİNDƏ İŞTIRAKI.....330

2.1. Xarici investisiya sahəsində dövlət siyasəti.....	330
2.2. Beynəlxalq kredit və Azərbaycanda xarici borc problemi.....	339
2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti.....	344

FƏSİL 3. AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİ SİSTEMİNDƏ.....353

3.1. TRACECA proqramı və regionda nəqliyyat sistemini inkişafı.....	353
3.2. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi.....	363
3.3. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri.....	367
3.4. Azərbaycanda nəqliyyat sisteminin inkişafı.....	369
3.5. Rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı.....	387
Təvsiyə edilən ədəbiyyatlar.....	393

GİRİŞ

Beynəlxalq iqtisadiyyat və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, bu münasibətləri doğuran səbəblər və onların nəticələri daim diqqət tələb edən ciddi ictimai problemlərdəndir. Bu və ya digər ölkənin sürətlə sənayələşməsində, yüksək həyat səviyyəsinin təmin olunmasında beynəlxalq əmək bölgüsünün nə dərəcədə müsbət rol oynadığı iqtisadi tarixdən yaxşı məlumdur. Lakin, o da yaxşı məlumdur ki, beynəlxalq əmək bölgüsünün faydaları dünya dövlətləri arasında heç də ədalətlə bölünmüş və bir sıra hallarda bəzi dövlətlər beynəlxalq əlaqələrdən fayda əldə etmək əvəzinə, ciddi problemlərlə qarşılaşırlar.

Məlum olduğu kimi, mürəkkəb və çəxtərəfli sistemə malik olan dünya bazarı daim hərəkətdə, təkamüldə olan bir sistemdir. Bu dinamikliyin hərəkətverici qüvvəsini dünyada yeni istehlak sahələrinin açılması, istehsal sferasında yeni texnoloji əlaqələrin və onun tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının yeniləşməsi təşkil edir. Dünya təsərrüfatı sistemində hər şey qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədir. Daim hərəkətdə olan bu sistemə yeni qoşulan hər bir ölkə bu sistemdə hazırkı şəraitdə mövcud olan rəqabət vəziyyətinə uyğunlaşmaq məcburiyyətindədir.

Azərbaycanın müstəqillik yoluna qədəm qoyması ölkəmizdə dərin və mürəkkəb siyasi-iqtisadi islahatların başlanması üçün real şərait yaratdı. Bu islahatların ən mühüm və ən real nailiyyətlərindən biri sovet dövründə uzun illər mövcud olmuş “dəmir pərdələrin” aradan qaldırılması və respublikamızda açıq iqtisadiyyatın əsaslarının qoyulmasıdır. Açıq iqtisadiyyat prinsipləri əsasında beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya prosesinin sürətlənməsi və dünya bazarı ilə qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsi respublikanın ictimai həyatında, istehsal və istehlakda köklü dəyişikliklərə yol açır, müasir dünya haqqında əhalinin təsəvvürlərini ciddi surətdə dəyişdirir, dünya realitəlarına uyğunlaşdırır, eyni zamanda, öz növbəsində, yeni problemlər yaradır.

Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda ərazisinin böyüklüyünə və əhali-sinin sayına görə ən böyük ölkədir. Sahəsi 86,6 min.kv.km, əhalisi 9,0 milyon nəfərdən çoxdur. Çox əlverişli fiziki-coğrafi, iqtisadi-coğrafi, geosiyasi mövqeyə malikdir. Dünyanın 11 iqlim tipindən 9-u Azərbaycanda olmaqla, iqlimin 65 faizi subtropik, 33 faizi isə mülayim xarakterlidir.

Ötən dövrün statistik mənzərəsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, yalnız 1995-2003-cü illər ərzində ÜDM-in orta illik artımı 9% , adambaşına düşən ÜDM artımı 3 dəfə, özəl sektorun ÜDM-də payı 2 dəfədən çox artaraq 73% təşkil etmiş, dövlət büdcəsinin gəlirləri 3 dəfə, orta aylıq real əmək haqqı 5,6 dəfə, xarici investisiya qoyuluşları 10, daxili investisiya qoyuluşları isə 5 dəfə artmış, Cənubi-Qafqaz iqtisadiyyatında müstəqil Azərbaycan Respublikasının payı 50 faizi ötür keçmişdir.

2004-2011-ci illər ərzində isə həyata keçirilmiş uğurlu iqtisadi siyasət nəticəsində, ÜDM-in orta illik artımı 14% , o cümlədən qeyri-neft ÜDM-də 9% olmuşdur. Eyni zamanda, adambaşına düşən ÜDM 2004-cü ilə nisbətən 5 dəfə artmış, özəl sektorun ÜDM-də payı 81,7%-ə çatmış, xarici borcun ÜDM-ə nisbəti 18%-dən 7%-ə qədər aşağı düşmüşdür.

Bu dövrdə ölkə iqtisadiyyatına cəmi investisiya qoyuluşları 2,4 dəfə, o cümlədən xarici investisiya qoyuluşları 1,5, daxili investisiya qoyuluşları isə 5,5 dəfəyə qədər artmış, ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 2003-cü ilə nisbətən 15,4 dəfədən artıq yüksələrək 2011-ci ilin sonuna 40 milyard ABŞ dollarını ötmüşdür. Xarici ticarət dövriyyəsi 2003-cü il ilə müqayisədə 2010-cu ildə 5 dəfədən çox, o cümlədən ixrac 8 dəfədən çox artmış, ticarət saldosu 2004-cü ildən başlayaraq müsbət olmuşdur. Bu dövrdə xarici ticarət dövriyyəsinin 57,7%-i, o cümlədən ixracın 59,1%-i Avropa ölkələrinin payına düşmüşdür;

Azərbaycan Respublikası, qeyd edildiyi kimi, əlverişli coğrafi mövqeyə, zəngin və rəngarəng təbii şəraitə və təbii ehtiyatlara malik olduğundan çoxnövlü təsərrüfat sahələri ilə tanınır. Belə təsərrüfat sahələrindən yanaacaq – enerji, metallurgiya, maşınqayırma və metal emal, kimya və neft-kimya, tikinti materialları istehsalı, meşə, xalq istehlakı malları (yeyinti, yüngül), ASK komplekslərini nəqliyyat və rabitəni və s. göstərə bilərik.

Azərbaycanda 2003-2011-ci illərdə bütövlükdə iqtisadiyyatın dinamik inkişafı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qurulması, sahibkarlığın, qeyri-neft sektorunun, infrastrukturun, regionların intensiv inkişaf etdirilməsi, yoxsulluğun azaldılması, təhsilin, səhiyyənin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi və s. sahələrdə beynəlxalq iqtisadi, maliyyə institutları tərəfindən də birmənalı qəbul edilən böyük nailiyyətlər əldə edilmişdir. Digər tərəfdən isə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı bank və kredit sistemi ilə bir o qədər də yüksək dərəcədə inteqrasiya olunmayıb. Ona görə də gözləmək olar ki, əgər fəvqəladə hallar baş verməsə, Azərbaycan dünya ölkələrini əhatə edən maliyyə problemlərinin az təsirinə məruz qalacaq. Bu, birinci növbədə onunla bağlıdır ki, Azərbaycanın bir tərəfdən ehtiyatla idarə olunan iqtisadi sistem formalaşmış və digər tərəfdən qlobal yanaacaq-enerji layihələrini təmin edəcək karbohidrogen sərvətlərinə malikdir.

Azərbaycan üçün ən böyük təhlükə böhranlı bazarların getdikcə daha çox genişlənməsi və real sektorun, bank, sığorta və s. sahələrin nisbətən aşağı rəqabət qabiliyyəti olmasdır. Azərbaycanda son illərdə dünya standartlarına uyğun yol infrastrukturunu yaratmaq və Böyük İpək Yolunun bərpası üçün alınan uzun müddətli və aşağı faizli kreditlər ölkənin maneəv imkanlarını məhdudlaşdırsa da, ələ də dağıdıcı fəzailər gözləmək düzgün olmazdı.

Beynəlxalq iqtisadiyyat geniş mənada qarşılıqlı əlaqə və asılı olan müasir dünya iqtisadiyyatını öyrənən elmdir. O, bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə əsaslanır, onu inkişaf etdirir, makroiqtisadiyyat və mikroiqtisadiyyat, habelə digər təbii iqtisadiyyat (beynəlxalq maliyyə, beynəlxalq marketinq, uçot və s.) fənlərinin mühüm əlaqələndirici həlqəsidir. İqtisadi əlaqələrin artdığı bir şəraitdə

beynəlxalq iqtisadiyyat elminin əhəmiyyəti həmin fənlərin çərçivəsindən çox kənarlaşır.

Təqdim olunan dərslərdə müxtəlif ölkələrin beynəlxalq əmtəə mübadiləsi, istehsal amillərinin hərəkəti və dövlətin beynəlxalq iqtisadi siyasətinin əsasları bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin tərkib hissəsi kimi öyrənilir.

Bütün postsosialist ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda getdikcə daha aydın dərk edilir ki, yalnız bazar iqtisadiyyatının bütün atributlarının ardıcılıqla tətbiq olunmasından və beynəlxalq birliyi inteqrasiya prosesinin gedişindən asılıdır. Onların gedişi isə, bütün digər şərtlər daxilində, həlledici dərəcədə bazar iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadiyyat haqqında müasir biliklərin yayılması gedişindən, həmin bilikləri geniş əhali kütlələrinin mənimsəmə səviyyəsi ilə, bu sahədə yüksək ixtisaslı iqtisadçı kadrların hazırlanmasından asılıdır.

Son illərdə iqtisadi düşüncə sahəsində mövcud olan müasir ümumbəşəri dəyərlər Azərbaycana yol açmağa başlamışdır. Qərbdə mövcud olan zəngin iqtisadi ədəbiyyat həm ingilis, həm də Rus dilindən tərcümə olunaraq respublikamıza daxil olur. Lakin, bu orijinal kitablar məhdud miqdardadır və həmin kitablarda inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının problemləri araşdırılır. Ona görə də Azərbaycan dilində və Azərbaycanı reallıqlarına uyğun olan, müasir iqtisadi düşüncələrin əsasında dərslərlərin hazırlanması bu gün respublikamızda həyati əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir.

Getdikcə daha aydın başa düşülür ki, ümumi iqtisadi inkişaf qanunlarına malik və bir-birindən qarşılıqlı asılılıq şəraitində olan müasir dünya bir tam kimi öyrənilməlidir. Respublika iqtisadiyyatının ümumdünya təsərrüfatı ilə çoxşaxəli və intensiv inteqrasiyası müstəqil Azərbaycanın rəsmi dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bu siyasət Azərbaycanda mövcud olan bütün siyasi qüvvələr tərəfindən fəal sürətdə dəstəklənir və heç kəsə şübhə doğurmur. Çünki hamıya yaxşı məlumdur ki, esrlər boyu beynəlxalq əmək bölgüsündə fəal iştirak edən xalqlar sosial-iqtisadi tərəqqiyə daha çox nail olmuş və özü ilə eyni təbii şəraitdə olan ölkələri ictimai inkişaf baxımından hamışə qabaqlamışdır. Cəmiyyətin sürətli inkişafında yalnız təbii ehtiyatların (neft, qaz və s.) deyil, intellektual və elmi-texniki potensialın həlledici amilə çevrildiyi müasir şəraitdə bu məsələ özünü daha aydınlıqla ilə bi-ruzə verir. Dünyada mövcud olan elmi-texniki informasiyanın istifadə etmək imkanları və bu sahədə milli potensialın inkişaf etdirilməsi, yalnız beynəlxalq iqtisadi və elmi-texniki əlaqələrdə fəal və səriştəli iştirak etmək yolu ilə təmin oluna bilər. 70 il beynəlxalq aləmdən təcrid olunmuş Azərbaycanın müasir şəraitdə mürəkkəb dünya təsərrüfatı sistemi ilə necə inteqrasiya edəcəyi və ümumdünya iqtisadi əlaqələri sistemində respublikamızın bu gün tutduğu yer ictimaiyyətin ciddi diqqət mərkəzindədir. Müasir mərhələdə hər hansı bir dövlətin getdikcə genişlənən xarici iqtisadi əlaqələrinin bazar iqtisadiyyatının prinsipləri əsasında idarə olunması və bu yolla bəşəri ehtiyatlardan bütün dünyada iqtisadi və sosial tərəqqi üçün daha səmərəli istifadə edilməsi çox vacibdir. Tamamilə aydındır ki, ölkəmiz gələcəyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən xarici iqtisadi siyasətin

totalitar rejimdən qalmış əhəmiyyətli məsələlərə yol verilməzdir. Ona görə də, bu problemlər haqqında mövcud olan müasir biliklərinin dərinləndirilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilərək həyata keçirilməsi olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

XXI əsr tarixə sivilizasiyanı keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə yüksəldən qlobalallaşma əsri kimi daxil olmuşdur. Qlobal proseslər inkişaf səviyyələrində, din və mədəniyyətlərində, tarixi ənənələrdə mövcud olan fərqlərə baxmayaraq, dünya ölkələrinin və xalqlarının bir-birindən qarşılıqlı asılılıqları getdikcə artırır. Bu proseslər xalqların və bütövlükdə sivilizasiyanın taleyini həlledici dərəcədə müəyyən etməyə başlamışdır.

İqtisadi, siyasi və mədəni-mənəvi proseslərdə özünü göstərən dərin qloballaşma təməyüllü iqtisadi qloballaşmada daha böyük sığrayışla gedir və digər prosesləri də öz arxasınca aparır. Təsədüfi deyildir ki, artıq siyasət getdikcə daha çox iqtisadlaşmışdır. İqtisadi qloballaşma isə iqtisadiyyatın yalnız beynəlmilləşməsi demək deyildir, həmin prosesin yeni və yüksək mərhələsidir.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələri müstəqillik uğrunda mübarizəni iki mühüm prosesin: iqtisadi transformasiya və qloballaşma proseslərinin təsiri altında aparır. İqtisadi transformasiya prosesləri artıq başa çatmaq üzrə olduğu halda, qloballaşma onların iqtisadiyyatına və iqtisadi siyasətinə getdikcə daha çox təsir göstərir.

Ona görə də ictimai inkişafın müasir təməyülləri ictimai-iqtisadi inkişaf problemlərində getdikcə daha çox qlobal yanaşma tərzini tələb edir. Hər hansı bir ölkədə gedən daxili proseslər özünün məzmunu və forması baxımından çoxşaxəli səsəviyyəvi cəhətlərinə baxmayaraq, təcrid olunmuş şəkildə cərəyan etmir. Qloballaşmanın planetar mahiyyət kəsb etdiyi və dönməz xarakter aldığı bir dövrdə həmin proseslər insan cəmiyyətinin müasir tarixi inkişafı gedişinin aparıcı istiqamətini təşkil edir. Ona görə də həyat bütün kəskinliyi ilə tələb edir ki, ölkənin spesifik xüsusiyyətləri qloballaşma-nın doğurduğu yeni şəraitlə sız sürətdə əlaqələndirilsin. Müasir iqtisadi, sosial və siyasi problemlərə qlobal yanaşma tərzinin üstünlüyü onda deyil ki, belə yanaşma tərzini bütün qoyulan suallara dərhal düzgün cavab verməyə çəhşir, həm də ondadır ki, bu sualları düzgün qoymağa imkan verir.

Beləliklə, hər hansı bir ölkədə konkret iqtisadi və sosial transformasiyaların konkret bir ərazidə daxili sosial-iqtisadi qüvvələrin və proseslərin təsiri altında baş verdiyinə baxmayaraq, həmin transformasiyaları doğuran səbəblərə, onların mahiyyəti və inkişaf perspektivlərinə, milli və dünya problem-lərinin çılğışdığı müasir dövrdə, yalnız həmin ölkənin daxili prizmasından baxılması kifayət deyil və yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər.

İstehsal və mübadilənin müasir xarakteri, miqyası və onların nəticələrinin ölkələrarası bölgüsü tələb edir ki, ayrıca götürülmüş hər bir ölkədə geniş tək-rar istehsalının zəruri və ilkin şərtlərinin həmin ölkənin beynəlxalq maliyyə-iqtisadi mühitdə iştirakı, həmin mühitə uyğunlaşma məvəqeyindən nəzərdən keçirilsin. Müasir ümumdünya təsərrüfatı vahid istehsal sferası kimi, yalnız bu və ya digər

təsərrüfat sahəsinin iqtisadi səmərəliliyi hesablanarkən nəzərə alınmış, həmçinin ümumbəşəri xarakter almış ərzaq, xammal, enerji, demo-qrafiya, ekologiya və s. kimi ciddi problemlərin həll edilməsi məqsədilə də daim diqqət mərkəzindədir.

Müstəqillik əldə etmiş ölkələrin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni-mənəvi inkişaf problemləri xarici iqtisadi əlaqələri, onların dünya bazarına inteqrasiyası ilə iqtisadi inkişaf mexanizmi arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıq qloballaşma dövründə xüsusi aktuallıq kəsb etmişdir.

Bütün bunlar insanların dünya görünüşünün, ixtisas və biliklərinin yeniləşməsini tələb edir.

Beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin və beynəlxalq biznesin bütün incəliklərinin öyrənilməsi respublika təsərrüfatının bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəətlə idarə olunması, tərəqqiyə qovuşdurulması üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Həmin biliklərin respublikanın təhsil ocaqlarında müvəffəqiyyətlə tədris edilməsi üçün müasir anlayışlara uyğun dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanub nəşr olunması olduqca vacibdir.

Bu baxımdan "Beynəlxalq iqtisadiyyat" dərsliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kitab müasir elmi ədəbiyyatlardan və araşdırma metodlarından istifadə edilərək hazırlanmışdır.

Oxuculara təqdim olunan kitab, bu gün Azərbaycanda təhsil alan bakalavrlar, xüsusilə iqtisadçılar, dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, beynəlxalq ticarət və s. ixtisaslar üçün çox vacibdir. Şübhəsiz ki, kitab gələcək iqtisadçı kadrlara beynəlxalq iqtisadiyyatın incəliklərini öyrənmək üçün faydalı olacaqdır. Dərsliyin gələcəkdə, daha da təkmil variantda hazırlanması üçün, rəy və təkliflərini bildiren oxuculara, əvvəlcədən minnətdarlığımızı bildiririk.

Email: d.valiyev@rambler.ru

Dünyamalı Vəliyev
iqtisad üzrə elmlər doktoru
Aqil Əsədov
iqtisad elmləri namizədi, dosent

I HISSƏ

Beynəlxalq iqtisadiyyat: nəzəriyyə, siyasət və reallıqlar

FƏSİL I

BEYNƏLXALQ İQTİSADİYYATIN TƏKAMÜLÜ. FƏNNİN PREDMETİ

1.1. Beynəlxalq iqtisadiyyat müasir iqtisadi nəzəriyyələr sistemində

Müasir dünyada bütün növ əmtələri istehsal etmək, eləcə də bütün növ istehsal amillərini yaratmaq və təkmilləşdirmək ən zəngin dövlətlərin belə qüvvəsi çərçivəsində deyildir. Beynəlxalq iqtisadiyyatın mövcud mexanizmləri isə bütün dövlətlərə bu məqsədə çatmaq üçün təminat vermək imkanına malikdir. Bu baxımdan beynəlxalq iqtisadiyyatın inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi və qabaqcıl təcrübənin ayrı-ayrı dövlətlərdə tətbiq edilməsi sürətli inteqrasiya prosesləri ilə xarakterizə edilən qloballaşma dövrünün başlıca tələblərindən biridir.

Beynəlxalq iqtisadiyyatın yaranması - 1930-cu illərin bütün dünyanı sarsıdan dərin böhranları və II Dünya müharibəsi zamanı baş verən dəyişikliklər nəticəsində dünya təsərrüfatında ciddi problemlər yarandı. Belə ki, ölkələr biri-biriylə ticarət mübarizələrinə qoşulmağa başlamış, ticarət himayədarlığı baş qaldırmış, valyuta məhdudyyətləri tətbiq olunmuşdur.

XX əsrin ortalarından etibarən dünya iqtisadçıları belə bir fikri müdafiə edirdilər ki, dünya təsərrüfatı bütün ölkələr üçün ümumi olan əlaqələndirmə və idarəetmə mexanizmi olmadan dayanıqlı halda fəaliyyət göstərmək imkanında deyildir. Elə həmin dövrdən də başlayaraq ayrı-ayrı iri firmalar mikrosəviyyədə təkrar istehsal proseslərinin idarə olunması üzrə şaquli idarəetmə sxemi yaratmağa başladılar. Onlar bir çox dünya ölkələrində özlərinə müştəri toplamaqla, tədricən transmilli korporasiyalar (TMK) səviyyəsinə çatmağa nail oldular. Beləliklə də, onilliklər ərzində dünyanın iqtisadi inkişafını mikrosəviyyədə müşahidə etmək imkan verən beynəlxalq iqtisadi və maliyyə birlikləri yarandı. Məhz bu təşkilatlar dünya ölkələrini ehtimal edilən qeyri-balanslı hallar barədə xəbərdar etmək, lazım olduğu halda hərtərəfli dəstək vermək imkanlarına malik idi. Bu təşkilatların siyahısına Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Dünya Bankı (DB), Dünya ticarət mərkəzi, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, eləcə də Avropada bir neçə birliklər və s. daxil idi.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin zəruri olmadığı haqqında iqtisadi fikirlərin davam etdiyi bir dövrdə, ingilis alimi Con Meynard Keyninin

elmi təlimləri yeni bir istiqamətin - keynsçiliyin yaranmasına gətirdi. Müasir makroiqtisadiyyatın, eləcə də dünya iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin əsasını qoyan C.Keyns, müasir dövrümüzdə də dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin müəyyən edilməsi baxımından aktual sayılan bəzi məsələlər qoymuşdur. Məhz o, Bretton-Vuds institutlarının yaradılmasına dair razılaşmaların (BVF və Dünya Bankının) müəlliflərindən və ideoloqlarından biri olmuşdur. Bu təşkilatlar müharibə illərində dövlətlərarası iqtisadi münasibətlərdə tənzimləməni həyata keçirmək məqsədilə yaradılmış və hal-hazırda da aparıcısı beynəlxalq təşkilatlar hesab olunur.

Nəhayət dünyada gedən siyasi proseslər nəticəsində 1988-90-cı illərdə yeni iqtisadi sistemə keçid bütün dünya ölkələri ilə yeni iqtisadi münasibətlərin yaranmasına səbəb oldu. Müasir dünya ölkələrinin çoxu öz iqtisadi siyasətini bu və ya digər formada açıq iqtisadiyyat prinsipləri əsasında qurmağa çalışırlar.

Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, XX əsrin II-ci yarısında bazar iqtisadiyyatı dünya təsərrüfatında yeni, daha yüksək mərhələyə keçmiş və özünün aparıcı beynəlxalq səviyyəsinə çatmışdır. Beynəlxalq iqtisadiyyatın əsas xarakterik xüsusiyyətləri bunlar hesab olunur:

1) beynəlxalq ticarət əsasında əmtələrin mübadilə proseslərinin inkişafı;

2) kapitalın, iş qüvvəsinin və texnologiyanın idxal-ixracı nəticəsində istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətliliyinin təmin edilməsi;

3) bir neçə ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələr, ilk növbədə transmilli korporasiyalar çərçivəsində istehsalın beynəlxalq formalarının inkişafı;

4) əmtəə və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətliliyindən asılı olmayan, sərbəst beynəlxalq maliyyə sferasının mövcudluğu;

5) iqtisadi inkişafın sabitliyi və tarazlığının təmin edilməsi məqsədilə millətlərarası və daxili, dövlətlərarası və qeyri-dövlət tənzimləmə mexanizmlərinin yaranması;

6) açıq iqtisadiyyat prinsipindən çıxış edən dövlətlərin iqtisadi siyasəti və s.

Qeyd olunduğu kimi beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyənin əsas predmeti istehsal amilləri və əmtəələr üzrə tələb və təklifin formalaşmasının qanunauyğunluğu hesab olunur. Beynəlxalq iqtisadiyyat bu predmet çərçivəsində nəinki dünya bazarını səciyyələndirən ilk 3 əlamət (1,2;3) ilə, eyni zamanda təkmilləşdirilmiş 3 yeni əlamətlə də (4-6) təsnif olunur.

Beləliklə də, əgər I əlamət dünya bazarı üçün əsas xarakter sayılırsa, I-III əlamətin məcmusu dünya təsərrüfatını səciyyələndirir, I-VI əlamət isə bütövlükdə dünya iqtisadiyyatı üçün əsas xüsusiyyət sayılır.

Beynəlxalq iqtisadiyyat (international economics) – beynəlxalq əmtəə mübadiləsi sahəsində istehsal amillərinin hərəkətliliyini, beynəlxalq iqtisadi siyasətin formalaşması sahəsində ayrı-ayrı dövlətlərə məxsus təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluqlarını öyrənən bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin bir hissəsidir.

Beynəlxalq iqtisadiyyat müasir iqtisadi nəzəriyyələr sistemində – Beynəlxalq iqtisadiyyat bazar iqtisadiyyatının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi, son onilliklər ərzində iqtisad elmlərinin keçdiyi nəzəri dəyişikliklərin və «həyəcanların» ağırlıqlarını özündə əks etdirir.

Çoxsaylı nəzəri fikrə malik məktəblər, mürəkkəb makroiqtisadi proseslərin modelləşdirilməsi yönündə aparılmış geniş həcmli tədqiqatlar, fundamental problemlərin analizi, tətbiqi, iqtisadi məsələlərin həlli üsulları bütün ölkələrin iqtisadi bölgüsü də nəzərə alınmaqla, iqtisadi sahələr, müəssisələr və fərdlər üçün faydalı olmuşdur. Mükəmməl əhatəliyə iddia etməyərək biz beynəlxalq iqtisadiyyat sahəsindəki fikirlərdə incəlikləri nəzərdən keçirəcəyik. Çünki bunlar iqtisad elmi üçün bir növ «müqəddəs» hesab olunur.

Müasir makroiqtisadi məktəbləri ümumi şərti səviyyəyə görə 3 əsas qrupa bölmək olar.

- **Neoklassik məktəb** - müasir neoklassik iqtisadi nəzəriyyə makroiqtisadi faktlar və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri izah edən ümumi məcmu tələb və təklifin tarazlığına əsaslanan ilkin ideyalar əsaslanır. Onun modeli belə bir ehtimala əsaslanır ki, qiymətlər tələb və təklifin tarazlığına gətirib çıxarır və iqtisadi subyektlərin fəaliyyəti həmişə optimaldır, rəqabət və bazar isə mükəmməldir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi məqsədsə uyğun hesab olunmur və bu addım tələb və təklif balansına yalnız yanlış təsir göstərir.

- **Neokeyns məktəbi** - müasir neoklassik iqtisadi nəzəriyyə belə bir ideyadan çıxış edir ki, tələb və təklif tarazlığı nöqtəsi ətrafında makroiqtisadi tərəddüdlərin baş verməsi qanunauyğunluqlarının və bu nöqtədən kənarlaşma səbəblərinin aydınlaşdırılması makroiqtisadiyyatın əsas problemidir. Buna uyğun olaraq, iqtisadi tərəddüdlər iqtisadiyyatın zövq və texnologiyalarda baş verən dəyişikliklərə effektiv olmayan təsirini əks etdirir, daha doğrusu qeyri-təkmil və ya digər formada bazarın qeyri-mükəmməlliyini göstərir. Bazarın ən başlıca nöqsanları qiymət və əmək haqqının tələb və təklifin dəyişikliyinə dərhal reaksiya

göstərməməsi və onu tarazlaşdırma bilməməsidir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi, bu və ya digər formada iqtisadi məsələləri tənzimləməsi zəruridir.

- **Rasional gözləmə məktəbi** - gənc rasional gözləmə məktəbi iqtisadi subyektlərin davranışını onlarla izah edirlər ki, onlar digər subyektlərin (müəssisələrin, hökumətin, istehlakçıların və s.) gələcək davranışını və makroiqtisadi göstəricilərin (inflasiya, valyuta kursu, artım tempi və s.) inkişafını necə qiymətləndirirlər. Dəyişən gözləmələr əsasında dövlətin cari iqtisadi siyasəti təyin olunmalıdır. Bu məktəbi, adətən monetar məktəb və Çikaqo iqtisadi məktəbinin digər tərəfdaşları ilə birlikdə yeni klassik məktəbə aid edirlər. Əslində isə onlar daha çox neokeynçilər və neoklassiklərin yanaşmalarına inteqrasiya edirlər və onları gələcəyə yönləndirirlər. İstənilən iqtisadi nəzəriyyə iqtisadçı-praktiklərə nə qədər faydalı olması baxımından qiymətləndirilməlidir. Yəni bu nəzəriyyələr dövlətin və öz üzvlərinin iqtisadi siyasətini tənzimləyən beynəlxalq təşkilatlara, ayrı-ayrı şirkətlər və fərdlərə qərar qəbul edilməsində nə dərəcədə faydalıdır. Müasir beynəlxalq iqtisadiyyat müxtəlif iqtisadi məktəblərə aid yuxarıda göstərilən nəzəriyyə və modeli özündə birləşdirir. Məhz buna görə beynəlxalq ticarətdə əmtəələrin tələb və təklif nəzəriyyəsinin ətraflı şərhli beynəlxalq iqtisadiyyatı neoklassik nəzəriyyə etmir. Eyni ilə xarici ticarətin tənzimlənməsi üsulları onu neokeynçisi, onun pul tərəflərinin müfəssəl şərhli isə onu monetarizm nəzəriyyəsi ilə eyniləşdirmir.

Beynəlxalq iqtisadiyyata, aparıcı iqtisadi fikir məktəblərinin yüksək nailiyyətlərinə əsaslanan pragmatik yanaşma xasdır. Beynəlxalq iqtisadiyyatın öyrəndiyi əsas nəzəriyyələr, modellər və iqtisadi siyasətin vasitələri mürəkkəb beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə yaranan parkitiki məsələlərə daha sürətli, dəqiq və dolğun şəkildə tam cavab verməyi imkan yaradır.

1.2. Beynəlxalq iqtisadiyyatın strukturu

Beynəlxalq iqtisadiyyat öz mövcudluğunu inkişaf qanunauyğunluqları, mexanizmləri və meyllərinin konkret formasında təzahür edir. Bu mənada, şərti olaraq beynəlxalq iqtisadiyyatın strukturunu aşağıdakı şəkildə təsvir etmək olar:

- **beynəlxalq iqtisadiyyatın əsas anlayış və konsepsiyaları** – bunlar beynəlxalq iqtisadiyyat konsepsiyasına uyğun olaraq beynəlxalq əmək bölgüsü və digər istehsal amillərinin dünya bazarı və dünya təsərrüfatı

vasitəsilə hərəkətindən formalaşır. Bu səviyyə bir çox hallarda mücərəddir və əsas etibar ilə ardıcıl nəzəri təhlillərin anlayış və konseptual mexanizmini müəyyən edir;

• dövlətin iqtisadi siyasəti, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və bütövlükdə onun xarici aspektləri - Beynəlxalq iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsas formaları aşağıdakılardır: milli mikro səviyyədə - xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsi (tarif və qeyri-tarif metodları), istehsal amillərinin hərəkətinin dövlət tənzimlənməsi (kapital, işçi qüvvəsi və texnologiya idxal-ixracı); milli makrosəviyyədə - açıq iqtisadiyyatın makroiqtisadi proqramlaşdırılması da daxil olmaqla, dövlətin valyuta və maliyyə tənzimləmələri;

• beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin konkret formaları -beynəlxalq ticarət (əmtə və xidmət), istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti (kapital, işçi qüvvəsi, texnologiya), maliyyə vəsaitlərinin (valyuta, qiymətli kağızlar, törəmə və kredit qiymətli kağızlar və s.) beynəlxalq ticarəti, beynəlxalq hesablaşma da daxil olmaqla özünü beynəlxalq iqtisadiyyat kimi göstərir.

• beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinə beynəlxalq tənzimləmə və nəzarət daxildir, hansı ki, beynəlxalq iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı elementlərinin tənzimlənməsi və monitorinqi üçün xüsusi əhəmiyyət təşkil edilir.

Beynəlxalq iqtisadiyyat funksional olaraq beynəlxalq mikro iqtisadiyyata və makroiqtisadiyyata bölünür.

• Beynəlxalq mikro iqtisadiyyat (international microeconomics) beynəlxalq iqtisadiyyatın bir hissəsi olub, konkret əmtəələrin, istehsal amillərinin, eləcə də tələb, təklif, qiymət və s. kimi bazar amillərinin ölkələrarası hərəkət qanunauyğunluqlarını öyrənir;

• Beynəlxalq makroiqtisadiyyat (international macroeconomics) - beynəlxalq iqtisadiyyatın bir hissəsi olub, qloballaşma şəraitində dünya təsərrüfatının beynəlxalq maliyyə bazarını və açıq milli iqtisadiyyatın fəaliyyət qanunauyğunluqlarını öyrənir;

Bu struktur çərçivəsində qarşılıqlı əlaqələr çox mürəkkəbdir. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı formaları müxtəlif istiqamətlərdə kəşifdir. Bu zaman mikro iqtisadi siyasət özündə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsini, maliyyə vasitələri ilə beynəlxalq ticarəti (beynəlxalq hesablaşmalar) kapitalın hərəkət forması kimi əhatə edir və s.

Bu struktur çərçivəsində qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr olduqca mürəkkəbdir və əksər hallarda beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı formaları kəşifdir. Bu da onunla izah olunur ki, kapitalın sürətli

hərəkəti, işçi qüvvəsinin miqyası və texnologiyanın ötürülməsinə spesifik beynəlxalq ticarət kimi baxılır. Eyni zamanda mikro iqtisadi siyasətə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi də daxil edilir, bəzi formaları isə (beynəlxalq hesablaşmalar) faktiki olaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin digər istiqamətlərinə xidmət edir. Belə ki, maliyyə vasitələri ilə beynəlxalq ticarətə kapitalın dövriyyə forması kimi baxıla bilər. Ümumilikdə isə, beynəlxalq iqtisadiyyatın strukturu, şərti olaraq, makroiqtisadi və maliyyə hissələrinə bölünür.

1.3. Beynəlxalq iqtisadiyyatın fənninin predmeti

Artıq hamıya aydındır ki, çoxsaylı müstəqil dövlətlərin təmsil etdikləri milli təsərrüfatlar ümumdünya təsərrüfat sisteminin tərkib hissəsidir və müasir mərhələdə heç bir ölkə öz inkişafını xarici dünyadan təcrid olunmuş şəkildə təmin edə bilməz. Milli iqtisadi sistemlərin dünya təsərrüfatına getdikcə artan bir xətt üzrə qoşulması zərurəti XX əsrin sonunda özünü aydın hiss etdirən qanunauyğunluğa çevrilmişdir. Biri-biri ilə getdikcə daha sıx iqtisadi əlaqə yaradan və qarşılıqlı asılı olan, bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərən və daim hərəkətdə olan milli təsərrüfatların məcmusu ümumdünya təsərrüfat sistemini formalaşdırır. Ümumdünya təsərrüfat sisteminin vəhdəti və onun tərkib hissələrinin biri-birini tamamladığı dünyanın keçmişdə bəzi qütblərə bölünməsi dəf edildikdən sonra özünü daha aydın şəkildə büruzə verir.

Dünya təsərrüfatı sistemində müstəqil dövlətlər arasında baş verən çox tərəfli iqtisadi əlaqələr və proseslər hər hansı bir ölkə daxilində özünü göstərən iqtisadi əlaqələrdən və iqtisadi proseslərdən, ümumi cəhətlərə baxmayaraq, çox fərqlidir. Dünya xəritəsini təşkil edən dövlətlər daxilində istehsal edilməyən bir sıra əmtə, xidmət və istehsal amillərinin idxalıdır, digərlərini isə ixrac edirlər. Xarici iqtisadi əlaqələrin bu və ya digər əməliyyatlarını həyata keçirən firmalar xaricdə daxilə iqtisadi problemlərdən başqa məsələləri də həll etmək məcburiyyətində qalırlar. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanında neft avadanlığı satmaq istəyən Azərbaycan şirkəti həmin ölkədə mövcud olan gömrük tarifləri, miqdar kvotaları və qüvvədə olan xarici ticarət qanunlarındakı fərqlərlə qarşılaşır. Razılaşma baş tutduğu halda isə əldə edilən valyutanın Azərbaycan şirkətinə lazım olan valyutaya çevrilməsi problemi qarşıya çıxır. Ona görə də istər valyuta, istərsə də standartlaşdırma və dil məsələləri ilə bağlı problemlərin təcili həll edilməsi zərurəti yaranır.

Qərbdə fəaliyyət göstərən və Azərbaycana kapital qoymaq istəyən hər hansı bir firmanı da tamamilə fərqli bir iqtisadi fəaliyyətə bəzəyir. Həmin

11-01-2011
Azərbaycan
№ 87246

fırma burada müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərmək üçün bütün iqtisadi (vergi, valyuta tənzimlənməsi, gömrük və s.) qanunları dərinədən öyrənməli, xarici kapitalın qorunması haqqında mövcud olan iqtisadi və siyasi şərtləri, onlardan doğan riskləri nəzərə almalı, hətta mövcud düşünəcə tərzini və adət-ənənələri diqqətlə öyrənməli və biznes sahəsində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün onlardan məharətlə istifadə etməlidirlər.

Təbii ki, hər bir ölkə qarşısında duran makroiqtisadi problemlər daxili problemlərdən fərqlidir. Xarici iqtisadi müvazinətin təmin edilməsi davamlı olaraq dövlət qayğısı tələb edir. Təsadüfi deyildir ki, ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin, eləcə də ümumilikdə dünya təsərrüfatı sisteminin öyrənilməsi iqtisad elminin nisbətən qeyri-adi sahəsini təşkil edir və burada fərqli yanaşma tərzini tələb olunur. Ona görə də dünya təsərrüfatı iqtisadiyyatını öyrənməyə başlamazdan əvvəl adi iqtisadi təhlil alətlərinin ümumdünya təsərrüfat sisteminin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılması labüd və zəruridir.

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatının düşünçə tərzində iqtisad elmi məhdud ehtiyatlarla insanların nəyi, necə və kimin üçün istehsal etdiklərini öyrənir, onların öz sonsuz ehtiyaclarını bu məhdud ehtiyatlarla necə təmin etməsini izah edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, artıq ehtiyatların məhdud olması anlayışını qəbul etməyən cərəyanlar da meydana gəlmişdir. Eyni zamanda məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində inzibati-amirlik sisteminə fərqli olaraq ehtiyatların bölgüsü haqqında qərar dövlət tərəfindən deyil, bazarla qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi subyektlər tərəfindən qəbul edilir. Azad bazar şəraitində fərdlər dövlətdən firavanlıq gözləmədən öz vəziyyətlərini özləri yaxşılaşdırmağa çalışır, iqtisadi hərəkətlərində öz maraqlarını əsas götürürlər. İlk baxışda kommunist ideologiyasının iddia etdiyi kimi, guya bu, iqtisadi həyatda xaos yarada bilər.

Lakin, bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətdə həyat tərzini tənzimləyən və istiqamətləndirən bir sistem, qanunauyğunluq mövcuddur. Tanınmış ingilis iqtisadçısı Adam Smit hələ XVIII əsrdə "Xalqların sərvəti" adlı əsərində əsaslandırılmışdır ki, kainat və dünya necə təbii sistemlə ahəngli və müvazinətli şəkildə idarə olunursa, insan cəmiyyəti də elə bir təbii sistemlə öz mövcudluğunu mühafizə edir. Lakin, o təbii sistemi, fəvqəltəbii güclərlə deyil, insanların iqtisadiyyatda davranış tərzini izah edirdi. O, göstərirdi ki, insan öz mənfəətini ən yüksək səviyyəyə çatdırmağa çalışır: O, iqtisadi insandır (homo esomonimicus). İqtisadi insan rəasionaldır, çünki qarşıya çıxan alternativlərdən ən çox mənfəət təmin edənini seçir. A.Smit bu təbii sistemi "görünməz əl" adlandırır.

Fərdlərin alternativlərdən istədiyini seçə bilməsinə isə o, liberalizm deyirdi. Liberal şəkildə fəaliyyət göstərən sistemin məntiqi nəticəsi odur ki, mənfəətlərini maksimuma çatdırmağa çalışan fərdlər öz hərəkətləri ilə cəmiyyətin də mənfəətini maksimuma çatdırırlar. Bazar iqtisadiyyatı sistemi özünün məntiqi nəticəsinə özəl mülikiyyət, mənfəət, azad sahibkarlıq və qiymət mexanizmi vasitəsilə çatır. Müasir iqtisadçılardan əksəriyyəti A.Smitin həmin müddəalarını əsas götürürlər.

Adam Smit və ondan sonra gələn iqtisadçılar bu məntiqi müddəaları beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sisteminə də özünəməxsus şəkildə mövcud olduğunu sübut etmişlər.

Oldu göstərmişlər ki, iqtisadi düşünçədə və iqtisadi həyatda fərdi millətin (dövlətin) əvəz etməsi ilə bazar iqtisadiyyatının postulatları dəyişmiş. Yuxarıda göstərilən təbii sistemdə fərdin yerini millət tutur. Millət (dövlət) iqtisadi və rəasionaldır, azad xarici ticarətlə öz mənfəətini maksimuma çatdırmağa çalışır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində azad ticarət aparən bütün millətlər üçün bu mümkündür. Tam qəbətin mövcud olduğu bir iqtisadiyyatda fərdlər öz aralarında əmək bölgüsü apararaq istehsalı artırıdqları kimi, millətlər də beynəlxalq aləmdə üstünlüyə malik olduqları sahələrdə ixtisaslaşaraq əmək bölgüsünü dərinləşdirir və bu yolla dünya istehsalını artırır. "Görünməyən əl" bir ölkə daxilində olduğu kimi, bütün dünya miqyasında da öz rolunu oynayır. Rəasional iqtisadi əməkdaşlıq nəticəsində bütün millətlərin payına daha çox əmtəə və xidmət düşür.

Beynəlxalq miqyasda iqtisadi əlaqələrin inkişafı iki əsas şərtə əsaslanır: 1. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin obyektiv zəruriliyinə; 2. Bu əlaqələrin qarşılıqlı faydalı olmasına. Bu zaman dəyər qanunu, tələb və təklifin uyğunluğu qanunu (U.Petti, A.Smit və D.Rikardo tərəfindən əsaslandırılmışdır), vaxta qənaət qanunu və əmək bölgüsünün dərinləşməsi qanunu universal iqtisadi alət kimi müvafiq şəkildə fəaliyyət göstərir. Müasir mərhələdə təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi son illərdə özünü getdikcə daha çox hiss etdirən texnoloji sıçrayışlar nəticəsində olduqca sürlənmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi dünya təsərrüfatı və onun standartlarının milli iqtisadi həyatın ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Hər bir ölkə daxili iqtisadiyyatla yanaşı, xaricdə istehsal amillərini yerləşdirməklə və xarici ticarəti genişləndirməklə xarici iqtisadiyyatdan da mənfəət əldə edir. Həm də bu proses ikitərəfli əlaqələr şəkildə baş verir. Dünya təsərrüfatı əlaqələri iki formada özünü göstərir: makroiqtisadi və mikroiktisadi səviyyədə. Bu səviyyələ-

rin hər biri digərindən ayrılmaz vəhdət təşkil edir və onları birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Hər bir milli iqtisadiyyatda sənayeləşmənin sürəti, kənd təsərrüfatı və xidmət sahələrinin inkişafı, məşğulluq və gəlir səviyyəsi, ümumiyyətlə həyat standartı onun xarici iqtisadi əlaqələrinin vəziyyətindən çox asılıdır. Bütün dövlətlər milli sosial-iqtisadi tərəqqini təmin etmək üçün ümumdünya təsərrüfat sisteminin qanunauyğunluqlarını, dünyada gedən mühüm iqtisadi, siyasi və ümumiyyətlə qlobal prosesləri nəzərə almalıdırlar.

Dünya iqtisadi imkanlarının və dünya əhalisinin ümumi rifah səviyyəsinin artırılmasında mühüm rol oynayan beynəlxalq təsərrüfat əlaqələri iqtisad elminin müstəqil bir sahəsi olan "beynəlxalq iqtisadiyyat" fənni tərəfindən öyrənilir. Bunu bir sıra amillər şərtləndirir:

1. Milli iqtisadi sistemlərinin müxtəlifliyi - müxtəlif dövlətlərdə qəbul edilmiş iqtisadi sistemlər bir-birindən bu və ya digər dərəcədə fərqlənir. Məsələn, liberal, iqtisadi həyata daha çox müdaxilə edən dövlətlər və sosialist sistemləri. Hətta bu və ya digər ölkə eyni sistemi qəbul etmiş olsa da iqtisadi, hüquqi və idarəçilik tənzimləmələri ciddi fərqlənə bilər. Məsələn, bir ölkənin vergi, pul-kredit, nəqliyyat və sosial siyasəti digər ölkənin siyasəti ilə eyni ola bilməz. İqtisadi sistemlər müxtəlif olduqda isə bu fərqlər daha da çox olur. Halbuki, hər hansı bir ölkə daxilində belə fərqlər mövcud deyildir. Belə bir cəhət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə bir sıra problemlər yaradır və onların ayrıca bir elm sahəsinin predmeti olmasını şərtləndirir;

2. Əmtəə və xidmət axınlarına fərqli müdaxilə - bütün dövlətlər ictimai faydanı əsas tutaraq əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq miqyasda hərəkətinə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edirlər. Məsələn, xarici ticarəti məhdudlaşdırmaq üçün gömrük tarifləri, kvotalar, idxalın qadağan olunması və valyuta nəzarəti kimi tədbirlərdən istifadə olunur. Dövlətlərin hamısı xarici ticarətə az və ya çox dərəcədə məhdudiyətlər qoyurlar. Əmtəə və xidmətlərin ölkə daxilində hərəkət etməsinə isə heç bir məhdudiyət qoyulmur;

3. Milli valyutaların fərqli olması - dövlət müstəqilliyinin mühüm atributlarından biri də, hər bir ölkənin özünə məxsus pul sisteminə malik olmasıdır. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr fərqli pul vahidlərinə malik ölkələr arasında aparıldığı üçün bu əlaqələr nəticəsində əldə olunan pulların biri digərinə çevrilməlidir. Bu ehtiyac valyuta bazarının yaranmasını şərtləndirir. Ona görə ki, hər bir ölkənin sərhədləri daxilində yalnız milli valyuta

tanın dövryyəsinə icazə verildiyi üçün ayrı-ayrı dövlətlərin milli valyutalarının bir-birinə çevrilməsi problemi yaranmışdır.

Lakin, onu da göstərmək lazımdır ki, milli valyutaların fərqli olması beynəlxalq ticarəti daxili iqtisadi əməliyyatlardan fərqləndirən yeganə amil deyildir. Burada, müxtəlif milli pul vahidləri arasında qiymət nisbətinin (məzənnənin) dəyişən olması amili özünü dana çox hiss etdirir. Əgər ABŞ dolları ilə alman markası arasındakı qiymət nisbəti, məsələn, 100 il ərzində dəyişməz qalmış olsa idi, bu sahədə iş adamlarının riski azalardı. 1971-ci ildən "üzən" və ya sərbəst dəyişən valyuta məzənnəsi sistemə keçilməsi ilə əlaqədar olaraq bu risk daha da artmışdır. Lakin, valyutalar dövrəli valyuta olduqda onların bir-birinə çevrilməsi imkanları daha da yaxşılaşır

4. İstehsal amillərinin fərqli hərəkəti - istehsal amillərinin hərəkət xüsusiyyətləri daxili və xarici ticarət arasındakı fərqi müəyyən edən əsas amillərdən biri hesab edilir. Klassik iqtisadçılar göstərirdilər ki, əmək və kapital ölkə daxilində sərbəst hərəkət edə bildiyi halda, onlar ölkələr arasında belə sərbəstliyə maliki deyillər. Əcnəbi işçilərin işləməsinin bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırılması haqqında qanunlar demək olar ki, bütün ölkələrdə vardır. Belə qanunlar olmasa da, təbii amillər işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətini müəyyən qədər məhdudlaşdırır. Coğrafi uzaqlıq, dil və adət-ənənə kimi amillər buna misaldır. Kapitalın beynəlxalq hərəkəti də onun ölkədaxili hərəkətinə nisbətən çox məhduddür. Dövlətlərin çoxunun ölkədən çıxarılan kapitala məhdudiyət qoymaları və valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar risklər kapitalın beynəlxalq hərəkətini məhdudlaşdıran mühüm amillərdir.

İstehsal amillərinin ölkə daxilə və beynəlxalq hərəkəti arasında mövcud olan fərq bu amillərin qiymətlərində öz əksini aydın şəkildə tapır. Belə ki, istehsal amillərinin ölkə daxilində nisbətən sərbəst hərəkəti nəticəsində hər hansı bir ölkənin müxtəlif daxili regionları arasında qiymətlərin, faiz dərəcələrinin və məaşların bərabərliyinə təsir göstərir. Halbuki, belə bir təsir beynəlxalq miqyasda yoxdur. Beləliklə, istehsal amilləri qiymətləri ölkə daxilində eyni və ya bir-birinə yaxın olduğu halda, ölkələr arasında biri-digərindən ciddi fərqlənir. Bu cəhət beynəlxalq ticarətin daxili ticarətə nisbətən müxtəlif şərtlər altında baş verdiyini göstərən mühüm amildir.

Siyasi iqtisad klassikləri A.Smit və D.Rikardo öz mülahizələrində işçi qüvvəsinin ölkə daxilində tam sərbəst hərəkət etdiyini, ölkələr arasında isə, əksinə tam hərəkətsiz olduğunu fərz etmiş, eləcə də xarici ticarətin həyata keçirilməsində də bunu əsas amil hesab etmişdilər. Lakin, real

2.1. Beynəlxalq ticarətin iqtisadi əsasları

həyat göstərdi ki, işçi qüvvəsinin ölkə daxilində və beynəlxalq miqyasdakı hərəkəti biri-birindən yalnız öz dərəcəsinə görə fərqlənir. Çünki, işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti aşağıda görəcəyimiz kimi tarixin heç bir mərhələsində tam şəkildə yox olmamışdır. Kapital da ölkə daxilində beynəlxalq ələmdə olduğuna nisbətən daha sərbəst hərəkət edə bilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hətta ölkə daxilində də kapital mütləq dərəcədə sərbəst hərəkət edə bilmir. Çünki, iqtisadi şərait (faiz dərəcəsi və s.) regionlar arasında da fərqli ola bilər;

5. Fərqli milli bazarlar - hər bir ölkə özünün milli bazarına malikdir ki, bu milli bazarlar da öz sərbəstliyi və nəzarət dərəcəsinə görə fərqlənir. Daxili bazarlarda eyni dil, adət-ənənə, istehlak alışqanlığı, zövq və standartlar hakimdir (müxtəlif milli bazarlarda isə bunlar müxtəlifdir). Məsələn, müsəlman ölkələrində donuz ətini və ondan hazırlanan məhsulları yeyilmir və alıcısı yoxdur. Rusiya və Avropa ölkələrində isə vəziyyət əksinədir. Avtomobilin sükkanı bəzi ölkələrdə sağdan, digərlərində isə soldandır. Standartlaşdırma sistemində də fərqlər mövcuddur.

Bu və ya digər milli bazara əmtəə satmaq istəyən xarici firmalar bu bazarların xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdırlar.

Beləliklə, beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daxili iqtisadi proseslərə nisbətən fərqli iqtisadi şərtlər altında cərəyan etməsi onların öyrənilməsində müxtəlif təhlil vasitələrindən istifadə olunmasını şərtləndirir.

Beynəlxalq iqtisadiyyat fənni dünyanın müstəqil dövlətləri arasında hərtərəfli iqtisadi əlaqələri bütün aspektləri ilə öyrənən bir elmdir. Bu elmi sahəsi insanın sonsuz ehtiyaclarını təmin etmək məqsədilə məhdud ehtiyatlardan ümumdünya təsərrüfatı sistemində daha səmərəli istifadə olunması prosesini və ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatların bir-birinə necə təsir göstərdiyini müəyyən etməyə çalışır, təsərrüfat həyatının beynəlxalq miqyasda bazar sistemi çərçivəsində fəaliyyəti və inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Dünya iqtisadi əlaqələri genişləndikcə və dünya ticarətinin problemləri çoxaldıqca, iqtisad elminin müstəqil bir sahəsi kimi "Beynəlxalq iqtisadiyyat" fənninin də əhəmiyyəti artır. Dərslərin yazılmasında ABŞ və Qərbi Avropa universitetlərində "International Economics" və Azərbaycanda "Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər" fənlərinin tədrisinə dair təcrübə nəzərə alınmışdır. Dərslərdə ayrıca bir fəsil qloballaşma şəraitində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin xüsusiyyətlərinə həsr edilmiş və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi əlaqələri geniş təhlil olunmuşdur.

Beynəlxalq ticarət istər ayrı-ayrı ölkələrdə, istərsə də dünya miqyasında ictimai həyatın ayrılmaz və mühüm tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Küçələrdə sütünün müxtəlif markalı xarici avtomobillər, insanların geydikləri rəngarəng paltarlar, işlətdikləri radio qəbuledicilər, tozсорanlar və s. xarici ticarətin gündəlik həyat və məişətimizə necə daxil olduğunu hər an bizə xatırladan kiçik nümunələrdir.

Əksər iqtisadçılar belə bir sual düşündürmüşdür: Dövlətlər nə üçün ticarət edirlər? Bu sualın cavabını hər şeydən əvvəl beynəlxalq əmək bölgüsünü şərtləndirən amillərdə axtarmaq lazımdır. Dünya ölkələri arasında iqtisadi ehtiyatlar (təbii, insan və investisiya resursları) çox qeyri-bərabər bölünmüşdür. Başqa sözlə iqtisadi ehtiyatlarla təmin olunma və iqtisadi potensial baxımından ölkələr biri-birindən ciddi surətdə fərqlənirlər. Müxtəlif ölkələrin iqtisadi potensialı arasındakı fərqi təbii ehtiyatların qeyri-bərabər bölgüsü ilə yanaşı iri maşınlı sənayenin meydana gəlib inkişaf etməsi ilə daha da dərinləşdi. İri maşınlı sənaye öz təbii etibarı ilə kütləvi istehsal sahəsi olmaqla, məhsul buraxılışı miqyasını ayrı-ayrı ölkələrdə və dünya miqyasında kəskin surətdə artırdı. İri istehsal milli sərhədləri aşaraq öz məhsullarını dünyanın bütün nöqtələrinə göndərməyə başladı, əvəzində isə ölkəyə xammal və ölkədə istehsal olunmayan digər məhsulların gətirilməsinə səbəb oldu. Beləliklə, iri maşınlı sənaye ölkələri öz inkişaf səviyyəsinə görə biri-birindən ciddi surətdə fərqlənir ki, bu da öz növbəsində, istehsalın təbəqələşməsinə daha da dərinləşdirir. Bütün bunlar isə dünyada ticarətin sürətlə genişlənməsinə və ölkələrarası inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsinə səbəb olur.

Beynəlxalq ticarətin iqtisadi əsasları arasında digər bir amil də mühüm əhəmiyyət kəsb edir: müxtəlif əmtəələrin istehsalını səmərəli təşkil etmək üçün müxtəlif texnologiya və ehtiyatların fərqli düzümü tələb olunur. Bu amillərin qarışılıqlı təsiri nəticəsində ayrı-ayrı ölkələr müxtəlif əmtəələrin istehsalı üzrə ixtisaslaşır və beləliklə də hər bir ölkədə digər ölkənin məhsullarına ehtiyac yaranır.

Məsələn, Yaponiya yaxşı təhsil görmüş çoxlu işçi qüvvəsinə malikdir; burada ixtisaslı əmək bol olduğu üçün ucuzdur. Ona görə də, Yaponiya yüksək ixtisaslı əmək tələb olunan müxtəlif əmtəələri - fotokame-

ra, radioqəbuledicilər, videomaqnitofonlar və s. səmərəli (az xərcə) istehsal etmək qabiliyyətinə malikdir. Avstraliya isə, əksinə geniş torpaq sahələrinə malikdir. Ancaq insan qüvvəsi və kapital çatışmazlığı vardır. Ona görə də, bu ölkə buğda, yun, ot kimi "torpaqtutumlu" əmtəələr istehsal edə bilər. İnkişaf etmiş sənaye ölkələri isə avtomobil, maşın, avadanlıq və s. kimi kapital tutumlu əmtəələrin istehsalına üstünlük verirlər. Bol və ucuz işçi qüvvəsinə malik olan zəif inkişaf etmiş ölkələrdə isə əmək-tutumlu əmtəələrin istehsalı üstünlük təşkil edir.

Beynəlxalq ticarət haqqında mülahizələr dərinləşdirildikdə göstərilən amillərin təsiri ilə xarici ticarətin əsasını təşkil edən digər amillər də ortaya çıxır. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Yerli istehsalın kifayət etməməsi;
2. Əmtəələrin qiymətinin beynəlxalq miqyasda fərqlənməsi;
3. Müxtəlif ölkələrdə fərqli əmtəələrin istehsalı.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi beynəlxalq əmək bölgüsü nəticəsində ölkələr konkret əmtəə istehsalı üzrə ixtisaslaşmış və bir çox əmtəələr bəzi ölkələrdə ya istehsal edilmir, ya da çox az istehsal edilir, digər ölkələrdə isə əmtəələr izafi istehsal edilir. Beləliklə, dünyada heç bir ölkə özünün bütün ehtiyaclarını özü təmin edə bilmir.

Beynəlxalq miqyasda qiymət fərqi də xarici ticarəti şərtləndirən mühüm amillərdən biridir. Aydın ki, bütün ölkələrdə əmək məhsuldarlığı eyni deyildir. Bu isə əmtəələrin maya dəyərini və son nəticədə isə beynəlxalq qiymətlərin fərqli olmasına səbəb olur. Beynəlxalq ticarət isə tələb edir ki, hər hansı bir ölkə istehsal edə bildiyi bütün əmtəələri deyil, ən az xərcə daha çox əldə edilən məhsulun istehsalı ilə məşğul olsun. Ölkə daxilində ucuz başa gələn məhsulları istehsal etməli, baha başa gələn əmtəələri isə xaricdən gətirməlidir. Bu şərthə əməl edən hər bir ölkə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən ölkənin sosial-iqtisadi irəliləyişi üçün istifadə etmiş olur. Bu, müvafiq fəsilərdə görəcəyimiz kimi son nəticədə xarici ticarəti bütün ölkələr üçün əlverişli edir və bütün dünyada rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Beynəlxalq ticarətin bütün tədqiqatçıları iki əsas suala cavab verməyə çalışırlar: 1. Dünya ticarəti necə qurulmuşdur? və 2. Dünya ticarəti necə qurulmalıdır?

Məlumdur ki, beynəlxalq ticarət elə qurulmalıdır ki, o ölkəyə mənfəət gətirsin. İlk baxışdan elə görünür ki, mənfəət əldə etməkdən ötrü bütün mümkün üsullardan istifadə etmək olar. Belə olduqda isə, meydana daha bir sual çıxır: bəs bu halda ticarət edənlərdən kim udur, kim uduzur? Əgər bir ölkə xarici ticarətdən mənfəət əldə edərsə, bu mənfəət digər ölkənin ziyanı hesabınanı olur? Sərbəst ticarət sərbəstdir, yoxsa ticarət bu və ya digər səbəblərə görə məhdudlaşdırılmalıdır? Bu məhdudiyyətlərin həddi nə qədər olmalıdır?

Bütün bu suallara beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrində bu və ya digər dərəcədə cavab verilmişdir.

2.2. Beynəlxalq iqtisadiyyatda tələb və təklif

İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, beynəlxalq iqtisadiyyatda məcmu tələb və təklifin əsas predmeti hesab olunan əmtəə istehsal prosesinin son kategoriyası hesab olunur ki, bu da əksər hallarda şəxsi istehlak üçün deyil, satış üçün nəzərdə tutulur. Aydın ki, əmtəə (commodity good)- ictimai tələbatın təmin olunması və mübadilə üçün nəzərdə tutulan elə bir dəyərə malikdir ki, o da əmtəələrlə mübadilə prosesində müəyyənləşir. Hər bir konkret əmtəəyə olan tələb və təklif biri-birini tarazlayır.

Beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyədə əmtəəyə daha çox istehsal məhsulu kimi deyil, tələb və təklif obyektinə kimi yanaşılır. Beynəlxalq münasibətlər tədqiqatın əsas predmeti olduğundan, məhz onun istehsal prosesinə əks təsiri nəzərə alınmalıdır. Məhsul yalnız şəxsi istehlak və mübadilə üçün nəzərdə tutulduğu və bazar iqtisadiyyatının 2 əsas qüvvəsinin - tələb və təklifin təsiri altında olduğu halda, əmtəə hesab olunur. Bu ünsürlərdən hansısa biri mövcud olmadığı halda, məhsul əmtəə sayılmır və beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyənin predmeti hesab olunmur.

Beynəlxalq iqtisadiyyat ümumi makroiqtisadi nəzəriyyə ilə bərabər əmtəə üzrə təklif, məcmu və fərdi tələbin formalaşması qanunauyğunluqlarını, tarazlı qiymətlərin formalaşmasını, bu istiqamətdə baş verən dəyişiklikləri, eləcə də ehtimal edilən səmərəli nəticələri öyrənir. Hər iki yanaşmada əsas fərq istehsal amillərinin, (əmək, torpaq və kapital) mobilliyi dərəcəsindən asılıdır ki, məhz bunların köməyi ilə də əmtəələr istehsal olunur. Makroiqtisadi nəzəriyyə istehsal amillərinin mütləq mobilliyini, onların regionlararası tarazlı bölgüsünü və s. nəzərdən keçirir. Beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyə həm də belə bir reallığa əsaslanır ki, istehsal amillərinin mobilliyi (çevikliyi) bir çox şərtlərdən asılıdır və o, ölkələrarası maneələrlə məhdudlaşır.

Əlbəttə ki, məhdudiyyətlər bütün ölkələrdə eyni deyildir. Hətta Qazaxıstan kimi böyük dövletdə ölkədaxili maneələr olmadığı halda belə, istehsal amilləri aşağı mobilliyə malikdir. Bunun da başlıca səbəbi

çoxsaylı inzibati (məs: qeydiyyat sahələrində) və iqtisadi (məs: ixtisas üzrə iş yerlərinin olmaması) problemlərlə əlaqədardır.

Milli iqtisadiyyata xas olan xüsusiyyətlərin bir çoxu beynəlxalq iqtisadiyyata aid deyildir. Çünki, əksər əmtəələr daxili bazarda satılır və alınır. İstənilən məhsulun istehsalı hələ o demək deyildir ki, o, satış üçün yararlı məhsul olacaq və onu kimlə alacaqdır. O cümlədən, daxili bazar üçün istehsal olunan əmtəələrin dünya bazarında yüksək səviyyəli əmtəə hesab olunacağı və alıcı qazanacağı da əvvəlcədən məlum deyildir.

Təbii ki, əmtəə o zaman satışa yararlı olur ki, o rəqabət qabiliyyətinə malik olur. Düzdür, prinsipdə bu məsələ həll oluna bilər, lakin o əmtəəki daxilə istehsal olunur, amma satış üçün alıcı qazanmır, onda belə əmtəələri dünya bazarına çıxarmağa ehtiyac yoxdur. Məhz bu nöqtəyə nəzərdən bütün əmtəələr, beynəlxalq mobillik-hərəkətlik baxımından, ticarətdə iştirak edən və etməyən olmaqla iki hissəyə bölünür.

Ticarətdə iştirak edən əmtəələr (tradable goods) - o əmtəələrdir ki, ayrı-ayrı ölkələr arasında mübadilə olunur. Ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr (nontradable goods) isə müəyyən ölkə daxilində istehsal və istehlak olunur, ölkələrarası mübadilə və satış prosesində isə iştirak etmir.

Fərz edək ki, bəzi ölkələr ardıcıl olaraq xarici ölkələrə məxsus istiqrazlar əldə etmişlər və ödəmə müddəti artıq başa çatmışdır. Məhz borcları ödəmək üçün hökumət bu zaman vergiləri artırır ki, nəticədə də istehlak səviyyəsi aşağı düşür. Bu halda istehsalçı ticarətdə iştirak edən əmtəəni satışa buraxa, eləcə də öz istehsal əmtəələrinin bir hissəsini xarici bazarlara yönəldə bilər. Əks halda, məsələn ticarətdə iştirak etməyən əmtəə istehsal olunarsa, onda bu cür alternativ hal mövcud olmur. Bu halda istehsalçı zərərə düşür, müflisləşir və nəticədə tələbin çox olduğu digər əmtəə istehsalına keçir. Satıla bilməyən məhsulların istehsalı, ölkədə iqtisadi siyasətin də dəyişməsinə səbəb olur ki, nəticədə də aparılan islahatlar ciddi sosial problemlərə və iqtisadi inkişafın ləngiməsinə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə isə, ticarətdə iştirak edən və etməyən əmtəələr arasında fərq aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ticarətdə iştirak edən əmtəələr üzrə qiymətlər tələb və təklif arasındakı əlaqədən formalaşır. Eyni zamanda, belə əmtəələr ölkə daxilində və xaricində daimi tələb və təklifin təsiri altında olur;

- Ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr üzrə qiymətlər isə daxili bazarda tələb və təklifin asılılığı əsasında müəyyən olunur. Təbii ki, bu cür əmtəələr üzrə qiymət dəyişmələri digər ölkələr üçün heç bir əhəmiyyət daşımur;

- Ticarətdə iştirak edən əmtəələr üzrə daxili tələb və təklif balansının dəstəklənməsi zəruri deyildir. Ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr üçün isə daxili tələb çatışmazlığı xaricdən gələn əmtəələr üzrə tələb artımı hesabına kompensasiya oluna bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr üzrə daxili tələb və təklifin saxlanılması çox vacibdir. Təcrübə göstərir ki, məhz bu prosesin ardıcılığının pozulması ciddi sosial-iqtisadi qeyri-mütənəsnibliyə gətirib çıxarır.

- Ticarətdə iştirak etmək imkanına malik əmtəələr üzrə daxili qiymət səviyyəsinin dinamikası, digər ölkələrdə qiymət səviyyəsinin və dinamikasının dəyişikliyinə uyğundur. Daxili bazar üçün nəzərdə tutulan - ticarətdə iştirak etməyən əmtəələr üzrə daxili qiymətlər digər ölkələrin qiymətlərindən fərqlənə bilər ki, bunun da əsas səbəbi bu əmtəələrin qiymətlərinin dəyişməsinin, xaricdə baş verən qiymət dəyişikliklərindən asılı olmamasıdır.

Daha çox "ticarətdə iştirak etməyən" əmtəələr üzrə tipik nümunə kimi xidmət sahələri götürülə bilər. Adətən belə təsisatların (məs. bərbərxana, kimyavi təmizləmə və s.) müştəriləri daimi yaxında yaşayırlar. Məsələn, təbii olaraq xaricdən kiminsə öz kostyumunu başqa ölkəyə aparıb təmizləməsi qeyri-realdır. Mənzili kirayə vermək üzrə xidmətlər də "ticarətdə iştirak etməyən" əmtəələrə aiddir. Məsələn, Tokioda mənzil üçün yüksək icarə haqqı olan şəhərdə Yaponiya vətəndaşı, öz ölkəsindən bir neçə yüz kilometr aralıda olan Qazaxstanda normal yaşayış şəraitini və aşağı kirayə haqqı tələb edilən mənzildən heç cür istifadə edə bilməz. Çünki mənzil kirayəsi "ticarətdə iştirak etməyən" əmtəədir. Dünya iqtisadiyyatı nöqtəyi-nəzərdən həkimlərin, müəllimlərin də təklif etdiyi xidmətlər "ticarətdə iştirak etməyən" əmtəələrə aid edilir.

Ticarətdə iştirak edən və etməyən əmtəələr üzrə bölgünü klassik iqtisadi fikir nümayəndələri həyata keçirmişlər. Onlar belə güman edirdilər ki, bütün hazır məhsullar "ticarətdə iştirak edən" əmtəələrdir, ancaq onların istehsalı üçün nə istifadə olunmuşdursa – o, "ticarətdə iştirak etməyən" əmtəələrdir. Eyni zamanda müasir klassik modeldə ticarətdə iştirak edən və etməyən əmtəələr konsepsiyası 50-ci illərin sonunda yaranmağa başlamışdır.

Əmtəənin ticarətdə iştirak edən və etməyən olub-olmaması, əmtəənin daşınması yönündə (xarici ölkələrə, ticarət manevrləri üzrə) nəqliyyat xərclərindən də asılıdır. Əgər əmtəənin qiyməti, əmtəə vahidi çəkisinə görə yüksəkdirsə, onda bu əmtəə praktiki olaraq ticarətdə iştirak edən sayılır. Buna parlaq misal olaraq qızılı göstərmək olar. Nəqliyyat xərclərinin

dən asılı olmayaraq qızılın qiyməti dünyanın bütün ticarət mərkəzlərində eynidir.

Ancaq nəqliyyat xərcləri, məsələn, bərbər (saç ustası) üçün müəyyən olunmayan mənədir. Baxmayaraq ki, saç kəsimi qiymətləri Bakıda Vaşinqtona nisbətən daha aşağıdır, Bakı-Vaşinqton marşrut biletinin qiyməti isə saç kəsimi qiymətlərindən dəfələrlə yüksəkdir. Bu səbəbdən də, Bakıda yaşayan bərbər (saç ustası) işini buraxıb, Vaşinqtona getmir və Bakıda işləməyə davam edir. Eyni zamanda məsələn, balıq məhsullarının Rusiyadan Yaponiyaya aparmaq (baxmayaraq ki, orada bunlar 2 dəfə bahadır) gömrük tariflərinə görə (dəyər 100%-i ödənilməlidir) səmərəsizdir və bu pulları daxilə qazanmaq daha sərfəlidir. Texnologiyaların inkişafı ilə bərabər nəqliyyat xərclərinin azalması ticarətdə iştirak edən əmtələrin miqdarının artımına, dövlətlərarası himayəçilik siyasəti isə azalmağa doğru meyil etməkdədir.

Əlbəttə, ticarətdə iştirak edən və etməyən əmtələr arasında istənilən sərhəd çərti qəbul edilir. Bu səhədə, daha çox BMT tərəfindən qəbul olunmuş sənaye standartlarına əsaslanan bölgüdən istifadə edirlər ki, bu da öz növbəsində bütün dünyada qəbul edilir. Buna müvafiq olaraq bütün əmtə və xidmətlər (hansı ki, onlar da əmtəə sayıla bilərlər) 9 böyük qrupa bölünürlər.

Cədvəl 1.1

Əmtəə qrupları	Əmtəə növləri
1. Kənd təsərrüfatı, ov, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq 2. Hasilat sənayesi 3. Emlat sənayesi	Ticarət oluna bilən
4. Tikinti və kommunal xidmətlər 5. Topdan və pərakəndə satış, restoran və mehmanxanalar 6. Daşıma, saxlama və rabitə, maliyyə vasitəçiliyi 7. Müdafiə və mütləq sosial xidmətlər 8. Təhsil, səhiyyə və ictimai işlər 9. Digər kommunal və sosial şəxsi xidmətlər	Ticarət oluna bilməyən

Aydın ki, cədvəldə verilmiş təsnifatlaşdırımda çoxsaylı və mühüm istisnalar mövcuddur. Baxmayaraq ki, tikinti öz çəkisinə görə ticarətdə

iştirak edə bilməyən xidmətlərə aiddir, ancaq Rusiyada türk, yuqoslav firmaları tərəfindən tikilmiş, bərpa olunmuş binalara baxdıqda bunun əksini düşünmək olar. Nəqliyyat da beynəlxalq ticarətə daha çox cəlb olunmuş hesab olunur. Nəqliyyat xidmətləri içərisində ticarətdə iştirak etməyən xidmətlərə ölkə daxilində şəhər avtobusları, taksi və s. xidmətləri göstərən nəqliyyat vasitələri aiddir.

Ticarətdə iştirak edən əmtələr ixrac olunan (exportables) və idxal olunan (importables) əmtələrə bölünür. İxrac olunan əmtələr də öz növbəsində real ixrac əmtələrindən və əvəzedici ixracdan, yəni hazırda daxili bazarda satılan, ehtiyac duyulduğu təqdirdə xaricdə də satıla bilən əmtələrdən, idxal olunan əmtələrə isə real və əvəzedici idxaldan-yəni, arzu olunduğu təqdirdə xarici əmtələri əvəz edə bilən milli istehşaldan ibarətdir.

Beləliklə, göründüyü kimi, beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyəyə aparıcı iqtisadi fikir məktəbinin uğurlarını özündə əks etdirən pragmatik yanaşma xasdır. Məhz bu nəzəriyyə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sferasında yaranan problemləri, məsələləri həll edə bilən müxtəlif nəzəriyyələri, iqtisadi siyasətin modellərini və s. öyrənir.

Beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyədə əmtəə hər hansı ictimai tələbi ödəyən və ya mübadilə üçün istehsal olunan predmet kimi deyil, məcmu tələb və təklif vektorunun yönəldiyi tədavül prosesinin obyektini kimi nəzərdən keçirilir. Tələb və təklif münasibətləri bu halda həm daxili, həm də xarici ölkə çərçivəsində müəyyənləşir. Beynəlxalq iqtisadi mövqedə əmtələr ticarətdə iştirak edən (onların strukturuna idxal və ixrac olunanlar aiddir) olur. Bu zaman onların qiyməti ölkə daxilində və xaricdə tələb və təklifin asılılığı əsasında formalaşır. Ticarətdə iştirak etməyən əmtələr isə yerli səviyyədə tələb və təklifin balansını əsasında təşəkkül tapır.

2.3. İstehsal amillərinin beynəlxalq bölgüsü

Uzun illərdir ki, istehsal amillərinə nəyin aid edilməsi alimlər arasında mübahisə predmeti olaraq qalmaqdadır. Ancaq buna baxmayaraq, bazar iqtisadiyyatının əsas suallarından sayılan nəyi?, necə? və kimin üçün? istehsal etmək suallarına cavab vermək, üçün istehsal amilləri anlayışının nəzərdən keçirilməsi zəruridir. Məhz bu amillərdən düzgün istifadə olunması nəzərdə tutulan məhsulların əldə edilməsinə imkan yaradır.

İstehsal amilləri - nəyi istehsal amili hesab etmək lazımdır sualının izahına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. İqtisadi elmində istehsal amili anlayışına nisbi yanaşma da xasdır. Bu yanaşmaya görə: istehsal

amillərinə (factors of production)- əmtə istehsal etmək üçün məsrəf olunan resurslar aiddir. Bütün cür istehsal amilləri isə əmək və texnologiyadan (insani resurslar), torpaq və kapitaldan (əmlak resursları) ibarətdir.

Ümumi iqtisadi nəzəriyyədən müxtəlif istehsal amilləri məlumdur. Beynəlxalq iqtisadiyyata dair bəzi nəzəriyyələr isə əhəmiyyətli sayda istehsal amillərinin mövcudluğunu qəbul edirlər. Məsələn, amerikalı iqtisadçı Edvard Limer kapitalı, 3 növ iş qüvvəsini, 4 növ torpağı, kömürü, nefti və digər mineral resursları müstəqil istehsal amilləri hesab edir.

Əslində isə istehsal amillərinin aşağıdakı bölgüsü qəbul olunmuşdur:

- Əmək (labor) – insanın faydalı nəticə əldə olunmasına yönəlmis fiziki və əqli fəaliyyəti;

- Texnologiya (technologu)- sahibkarlıq fəaliyyəti də daxil olmaqla, təcrübə məqsədlərin əldə olunmasına yönəlmis elmi metodlar;

- Torpaq (land) – təbiətin bəxş etdiyi, insanın sərəncamında olan və istehsal fəaliyyətinin həyata keçirildiyi hər şey aiddir (məsələn: torpaq, faydalı qazıntılar, su, hava, meşə və s.);

- Kapital (capital)- istehsal, pul və əmtə formasında yığılan ehtiyat vasitələri. Hər bir istehsal amilinin təbii ki, öz dəyəri vardır.

Əməyin qiyməti (dəyəri) - əmək haqqı, texnologiya (lisenziya və ya patentli ödəmə), torpaq rentası, kapital və bank faizlərindən ibarətdir. İstehsal amilinin dəyəri ayrı-ayrı ölkə çərçivəsində, eləcə də dövlətlərin bir-birilə qarşılıqlı münasibətləri nəticəsində yaranan tələb və təklif balansını əks etdirir. Bəzi məsələlərin xüsusi sübuta ehtiyacı yoxdur. Belə ki, məsələn, Rusiyada torpağın qiyməti nisbətən aşağı, Hollandiyada yüksək, Çində əmək dəyəri nisbi aşağı, Almaniyada nisbi yüksək, ABŞ-da kapitalın dəyəri aşağı, Polşada əksinə, Yaponiyada texnologiyanın dəyəri aşağı, Tayvanda isə yuxarıdır.

Ümumiyyətlə, insanlar müəssisələrin əmtələrinə görə ödəmələr edir, müəyyən məsrəflər həyata keçirirlər. Eyni zamanda, insanlar özlərində olan istehsal amillərini müəssisələrə satırlar. Bu amillərə onların əməyi, torpaq, kapital, texnologiya aiddir ki, onların da əvəzi müəssisələr tərəfindən ödənilir, nəticədə bu amilləri satanların gəliri formalaşır. Milli iqtisadiyyatın, dövlətin iqtisadi rolu, eləcə də bir çox vacib parametrləri nəzərə almasaq, sadə sxem bu cürdür.

Əgər axırıncı aspekti nəzərə alsaq, onda sxemə bir neçə mühüm, əhəmiyyətli əlaqələrini, xüsusən beynəlxalq elementlərin əlavə olunmasına ehtiyac duyulduğunu görmək olar. Bir tərəfdən müəssisə öz

məhsulunu nəinki ölkə daxilində, həmçinin xaricdə sataraq öz əcnəbi alıcılarından ödəmələri əldə edə bilər. Eyni zamanda sahibkar əcnəbi işçiləri işə qəbul etmək, xaricdə torpaq icarəyə götürmək, orada müəssisə tikmək imkanına malikdir. Bu zaman onun xarici istehsal amillərindən istifadəyə görə ödəmələr etmək ehtiyacı yaranacaqdır. Digər tərəfdən insanlar əmtələri ölkə daxilində və xaricdən almaq seçimləri də vardır. Onlar təbii ki, idxal etdikləri əmtəyə görə, daxilə olduğu kimi maliyyə vəsaiti ayırırlar.

Eyni zamanda vətəndaşların özlərinə məxsus olan istehsal amillərini xaricə satmaq imkanları da vardır. Yəni, öz ərazilərini əcnəbiyə icarəyə verə, xaricdə işə düzələ, xarici kapitalı öz müəssisələrinə yönəldə, ondan gəlir əldə edə bilərlər. Bu sxem hər bir dünya ölkəsi üçün ədalətli hesab olunmaqla, beynəlmiləl səciyyə daşıyır və ölkələrarası istehsal amillərinin bölgüsünə əsaslanır.

Beynəlxalq əmək bölgüsü - İctimai əmək bölgüsü-ayrı-ayrı fəaliyyət növlərinə əsaslanmaqla, əmtə istehsalının yaranmasını şərtləndirir. İctimai əmək bölgüsünün əks tərəfi onun kooperasiyalaşması hesab olunur. Əmək bölgüsünün dialektik vəhdəti və ya birliyi əmtə mübadiləsinin ilkin formalarının yaranmasının əsasıdır. Əmək bölgüsü məsələlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli töhfəni Karl Marks vermişdir. Marksa görə, əməyin ictimai bölgüsü aşağıdakı funksional növlərdə olur:

- Ümumi əmək bölgüsü - maddi və qeyri-maddi istehsal sferaları arasında əmək bölgüsü sayılır. (buna sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə və s. aiddir).

- Xüsusi əmək bölgüsü - iri sənaye sferaları və alt sənaye sahələri daxilində əmək bölgüsü hesab olunur. (Məsələn, ağır və yüngül sənaye, eləcə də onların daxilində bölgü, neft hasilatı, metallurgiya, maşınqayırma çərçivəsində).

- Fərdi əmək bölgüsü- müəssisə daxilində əmək bölgüsüdür. Bu zaman müəssisədə iş prosesinin ardıcılığı son əmtənin yaradılmasınaqədər olan mərhələni əhatə edir.

Aydındır ki, istehsal prosesi ayrı-ayrı müstəqil mərhələlərdən ibarət olmaqla, ayrı-ayrı ölkələrdə mərkəzləşə bilər. Məhz bu səbəbdən də, əmək bölgüsünün 2 növ ərazi bölgüsü vardır: regionlararası, yəni ölkə daxilində regionlararası əmək bölgüsü və beynəlxalq, yəni ölkələrarası əmək bölgüsü.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün geniş şərhində müxtəlif insan fəaliyyəti növləri deyil, eyni zamanda onun sonrakı kooperasiyalaşması və istehsal məhsullarının mübadiləsinin nəzərdə tutulması mütləqdir. Əgər

beynəlxalq əmək bölgüsü ölkənin təbii resurslarla ilkin təminatına əsaslanmışsa, onda demək olar ki, Afrika ölkələri tropik meyvələrin istehsalı üzrə, Şimali Avropa dövlətləri-şimal balıq növlərinin tutulması üzrə (hansı ki, özləri də istehlak edir) ixtisaslaşmışlar.

Beynəlxalq əmək kooperasiyası (international cooperation of labor)-beynəlxalq əmək bölgüsünün ölkələrarası məhsul mübadiləsinin dayanıqlığına əsaslanmışdır. Bu zaman onlar tərəfindən istehsalın həyata keçirilməsi daha çox iqtisadi səmərəliliyə əsaslanır. Deməli, beynəlxalq əmək bölgüsü özünün mövcudluğu və inkişafı üçün əməyin beynəlxalq kooperasiyalaşdırılmasını tələb etmir, baxmayaraq ki, çox hallarda bu hadisə ona gətirib çıxarır. Eyni zamanda, əməyin beynəlxalq kooperasiyası tam olaraq beynəlxalq əmək bölgüsünə əsaslanır və onsur mövcud ola bilməz. Deməli, əməyin ictimai kooperasiyalaşması ictimai əmək bölgüsünün başqa bir forması olduğu kimi, əməyin beynəlxalq kooperasiyalaşması da beynəlxalq əmək bölgüsünün digər forması hesab olunur.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün inkişafının, ilkin şərtlərdən biri də, yuxarıda qeyd olunmayan digər istehsal amillərinin bölgüsü hesab olunur. Məhz bu baxımdan, ayrı-ayrı ölkələrin müxtəlif əmtəələr üzrə ixtisaslaşmasının da əsas səbəbi, onların iqtisadi baxımdan daha səmərəli məhsul istehsal etmək üçün zəruri istehsal amillərinə malik olmasıdır.

İstehsal amillərinin beynəlxalq bölgüsü ((international division of factors)- müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı istehsal amillərinin uzun tarixi dövr ərzində cəmlənməsidir. Məhz buna görə, müəyyən əmtəələrin, bir ölkədə digər ölkəyə nəzərən iqtisadi baxımdan daha səmərəli istehsal olunması ilkin şərt hesab olunur.

Məsələn, torpağın istehsal amili kimi beynəlxalq bölgüsü zamanı, ölkənin təbiət tərəfindən bəxş olunmuş fiziki resurslarla nə qədər təmin olunma dərəcəsi nəzərə alınır. Bura ərazi quruluşu, su mənbələri, meşə, təbii ehtiyatlar və faydalı qazıntılar, eyni zamanda ölkənin coğrafi mövqeyi, hava və iqlim şəraiti də daxildir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, beynəlxalq əmək bölgüsü, hər bir ölkənin yalnız faydalı qazıntılarla təminat səviyyəsində ifadə olunmur. Buraya həm də əmtəə istehsalı üçün ayrı-ayrı tarixi ənənələr, istehsal təcrübəsi, əmtəə istehsalının inkişaf səviyyəsi, bazar mexanizmləri, pul və maliyyə resursları və s. daxil edilir. Yığımların kifayət qədər mövcudluğu (pul formasında kapital nəzərdə tutulur) istehsalın genişləndirilməsi və investisiyaların qoyuluşu üçün çox mühümdür.

Məsələn, Fransa ötürücü qurğular, təyyarələr və s. istehsal etmək sahəsində ixtisaslaşmışdır. Fransa, Malidən fərqli olaraq, tarixən kifayət qədər istehsal kapitalı yığımına və maliyyə imkanlarına malik olduğuna görə bu proses hələ də davam edir. Malidə isə yığılmış kapitalın mövcudluğu onun tarixi ənənələr və ənənəvi sahələr üzrə ixtisaslaşmasını (xüsusən kənd təsərrüfatı üzrə) şərtləndirir.

Beynəlxalq texnologiya bölgüsü ETT-nin inkişaf səviyyəsində mövcud olan fərqlərin nəticələri kimi çıxış edir. Bura həmçinin ayrı-ayrı ölkələrin bilik resursları ilə fərqli təminatı da daxildir. Məsələn, ABŞ-in kompüter texnologiyası dünyada kompüter ticarət sahəsində lider mövqeyini təmin etdiyi halda, Hollandiya isə canlı dekorativ gül əkini sahəsində xüsusi sayılan Holland texnologiyası sayəsində dünya bazarında gül ticarəti sahəsində aparıcı mövqeyə malikdir.

Təbii ki, yuxarıda göstərilən beynəlxalq əmək bölgüsü konsepsiyası və digər istehsal amilləri daha çox sənəli və şərti səciyyə daşıyır. Məsələn, hələ də bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təbii və əmək resursları ilə zəif təminatına görə səbəbindən yoxsul vəziyyətdə yaşamasını izah etmək mümkün deyildir. Ancaq, onlardan fərqli olaraq ABŞ və Almaniya arasında ticarətin səbəbi bu ölkələrin texnologiya ilə təminat səviyyəsindəki seçimlərdir.

Adətən torpaq, kapital və texnologiya ilə təminat dərəcəsi beynəlxalq əmək bölgüsünün ilkin şərti kimi qəbul edilir. Bu zaman ayrı-ayrı istehsal amillərinin mövcudluğu, həmin ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə nüfuzunu müəyyən edir. İstehsal amillərinə beynəlxalq aspektdən yanaşmanı inkar etmədən, ölkə daxilində və ya xaricində satış üçün nəzərdə tutulmuş əmtəə istehsalında 4 əsas istehsal amili mövcuddur.

Beləliklə, aydındır ki, əmtəə istehsal etmək üçün istifadə olunan resurslar istehsal amilləri adlanır ki, bu da özündə insani (əmək və texnologiya) və əmlak (torpaq və kapital) ehtiyatlarını ehtiva edir. Müasir iqtisadiyyat öz mahiyyətinə görə qlobaldır və ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif istehsal amilləri ilə təminatlılıq səviyyəsinə əsaslanır ki, bu da öz növbəsində uzun illərin tarixi mərhələlərində və inkişaf prosesində əldə olunmuş sayılır. Müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı istehsal amillərinin cəmlənməsi müəyyən əmtəənin onlar tərəfindən istehsal olunması üçün ilkin şərtidir ki, bu zaman, digər ölkələrdən fərqli olaraq, iqtisadi baxımdan daha çox səmərəlilik nəzər alınır. Ümumiyyətlə, əmək, torpaq, kapital və texnologiya istənilən növ əmtəənin istehsalı üçün eyni dərəcə də vacib amil hesab olunur.

2.4. Dünya bazarı və əmtəələrin beynəlxalq hərəkəti

Dünya bazarının yaranması - beynəlxalq əmək bölgüsü və onun beynəlxalq kooperasiyası dünya bazarının yaranmasının əsasını qoymuşdur. Dünya bazarı, tarixən daxili bazarların milli sərhədlər çərçivəsində genişlənməsi səbəbindən yaranmışdır.

Əmtəə istehsalçısının öz əmtəəsini satdığı an alıcı tərəfindən alınması və yerindədə maliyyə ödənişlərinin edilməsi kimi proseslər, tarixən daxili bazarın sadə formalarının yaranmasını şərtləndirmişdir. Bu cür iki tərəfli ünsiyyət forması tarixdə, məlüm olduğu kimi Pompeylərdə, Ostiyada və s. ərazilərdə uzun illər müxtəlif formada mövcud olmuşdur. Hələ çox əvvəllər Qədim Yunanıstan, Çin, Misir, Vavilon və Efiopiyanın özünəməxsus bazarları olmuşdur. Pulun yaranması isə alıcı və satıcı arasında tarixi statusunu formalaşmasına təkan verdi ki, onlar da pul qarşılığında əmtəə satışı üzrə xidmətlərin göstərilməsi, mübadiləsi və s. üzrə vasitəçilik etməyə başladılar.

Ayrı-ayrı ərazilərdə bazarların yaranmasından sonra, tədricən bu sahədə ixtisaslaşma başlamışdır. Artıq milli bazarlar yaranmağa başlamış, ən başlıcası isə bu bazarların bəzi hissəsi əcnəbi alıcıların cəlbinə yönəlmişdir. Məsələn, əmək bazarının çoxnövçülüyü qədim qul ticarəti zamanında yaranmağa başlamışdır. «Canlı əmtəə» üçün nəinki yerli, həmçinin dənizətrafi ölkələrin qul sahibləri də gəlirdilər. Bura Afınadan (e.ə. V əsr), Delos adasından (e.ə. I-II əsr), orta əsrlərdə – Roma, Lion, Venesiyadan, XVII-XVIII əsrlərdə Şərqi Qvineyadan, Liverpuldan, Nantdan və digər Qərbi Avropa dövlətlərindən ticarətə gəlirdilər.

XVI əsrdən - XVIII əsrin ortalarınaqədər əmək bölgüsünə əsaslanan manufaktura daha kütləvi əmtəə istehsalına şərait yaratdı. Bu cür istehsalla əlaqəli olaraq şəhər bazarları və yarmarkalar daimi genişləniir və inkişaf edirdi. Beləliklə də, addım-addım onlar regional, dövlət, dövlətlərarası və nəhayət dünya miqyasında genişlənməyə başlamışdır.

XIX əsrin ortalarında, artıq Avropada manufaktura istehsalı artan bazarın tələbinə cavab vermirdi və yalnız, tələb artımının təzyiqi altında fabrik-zavod sənayesi formalaşmış, nəticədə məhsulun kütləvi beynəlxalq satışına zərurət yaranmışdır. Kapitalın ilkin yığım mərhələsi ölkələrarası ticarətin lokal mərkəzlərinin artımına və onların vahid dünya bazarına çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumilikdə isə dünya bazarı (World Market) – ölkələrarası sabit əmtəə-pul münasibətləri sferası olub, əməyin, eləcə də digər istehsal amillərinin beynəlxalq bölgüsünə əsaslanmışdır.

Beynəlxalq bazarlar aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirilir:

- beynəlxalq bazar əmtəələrin ölkələrarası yerdəyişməsi zamanı yaranır və bu zaman dünya bazarı nəinki daxili, eyni zamanda xarici tələb və təklifin təsiri altında olur;

- istehsal amillərindən istifadəni optimallaşdırır və istehsalçıya hansı regionda və sahədə onların daha effektiv tətbiqini müəyyənləşdirməkdə kömək göstərir;

- beynəlxalq bazar “təmizləyici” rolu da yerinə yetirir. Belə ki, istehsalçıları - rəqabətli mühitə uyğunlaşmağa, əmtəələri isə beynəlxalq keyfiyyət standartlarına cavab verməyə məcbur edir. Başqa sözlə desək, bazar rəqabət qabiliyyəti olmayan istehsalçıları və standartlara uyğun olmayan əmtəələri sıradan çıxarır.

Dünya bazarında mübadilə mərhələsində mövcud olan əmtəə daha çox informasiya funksiyasını yerinə yetirir. Bu zaman hər bir iştirakçı, öz istehsal parametrlərini məcmu tələb və təklifə uyğun qiymətləndirə bilər. Eyni zamanda, dünya bazarı istehsal həcminə əks təsir də göstərə bilər. Belə ki, o, istehsalçılara nə qədər, hansı həcmdə, kimin üçün və nəyi istehsal etməyi müəyyənləşdirməyə imkan verir ki, bu da bəzən istehsal həcmünün azalmasına səbəb olur. Bu mənada dünya bazarı beynəlxalq iqtisadi nəzəriyyənin mərkəzi kateqoriyası hesab olunur.

Əmtəənin beynəlxalq hərəkətliyi - dünya bazarının əsas xarici əlaməti əmtəə və xidmətlərin ölkələr arası hərəkətindən ibarətdir.

Beynəlxalq ticarət (international trade)- beynəlxalq əmtəə-pul münasibətləri sferası olub bütün dünya ölkələrinin məcmu xarici ticarətini özündə əks etdirir. Məhz bu səbəbdən də, bir çox ölkələrdə “beynəlxalq ticarət” deyil “xarici ticarət” terminindən istifadə edilir. Beynəlxalq ticarət anlamında nəinki əmtəələr, həmçinin xidmətlər də nəzərə alınır. Xidmətlərin özü belə əmtəə sayılmaqla, bəzi əmtəələrdən bir sıra parametrlərinə görə fərqlənir ki, bunlar haqqında da aşağıda məlumat veriləcəkdir.

Beynəlxalq ticarət qarşı-qarşıya gələn iki əmtəə axınından - idxal və ixracdan ibarət olmaqla, ilk növbədə ticarət saldosu və ticarət dövriyyəsi ilə səciyyələnir:

İxrac - xaricə daşınma üzrə əmtəə satışı deməkdir;

İdxal - xaricdən ölkəyə daşınan əmtəələri nəzərə alır.

Ticarət dövriyyəsi (trade turnover)- idxal və ixrac üzrə dəyər həcmimin cəmidir.

Dünyada qəbul olunmuş standartlara görə, beynəlxalq ticarət - idxal-ixrac prosesləri üzrə aparıcı element müvafiq gömrük hesablatlarında dövlət sərhədini keçən əmtəələr üzrə qeydiyyat sayılır. Bu zaman

əmtənin sahibini dəyişib-dəyişməməsi heç bir əhəmiyyət daşımur. Məsələn, hətta ABŞ şirkəti IBM öz kompüterlərini Rusiya nümayəndəliyinə verib və ya satmışdırsa, hər iki halda ABŞ ixracatçı, qarşı tərəf isə idxalçı sayılır.

İdxal və ixrac əmtənin beynəlxalq hərəkətini səciyyələndirən iki əsas vacib anlayışlardır. Bu anlayışlar, beynəlxalq ticarətin təhlili və praktiki məqsədləri üçün istifadə olunur. Ticarət saldosu və dövriyyəsi də, eyni zamanda çox böyük analitik və praktiki əhəmiyyətə malikdir, amma idxal və ixrac göstəricilərinə nisbətən az istifadə olunur.

2.5. Dünya təsərrüfatı və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti

Dünya təsnifatı və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətliyi - dünya əmtə bazarının inkişafı XIX-XX əsrin sonlarında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsinə gətirmişdir ki, bu da tədricən ölkələr arası əmtə mübadiləsi çərçivəsini aşmışdır. Nəticədə istehsal qüvvələrinin və maliyyə kapitalı gücünün artımı dünya təsərrüfatının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Dünya təsərrüfatının yaranması - dünya bazarının səciyyəvi cəhətlərindən biri də ölkələr arası əmtəələrin bir-birinə mübadiləsi, yeni beynəlxalq ticarətidir.

Dünya bazarı mərhələsindən dünya təsərrüfatı mərhələsinə keçid zamanı, nəinki əmtəələrin, həmçinin istehsal amillərinin, ilk növbədə bütün kapitalın və iş qüvvəsinin mübadiləsi baş verir. Beləliklə, dünya təsərrüfatı nəinki istehsal, həmçinin tədavi sferasına da təsir edir.

Ümumiyyətlə dünya təsərrüfatı (word economy)- dünya ölkələrinin məcmusu olub, özlüyündə istehsal amillərini ehtiva edir.

İstənilən əmtə üzrə istehsal amilləri anlayışının geniş izahını istifadə olunmuş və ya istehsal amilləri kimi nəzərdən keçirmək olar. Belə ki, istehsal olunmuş əmtə belə, yenidən istehsal amili kimi istifadə oluna bilər. Doğrudan da hasil olunmuş kömür bazarda satılır, buna görə də ona əmtə kimi baxılır. Digər tərəfdən, kömür ağır sənaye sektorunda polad əridilməsində yanacaq kimi istifadə olunmalıdır. Deməli kömürü, həm də istehsal amili kimi götürmək olar. İstənilən son məhsul, həm də istehsal amili sayılır. Belə ki, o da başqa bir məhsulun istehsalı və ya iş qüvvəsinin bərpası üçün istehlak olunur.

Dünya bazarı kimi, dünya təsərrüfatı da istehsal amillərindən və beynəlxalq əmək bölgüsündən ibarətdir. Dünya təsərrüfatının dünya bazarından fərqi ondadır ki, o yalnız əmtənin beynəlxalq hərəkətliyi

köməyi ilə deyil, eyni zamanda əmtə istehsalının beynəlxalq hərəkətliyi ilə də əhatə olunur. Dünya təsərrüfatı dünya bazarının bütün parametrlərini özündə əks etdirir və onu istehsal amillərinin beynəlxalq mobilliyi ilə bağlı əhəmiyyətli xüsusiyyətlərlə tamamlayır, zənginləşdirir.

Dünya təsərrüfatının əsas xarakterik cəhətləri aşağıdakılardır:

• istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətliyi artırılması. Bu ilk növbədə gəlirlər, kapital, iş qüvvəsi və texnologiya formasında həyata keçirilir;

• müəssisələrdə istehsalın beynəlxalq normalar əsasında təşkili və artımı. Bu, əsasən, müxtəlif ölkələrdə transmilli korporasiyalar çərçivəsində mövcud olur;

• əmtə və istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkətinin dövlətin iqtisadi siyasəti vasitəsilə ikitərəfli və çoxtərəfli əsaslarla dəstəklənməsi;

• ölkədə və ölkələrarası birliklər çərçivəsində açıq iqtisadiyyatın yaradılması və s.

Beləliklə dünya təsərrüfatı milli (məsələn, dövlət investisiyalarına zəmanət təqdim olunması) və ölkələrarası iqtisadi siyasət (məsələn, 2 tərəfli vergi ödənişindən uzaqlaşmaq üzrə razılaşmaların əldə olunması) vasitələrinin köməyi ilə tənzimlənir. Ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatından ibarət olan dünya təsərrüfatı beynəlxalq səviyyədə daha açıq və geniş iqtisadi əməkdaşlığa yönəlmişdir.

İstehsal amillərinin mobilliyi - praktiki olaraq bütün istehsal amilləri beynəlxalq mobilliyə malikdir. Ümumilikdə isə mobillik dərəcəsi ayrı-ayrı funksional növlərdən asılı olur və ona müxtəlif amillər təsir edir.

İstehsal amilləri öz mənşəyinə görə aşağıdakılara bölünür:

• əsas (bazis)- buraya ölkəyə təbiət tərəfindən bəxş olunmuş və ya uzun tarixi inkişafın nəticəsi olan (coğrafi mövqe, təbii ehtiyatlar, iqlim, qeyri-ixtisaslı iş qüvvəsi, borclar) istehsal amilləri aiddir. Qeyd olunduğu kimi, bunlar, adətən ölkəyə təbiət tərəfindən bəxş olunmuş və ya çox da böyük olmayan kapital qoyuluşu ilə əldə edilmişdir.

• inkişaf etmiş (developed)- ölkə ərazisində fasiləsiz axtarışlar və böyük kapital qoyuluşları nəticəsində (müasir texnologiya, ixtisaslı kadrlar, müasir infrastruktur) əldə olunmuş amillər nəzərdə tutulur.

İstehsal amilləri həm də müəyyən istiqamətlərdə ixtisaslaşmaqla fərqlənir. İxtisaslaşma dərəcəsi aşağıdakı kimidir:

- ümumi (general) – müxtəlif növ məhsulların (yüksek təhsilli personal, elektrik alınması texnologiyası) yaradılması üçün müxtəlif sahələrdə tətbiq edilmə;

- xüsusi (special) – yalnız bir sahədə, yeganə yaxud çox az qrup məhsulların istehsalı üçün (vençur kapitalı, bərbərxana) tətbiq olunma və s.

İstehsal amillərinin ixtisaslaşma dərəcəsi onun tətbiq edilmə miqyasına əsasən müəyyən edilir. Təbii ki, bu yeganə şərt deyildir və bəzi istisnalar da mövcuddur. Məsələn, yüksək ixtisaslı programçı ixtisası ümumi inkişaf etmiş amillərə aid edilir ki, bunun da əsas səbəbi onun ən müxtəlif sahələrdə geniş istifadə olunmasıdır. Eyni zamanda, istehsal amillərinin ayrı-ayrı növləri müxtəlif səviyyəli beynəlxalq mobilliyə malikdir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, texnologiyanın inkişafı ilə onun strukturu kimi əhəmiyyəti də sürətlə azalır. Məsələn, transmilli korporasiyalar xarici ölkələrdə yerləşən öz filialları ilə, çətinlik çəkmədən təbii resurslara yol tapa, xaricdən iş qüvvəsi gətirmədən ucuz daxili ehtiyatlardan istifadə edə bilirlər. Sadə istehlak əmtələrinin Cənub-Şərqi Asiyadan Amerikaya və ya Rusiyaya axını buna əyani misaldır.

Inkişaf etmiş amillərin isə, əksinə beynəlxalq mobilliyi yüksəlməkdədir. Burada əsas məqsəd yeni texnologiyalar yaratmaqla bərabər, dünya bazarına çıxarılmış aşağı dəyərə malik əmtə ilə rəqibləri sıxışdırmaqdır. Məsələn, ABŞ, kompüter istehsalı üzrə qabaqcıl dövlətlərdən olmasına baxmayaraq, daim dünyanın hər yerindən kompüter sahəsində mütəxəssisləri ölkəsinə cəlb edir. Bank kapitalı bir ölkədən digər ölkəyə daha çox gəlirli sahələr üçün yönəlir. Təbii ki, belə halda hər bir ölkə inkişaf etmiş istehsal amillərini daxilə saxlamağa cəhd göstərir və başa düşür ki, (məsələn, yeni texnologiyaların aparılmasını qadağan edir, alimlərin axını məhdudlaşdırır, valyuta nəzarətini həyata keçirir və s.) bu proseslərlə daxili inkişafını daha da sürətləndirə və dünya bazarında qabaqcıl mövqə tuta bilər.

Müşahidələr göstərir ki, ümumi amillər, xüsusi amillərə nəzərən daha yüksək beynəlxalq mobilliyə malikdir ki, bu da onun tətbiqinin məhsul nomenklaturası üzrə universallığına əsaslanır. Məsələn, ixtisaslı kadr özünü xaricdə də işləməklə göstərə bilər (təhsil verməklə, biznes, analitik, sahələrdə, publisistikada və s. kimi). Eləcə də, hasil edilmiş neft, hansısa başqa bir növ məhsul əldə etmək üçün istehsal amili kimi dünyanın istənilən ölkəsində lazımdır. Kapital pul formasında xarici ölkədə belə fəaliyyət göstərən müəssisənin səhmlərini əldə etməyə imkan verir və s..

Xüsusi amillər daha az, yaxud onun tam iştirakı olmadığı hallarda beynəlxalq mobilliyə malikdir. Bəzi xüsusi amillərin xarici ölkələrə yerləşdirilə bilməməsinin əsas səbəbi, buna mane olan dövlət siyasətidir. Məsələn, bir çox ölkələrdə texnoloji məlumatların yayılması dövlət cinayəti hesab olunur. Başqa qrup misal, Yaponiyada ən yaxşı universitetlərin məzunlarının xarici firmaların filiallarına işə qəbulu istiqamətində məhdudiyatlar vardır. Xüsusi amillərin aşağı beynəlxalq mobilliyi, eyni zamanda xaricdə bu amilə olan ehtiyac səviyyəsi ilə də bağlı ola bilər. Məsələn, ABŞ-da bütün ixtisaslı tərcüməçi yerləri praktiki olaraq tam dolmuşdur. Müasir dünya təsərrüfatında əsas və ümumi amillərlə yaxşı təminat əmtə bazarında rəqabət üstünlüyünə nail olunmasında əsas ola bilər.

Ümumiyyətlə rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı şərtlər mövcuddur. Məsələn, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bunun üçün xammalla təminat əsas şərt sayılır. Eyni zamanda, ucuz və səmərəli nəqliyyat xidmətləri də tələb edilir. Əksinə, ölkənin inkişaf etmiş və xüsusi amillərə təminatı onun ən azı müəyyən məhsul növləri üzrə aparıcı rol oynamasını təmin edir. Məsələn, Almaniya optik qurğular istehsalı üzrə lider mövqedədir ki, bunun da əsas səbəbi bu dövlətin uzun illər ərzində optik fizika məktəbini yaratması və nəticədə optik istehsal üzrə ixtisaslı işçilərin mövcudluğudur.

Ölkənin dünya təsərrüfatında mövqeyi, hətta inkişaf etmiş xüsusi amillər yaxşı təmin olduğu halda belə, təkmilləşdirilmiş amillərdən çox asılıdır. Məsələn, 60-cı illərə aid mühəndis-elektronçu daim öz üzərində işləməklə öz ixtisasını artırdığı halda müasir universitet məzunları ilə rəqabət apara bilər.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin ayrı-ayrı formalarının əhəmiyyəti, onların xüsusi çəkisi və beynəlxalq iqtisadiyyata təsiri müxtəlifdir. Heç vaxt əmtələrlə ticarət beynəlxalq iqtisadiyyatın əsas forması olmamış, əmtə-pul münasibətləri isə tarixən birinci olmuş və XX əsrin sonunda beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının müxtəlif formalarını yerinə yetirərək öz aparıcı rolunu itirmişdir. Hələ 70-ci illərdə əsas kapital yerləşdirilməsi birbaşa xarici investisiya formasında həyata keçirilirdisə, 90-cı illərin ikinci yarısında beynəlxalq portfel investisiyaları birinci yerə çıxmışdır. Beynəlxalq iqtisadiyyatın iqtisad elmi sistemində yeri müəyyən edildikdən sonra dərsləyin növbəti bölmələri beynəlxalq iqtisadiyyatın nəzəri əsasları, xarici ticarət siyasəti, beynəlxalq valyuta sistemi və valyuta məzənnəsi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin konkret formaları, qloballaşma dövründə beynəlxalq iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri

və Azərbaycan respublikasının beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Beləliklə, XX əsrin ortalarında bazar iqtisadiyyatı mahiyyətinə görə beynəlxalq iqtisadiyyata çevrilmiş, iqtisadiyyat isə ölkələrin böyük əksəriyyətində açıq olmuşdur. Beynəlxalq iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətlərinə əmtəə və istehsal amillərinin beynəlxalq mübadilə sahəsinin inkişafı, istehsalın beynəlxalq formalarının meydana gəlməsi, beynəlxalq maliyyə sahəsinin müstəqillik əldə etməsi, iqtisadiyyatın beynəlxalq tənzimlənmə mexanizminin yaranması və dövlətlərin azad iqtisadiyyat prinsiplərindən irəli gələn iqtisadi siyasəti aid edilir. Müasir beynəlxalq iqtisadiyyat əmtəələrin beynəlxalq mübadiləsi, istehsal amillərinin hərəkəti və beynəlxalq iqtisadi siyasətin formalaşması və maliyyələşdirilməsi sahəsində müxtəlif dövlətlərdə təsərrüfat subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin qanunauyğunluğunu öyrənən bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinin bir hissəsi təşkil edir. Onun strukturu əsas anlayışlardan, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin konkret formalarından, dövlət və beynəlxalq tənzimləmə mexanizmlərindən ibarətdir. Beynəlxalq iqtisadi çərçivədə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin əsas formalarına – beynəlxalq ticarət (mal və xidmət), istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti (kapital, işçi qüvvəsi, texnologiya), maliyyə vasitələri ilə (valyuta, qiymətli kağızlarla, derivatlar və kreditlərlə) beynəlxalq ticarət və beynəlxalq hesablamalar aiddir. Beynəlxalq mikroiq-tisadiyyat - ayrı-ayrı əmtəələrin bazarda hərəkətini, beynəlxalq makroiqtisadiyyat isə ümumilikdə azad milli və dünyəvi iqtisadiyyatı öyrənir.

Beləliklə, dünya təsərrüfatı ayrı-ayrı ölkələrinin milli iqtisadiyyatının məcmusunu təmsil edir. Bu zaman ölkənin iqtisadi siyasəti əmtəənin iki tərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq hərəkətliliyinə, eləcə də istehsal amillərinə yönəlmiş olur. Təcrübə olaraq bütün istehsal amilləri, bir ölkədən digər ölkəyə yerdəyişmə imkanına malik olan beynəlxalq mobilliyə malikdir. Mobillik dərəcəsi isə hər bir dəqiq amilin funksional növlərindən asılıdır. Əsas və ümumi amillər aşağı beynəlxalq mobilliyə malik olması ilə səciyyələnir ki, bu da uzunmüddətli perspektivdə ölkənin beynəlxalq rəqabət imkanlarını təmin edə bilməz. Əksinə, hər hansı bir ölkənin inkişaf etmiş və ya xüsusi amillərlə yaxşı təminatı, eləcə də lazımı beynəlxalq mobilliyi olduğu halda dünya təsərrüfatında, müəyyən məhsul növləri üzrə stabil liderliyini təmin edə bilər.

3.1. Merkantilizm doktrinası

Beynəlxalq ticarət özünü tarixin ən qədim dövrlərindən göstərməyə başlamışdır. Lakin xarici ticarət haqqında müasir anlayışlara uyğun ilk sistemli fikirlər yalnız XV əsrdən sonra merkantilistlər tərəfindən yaradılmışdır. Ticarət kapitalı ideologiyasını əks etdirən merkantilizm ideyaları Avropada yaranmış mərkəzi milli dövlətlərin iqtisadi siyasət prinsiplərini müəyyən etmişdir. "Siyasi iqtisad" termini da ilk dəfə, məhz merkantilistlər tərəfindən ortaya atılmışdır. Belə ki, orta əsrlərin sonlarında Qərbi Avropada özünü göstərən siyasi dəyişikliklər, yəni feodalizmin dağılması və mərkəzi milli dövlətlərin yaranması prosesi yeni ehtiyacların ortaya çıxmasına səbəb oldu. Güclü mərkəzi dövlətlərdə nizami ordu və donanmalar təşkil olunması ilə əlaqədar dövlət xərcləri xeyli yüksəlmişdir. Getdikcə artan vergilərin toplanması da yeni nəqliyyat və rabitə sistemlərinin yaradılmasını tələb edirdi ki, bunlar da əlavə dövlət xərcləri ilə əlaqədar idi. Milli dövlətlərin və ticarət kapitalının pula olan kəskin ehtiyacı müvafiq ideologiyayı da yaratdı: merkantalizm öz iqtisadi görünüşündə pulu və xarici ticarəti ön plana çəkdi. Onlar "Milli sərvət" anlayışını da ticarət kapitalının mənafeinə uyğunlaşdırdılar. Merkantilistlərə görə insanlar dövlətin gücünü sərvətdə görə və sərvəti isə qızıl-gümüşdən ibarət hesab edirdilər. İqtisadi imkanlar pul ilə eyniləşdirilmişdir. Onlar hesab edirdilər ki, yeni dövlətlərin yeni ehtiyacları ancaq qızıl yığmaqla ödənilə bilər. Qızıl yığını isə, ancaq xarici ölkələrə əmtəə satışı artırmaq və onlardan əmtəə alınmasını məhdudlaşdırmaq yolu ilə, yəni xarici ticarət balansının müsbət qalığı hesabına mümkündür idi. Bu zaman onlar hesab edirdilər ki, hər hansı bir ölkənin beynəlxalq ticarətdən əldə etdiyi mənfəət, hər hansı digər ölkənin ziyanı hesabına yarana bilər. Buna görə də, onlar müxtəlif ölkələrin xarici ticarət sahəsində mənafe-lərinin toqquşduğu haqqında ideyanı qəbul edirdilər. Onlar ölkəyə mümkün qədər çox qızıl və gümüş gətirilməsini təmin etmək məqsədi ilə xarici ticarətin dövlət tərəfindən nizamlanması və himayə edilməsi ideyasını müdafiə edirdilər.

Təqribən 300 il Merkantilizm siyasətini əsas götürən Avropa dövlətləri ixracat yolu ilə qızıl-gümüş toplamaq üçün biri-biri ilə bir növ yarışa girmişdilər. Həmin dövrün ən mühüm istehsal amili xammal və ucuz işçi qüvvəsi idi. Ucuz xammal üçün Asiya və Afrika torpaqları fəth olunmuş,

uçuz işçi qüvvəsi probleminin həlli üçün isə Afrikadan külli miqdarda əsirlər gətirilmişdir.

Ticarət kapitalının mənafeyini əks etdirən belə bir məhdud fikir axını və iqtisadi siyasət sənaye kapitalizminin inkişafı üçün şərait yaratsa da, yavaş-yavaş iflasa uğramağa başladı. İstehsalatda məhsuldarlıq azaldı, siyasi və iqtisadi böhranlar başladı. Lakin, merkantilizmə ən ciddi zərbəni bütün Avropanı sarsıdan inflyasiyalar vurdu. Bir tərəfdən məhsuldar istehsalın mühüm hissəsinin qızıl almaq üçün ixrac edilməsi, digər tərəfdən isə coğrafi kəşflərlə daha da artan "qızıl axını" tələb və təklif arasındakı tarazlığı pozmuş və qiymətlərin sürətlə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bununla da başda Portuqaliya və İspaniya olmaqla merkantilizm ölkələrin iqtisadi vəziyyəti yeni iqtisadi baxış tələb etməyə başlamışdır.

3.2. Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələri

Adam Smit və mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi - Ticarət kapitalının iqtisadi düşüncəsinə - merkantilizmə qarşı fikir axını fiziokratlar tərəfindən təbiətin gücü adı altında Fransada meydana gəldi. Bu axın milli gəlirin yaranmasında ticarətin rolunu qəbul etməmişdi. Başqa sözlə onlar dəyər mənşəyini tədavi sferasında deyil, istehsal sferasında axtarmağa başlamışlar. Lakin onlar istehsal sferasını yalnız əkinçiliklə məhdudlaşdırır, torpağı yeganə istehsal amili hesab edir, sənayeni isə qeyri-məhsuldar adlandırdılar. Onların fikrincə ilahi gücə malik olan təbii sistem, "görünməyən əl" iqtisadi hadisələri optimal şəkildə nizamlayır və ona görə də iqtisadiyyata dövlətin müdaxilə etməsinə ehtiyac yoxdur. Bununla da onlar beynəlxalq ticarətin də sərbəst buraxılmasını nəzərdə tutan *liberalizm* anlayışının əsasını qoydular.

Fiziokratların müdafiə etdiyi fikirlər klassik iqtisadi məktəbin meydana gəlməsi üçün əlverişli şərait yaradı. Klassik iqtisadi məktəbin banilərindən olan Adam Smit (1723-1790) yuxarıda qeyd edilmiş kimi təbii sistem ideyasını müdafiə etmiş, iqtisadi həyatı tənzimləyən, ilahi mahiyyət daşıyan və həyatın özündə "görünməyən əl", "iqtisadi adam" anlayışlarını əsaslandırılmışdır. O, subut etmişdir ki, bu əl fərdlərin öz mənfəətini maksimuma çatdırma cəhdlərindən ibarət olan rəşionallıq prinsipidir. A.Smitin fikrincə sərvətin mənbəyi nə yalnız qiymətli daşlar, nə də yalnız torpaqda becərilən kənd təsərrüfatı məhsullarıdır. Sərvət bütün istehsal amillərinin iştirakı ilə hər bir sahədə (kənd təsərrüfatı, sənaye, ticarət və s.) istehsal

olunan məhsulların ümumi miqdarı ilə müəyyən edilir. İstehsalın məhsuldarlığını isə əmək bölgüsü və ixtisaslaşma təmin edir. Əmək bölgüsü və ixtisaslaşma yalnız ölkə daxilində deyil, beynəlxalq aləmdə də rifah səviyyəsini yüksəldir.

1776-cı ildə Adam Smit "Xalqların zənginliyinin mahiyyəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" əsəri ilə merkantilizm ideyalarına güclü zərbə vurdu. Onun fikrincə ticarət vasitəsilə dünyanın iqtisadi potensialının genişləndirilməsi imkanı vardır. Bu zaman o çox mühüm bir müddəa irəli sürdü: xarici ticarətdən hər hansı bir ölkənin iqtisadi faydası heç də, hökmən hər hansı digər bir ölkənin ziyanı hesabına əldə edilmir. Başqa sözlə ticarət kanalı ticarət edən bütün ölkələrin hamısına da eyni zamanda fayda verə bilər. O, merkantilizmlərin əksinə olaraq, ticarətin sərbəst olması ideyasını müdafiə edir və hesab edirdi ki, beynəlxalq ticarət vasitəsilə ayrı-ayrı ölkələr varlandıqca dünya iqtisadiyyatı da inkişaf edir. O, qeyd edirdi : heç vaxt ağıllı ailə başçısı kənardə mövcud olan ucuz əmtəənin istehsalını də evində təşkil etməz və onun satın alınması haqqında fikirləşər. Eyni prinsip o, millətlərə də şamil edirdi və bununla da beynəlxalq əmək bölgüsünə böyük əhəmiyyət verirdi. Onun fikrincə, ölkələr qapalı iqtisadiyyatdan imtina edərək, daha sərfəli beynəlxalq ticarətlə məşğul olurlar. Hər hansı bir ölkə bir əmtəəni digərinə görə mütləq olaraq daha ucuz istehsal edə bilirsə, həmin ölkə bu əmtəənin istehsalı üzrə ixtisaslaşmalıdır. Bunun əvəzində isə mütləq üstünlüyə malik olmadığı əmtəələrin istehsalı və ixracı ilə digər ölkələr məşğul olmalıdırlar.

A.Smitə görə üstünlük, bir malın hər hansı bir ölkədə digər ölkələrə görə daha məhsuldar şəkildə istehsal edilməsidir. Belə bir beynəlxalq ixtisaslaşma nəticəsində istehsal amilləri ölkələr arasında daha əlverişli istifadə olunur və dünya istehsalında artım təmin olunur. Təbii ki, bir-biri ilə ticarət aparən bütün ölkələr bundan faydalanır. Onun fikrincə bütün zənginliklərin başlıca mənbəyi olan beynəlxalq əmək bölgüsünün verdiyi səmərəni, yalnız sərbəst ticarət ilə əldə etmək mümkündür.

Aşağıdakı misal mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinə daha da aydınlıq gətirir. Bunun üçün Azərbaycan və Türkiyə arasında A və B mallarının istehsalı və mübadiləsinə misal gətirək. Fərz edək ki, Azərbaycanda 1 ton A malının istehsalı 10 əmək gününə, 1 ton B malının istehsalı isə 20 əmək gününə başa gəlir. Türkiyədə isə 1 ton A malı 20 əmək gününə, 1 ton B malı isə 10 əmək gününə başa gəlir. Bu rəqəmləri cədvəl şəklində

1 ildə 1 ton məhsul istehsalı üçün lazım olan əmək günü

Ölkələr \ məhsullar	A	B
Azərbaycan	10	20
Türkiyə	20	10

Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycan A malının, Türkiyə isə B malının istehsalında istehsal xərcləri baxımından mütləq üstünlüyə malikdirlər. Ona görə də, Azərbaycan A, Türkiyə isə B malının istehsalı üzrə ixtisaslaşmalıdır. Bu zaman hər iki ölkə bu mallar ilə ticarətdən qarşılıqlı fayda əldə edəcəklər. Çünki Azərbaycan özünə 10 əmək gününə başa gələn A malını verərək Türkiyədən B malını alır. Halbuki, əgər B malını Azərbaycan özü istehsal edərdisə, ona 20 əmək günü sərf etməli olardı. Türkiyə də B malının istehsalını təşkil etməklə Azərbaycanla ticarətdən eyni dərəcədə fayda əldə edəcəkdir. Əks təqdirdə, qiymət fərqi nəticəsində Azərbaycanda istehlakçılar bir ton A məhsulu satmaqla, cəmiyi yarım ton B məhsulu əldə edə bilərlər. Halbuki, onu Türkiyədən daha çox miqdarda almaq mümkündür. Türkiyədə də eyni vəziyyət mövcuddur.

A.Smit nəzəriyyəsinə görə sərbəst ticarətdən ticarət aparın hər iki ölkə iqtisadi səmərə əldə edir. Eyni zamanda, o hesab edirdi ki, dövlətlər xarici ticarətə imkan daxilində az müdaxilə etməlidirlər. Lakin, həyat göstərdi ki, A.Smitin mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi məntiqli olmaqla yanaşı, kamil deyildir. Belə ki, əgər hər hansı bir ölkə heç bir istehsal sahəsində mütləq üstünlüyə malik deyildirsə, o zaman necə olacaqdır? Digər ölkələr bu ölkə ilə ticarət edəcəkmidi? Belə bir sual da cavabsız qalır: istehsal xərcləri baxımından mütləq üstünlüyə malik olmayan hər hansı bir ölkə, məgər beynəlxalq ticarətdən iqtisadi səmərə əldə edə bilməzmi?

Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin cavab verə bilmədiyi bu sualları D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi cavablandırmışdır.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi - D.Rikardo müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi ilə sübut etmişdir ki, hər hansı bir ölkə bu və ya digər əmtəənin istehsalında istehsal xərcləri baxımından mütləq üstünlüyə malik olmadığı halda da ölkələr arasında xarici ticarət aparıla bilər və bu ticarətdən hər iki ölkə mənfəət əldə edə bilər. Rikardoya görə nə qədər ki, ölkələr arasındakı qiymətlərdə az da olsa fərq qalmaqla davam edir, hər bir ölkə nisbi üstünlüyə malikdir. Yəni bu ölkədə həmişə elə bir əmtəə tapmaq mümkündür ki, mövcud istehsal xərclərinin

nisbətində onun istehsalı digər ölkədəki istehsaldan daha sərfəli olsun. Həmin ölkə məhz belə malın istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmalıdır.

D.Rikardo öz nəzəriyyəsinə İngiltərə və Portuqaliya arasında mahud-şərab (M-Ş) ticarətini misal gətirməklə izah etmişdir. Məsələn, Portuqaliya hər iki malı daha az əmək sərf etməklə istehsal edir. Yəni, mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinə görə bu ölkə hər iki halda da üstünlüyə malikdir. Buna baxmayaraq, ticarətdən hər iki ölkə də fayda əldə edir. Çünki, Portuqaliya şərab istehsalında, İngiltərə isə mahud istehsalında maya dəyəri baxımından müqayisəli üstünlüyə malikdir.

Şərab və mahudun hər iki ölkədəki mütləq istehsal xərcləri aşağıdakı kimidir: (1 ildə 1 vahid mal istehsalı üçün sərf olunan əmək miqdarı).

	Şərab	Mahud
Portuqaliya	80	90
İngiltərə	120	100

Göründüyü kimi, Portuqaliya hər iki malın istehsalında da mütləq istehsal xərcləri baxımından üstünlüyə malikdir.

Müqayisəli istehsal xərcləri isə aşağıdakı şəkildə özünü göstərir:

	1 vahid şərabın mahudla müqayisədə istehsal xərcləri	1 vahid şərabın mahudla müqayisədə istehsal xərcləri
Portuqaliya	$80/90 = 0,89 M$	$90/80 = 1,1Ş$
İngiltərə	$120/100 = 1,2 M$	$100/120 = 0.83Ş$

Müqayisəli istehsal xərcləri baxımından $0,89 < 1,2$ olduğu üçün şərab istehsalında Portuqaliya, $0,83 < 1,1$ olduğu üçün isə mahud istehsalında İngiltərə üstünlüyə malikdir. Beləliklə, D.Rikardo beynəlxalq ticarətin mövcudluğu üçün ölkələr arasındakı müqayisəli istehsal xərclərinin fərqli olmasını vacib şərt hesab etmişdir. Müqayisəli istehsal xərcləri adı çəkilən iki ölkədə fərqli olduğu üçün bu ölkələr arasında şərab-ipək ticarəti inkişaf edə bilər. Çünki, belə ticarət hər iki ölkə üçün faydalıdır.

D.Rikardo nəzəriyyəsinin məntiqi nəticəsi ondan ibarətdir ki, xarici ticarətin mənbəyi əmtəələrin istehsalına sərf olunan məsrəflərin mütləq həcmindən asılı olmayaraq bu əmtəələrin istehsal xərclərinin yalnız müqayisəli fərqi qədrdir. Yuxarıda göstərilən misalda ticarətin qarşılıqlı faydalılığının müqayisəli üstünlüyü belə bir faktla izah olunur ki, bir ölkədə şərab istehsalı mahudla nisbətən baha başa gəlir və şərabla mahudun istehsal xərclərinin mütləq həcmi əslində nəzərə alınmır. Bundan başqa həmin misallarda məhsulun dəyəri yalnız əmək sərfi ilə

ölcülürdü və istehsal üçün lazım olan digər amillər: kapital və istehsal vasitələri nəzərə alınmırdı. Rikardo nəzəriyyəsində işçi qüvvəsinin ölkə daxilində hərəkəti nəzərdə tutulmaqla ölkələr arasında tam hərəkətsiz olduğu fərz edilirdi. Halbuki, müasir dünyada vəziyyət belə deyildir: işçilər nə ölkə daxilində tam hərəkətli, nə də ölkələr arasında tam hərəkətsiz dayanmışdır.

D.Rikardo nəzəriyyəsi istehsal xərclərinin sabit olması şərtini əsas götürmüşdür və istehsal xərclərinin artıb-azalması şərti nəzərə alınmamışdır. Reallıqda isə istehsal həcmi artdıqca, təbii ki, istehsal xərcləri də dəyişir.

Bundan başqa, klassik nəzəriyyə ölkələr arasında əmək məhsuldarlığının fərqli olduğunu nəzərdə tutur. Lakin, bu nəzəriyyə əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin müxtəlif ölkələrdə fərqli olmasının səbəbini izah etmir. Rikardo ölkələrə əmək məhsuldarlığı nisbəti yüksək olan əmtəələrin istehsalını genişləndirməyi tövsiyə etmişdir. Halbuki, hər bir ölkədə istehsal şərtləri (iqlim, təbii sərvətlər, işçi qüvvəsinin keyfiyyəti və s.) də fərqlidir və xarici ticarət apararkən, bu da nəzərə alınmalıdır. Klassik nəzəriyyədə insanların zövqünün və texnologiyamın daim dəyişməsi, xarici ticarətin gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi üzərində təsiri nəzərə alınmamışdır.

Klassik nəzəriyyənin göstərilən çatışmazlıqları və fərziyyələri D.Rikardonun sonra gələn iqtisadçılar tərəfindən aradan qaldırılmış və nəzəriyyə daha da inkişaf etdirilmişdir.

3.3. Beynəlxalq ticarətdən əldə edilən qazanc və ticarət şərtləri

Ölkələrin beynəlxalq ticarətdən əldə etdikləri qazancı aydınlaşdırmaq üçün hər şeydən əvvəl fərz edək ki, bu ölkələr bir-biri ilə ticarət əlaqəsi yaratmamışlar. Bu halda D.Rikardonun gətirdiyi misalda mahud və şərabın hər iki ölkə daxilindəki qiymətləri istehsal xərcləri ilə müəyyən ediləcəkdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, İngiltərədə 1 vahid şərab istehsalı üçün 120 əmək günü, 1 vahid mahud istehsalı üçün isə 100 əmək günü tələb olunur. Bu zaman xarici ticarət olmadığı halda: 1 vahid şərab = $120/100 = 1,2$ vahid mahud dəyişən mübadilə nisbəti özünü göstərəcəkdir.

Portuqaliyada isə 1 vahid şərab istehsalı 80 əmək gününə, 1 vahid mahud istehsalı isə 90 əmək gününə başa gəlir. Mahud və şərab arasında dəyişən mübadilə nisbəti: 1 vahid şərab = $80/90 = 0,89$ vahid mahud olacaqdır.

İndi iki ölkə arasında ticarət əlaqəsinin olduğunu fərz edək. İngiltərə ticarət vasitəsilə bir vahid şərabı 1,2 vahid mahuddan az bir qiymətlə idxal edərsə, açıq-aşkar ticarətdən qazanc əldə edəcəkdir. Çünki, ticarət olmadığı halda 1 vahid şərab istehsalı üçün 1,2 vahid mahuddan məhrum olacaqdır. Digər tərəfdən Portuqaliya İngiltərəyə 1 vahid şərab ixrac etməklə 0,89 vahiddən çox mahud idxal edə bilirsə ticarətdən qazanc əldə edəcəkdir. Çünki, ticarət olmadığı halda 0,89 vahid mahudu əldə etmək üçün 1 vahid şərabı itirməli olacaqdır. Nəticədə, bu iki ölkə arasında ticarətdə mahud və şərab arasındakı beynəlxalq mübadilə nisbəti 1 vahid şərab üçün 1,2 ilə 0,89 vahid mahud arasında olduğu üçün ticarət hər iki ölkə üçün faydalı olacaqdır.

İki ölkə arasındakı mübadilə nisbətinin 1 vahid şərab üçün 1 vahid mahuddan ibarət olduğunu fərz edərək mühakimələrimizi bir az da dərinləşdirək. Bu mübadilə nisbətində İngiltərə üçün mahud ixrac edib, Portuqaliyadan şərab idxal etmək qazanclı olacaqdır. Çünki, ticarət olmadığı halda İngiltərə 1 vahid şərab əldə edə bilmək üçün 120 əmək günü sərf etməlidir. Belə isə ticarət yolu ilə 100 əmək günü sərf etməklə istehsal etdiyi mahudu Portuqaliyaya ixrac edərək əvəzində 1 vahid şərab alır. Beləliklə, Portuqaliya ilə ticarət münasibəti yaratmaq İngiltərəyə 1 vahid şərabı ticarət olmadığı vaxta nisbətən 20 əmək gününə qənaətlə əldə etməyə imkan verir. Bundan əlavə qənaət edilmiş bu 20 əmək günü ehtiyatı ilə o daha çox mahud istehsal edə bilər.

1 vahid şərab = 1 vahid mahud mübadilə nisbəti Portuqaliya üçün də faydalıdır. Portuqaliya ticarət olmadığı halda 1 vahid mahud əldə edə bilmək üçün 90 əmək günü sərf etməyə məcburdur. Belə olduqda, İngiltərə ilə ticarət apardığı halda 80 əmək gününə istehsal etdiyi 1 vahid şərabı ixrac etməklə 1 vahid mahud idxal edə bilər. Beləliklə Portuqaliya şərab istehsalında ixtisaslaşmaq və ixrac etməklə beynəlxalq qiymətlə ixrac edəcəyi mahud üzrə 10 əmək gününə qənaət edəcəkdir.

Göründüyü kimi, müqayisəli istehsal xərcləri fərqli olduğu təqdirdə hər ölkə müqayisəli üstünlüyə malik olduğu malı ixrac etmək və müqayisəli üstünlüyə malik olmadığı malı isə idxal etməklə xarici ticarətdən faydalanır. Sərbəst xarici ticarət məlum miqdar malı ölkə daxilində istehsal etmək üçün sərf edilməli real əmək gününə (maya dəyərinə) qənaət etmək imkanı verir. Başqa sözlə, eyni miqdar mal üçün xarici ticarət vasitəsilə daha az iş günü sərf etmək imkanı əldə edilmiş olur. Beləliklə, sərbəst ticarət beynəlxalq ixtisaslaşmanı təşviq edərək aşağıdakı üstünlükləri təmin edir: hər bir ölkəyə imkan verir ki, bu və ya digər əmtəəni ixtisaslaşmadan əvvəlcündən az olmanın miqdarda istehlak

etsin və bu zaman həmin əmtəəni istehsal etmək üçün zəruri olan real iş vaxtı sərfini minimuma endirsin.

Lakin, burada real mübadilənin pulun iştirakı ilə aparıldığı nəzərə alınmır. Ölkələr öz aralarında hesablaşma aparmaq üçün bir valyutani digərinə mübadilə edirlər. D.Rikardo sübüt edə bilməmişdir ki, milli valyutani mübadilə məzənnəsi nəzərə alındıqda da yuxarıda göstərilən üstünlük saxlanılır. Bu zaman həmin ölkədə idxal-ixrac əməliyyatları üzrə ödəmələrdə tarazlığın pozulması mümkündür.

Bütün bunlarla əlaqədar olaraq dünya iqtisadi ədəbiyyatında istifadə olunan "beynəlxalq ticarət şərtləri" anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Beynəlxalq ticarət şərtləri dedikdə hər hansı bir ixracat vahidinin idxalat vahidinə mübadilə edildiyi nisbət nəzərdə tutulur. Praktikada bu ixrac və idxal olunan mal vahidləri qiymətlərinin bir-birinə nisbəti kimi hesablanır. Məsələn, il ərzində ixrac olunan malların ümumi dəyəri I_x , ixracat miqdarı I_i ; idxalatın ümumi dəyəri I_m , idxalat miqdarı isə I_{dm} olarsa o zaman ölkənin

İxracat vahidinin qiyməti: $I_{xq} = I_x / I_i$;

İdxalat vahidinin qiyməti isə: $I_{dq} = I_m / I_{dm}$ olacaqdır.

Məsələn, tutaq ki, A ölkəsinin 1993, 1994 və 1995-ci illərdə ixracat və idxalatı aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur:

İ x r a c a t		İ d x a l a t	
Məbləğ	Miqdar	Məbləğ	Miqdar
(mln.dol)	(min ton)	(mln.dol)	(min ton)
2007	1000	1500	3000
2008	1800	2400	4000
2009	3150	3500	5000

Bu halda ixracat vahidinin qiymətləri belə hesablanacaqdır:

$$\begin{aligned} 2007: I_{xq} &= 1000/1000=1.0 \\ 2008: I_{xq} &= 1800/1200=1.5 \\ 2009: I_{xq} &= 3150/1500=2.1 \end{aligned}$$

İdxalat qiymətləri də eyni qayda ilə hesablanır və aşağıdakı kimi olacaqdır: 2007 — 0,5; 2008 — 0,6 və 2009 — 0,7.

İxracat və idxalat vahidlərinin qiymətlərinə əsasən A ölkəsinin beynəlxalq ticarət şərtləri aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$\begin{aligned} 2007: & 1/0,5=2,0 \\ 2008: & 1,5/0,6=2,5 \\ 2009: & 2,1/0,7=3,0 \end{aligned}$$

Rəqəmlər göstərir ki, A ölkəsinin beynəlxalq ticarət şərtləri həmin ölkənin xeyrinə dəyişir. Çünki, xarici ticarət şərtləri 1993-cü ildə 2-dən, 1994-cü ildə 2,5-ə və 1995-ci ildə 3-ə yüksəlmişdir. Başqa sözlə, göstərilən illərdə ixracat qiymətləri idxalat qiymətlərinə nisbətən sürətlə artmışdır. Bunun nəticəsində də həmin ölkə satdığı (ixrac etdiyi) mal vahidinə nisbətən daha çox mal ala (idxal edə) bilər.

Beynəlxalq ticarət şərtlərinin dəyişməsinə daha asan izləmək üçün indeksişləndirmə aparılır. İqtisadi nəzəriyyədə bir çox beynəlxalq ticarət şərtləri anlayışı vardır. Dünya iqtisadi ədəbiyyatında ən çox istifadə olunan və ən sadə göstərici ixrac qiymətləri indeksinin idxal qiymətləri indeksinə nisbətən şəkildə hesablanır. Bu aşağıdakı formula ilə ifadə oluna bilər:

$$N = I_{xq} / I_{dq}$$

Burada: N- beynəlxalq ticarət şərtləri;

I_{xq} - ixrac qiymətləri indeksi;

I_{dq} - idxal qiymətləri indeksidir.

Göstərilən indeksin real vəziyyəti daha düzgün əks etdirməsi üçün əsas şərt ixrac və idxal olunan əmtəələrin mümkün qədər daha çox hissəsinin hesablamalarda nəzərə alınmasıdır. Beynəlxalq iqtisadi ədəbiyyatlarda ticarət şərtləri anlayışı verilərək, xüsusi qeyd göstərilmədikdə, verilmiş formula ilə hesablanmış indekslər nəzərdə tutulur.

Beynəlxalq ticarət şərtlərinə qısa və uzun müddətli amillər olmaqla iki amil təsir edir. Qısamüddətli amillərə xarici ticarət siyasəti, valyuta məzənnəsində baş verən dəyişmələr, birtərəfli transfer ödəmələri və konyuktura dalğalanmaları aiddir. Uzun zaman ərzində isə beynəlxalq ticarət şərtləri iqtisadiyyatın istehsal və istehlakının strukturunda baş verən dəyişikliklərlə müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə beynəlxalq ticarət şərtlərində yaxşılaşma ixrac qiymətləri indeksinin idxal qiymətləri indeksinə nisbətən sürətlə artması, yəni ölkənin beynəlxalq bazarda satılma gücünün artması deməkdir. Ölkə məlum miqdarda ixrac ilə daha çox əmtəə idxal edərək xaricdən iqtisadi tərəqqi üçün vacib olan investisiya malları və xammal əldə edə bilər. Beynəlxalq ticarət şərtlərinin ölkə üçün yaxşılaşması ixrac malları

qiymətinin yüksəlməsini göstərir və bu da ölkəyə xarici kapital axını artırır. Beynəlxalq ticarət şərtlərinin ölkə üçün pisləşməsi isə əks nəticələr doğurur.

3.4. Hekşer-Ohlinin istehsal amillərinin nisbəti vəziyyəti və Leontyev təzadı

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, klassik müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi ölkələr arasında müqayisəli üstünlüyü izah edərkən əmtəələrin istehsalında olan yalnız əmək amilinin iştirakını nəzərə alır. Başqa sözlə onlar bu üstünlüyü məhsulun istehsal funksiyalarında (istehsal amillərinin miqdarı və alınan məhsulun həcmi arasında olan nisbət) olan fərqlə görürdülər. Əgər istehsal funksiyaları ölkələr arasında eyni olarsa, bu halda əmtəələrin istehsal xərcləri də eyni olacaq və nəticədə müqayisəli üstünlüyə görə ixtisaslaşma və xarici ticarət də olmayacaqdır. Klassik iqtisadçılar ölkələr arasında istehsal funksiyaları və istehsal xərclərinin nə üçün fərqli olduğu səbəblərini izah etməmişlər.

İsvet iqtisadçısı F.Hekşer və B.Ohlin XX əsrin 30-cu illərində həmin suallara cavab verməklə beynəlxalq ticarət axınlarının istiqamətləri və strukturunun hansı amillərlə müəyyən edilməsi haqqında müasir anlayışların əsasını qoydular.

Hekşer və Ohlin nəzəriyyəsinə görə, ölkələr arasında istehsal xərclərindəki nisbi fərqin əsasını istehsal amillərinin dünyada qeyri-bərabər bölünməsi təşkil edir. Həmin nəzəriyyənin mahiyyəti Ohlinin öz sözlərinə görə aşağıdakıdan ibarətdir: "Hər hansı bir ölkə malik olduğu bol istehsal amillərindən intensiv surətdə istifadə olunan əmtəələrin istehsalını təşkil etməklə üstünlük qazanır. Digər tərəfdən, nisbətən az və ya hec olmayan istehsal amilləri intensiv istifadə edilən əmtəələrin istehsalında isə üstünlüyə malik deyildir".

Başqa sözlə ölkələr bol amillərin intensiv istifadə olunması ilə istehsal edilən əmtəələri ixrac və onlar üçün kəşirli istehsal amillərinin intensiv istifadəsilə hazırlanan əmtəələri isə idxal edirlər. Burada hər şeydən əvvəl bol istehsal amilləri və ondan intensiv istifadə olunma anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır. Yuxarıda adları çəkilən alimlərin fikrincə məsələn, ölkənin malik olduğu işçi qüvvəsi o zaman izafi hesab edilir ki, onun miqdarı ilə digər istehsal amilləri arasında nisbət bütün başqa ölkələrdən yüksəkdir. Məhsul o zaman əməkəttumlu hesab edilir ki, onun dəyərində işçi qüvvəsinə çəkilən xərclərin payı digər məhsulların dəyərində olduğundan coxdur.

Məlum olduğu kimi, hər hansı iki ölkədə, qarşılıqlı ticarət başlanana qədər bu və ya digər əmtəənin qiymətindəki fərqlilik çox müxtəlif səbəblərlə: həmin əmtəənin istehsal texnologiyasındakı fərqlə, ona olan tələbatın xarakteri, iqlim fərqi və s. ilə izah edilə bilər. Lakin, Hekşer və Ohlin hesab edirdilər ki, tələb və texnologiyada olan fərqlər beynəlxalq ələmdə qiymətlərdəki bütün fərqi hamısını real həyatda izah edə bilməz. Onlar göstərirdilər ki, müqayisəli xərclərin fərqiənin mənbəyi istehsal amillərinin fərqiədir. Əgər A ölkəsində 1 vahid mahud istehsalı 2 vahid buğdaya, eləcə də başqa ölkələrdə 1 vahid buğdadən da az xərəcə başa gəliərsə bunun səbəbi aşağıdakıdır:

- A ölkəsində başqa ölkələrə nisbətən buğda istehsalında intensiv istifadə olunan amillər cox, mahud istehsalında istifadə olunan amillər isə azdır. Fərz edək ki, buğda istehsalında intensiv istifadə olunan amil "torpaq", mahud istehsalında isə - "əməkdir". Həmcinin fərz edək ki, buğda və mahudun istehsal xərcləri yalnız "kapital" və "əmək" xərclərindən ibarətdir. Bu halda əgər A ölkəsi buğdanı ixrac və mahudu idxal edirsə, bu Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsinə görə mahudun əmək tutumlu, buğdanın isə "torpat tutumlu" olmasının nəticəsidir.

Belə vəziyyət (bütün digər eyni şərtlər daxilində) onu göstərir ki, torpağın icarəsi başqa ölkələrə nisbətən ucuz başa gəlir, bu isə işçilərə başqa ölkələrə nisbətən cox əmək haqqı verilməsi üçün şərait yaradır. Torpağın ucuz olması əkinlikdə xərclərin mahud istehsalına nisbətən az olmasını şərtləndirir. İşçi qüvvəsinin çatışmazlığı isə əksinə, A ölkəsində mahud istehsalının bahalı olmasına səbəb olur. Hekşer və Ohlin ticarət əlaqələri yaranana qədər qiymətlərdə olan fərqi məhz bununla izah edir. Həmin nəzəriyyəyə əsasən, istehsal amilləri ilə nisbi təmin olunma və onlardan istifadə olunma dərəcəsi ticarət əlaqələri yaranadıqdan sonra A ölkəsində mahudun deyil, buğdanın ixracını şərtləndirir. Hekşer və Ohlin nəzəriyyəsinə görə hər bir ölkə müqayisəli üstünlüyə malik olduğu əmtəə istehsalı üzrə ixtisaslaşaraq, onu ixrac edir. İxrac bu əmtəənin istehsalı üçün istifadə olunan amillərə tələbatı artırır. Digər tərəfdən ölkədə nisbətən az olan amillərlə istehsal edilən əmtəələr idxal edilir ki, bu da amillərə olan tələbin azalmasına səbəb olur. İxrac nəticəsində ölkədə bol olan istehsal amillərinə tələb artdığı üçün onların qiymətləri də artacaqdır. Digər tərəfdən idxal ilə ölkədə qıt və bahalı olan amillə tələb azalacağı üçün qiymətlərdə azalma özünü göstərəcəkdir. Həmin nəzəriyyəyə görə xarici ticarət ölkələrin malik olduqları izafi amillərin qiymətini aşağı salaraq, ölkələr arasında istehsal amillərinin qiymətlərinin tənzimlənməsinə gətirib çıxarr. Məlum şərtlər

daxilində istehsal amilləri qiymətlərinin tənzimlənməsinə yönəlmiş bu proses, əslində qiymətlərdə tam bərabərlik təmin edilənə qədər davam etməlidir. Lakin, real iqtisadi həyatda özünü qoruyub saxlaya bilməsi ölkələr arasında istehsal amilləri qiymətlərinin tam olmasını təmin edə bilmir. Bundan başqa ölkələr arasında istehsal funksiyalarının fərqli olması, istehsal amillərinin eyni tipli olmaması, xarici ticarətin tarif və kvotalar ilə məhdudlaşdırılması və inhisarların mövcudluğu kimi amillər qiymətlərin tam tənzimlənməsinə mane olur.

Ümumi olaraq Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsi xarici ticarətin aşağıdakı sxemini verir:

Xarici ticarət iqtisadi strukturu maksimum fərqlənən (istehsal amillərinin qeyri-bərabər bölgüsü nəticəsində) ölkələr arasında ən çox və xüsusən səmərəli olmalıdır. Eyni tipli istehsalatları bir ölkədə cəmləşdirmək lazımdır. Xarici ticarət o zaman səmərəli olur ki, o ayrı-ayrı dövlətləri eyni tipli məhsulların istehsalından imtina etməyə sövq edir, yəni istehsalın sahələrarası ixtisaslaşmasını artırır.

Ölkələr izafi amillərdən maksimum istifadə etdikləri malları ixrac etməlidirlər. Bu zaman azad ticarət həmin amillərin qiymətlərini tənzimləməlidir. Xarici ticarət həmçinin əmək haqqı, faiz dərəcələri, rent a ödəmələrini də tənzimləməlidir. İstehsal amillərinin qeyri-bərabər bölgüsü beynəlxalq investisiyaları təşviq etməlidir. Beynəlxalq ticarət və beynəlxalq investisiyalar qarşılıqlı şəkildə biri-birini əvəz etməlidir.

Lakin, beynəlxalq ticarətin sonrakı inkişafı qarşıya yeni-yeni suallar qoyurdu və Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsində irəli sürülən fərziyyələrin real həyatda özünü tam göstərdiyini demək mümkün deyildir. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, bu nəzəriyyədə real həyatda güclü təsirə malik olan tələb amili nəzərə alınmamışdır. Halbuki bu amil nəticəsində nəzəriyyədə irəli sürülən əsas müddəalar ilə əldə edilən nəticələr tamamilə bu müddəaların əksinə ola bilər.

İqtisadiyyat üzrə sonralar Nobel mükafatına layiq görülmüş, Amerikada mühacir həyatı sürən rus mənşəli V.V.Leontev Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsinin nə dərəcədə real həyata uyğunluğunu 1947-ci ildə ABŞ misalında təhlil etmişdir. Təhlilin nəticələri koskin elmi mübahisələrə yol açmış, lakin ümumiyyətlə qəbul edilmiş və iqtisadi ədəbiyyata Leontyev təzadı (ziddiyyəti) adı altında daxil olmuşdur.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, Hekşer-Ohlin nəzəriyyəsinə görə hər bir ölkə nisbi üstünlüyə malik olduğu amildən intensiv istifadə etdiyi məhsul istehsalı və ixracı üzrə ixtisaslaşmalı, nisbi üstünlüyə malik olmadığı əmtəəni isə idxal etməlidir. Bu şərtlər daxilində, ABŞ zəngin

kapital ehtiyatlarına malik bir ölkə hesab edilir. Belə olduqda nəzəriyyənin şərtlərinə görə bu ölkə kapital tutumlu malları ixrac etməli, əmək tutumlu malları isə idxal etməlidir. Leontyevin faktiki məlumatlara əsaslanan təhlili isə bu müddəanın tam əksini üzə çıxarmışdır. O sübut etmişdir ki, ABŞ əmək tutumlu malları ixrac edir, kapital tutumlu malları isə idxal edir.

Leontyevin irəli sürdüyü nəticələr uzun müddət elmi araşdırmaların obyektinə olmuşdur. Ciddi fikir ayrılığına səbəb olan araşdırmalar kənara qoyularsa qəbul edilən əsas müddəa bu olmuşdur: ABŞ-in əmək tutumlu əmtəə ixrac etmə görünüşü əldəçicidir. Çünki, ABŞ hələ o dövrdən yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına, başqa ölkələrlə müqayisədə, daha çox gəygi göstərmiş və daha çox kapital qoymaqla zəmanətli təhsil şəbəkəsi yaratmışdır. Bu amil ABŞ-in xarici ticarətinin mahiyyətini təüyyəyən edən mühüm bir amildir və bəşəri kapital kimi qiymətləndirilməlidir.

3.5. Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin inkişafı

Klassik iqtisadi məktəb bir sıra fərziyyələr qəbul edərək ölkələrin beynəlxalq ticarətlə məşğul olma səbəblərini izah etməyə çalışmış və məsələni yalnız təklif baxımından araşdırmışlar. Hansı əmtəə hansı miqdarda və hansı xərclərlə istehsal edilməli və bu əmtəələr bir-biri ilə necə mübadilə olunmalıdır?

Klassik itisadçıların cavab axtarıqları bu suala neoklassiklər və onlardan sonra gələn iqtisadçılar daha geniş və real həyata daha uyğun şəkildə aydınlaşdırmağa çalışmışlar.

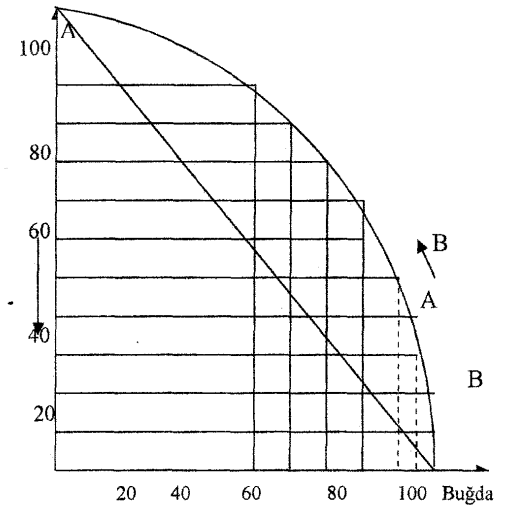
Alternativ istehsal xərcləri. Qeyd edildiyi kimi, klassik iqtisadçılar müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinə izah edərkən məhsul istehsalında istehsal amili kimi yalnız əməyi əsas götürmüşdülər. Sonralar neoklassik iqtisadçılardan, məsələn, Dj.Vayner məhsulun hazırlanmasında əməkdən başqa digər istehsal amillərinin də iştirak etdiyini nəzərə alaraq D. Rikardo nəzəriyyəsinə araşdırmış və eyni nəticəyə gəlmişdir. Q.Xaberler isə alternativ istehsal xərcləri anlayışını irəli sürərək xarici ticarət məsələlərini daha geniş əsaslara bağlamışdır. Onun görüşünə görə xarici ticarətə daxil olan əmtəələrin müqayisəli qiymətləri istehsal xərclərində olan fərqlərlə müəyyən edilir. Lakin, bu istehsal xərcləri D.Rikardoda olduğu kimi yalnız əmək sərfindən ibarət deyildir. Bu zaman istehsal xərclərini həmin əmtəəni istehsal etmək üçün idxal nəticəsində istehsalından imtina olunan əmtəənin istehsal xərcləri

müyyən edir. Başqa sözlə, bu nəzəriyyəyə görə alternativ istehsal xərcləri (bu bəzən yaradılmış yeni imkan da adlandırılır) xaricdə müqayisəli üstünlüyə malik olan və idxal olunan əmtəənin ölkədə istehsalından imtina olunması nəticəsində qənaət edilmiş bütün istehsal amillərinin ümumi istehsal xərcləri deməkdir. Burada əmtəə istehsalında istifadə olunan istehsal amillərinin miqdarı artıq arxa plana keçir. Yəni artıq bizim üçün hər hansı bir əmtəənin istehsalında istifadə olunan amillərin miqdarı deyil, bu amillərlə başqa hansı əmtəələri nə qədər istehsal etmək məsələsi əhəmiyyətlidir.

İstehsal imkanları əyrisi - Xarici ticarət vasitəsi ilə yaradılan yeni imkanlar istehsal imkanları əyrisi ilə daha əyani təsvir edilir. Bu əyri vasitəsilə hər bir ölkə üçün onun ehtiyatlarından tam və səmərəli istifadə olunduğu hallarda müxtəlif əmtəə buraxılışı həcmının coxsaylı kombinasiyalarını əks etdirmək mümkündür. Başqa sözlə istehsal imkanları əyrisi hər bir ölkənin məlum texnologiya və mövcud istehsal amilləri istehsal edə biləcəyi əmtəə və xidmətlərin maksimum miqdarını göstərir. Bu əyri müəyyən mənada hər bir ölkədə istehsalın sərhədlərini də əks etdirir.

Şəkil 1-də göstərilən əyridə istehsal amillərinin tam və səmərəli istifadə edildiyi fərz edilərək müxtəlif istehsal nəticələri göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, istehsal imkanları əyrisi istehsal olunmuş əmtəələrin istehsal funksiyalarından asılıdır. Fərz edək ki, buğda və mahuğun istehsal funksiyası (istehsal amillərinin miqdarı və alınan məhsulun həcmi arasında olan nisbət) eynidir, lakin istehsal xərclərinin miqdarı müxtəlifdir. Bu halda əyri şəkil 1-də görüldüyü kimi olacaqdır.

Şəkil 1

Buğda istehsalını artırmaq və mahuq istehsalını azaltmaq üçün BM əyrisi ilə hərəkət və bu zaman nisbət sabit qalacaqdır. Çünki, fərz edilmişdir ki, istehsal funksiyası eynidir. Yəni, bir vahid buğda istehsalını artırmaq üçün həmişə eyni miqdar ehtiyat lazım olacaq və müvafiq olaraq mahuq istehsalı üçün ayrılmış mənbələrin eyni miqdar azaldılmasına səbəb olacaqdır.

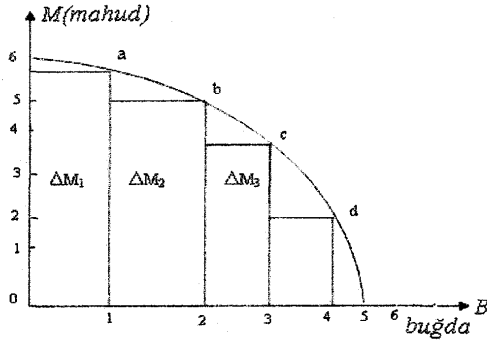
Başqa sözlə, buğda istehsalında BM əyrisi boyunca bir vahid artım mütləq eyni miqdarda mahuq istehsalında azalmaya səbəb olacaq və BM əyrisi ilə hərəkət nisbətən sabit qalacaqdır. Əslində BM əyrisi, məlum istehsal gücünə görə istehsal xərclərinin həcmi sabit olduğu fərz edildiyi halda istehsal imkanları əyrisidir. Diaqonal əyri üzərində istehsalı bir vahid artırmaq üçün mütləq digər əmtəənin istehsalından bir vahid imtina edilməlidir.

Şübhəsiz ki, real həyatda istehsal xərclərinin həcmi daim dinamizm göstərir. Ona görə də, sonralar neoklassiklər əvəz olunan əmtəələrin istehsal xərcləri həcmi dəyişməsi şərtini əsas götürməyə başladılar və

bu nəticəyə gəldilər ki, imtina olunan sahələr hesabına genişlənən sahələrdə hər növbəti əmtəə vahidinin istehsalı digər sahələrdə daha çox məhsul həcmindən imtina edilməsi ilə müşayiət olunur.

İstehsal xərclərinin artması halında da xarici ticarət istehsal xərcləri sabit olduğu halda verdiyi eyni nəticələri verir.

Hər iki ölkə müqayisəli üstünlüyə malik olduğu əmtəənin istehsalı üzrə ixtisaslaşmanı artırmaqla iqtisadi fayda əldə edə bilər. İstehsal xərcləri artdıqda isə istehsal imkanları əyrisi **şəkil 2**-də göstəriləndiyi kimi olur. Ehtiyatların hamsısının mahudə sərf edildiyi 6 nöqtəsindən **a**, **b**, **s**, **d** nöqtələrinə tərəf irəlilədikcə buğdanın birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü vahidlərinin (tonunu) istehsal xərcləri imtina edilən mahud baxımından getdikcə artır.

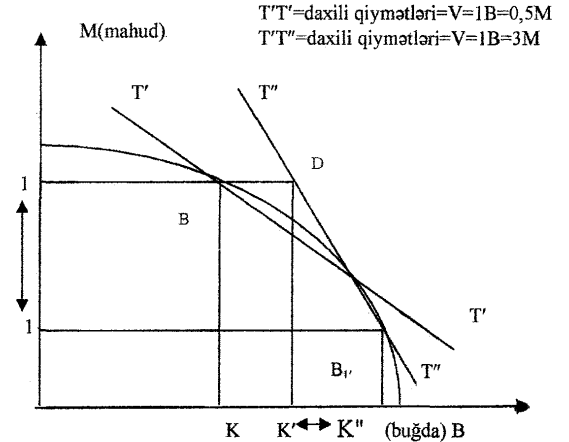

Şəkil 2

Burada $\Delta M_1 < \Delta M_2 < \Delta M_3$ -dür, yəni buğdanın ikinci vahidinin istehsal xərcləri birincininkindən, üçüncününkü isə ikincininkindən böyükdür. Ona görə də **a** nöqtəsindən **d** nöqtəsinə tərəf irəlilədikcə buğda istehsalının getdikcə daha əlverişli amillərlə həyata keçirildiyi məlum olur.

İstehsal xərcləri sabit olduğu şərtdə istehsal imkanları əyrisi həm hər hansı bir əmtəənin imtina edilən digər əmtəəyə görə istehsal xərclərini, həm də hər iki əmtəənin mübadilə nisbəti olan qiymətini göstərir. Tələb şərti isə hər iki əmtəədən istehsal ediləcək miqdarı əks etdirir. Artan istehsal xərcləri şərtində əyri sabit qiymət əyrisi deyildir .

Bu vəziyyət əyrinin mərkəzə tərəf qabarıq olduğundan da görünür. Digər tərəfdən məlum olduğu kimi əyri üzərindəki hər hansı bir nöqtənin əyilməsi marjinal mübadilə nisbətini (imtina olunan nisbi istehsal xərclərini) göstərir. Marjinal mübadilə nisbəti istehsal imkanları əyrisi boyunca dəyişdiyi üçün əmtəələrin nisbi qiymətləri də dəyəri üzərindəki hər nöqtədə fərqli olacaqdır. Digər tərəfdən, məlum olduğu kimi qiymət əmələ gəlmə prosesini yalnız istehsal xərcləri şərti müəyyən edə bilməz. Bunun üçün istehlakçının verdiyi üstünlüyü əks etdirən tələb şərti də məlum olmalıdır. Lakin, burada biz tələb amilinə toxunmuruq. Yalnız, tələb amilinin istehsal imkanları əyrisi üzərində məlum bir nöqtəni dikte etdiyi şərtini qəbul edirik .

Şəkil 3.

İstehsal prosesində xərclərinin artması şərtində xarici ticarətin müqayisəli üstünlüyə əsaslanan mahiyyəti **şəkil 3**-dən göründüyü kimi dəyişməz qalır. Fərz edək ki, xarici ticarətdən əvvəl A ölkəsi öz istehsal xərcləri və tələb üzrə şərtlərinin diqtə etdiyi B nöqtəsində O-dan L-ə qədər mahud, O-dan K-ya qədər buğda istehsal və istehlak edir. Bundan başqa fərz edək ki, xarici ticarət qiyməti də $T'T''$ əyrisində əks olunmuşdur.

Bu vəziyyətdə A ölkəsi xarici ticarət qiymət əyrisinin istehsal imkanları əyrisinə toxunduğu nöqtəyə qədər eyni, ehtiyatlarını mahud

istehsalından çıxarıb buğda istehsalına yönəltməkdə davam edəcəkdir və istehsal B nötesindən marjinal mübadilə nisbətinin bərabər olduğu B₁ nöqtəsinə tərəf əyiləcəkdir. İstehlakın isə yeni qiymət əyrisi (T''T'') üzərində D nöqtəsində yerləşdiyini fərz edək. Bu vəziyyətdə A ölkəsi ticarətdən sonra OK arasında buğda və OL arasında mahud istehsal edəcəkdir. K' K'' arasında buğda ixracı əvəzinlə LL arasında mahud idxal edəcəkdir. A ölkəsi xarici ticarət nəticəsində öz istehsal imkanları daxilində əldə edə biləcəyi bir istehlak səviyyəsinə nail olacaqdır. Göründüyü kimi, mahudun istehlak həcmi dəyişməz qaldığı halda buğda istehsalı KK' arasında artmışdır.

A ölkəsinin xarici ticarətdən əvvəlki və sonrakı qazancı

Cədvəl 3.1

	İstehsal	İstehlak	İxrac	İdxal	Xarici ticarətdən Qazanc
	buğda mahud	buğda Mahud	buğda mahud	buğda mahud	buğda mahud
Ticarət əvvəl	OK OL	OK OL			
Ticarət sonra	OK'' OL''	OK' OL'	K'K'' -	- L'/L'	KK'

Beləliklə, aparılan təhlillər bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, istehsal xərclərinin artdığı şəraitdə də xarici ticarət qarşılıqlı faydalıdır. Ölkələr müqayisəli üstünlüyə malik olduqları əmtəələrin istehsalı üzrə ixtisaslaşdıqda, xüsusən qismən ixtisaslaşdıqda daha çox fayda əldə edirlər.

Texnoloji üstünlük və beynəlxalq ticarət – zaman keçdikcə iqtisadçı alimlər xarici ticarət nəzəriyyələrini daha da zənginləşdirilərək müasir dünyanın realiaqlarına uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Aydındır ki, hal-hazırda dünyanın 210-dan çox müstəqil dövləti arasında gedən milyonlarla mal və xidmət ticarəti sadələşdirilmiş şəkildə müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi ilə bir-iki dövlət və bir-iki mal və xidmət mübadiləsi əsas götürülməklə izah edilə bilməz. Beynəlxalq ticarət inkişaf etdikcə qarşıya yeni-yeni suallar çıxır. Məsələn, ABŞ nə üçün böyük miqdarda avtomobil, videokamera və s. ixrac edir və eyni zamanda nə üçün eyni növ əmtəəni idxal edir? Bütün bunlar iqtisadçıların beynəlxalq ticarətin öyrənilməsi sahəsində araşdırmalarının davam etdirməsini zəruriləşdirir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal

amilləri anlayışı həyatın realiaqlarına uyğun olaraq "elmi-tədqiqat işləri", "işçi qüvvəsinin keyfiyyəti" və "istehsalın fiziki imkanları" anlayışları ilə genişləndirilmişdir.

Müasir dünyada durmadan artan elmi-texniki tərəqqi beynəlxalq ticarətdə aparıcı amilə çevrilmişdir. Dünya ölkələri, hər şeydən əvvəl sənayədə inkişaf etmiş ölkələr beynəlxalq ticarət kanallarına getdikcə daha çox yeni və müəkkəb məhsullar daxil edirlər. Hal-hazırda dünya ticarətinin yarısından çoxunu kənd təsərrüfatı məhsulları və xammal deyil, məhz sənaye məhsulları təşkil edir. Hər hansı bir ölkədə sənaye məhsullarına əsaslanan ixracatın sürətli inkişafı bu sahədə qabaqcıl texnologiyanın intensiv tətbiq edilməsinin nəticəsidir.

Yeni texnologiyanın xarici ticarətdə tətbiqi ilə əlaqədar nəzəriyyə Pozner tərəfindən 1961-ci ildə irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyə idarəçilik texnikasında, istehsal prosesində və ya əmtəələrdə ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif dərəcələrdə meydana gələn texnoloji yeniliklərin beynəlxalq ticarətdə doğurduğu nəticələrin izahına yönəlmişdir. Məlumdur ki, texnoloji yenilik istehsalda müxtəlif ölkələr arasında fərqlilik yaradır və yeniliyin tətbiq edildiyi əmtəə üzrə həmin ölkə mühüm müqayisəli üstünlük əldə edir. Həmin yenilik digər ölkələrə yayılana qədər istehsal olunan əmtəələr bu yeniliyə malik olmayan digər ölkələrə ixrac edilir. Onu ixrac edən ölkə isə bu sahədə inhisar vəziyyətində olacaqdır. Bu inhisar vəziyyətinin ömrü həmin yeniliyi başqa ölkələr mənimsəyəne qədər davam edəcəkdir. Texniki tərəqqi durmadan davam etdiyi və bazarlara daim yeni-yeni mallar daxil olduğu üçün texnoloji üstünlük bir maldan başqa mala, bir ölkədən başqa ölkəyə keçir və həmişə davam edir.

Texnoloji inkişaf və elmi tədqiqatlara sərf edilən xərclər arasında sıx əlaqə vardır. Bir qayda olaraq, texnoloji sıçrayışlar elmi tədqiqat işlərinə əhəmiyyət verən və çox vəsait sərf edən ölkələrdə özünü göstərir. M.Poznerin texnoloji üstünlük modelinə görə hər hansı bir ölkədə kəşf edilmiş texnoloji yenilikdən ticarət edən hər iki ölkə iqtisadi fayda əldə edir. Onun görüşünə görə hətta yeni texnika digər ölkələrdə də yayıldıqca az inkişaf etmiş ölkə daha çox fayda əldə edir, yenilikçi vəziyyətində olan ölkə isə getdikcə bu yenilik üzrə öz üstünlüyünü itirir. Lakin, elmi-texniki tərəqqinin lideri yeniliklər hazırlanması işini daim davam etdirməklə digər ölkələri həmişə qabaqlaya bilər (Bax: Cədvəl 3.2).

Məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi - Elmi-texniki tərəqqinin mühüm istehsal amilinə çevrilməsi dinamik xarakter daşıyan beynəlxalq ticarətin bir sıra qanunauyğunluğunu aşkar etməyə imkan verir.

Raymond Vernon texnoloji üstünlük nəzəriyyəsinə bənzər məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsini ortaya atmışdır. O, göstərir ki, hər hansı bir məhsulun istehsalında istifadə edilən müxtəlif istehsal amillərinin müqayisəli üstünlüyü ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlifdir. Bunun nəticəsində məhsulun həyatı boyunca onun hazırlanmasında istifadə edilən istehsal xərclərinin dəyişməsinə paralel surətdə onun müqayisəli üstünlüyü də dəyişir. Məlum olduğu kimi hər malın həyatı üç mərhələdən ibarətdir: yeni məhsul, yetkin məhsul və standart məhsul. Hər bir məhsul yeni yaradıldıqda müxtəlif firmalar tərəfindən əvvəlcə az miqdarda istehsal edilir. Bu mərhələdə əmtəənin keyfiyyəti və mahiyyəti müxtəlif olur. Lakin, sonrakı mərhələdə məhsul kütləvi istehsal edildikcə əmtəənin keyfiyyətində standartlaşdırma özünü göstərir. Bu halda məhsul çox ölkələr tərəfindən istehsal edilməyə başlayır. Başqa sözlə, qabaqcıl texnologiyaya əsaslanan məhsul əvvəlcə sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə kəşf edilir. Sonralar isə bu əmtəələrin istehsal texnologiyası satın alınmaq nəticəsində inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçir. R.Vernon belə nəticəyə gəlir ki, inkişaf etmiş ölkələr daha çox standartlaşmamış, inkişaf etməkdə olan ölkələr isə başlıca olaraq standartlaşmış məhsulları istehsal edirlər.

Məhsulun yenilik dövrü yeni bir məhsulun yaşamağa başlaması dövrüdür. Bu dövr məhsulun texnologiyasının və özünün formalaşması dövrüdür. Bu zaman müxtəlif variantlar mövcud ola bilər. İstehsal adətən qısa müddətli perspektiv üçün nəzərdə tutulur. İstehsalda əmək, xüsusən yüksək ixtisaslı texniki kadrlar kapitala nisbətən daha çox istifadə edilir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, istehsalçı məhsulun ilk mərhələsində ona olan aşağı tələb elastikliyi ilə qarşılaşır. Bu elastiklik vaxt keçdikcə başqa firmaların eyni üsulları da bazara daxil olduqca yüksəlir. Lakin, məhsulun ilk mərhələsində istehsalçının qarşılaşdığı aşağı tələb (qiymət) elastikliyi sonrakı mərhələdə ona qiymətləri yüksəltməyə imkan verə bilər.

Yenilik dövründə yaşayan məhsula tələb bir qayda olaraq özünü çox gəlirli əhali təbəqəsi arasında göstərir. Məhsulun sonrakı mərhələlərində bu tələbə yavaş-yavaş orta gəlirli təbəqələr də daxil ola bilər. Bir sözlə, yenilik dövrü adlanan dövrdə məhsul sınaqdan keçir. Geniş istehsal üçün hazırlıq işləri gedir, tələbin həcmi və alıcıların münasibəti aydınlaşdırılır.

Məhsul yetkinlik dövründə laboratoriyalardan keçmiş və geniş istehsal üçün hazır vəziyyətə gəlmiş olur. Bu zaman ilk mərhələyə nisbətən daha çox kapital istifadə olunur, əmək tutumluluğu kapital tutumluluğu ilə əvəz olunmağa başlayır; istehsal prosesinin texniki üstünlükləri artır; yeni məhsulu bazara çıxaran firmaların sayı çoxalır, elastikliyi yüksəlir. Məhsulun son mərhələsində istehsal texnologiyası geniş yayılır və standartlaşdırma gedir. İstehsal prosesi sadələşdirilir, biri-birini tamamlayan hissələrə bölünür. İstehsalda yüksək ixtisaslı əmək öz əhəmiyyətini itirir, kapital tutumluluğu artır. Firmalararası rəqabət güclənir, bunun nəticəsində isə bu sahədəki firmaların sayı azalmağa başlayır. Rəqabət istehsal xərclərinin azalması uğrunda gedir. İstehsal xərclərinin azaldılması zərurəti və onun tərkibində əmək tutumluluğunun artması həmin məhsulun istehsalını əmək ehtiyatları bol və ucuz olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçməsinə yol açır. Göründüyü kimi, məhsul inkişaf etmiş ölkələrdə meydana gəlir, standartlaşma dövründə isə onun istehsalı işçi qüvvəsi ucuz olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə keçir. Bu proses müasir mərhələdə "sənayenin beynəlxalq aləmdə yenidən bölgüsü" adı ilə geniş yayılmışdır.

Məhsulun həyat dövrü adlanan hipoteza əslində bir çox sahələrin inkişaf tarixinə uyğun gəlir. Məsələn, əkinçilik min illər bundan əvvəl ayrı-ayrı mədəni bitkilərin yetişdirildiyi ölkələrdən bütün dünyaya yayılmışdır. Hələ birinci dünya müharibəsindən əvvəl yaranmış bir çox sahələr - toxuculuq, gön-dəri, rezin məmulatları, selüloz-kağız isə indiki dövrdə üçüncü dünya ölkələrinə keçmişdir. Neftkimya, yarımkəçiricilər və bu kimi digər sahələrin də həmin geniş regiona köçürülməsi təmayülü ölkələr göstərir. Ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələrin, xüsusən Avropa ölkələrinin çox əmək tutumlu istehsal sahələrindən təmizlənməsi və onların dünyanın informasiya mərkəzinə çevrilməsi prosesi gedir.

Sənayenin beynəlxalq aləmdə yenidən bölgüsü prosesində həlledici rolunu transmilli şirkətlər oynayır. Onlar məhsulun standartlaşma dövründə ucuz işçi qüvvəsindən üstünlük əldə etmək üçün istehsalı dünya miqyasında yenidən yerləşdirirlər. Beynəlxalq ticarətin mahiyyəti və strukturunun daha aydın başa düşülməsində məhsulun həyat dövrü adlanan nəzəriyyənin gətirdiyi yenilik ondan ibarətdir ki, bu nəzəriyyə ilə artıq əsas təhlil obyektini kimi ayrı-ayrı ölkələr deyil, transmilli korporasiyalar ön plana çəkilmişdir.

Bu məsələ Amerika tədqiqatçıları S.Fobok və K.Simmond tərəfindən belə əsaslandırılmışdır: "Ənənəvi ticarət nəzəriyyəsinin çatışmazlığı istehsalın beynəlmilləşməsi prosesinin getdikcə artan

ahəmiyyətini və perspektivini göstərəkən, qismən məsələnin düzgün qoyulmamasından irəli gəlir. Ticarət nəzəriyyəsi sualı belə qoyur: Nə üçün millətlər ticarət edir? Bu sualın bir az dəqiqləşdirmək zərurəti yaranır. İş adamları ticarət edir və çoxlu miqdarda məhsul ölkədən ölkəyə daşıyır, ancaq bu zaman həmin məhsullar bir firma sərhəddindən kənara çıxmır. Ona görə də sual belə qoyulmalıdır: Mal və xidmətlər nə üçün ölkələr arasında daşınır? Bu suala cavab verərkən aydın olur ki, qərar qəbul edən vahid millət deyil kommersiya müəssisəsidir. Eyni zamanda, xarici ticarət əməliyyatlarının mümkün hissəsi firma daxili mübadilədən ibarətdir. Belə ki, statistik məlumatlardan aydın olur ki, dünya ticarətinin təxminən 70%-i, satılan patent və lisenziyaların 80-90%-i və kapital ixracının isə 40%-i firma daxilində baş verir.

Klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyələrinin inkişafı

Cədvəl 3.2.

Klassik nəzəriyyələrin fərzçiyələri		Əgər:	Hansı nəzəriyyə ilə izah olunur	Müəlliflər
1. Yalnız bir növ istehsal amilini mövcuddur-əmək	MÜT MÜQ	İstehsal amilləri çoxdursa	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi	Xekşer-Olin
2. Yalnız iki ölkə, yalnız iki məhsul və yalnız iki istehsal amilini mövcuddur	MÜT MÜQ	Ölkə və məhsul ikidən çoxdursa	Çoxsaylı ölkə və məhsullara yayılmış müqayisəli üstünlük nəzəriyyəsi	Rikardo-Samuelsən
	LANN	İkiden çox amil varsa	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi bir çox amillərə yayılıbsa	Xekşer-Olin
3. Ölkələrin istehsal amilləri ilə təmin edilməsində müxtəliflik yoxdursa	MÜT MÜQ	Ölkələrin istehsal amiləri ilə təmin edilməsi eyni deyilsə	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi bir çox amillərə yayılıbsa	Xekşer-Olin
4. Müxtəlif ölkələrdə texnologiyalar eynidirsə	LANN	Ölkələr müxtəlif texnologiyalar işlədir	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi, əgər texnologiya istehsal amilini kimi götürülsə	Xekşer-Olin
		Vaxt üstünlüyü texnologiya dəyişir	Texnoloji üstünlük nəzəriyyəsi	Fomer (1961)
5. Hər iki ölkədə məhsul 1- əmək-tutumlu məhsul 2- kapital-tutumudur	LANN	Eyni məhsul əmək bol olan ölkədə əmək-tutumlu, kapital bol olan ölkədə isə kapital-tutumudur	Məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi	Vernon (1966)
			İstehsal amillərinin əksi nəzəriyyəsi	Minqas (1962) Boll (1966)
6. Miqyas effekti istinad etmir-hər iki ölkədə istehsal amilinin xərçəminin müəyyən miqdarında artması məhsulun istehsalının eyni dərəcədə artmasına gətirir	MÜT MÜQ LANN	Miqyas effekti öz yerini tapdı, nəticədə isə istehsal amilinin xərçəminin müəyyən miqdarında artması istehsalın artmasına gətirir	Miqyas effekti modeli beynəlxalq ticarətdə tərtib edilə bilər	Kemp (1964) Kryaxman (1979)
7. Hər ölkənin bir növ məhsul istehsalında ixtisaslaşması mövcud deyil	LANN	Hər ölkə istehsalında nisbi üstünlüyə malik olduğu məhsulun istehsalı üzrə ixtisaslaşır	Miqyaslı üstünlük nəzəriyyəsi	Smıt, Rikardo

8. Hər iki ölkədə məhsulaların zövqüləri və tərcihləri eynidir	LANN	Zövqülər və tərcihləri müxtəlifdir, əmək qarşılıq ticarəti həvəsindən salınacaq dərəcədə deyil	Zövqülər və tərcihləri xeyli fərqlənir	İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi	Xekşer-Olin
9. Müqəmməl məhsul hər iki məhsulun bazarında və hər iki istehsal amilinin bazarında mövcuddur, yəni istehsal amilləri optimal olaraq işlədir	LANN	Rəqəbət müqəmməl deyil, monopoliyalı mövcuddur		Səhədxali ticarət nəzəriyyəsi	Ballas
	MÜT MÜQ LANN	Müəyyən sahə üçün amillərdən biri spesifikdir və sahələr arasında hərəkət edə bilər	Amillər ölkələr arası hərəkət etmə qabiliyyətinə malikdir	Spezifik amillər nəzəriyyəsi	Samuels on-Cons
11. Dünya ticarətində neqliyyat xərçələri, tariflər, normalar və s. məsələlər mövcud deyil	MÜT MÜQ LANN	Neqliyyat xərçələri, tariflər və normalar mövcuddur		İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi, neqliyyat xərçəlini və s. nəzərə almaqla	Xekşer-Olin
12. Bütün istehsal amilləri hər iki ölkədə bərabərlikdə işlədir və ölkələrin bəzi kombinasiyalı ehtiyatları ayırb-əbdi verilməz kimi baxılır	MÜT MÜQ LANN	Ehtiyatlar və əsasən əmək ehtiyatları bərabərlikdə işlədir, işsizlik mövcuddur		İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi inkişaf etmiş ölkələrə təbii olur, yəni iqtisadi əmək hədsindən başqa	Xekşer-Olin
13. İki ölkə arasında beynəlxalq ticarət balanslaşdırılmıydır	MÜT MÜQ LANN	Ticarət balanslaşdırılması və ölkə nisbi üstünlüyü əldə etdiyi məhsulların bezi hissəcini xərçədən ixal etməyə məcburdur		İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi nə qədər ki, ticarət balansından daxili milli məhsulun ocaq hissəcini təşkil etmirdi	Xekşer-Olin
14. İstehsal xərçəli daim qalır, onların azaldılması məhsulda tələbatı artırır	MÜT MÜQ	İstehsal xərçəli artır		Beynəlxalq ticarətin standart modeli	Edcort, Xaberler
15. Bir məhsulun qiyməti başqa istehsalat xərçəminin artmasıyla eynidən ifadə edilir	MÜT MÜQ	Qiymət-məhsul təmimi tələbatdan aslıdır		Qiymətliq tələbat nəzəriyyəsi	Mill, Marsşal
16. Xarici ticarət gəlirini ölkədəxali gəlirinə təsir yayılması təsir göstərmir, qiymətin və əmək haqqının dəyişməsi müəhləhdə olmur	MÜT MÜQ	Xarici ticarət gəlirlərinin ölkədəxali yayılmasına təsir göstərmir		İstehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyəsi	Xekşer-Olin
		Amillərin dəyişməsinin sahə istehsalına təsir nəzəriyyəsi		Spezifik amillərin nəzəriyyəsi	Samuelson-Cons Stolper-Samuelson Riçinqski

3.6. Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti haqqında nəzəriyyələr¹

Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti anlayışı - XX əsrin son onilliyi XXI-ci əsrin əvvəli beynəlmiləlləşmə, qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin aktivləşməsi ilə əlaqədardır. Beynəlxalq ticarətlə əlaqədar olan beynəlmiləlləşmə şəbəkə strukturlarının inkişafı və kommersionizasiyası nəticəsində daha dinamik xarakter almışdır. Qloballaşma isə əlavə dəyər yaradılmasının transmilli həlqələrinin təşkili ilə əlaqədar olaraq beynəlmiləlləşmənin istehsal sferasında da genişlənməsinə səbəb olur. Qloballaşmanın təməlini şəbəkə lojistikası və real vaxt miqyasında keyfiyyətin standartlaşdırılmasını təmin edən ümumdünya kommunikativ sistemlərin yaradılması təşkil edir.

Qloballaşma - əslində İnternetlə həmyaşlıdır və iqtisadi sahədə onu şəbəkə iqtisadiyyatı ilə eyniləşdirmək olar. Onun yaranması ümumdünya (qlobal) rəqabətinin meydana gəlməsinə yol açır. Bu isə “qızıl milyard” ölkələri üçün əvvəlkindən daha böyük üstünlüyü təmin edir.

Qloballaşma prosesləri milli iqtisadiyyatın, o cümlədən milli sənayenin, onları formalaşdıran təsərrüfat subyektlərinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini aktuallaşdırmışdır.

Beynəlxalq rəqabət – dünya bazarında ən əlverişli istehsal və məhsul satışı, habelə bazarda daha yaxşı mövqə tutmaq uğrunda təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə, təsir və mübarizədir.

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyəti müasir dövrdə sənaye istehsalının demək olar ki, yeniliklər təbiiq etmək və modernləşmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Elmi-texniki tərəqqininin sürəti, digər sahələrdə əmək məhsuldarlığının artması, əhalinin rifah səviyyəsi və s. milli sənayenin inkişaf səviyyəsindən asılıdır.

Rəqabət qabiliyyəti təsərrüfatın idarə olunmasının baza sistemində xas olan mürəkkəb, çoxtərəfli və çoxsəviyyəli kateqoriyadır. Rəqabət qabiliyyəti fenomeninin öyrənilməsi ilə uzun müddətdir müxtəlif ölkələrin tanınmış alimləri və ayrı-ayrı qruplar, elmi-tədqiqat institutları, dövlət hakimiyyəti orqanları, işğır dairələr və s. məşğul olurlar.

Rəqabət qabiliyyəti probleminin öyrənilməsində tanınmış alim M.Porter hələ 1990-cı ildə özünün “Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti” adlı

əsərində göstərmişdir ki, rəqabət qabiliyyəti anlayışının ümumi qəbul olunmuş tərfi yoxdur. Firmalar üçün o, qlobal strategiya olduqda dünya bazarında rəqabət etmək imkanındır; bir çox kongresmenlər üçün – müsbət saldoya malik olan xarici ticarət balansına, bir sıra iqtisadçılar üçün isə mübadilə məzənnəsinə çevrilməş məhsul vahidinə ən az istehsal məsrəfləridir. Rəqiblərlə mübarizədə rəqiblərin müvəffəqiyyəti, hər şeydən əvvəl, ölkədəki vəziyyətdən asılıdır.

Rusiya-Avropa iqtisadi siyasət mərkəzinin eksperti Fransua Benoyza M.Porter kitabından 25 il sonra 2006-cı ildə çap olunmuş məqaləsində rəqabət qabiliyyəti anlayışını özünəməxsus şəkildə izah etmişdir. O göstərir ki, adətən rəqabətqabiliyyəti dünya bazarlarında müvəffəqiyyətli fəaliyyətin əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə əlaqələndirilməsi kimi başa düşülür. Onun fikrinə görə hər hansı bir ölkədə əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi strategiyası rəqabət qabiliyyətinin aşağıdakı tərkib hissələrinin əlaqələndirilməsini tələb edir: məhsuldarlıq – onun yüksəldilməsi əhalinin gəlirlərinin davamlı olaraq artmasının vacib şərtləridir; qiymət üzrə rəqabət qabiliyyəti (real mübadilə məzənnəsi ilə) – ölkənin dünya bazarında rəqabət mübarizəsi aparma qabiliyyəti və ölkədə yeni iş yerləri açılmasına təsir göstərən amillərdən biridir; innovasiya fəaliyyəti və texnoloji ixtisaslaşma - dünya miqyasında ixtisaslaşmaya və əhali rifahının yüksəldilməsinə təsir göstərən yeni ideya və texnologiyaları formalaşdırır; investisiya cazibədarlığı, onun əsası – məhsuldarlığa və innovasiya fəaliyyətinə həlledici təsir göstərən əlverişli investisiya mühitidir.

Rəqabət qabiliyyəti – ölkənin hökumət və sənaye dairələrinin narahət edən ən mühüm məsələdir. Firmalar rəqabətdə müvəffəqiyyət əldə etmək üçün ya aşağı istehsal məsrəflərinə, yaxud yüksək keyfiyyətə bəla qiymətə məhsul satmaq imkanına malik olmalıdırlar. Həmin üstünlüyü əldə saxlaya bilmək üçün firmalar başqa istiqamətlərdə məhsulun keyfiyyətinin və əmək məhsuldarlığının daha da yüksəldilməsi sahəsində qabağa çıxmalıdırlar.

Tanınmış alman iqtisadçısı Y.Şumpeterin göstərdiyi kimi “rəqabət qabiliyyəti” anlayışı həddən artıq dinamik kateqoriyadır və onun dinamikası, hər şeydən əvvəl, xarici amillərlə əlaqədardır. Rəqabət tarazlıq deyil, daim dəyişəndir. Sahənin təkmilləşməsi və yeniləşməsi birdəfəlik hadisə deyil, fasiləsiz prosesdir və onun arasında uzunmüddətli sabitlik dayanır. Bu günkü üstünlük, sabah əldən alınma bilər və yaxud heçə endirilə bilər. Bitmiş davranış vahidi olan firmalar rəqiblərə nisbətən yaxın və uzaq perspektivdə üstünlük əldə etmək üçün

¹ Paraqraf Azərbaycan Universitetinin dissertantı Elvin Bayramovla birlikdə yazılmışdır

istifadə olunan texnologiyaya daim alternativ axtarırlar. Bu baxımdan rəqabət qabiliyyəti rəqabət üstünlüyünə nail olunması üçün həyata keçirilən məqsədyönlü dinamik prosesdir. Firmalar bazarın siqnallarına müxtəlif şəkildə reaksiya verdikləri üçün real şəraitdə firmaların müxtəlif davranış tərzinə rast gəlmək mümkündür. Bu davranış tərzini uzumuddətli perspektivdə düzgün seçim edən firmaların çiçəklənməsinə, müntəzəm səhv buraxan firmaların isə iflasa uğramasına səbəb olur. Beləliklə, bazar sistemi təşkilatların iqtisadi davranışları üzrə eksperimentlər və onların nəticələrinin dəyərləndirilməsi üçün bir növ sınaq meydanıdır. Firmaların edə biləcəkləri seçim gələcəkdə baş verə biləcək dəyişiklikləri və hansı variantın daha yaxşı ola biləcəyini görə bilməyin qeyri-mümkünlüyü rəqabət üstünlüyünün yaranması prosesini ehtimal olunan və risqli edir. Həmin prosesin əsas məzmununu – yeni kombinasiyalar və ya yeniliklər tətbiq edilməsi nəticəsində yeni maddi nemət hazırlanması, yeni istehsal üsulu tətbiq edilməsi, yeni satış bazarlarının mənimsənilməsi, yeni xammal mənbəyi və ya yarımfabrikat alınması və s. təşkil edir.

Beləliklə, rəqabət qabiliyyəti – məhsul istehsalı və bölgüsü prosesində inhisar mövqeyi ilə əlaqədar yaranan və müvafiq mənfəətin əldə edilməsinə imkan verən, hər hansı bir istehsalçının başqa istehsalçılar üzərində hökmranlığını əks etdirən bazar münasibətləridir.

Beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin parametrləri – Amerika iqtisadçısı M.Porter yuxarıda adı çəkilən əsərində “millətlərin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətliliyi” adlı nəzəriyyə hazırlamışdır. Alim həmin nəzəriyyədə dünya bazarlarında ölkələrin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən və qarşılıqlı əlaqədar olan 4 əsas parametri göstərmişdir. Bu parametrlər: istehsal amilləri şərtləri; tələb şərtləri; qohum və xidmət sahələri; firmanın strategiyası və rəqabətdən ibarətdir.

M.Porter nəzəriyyəsində də istehsal amillərinin əhəmiyyəti qəbul edilir, lakin, onların sayı yeniləri ilə artırılır. O, neoklassik məktəbdən fərqli olaraq hesab edir ki, bu amillər millətə hazır şəkildə miras qalmır, geniş təkrar istehsal prosesində yaradılır. Məsələn, torpaq kimi vacib amilin çatışmaması Yaponiyada yığcam texnoloji prosesin yaradılmasına səbəb oldu, buna isə dünya bazarında tələb yarandı.

İkinci parametrlər – tələb şərtləri – firmanın inkişafını müəyyən edən daxili bazarın tələbidir. Bu tələb şirkətin fəaliyyətinə mühüm təsir göstərir. Məsələn, nisbətən kiçik otaqlarda yaşayan yaponlar enerjiyə qənaət edən kiçik kondisionerlərə meyl göstərirlər. Bunun nəticəsində Yapon sənayesi onu istehsal etməyə başladı. Sonralar bütün dünya belə kondisionerlərə maraq göstərdi ki, bu da onu dünya bazarına çıxarmağa

imkan verdi. Yeməyi tez hazırlayan amerika sistemi də bütün dünyada eyni qayda ilə şöhrət qazanmışdır.

Üçüncü parametrlər – qohum və xidmət sahələrinin mövcudluğu – əlverişli istehsal mühitinin olduğunu göstərir və firmaların fəaliyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Məsələn, İtaliyada zərərlik sənayesi ona görə yaxşı inkişaf etmişdir ki, bu ölkə qiymətli metal və daşları emal edən maşınların istehsalı üzrə dünya lideridir.

Sonuncu parametrlər – firmanın strategiyası və rəqabət – firma strategiyası və onun təşkilati strukturudur. Şübhəsiz, firmalarda idarə sistemi eyni deyildir. Mebel, işıq texnikası qurğuları, qablayıcı maşınlar istehsal edən İtaliya sənaye sahələrinə sətir idarəçilik forması deyil, tez dəyişə bilən dinamizm xasdır. Əksinə, optika, dəqiq maşınqayırma ilə məşğul olan Alman sənayesində isə sətir mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi mövcuddur. Firmanın dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksək olması üçün daxili rəqabətin mövcudluğu şərtidir.

Milli rəqabət qabiliyyəti anlayışının müasir tərifini M.Porter nəzəriyyəsinə uyğun gəlir və rəqabət üstünlüyü anlayışının təkamülündə yeni mərhələni əks etdirir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OGSR) rəqabət qabiliyyətinə belə bir tərif vermişdir: rəqabətqabiliyyəti – şirkətlərin, sahələrin, regionların və millətlərin beynəlxalq rəqabət üçün açıq qalmaqla nisbətən yüksək səviyyədə gəlir və əmək haqqı yaratmaq qabiliyyətidir. Amerikan alimləri D.Dollar və E.Vulf da təxminən eyni fikirdədirlər. Onlar qeyd edirlər ki, o ölkə rəqabətqabiliyyətli hesab edilir ki, həmin ölkə yüksək texnologiya və məhsuldarlıq əsasında beynəlxalq ticarətdə uğur qazanır və bu uğuru yüksək gəlir və əmək haqqı ilə uzlaşdırır.

Milli iqtisadiyyatın və milli sənayenin də rəqabət qabiliyyətinin mühüm cəhəti onun dinamik olması və zaman keçdikcə dəyişməsidir. Rəqabət qabiliyyəti dedikdə amerika iqtisadçısı M.Dall milli iqtisadiyyatın gözlənilən struktur dəyişikliklərini görə bilməsində və ona uyğunlaşa bilməsində göstərdiyi çevikliyi nəzərdə tutur.

Göründüyü kimi bütün nəzəri baxışlarda milli iqtisadiyyatın və onun aparıcı sahəsi olan milli sənayenin rəqabət qabiliyyətinin ən mühüm səciyyəvi cəhəti mövcud istehsal amillərindən səmərəli istifadə etməklə yüksək həyat səviyyəsi və məhsuldarlığın təmin olunmasıdır.

M.Porter qeyd edirdi ki, “ölkə səviyyəsində rəqabət qabiliyyətlilik konsepsiyası yalnız resurslardan istifadənin səmərəliliyinə əsaslanabilir. Ölkədə həyat səviyyəsinin artırılması firmaların mövcud resurslardan səmərəli istifadə etməklə, xüsusilə səmərəlilik səviyyəsinin

yüksəldilməsinə nail olmaq qabiliyyətindən birbaşa asılıdır". Lakin İsveçrə iqtisadçısı S.Qarelli bu anlayışı daha da genişləndirərək qeyd edirdi ki, "ölkənin rəqabət qabiliyyəti gəlirlərin səviyyəsi, həyat səviyyəsi və həyatın keyfiyyətinin cəmi kimi müəyyən oluna bilər.

Rəqabət qabiliyyətlik məhsuldarlıq və ya mənfəətlə məhdudlaşa bilməz. İntuitiv olaraq hər bir adam bilir ki, ölkə yaradılmış gəlirləri bölüşdürmüşsə, əhəlinin sağlamlığının sığortalanmasını və ya təhsil infrastrukturunu lazımi səviyyədə inkişaf etdirməyə və ya siyasi və sosial sabitliyi təmin etməyə, həmin ölkə uzunmüddətli dövrdə inkişaf etmir". S.Qarellinin qeyd etdiyi fikirlər ölkə miqyasında iqtisadi səmərəliliyin təmin olunmasının şərtlərindəndir. Bu baxımdan, M.Porter düzgün olaraq qeyd edirdi ki, məhsuldarlıq ölkəyə yüksək əmək haqqını, sabit valyutayı, kapitalın əlverişli şəkildə ödənməsini və bununla da yüksək həyat səviyyəsini təmin etməyə imkan verir. Beləliklə, ölkə sənayesinin rəqabət qabiliyyəti mövcud resurslardan və yeniliklərdən istifadənin səmərəliliyindən asılıdır.

Beləliklə, rəqabət qabiliyyəti anlayışı ölkə, region, sahə və müəssisə səviyyəsində müəyyənləşdirilir. Bu səviyələrdən əhəmiyyətli ölkənin rəqabət qabiliyyətidir. Belə ki, region, sahə və firma səviyyəsində rəqabət qabiliyyətlik son nəticədə ölkənin rəqabət qabiliyyətini formalaşdırır. Ölkənin rəqabət qabiliyyəti onun beynəlxalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirakını, əhəlinin maddi rifahını təmin etmək səviyyəsini əks etdirir. Xüsusilə, kiçik ölkələrin rəqabət qabiliyyətli olmaları onların iqtisadi inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərir. Çünki, kiçik ölkələrin iqtisadi inkişafında xarici amillər böyük rol oynayır və onlarda istehsalın strukturu ilə istehlakın strukturu kəskin şəkildə fərqlənir. Belə şəraitdə, kiçik ölkənin iqtisadi inkişafı xarici iqtisadi əlaqələrdən asılı olur. Beynəlxalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirak isə kiçik ölkənin ixtisaslaşdığı ayrı-ayrı sahələrin rəqabət qabiliyyətindən asılıdır.

Bəzi ölkələrdə ictimai istehsalın rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsi üzrə reytingi (2008-ci il)

Reyting	Ölkə	Reyting	Ölkə
1	ABŞ	22	Estoniya
2	Sinqapur	23	İspaniya
3	Finlyandiya	24	Çili
4	Lüksemburq	25	Fransa
5	Niderland	26	Yaponiya
6	Qonhonq	27	Macarıstan
7	İrlandiya	...	
8	İsveç	30	Yunanıstan
9	Kanada	...	
10	İsveçrə	32	İtaliya
11	İslandiya	...	
12	Almaniya	40	Türkiyə
...		...	
15	Danimarka	45	Rusiya
...		46	Kolumbiya
17	Belçika	47	Polşa
...		48	Venesuela
19	Böyük Britaniya	49	İndoneziya

Cədvəl 3.3.

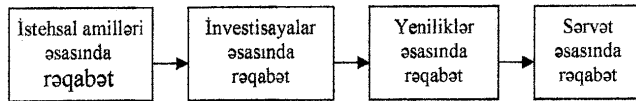
* Mənbə <http://www.unido.org/>

Müxtəlif ölkələrdə sənaye istehsalının rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsini xarakterizə edən reyting cədvəlinin təhlili göstərir ki, reytingdə qabaqcıl yer, heç də bu və ya digər ölkənin ərazisinin böyüklüyündən, təbii sərvətlərin çoxluğundan və onun hansı ölkə qruplarına daxil olmasından asılı deyildir. Belə ki, ərazisinin həcmində, təbii ehtiyatlarının miqdarına görə fərqlənməyən və yaxın keçmişdə həddən artıq geri qalmış olan yeni sənaye ölkələri reytingdə 3-cü (Sinqapur) və 6-cı (Qonkonq) yerləri tuturlar. Halbuki böyük yeddiyyə daxil olan ölkələrdən (ABŞ-dan başqa) Kanada 9-cu, İtaliya isə 32-ci yeri (49 ölkədən) tutmuşlar.

Rəqabət qabiliyyətinin ümumiləşdirilmiş göstəricisi ölkənin yalnız təsərrüfat sisteminin deyil, eyni zamanda onun hüquqi, siyasi, sosial və digər sistemlərinin ümumi fəaliyyətinin səmərəlilik dərəcəsini əks etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ümumdünya İqtisadi Forumunun həyata keçirdiyi mill rəqabət qabiliyyəti problemləri layihəsi ayrı-ayrı ölkələrin rəqabətqabiliyyətini xarakterizə edən təxminən 200 göstəricini nəzərdən keçirir. Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, yalnız o ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsindən söz gedə bilər ki, onların iqtisadiyyatı dayanıqlı inkişaf edir, sosial və siyasi qüvvələrin daxili müvazinətə qorunub saxlanılır.

Daxili və xarici qeyri-sabitlik şəraitində olan ölkələr rəqabət qabiliyyəti olmayan ölkələr sırasına daxil edilir, çünki qeyri-sabitlik dövlət və maliyyə institutlarına inamı sarsıdır. Bu isə, istər istəməz, investorlar üçün onların cəzbediciliyini azaldır, onun bütün səviyyələrində iqtisadi əlaqələrinə, valyuta məzənnəsinin sabitliyinə mənfi təsir göstərir, milli rəqabət qabiliyyətinin səviyyəsində, onun milli inkişafının xarakterində öz əksini tapır.

Beynəlxalq rəqabət qabiliyyətilik amilləri - M.Porterə görə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti dörd amillə müəyyən edilir: istehsal amilləri, investisiyalar, yeniliklər və sərvət. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti də müvafiq olaraq 4 inkişaf mərhələsindən keçir. Birinci 3 mərhələdə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin inkişafı baş verir və onların hər biri əhalinin rifah səviyyəsini artırması ilə müşayiət olunur. Dördüncü mərhələdə artımın tədricən azalması və son mərhələdə isə tənəzzül baş verir. (Bax: şəkil 2)

Şəkil 4. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin inkişaf mərhələləri.

Rəqabət qabiliyyətinin inkişaf mərhələlərinə bölünməsi ən ümumi şəkildə iqtisadiyyatın necə inkişaf etdiyini, milli iqtisadiyyat və firmalar qarşısında hansı spesifik problemlərin qoyulduğunu göstərməyə imkan verir.

İstehsal amilləri əsasında rəqabət qabiliyyətinin inkişafının və rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsinin əsasında ölkənin resurslara (təbii işçi

qüvvəsi və s.) malik olma və onlardan səmərəli istifadə olunma dərəcəsindən (istehsal məsrəfləri; qiymətlər, valyuta məzənnələri) asılıdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, rəqabət qabiliyyətinin yeganə resursu kimi yalnız istehsal amillərinin əsas götürülməsi beynəlxalq rəqabət şərtlərinə cavab verən iqtisadiyyat sahələrini kəskin şəkildə məhdudlaşdırır. Həmin mərhələdə iqtisadiyyat tələbin və qiymətlərin kəskin dəyişməsinə səbəb olan dünya iqtisadi böhranlarına olduqca həssas olur. Mövcud olan istehsal amilləri tükəndikdə isə vəziyyət fəvqəladə dərəcədə kəskinləşir.

İqtisadiyyata əsaslanan rəqabət qabiliyyəti mərhələsini texnoloji inkişaf mərhələsi də adlandırılır. Bu məsələdə iqtisadiyyatın texnoloji üstünlüyü milli firmaların müasir, səmərəli avadanlığa və texnologiyaya intensiv kapital qoyuluşlarının həyata keçirmələrinə əsaslanır. Onları dünya bazarından əldə etmək olar. Bu zaman investisiyalar eyni zamanda lisenziyaların satın alınmasına, müştərək müəssisələrin yaradılmasına və rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinin digər vasitələrinə yönəldilir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, satın alınan texnika və texnologiya dünyada mövcud olan ən yaxşı texnologiya nümunələrindən, bir qayda olaraq, bir nəsil geridə qalır. Çünki dünyada rəqabət qabiliyyətinin liderləri, bir qayda olaraq, gənc nəsillə texnologiyaları satmırlar. Lakin, bu mərhələdə xarici texnika və texnologiyaya yalnız tətbiq edilmir, eyni zamanda onlar dünya miqyasında yaxşılaşdırılır. Milli sənayenin xarici texnologiyayı mənimsəmək və yaxşılaşdırmaq imkanı rəqabət qabiliyyətinə nail olunmasının mühüm və həlledici şərtidir. Xarici texnika və texnologiyayı mənimsəyərək, yerli firmalar onların təkmilləşdirilməsi üçün öz üsullarını yaradırlar. Bu isə məhsulun daha yaxşı növünün buraxılmasına imkan verir. "Açar altında" təhvil verilən tikilən zavodlara passiv kapital qoyuluşları artıq sərfəli deyildir.

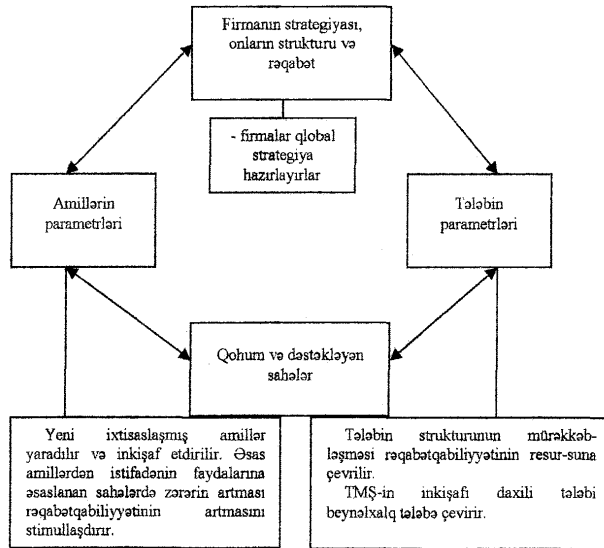
İnvestisiyanın həcmünün artması yeni, qabaqcıl amillərin yaradılmasına və müasir infrastrukturanın inkişafına səbəb olur. Həmin mərhələyə nail olmağın mühüm şərti milli firmaların risqi ilə əlaqədar hərəkətləri asanlıqla həyata keçirirlər. Autosaydrlərin sayının artması bir çox sahələrdə daxili rəqabəti gücləndirir.

Texnoloji üstünlük – bilik ehtiyatı, texnoloji ehtiyat, investisiya və s. ehtiyatların məcmusudur. Onlar bir və ya bir neçə sahədə texnoloji irəliləmədən tutmuş, ölkənin liderliyinə qədər təmin edən müasir rəqabət üstünlüyünün bütün spektrlərini əhatə edir. Ölkə iqtisadiyyatı sənayesinin strukturunun üstünlüyü elmi-texniki tədqiqatın tələblərinə cavab verən

mütərəqqi strukturun mövcudluğu ilə əlaqədardır. Nəhayət, uğurlu iqtisadi inkişaf iqtisadiyyatın innovasiya yolu ilə inkişafına, yeni texnika və texnologiyanın mənimsənilməsinə şərait yaradan əlverişli iqtisadi, müvafiq olaraq sosial-siyasi mühitin olmasına əsaslanır.

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq inkişaf etmiş və zəif ölkələr arasında olan fərq əsas etibarilə texnoloji xarakter daşıyır. Müasir texnologiyalar haddən artıq mürəkkəb və bahalıdır, ona görə də zəif inkişaf etmiş ölkələr onu nəinki yarada bilmirlər, hətta satın almaqda da çətinlik çəkirlər. Texnoloji rəqabət bazis şəklin “rəqəmsal qeyri-bərabərlikdə” özünü göstərir. Bunun nəticəsində innovasiya məhsulları bazarları əslində artırır. Bu isə inkişaf etmiş ölkələrin texnoloji proqramlarının inkişafını ləngidir.

Rəqabət qabiliyyətinin resursları *)

*) M.E. Porter. The Competitive Advantage of Nations. p. 595.

Şəkil 5. Yeniliklər mərhələsində milli iqtisadiyyat.

İnformasiya texnologiyalarının səmərəliliyinin artması XX əsrin axırlarında informasiya xidmətləri sahəsində ifrat istehsal böhranının yaranmasına səbəb oldu. İnkişaf etmiş ölkələr həmin böhrandan çıxmağın yolunu hərbi istehsalın artmasında görürlər.

Müasir texnoloji rəqabətqabiliyyətinin əsas amilləri aşağıdakılardır:

- yeni texnologiya və insan kapitalına investisiya qoyuluşları;
- yeniliklərin yaranması və şirkətlərin texnoloji inkişafı üçün əlverişli iqtisadi mühitin mövcudluğu;
- milli maraqların qorunması şərtlə beynəlxalq ticarətin açıq sisteminin yaradılması.

Yeniliklər əsasında iqtisadiyyatın, o cümlədən sənayenin rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi rəqabətin tərkib ünsürlərinin (Bax: şəkil 3.) geniş miqyasda mövcudluğuna əsaslanır.

Göründüyü kimi, rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən ünsürlər hərəkətdədir və onlar arasında sıx əlaqə vardır.

Milli sənaye firmalarının müvəffəqiyyətlə rəqabət apara bildikləri sahələrin məcmusu xeyli genişlənir. Baxmayaraq ki, ayrı-ayrı sahələrin və klasterlərin vəziyyəti ölkənin təbii şəraitinin və inkişaf tarixinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Əhali gəlirlərinin çoxalması istehlak tələbini artırır, onun strukturunu genişləndirir. Milli firmaların rəqabət mövqeyinin möhkəmlənməsi ölkədə geniş istehsal tələbinin artmasına da yol açır. Firmaların sayının durmadan artması daxili rəqabəti canlandırır. Bütün iri klasterlərə dünya səviyyəsində xidmət sahələri yaranır. Belə bir şəraitdə amillər hesabına rəqabət üstünlüyünü təmin etmək çətin olur. Bu isə yeni texnika və texnologiyanın tətbiqini stimullaşdırır.

Bu mərhələdə milli sənaye firmaları xarici texnika və texnologiyayı, yalnız satın alıb, onu daha da təkmilləşdirmir, özləri yeniləri yaradırlar. Məhsul nomenklaturası, istehsal prosesi, satışın təşkil sistemi – rəqabətin bütün aspektləri yaradıcılıq şəraitindədir. Bu mərhələdə firmalar global strategiyaya hazırlayır, beynəlxalq satış və xidmət üzrə özlərinin beynəlxalq şəbəkəsini yaradır, öz markalarının reputasiyasını xaricdə artırır.

Yeniliklər əsasında rəqabət qabiliyyəti müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan ölkələrdə baş verə bilər. Əvvəlcə bir sıra sahələr innovasiyanı tətbiq etməklə, rəqabət üstünlüyü əldə etməyə çalışırlar. Sonra təkmilləşdirmə prosesi digər sahələrə də yayılır. Daha dinamik və qabaqcıl iqtisadiyyat rəqabətqabiliyyətli sahələrin dairəsinin üfqi və şaquli istiqamətdə genişlənməsinə və yeni xarakterlərin yaranmasına şərait yaradır. Həmin

prosesin sürəti həm yeni, həm də mövcud firmalarda işgüzar fəaliğın canlanması dərəcəsinə aslıdır.

Ölkənin xidmətlər sahəsində güclü beynəlxalq mövqeyinin formalaşması – yeniliklər mərhələsində rəqabət qabiliyyətli sənaye artımını əks etdirən xarakterik cəhətdir. Həmin mərhələyə daxil olmuş bütün ölkələr digər ölkələrə nisbətən daha çox inkişaf etmiş xidmət sahəsinə malik olur.

Yeniliklər mərhələsi makroiqtisadi dalğalanmalara və ekzogen hadisələrə daha yaxşı müqavimət göstərmək imkanına malik olur. Həmin mərhələdə dövlətin rolu digər mərhələlərdən xeyli fərqlənir. İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin xarakteri və belə müdaxilənin fəlsəfəsi dəyişir. Rəqabət yeniliklər əsasında aparıldıqda kapitalın bölgüsü, proteksionizm, lisenziya nəzarəti, ixraca subsidiyalar verilməsi və birbaşa müdaxilənin digər formaları öz əhəmiyyətini itirir.

Sərvət əsasında rəqabət mərhələsi, əvvəlki üç mərhələdən fərqli olaraq son nəticədə tənəzzülə aparır. İqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsi artıq əldə edilmiş bolluqdur. Əsas problem ondan ibarətdir ki, əvvəllər yaradılmış sərvət əsasında hərəkət edən iqtisadiyyat öz sərvətini daha artırma bilmir. Bu mərhələdə bir çox səbəblər nəticəsində firmalar beynəlxalq rəqabətdə öz mövqelərini itirməyə başlayırlar. Rəqabətin zəifləməsi firmaların yeniliklərə kapital qoymaq üçün marağını azaldır.

Rəqabət üstünlüyünün yeni mərhələlərinə doğru ölkə sənayesinin hərəkətlərini təmin edən şərtlər aşağıdakılardır:

- istehsal amillərinin formalaşması mexanizmi - amilləri yaradan və təkmilləşdirən mexanizmin mövcud olması yeni mərhələdə rəqabət üstünlüyünün əsasını təşkil edir;

- motivasiya - işçilərin, mütəxəssislərin, sahə rəhbərlərinin innovasiya yaradılmasına marağının artırılması üçün yüksək idealların mövcudluğu və onların etibarlı şəkildə mükafatlandırılması çox vacibdir.

- daxili rəqabət - rəqabət qabiliyyətinin artırılması və innovasiyaların stimullaşdırılması üçün zəruridir.

- tələbin təkmilləşdirilməsi - tələbin keyfiyyətinin yüksəldilməsi qabaqcıl sahələrin və ixtisalaşmış seqmentlərin müvəffəqiyyətli inkişafı üçün potensial yaradır. Yüksək rəqabət qabiliyyətinə nail olmuş hər bir sahə digər sahələrin məhsullarının alıcısı olduğu üçün tələb genişlənir.

- yeni biznes yaradılmasında qabiliyyətin mövcudluğu. Hər bir növbəti mərhələyə keçilməsi yeni biznes yaradılmasında səmərəli mexanizmin mövcudluğunu tələb edir. Sağlam rəqabətin ayrılmaz mühüm cəhəti

məhz budur. Yalnız bu halda qohum sahələrdə və klasterlərdə strukturların inkişafı mümkündür.

Texniki cəhətdən yüksək inkişaf etmiş müasir ölkələrdə rəqabət qabiliyyəti əsas etibar ilə texnoloji üstünlüyə, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə - istehsal amillərinə əsaslanır. Başqa sözlə şimal və cənub ölkələrində rəqabət qabiliyyətinin təbiəti fərqlidir. Milli rəqabət qabiliyyətinin mənbəyi onun iqtisadi inkişaf mərhələlərini dəqiq səciyyələndirir.

Beynəlxalq ticarətdən səmərəli istifadə etməklə sənayenin inkişafı sahəsində müvəffəqiyyət qazanmağın yolları haqqında bir sıra nəzəriyyələr mövcuddur. Bu sahədə klassik görüşlər öz ifadəsini müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsində tapmışdır.

Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi istehsal amilləri əsasında iqtisadiyyatın bir çox sahələrində ixrac və idxalın strukturunu formalaşmasında müəyyən rol oynamış, eləcə də dövlətlər rəqabət qabiliyyəti siyasətinin həyata keçirilməsində ondan istifadə etmişlər. Lakin, elmi araşdırmalar və praktiki təcrübə göstərir ki, həmin nəzəriyyə ixrac və idxalın strukturunu tam mənası ilə açma bilmir. Həmin ideyalar XVIII və XIX əsrlərdə aktual idi.

XX əsrdə texnoloji dəyişikliklər geniş miqyas almış və rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsində aparıcı amilə çevrilmişdir. Qloballaşma bir çox sahələrdə rəqabətin beynəlmilləşməsinə daha da sürətləndirir. Rəqib firmalar global strategiya hazırlayıb həyata keçirirlər: öz məhsullarını bütün dünyada satırlar; xammal və materialı da bütün dünyada axtarırlar; istehsalı başqa ölkələrdə yerləşdirirlər.

Sənaye sahələrinin qloballaşması nəticəsində firmaların ölkədə istehsal amillərindən asılılığı azalır. Onları dünyanın istənilən nöqtəsindən əldə etmək mümkündür. Nəqliyyatın inkişafı onların gətirilmə xərclərini də azaldıdır.

Beləliklə, beynəlxalq rəqabətdə müvəffəqiyyət amillərinin ölkədə mövcudluğundan çox, onlardan daha məhsuldar istifadə etməsi aslıdır.

Müasir dövrdə əmək bölgüsünün dərinləşdiyi şəraitdə istənilən məhsulun istehsalını müxtəlif sahələrin iştirakı ilə təmin etmək mümkündür. Müəyyən sahədə mövcud firmaların öz aralarında rəqabət aparmaları ilə yanaşı, onların fəaliyyətinə istehlakçıların dəyərləri və təchizatçı müəssisələrin məhsul və xidmətlərinin keyfiyyəti və qiyməti də təsir göstərir. Rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı müəssisənin lazımı həcmdə yüksək keyfiyyətli xammal, material və dəstəldirici

müəssisələrlə təmin olunmasından, ixtisaslı kadrlarından, inkişaf etmiş satış şəbəkəsinə malik olmasından asılıdır

Sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin son nəticəsi məhsul və xidmətlərin istehsalıdır. Məhsul və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətliyi onların normal mənfəətlə satılması imkanını ifadə etməklə, həmin məhsul və xidmətlərin istehlak və iqtisadi parametrlərinin istehlakçıların tələblərinə uyğunluğunu göstərir və bazardakı payını müəyyən edir.

Məhsulun keyfiyyəti onun öz təyinatına müvafiq müəyyən tələbatı ödəməyə yararlı olmasını şərtləndirən daşıyıcı olduğu özünəməxsus istehlak xassələrinin məcmusunu əks etdirir. Keyfiyyətdən fərqli olaraq məhsulun rəqabət qabiliyyəti alıcıların müəyyən qrupu üçün maraq kəsb edən və onların müəyyən tələbatlarının ödənilməsinə təmin edən xassələrin məcmusu ilə müəyyən edilir.

Beynəlxalq rəqabətin subyektləri - müasir dövrdə beynəlxalq rəqabətin əsas subyektləri eyni zamanda bir çox sahə əmtəə bazarlarında eyni zamanda rəqabət apararı, nəhəng çoxsahəli komplekslərə çevrilmiş transmilli şirkətlərdir (TMS).

Rəqabətin iqtisadi əsasını istehsal sferasında yaranan münasibətlər təşkil edir. Burada rəqiblərin əsas səyləri beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin aşağıdakı istiqamətlərinə yönəldilir.

Rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək hesabına dünya bazarının ehtiyaclarına və son istehlakçıların tələblərinə cavab verən rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edilməsi;

- yeni məhsul hazırlanması və yaxud buraxılan məhsulların təkmilləşdirilməsi zamanı elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərindən istifadə edilməsi və prinsip etibarilə yeni məhsul buraxılması;

- texnoloji proseslərin bütün həlqələrində və bütün mərhələlərində istehsal xərclərinin daim aşağı salınması;

- məhsul buraxılışına qədər istehlakçılarla (iri həcmli satışlar üçün) qiymətlərin razılaşdırılması və hər bir konkret bazarda satış şərtləri nəzərə alınmaqla yeni məhsulların qiymətinin müəyyən edilməsi;

- xammal mənbələri uğrunda mübarizədə - xammal və yarımfabrikatlardan tutmuş kompleksləşdirici komponentlərə qədər əmtəə istehsalının bütün üfqi mərhələlərində özünə tabe etmək əlavə olunur;

- buraxılan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün firmadaxili əlaqələrdən istifadə edilməsi və rəqabət mübarizəsində üstünlük qazanılması. Bu lisenziya və qabaqçılıq texnologiyaların qız müəssisələrinə verilməsi, qiymətlərlə manipulyasiya edilməsi; xarici

müəssisələrdə yeni məhsul buraxılışı və onların keyfiyyətinin artırılması; xaricdə istehsal təchizatçısı müəssisəsinin yaradılması.

Firmaların qlobal sahələrdə rəqabət üstünlüyü yaratması və qoruyub saxlaması üsulları onun yerləşdiyi ölkənin rəqabətdə rolunun başa düşülməsi üçün çox mühümdür. Bu rol isə mühüm olduğu qədər də mürəkkəbdir. Ölkələr yeni rəqabət üstünlüyünü axtarmağa bir sıra şərtlər altında başlamalıdır:

1. Müxtəlif sahələrdə və hətta, eyni sahələrin müxtəlif seqmentlərində rəqabətin xarakteri və mənbələri müxtəlifdir. Firmaların konkret sahələrdə və onların ayrı-ayrı seqmentlərində müəyyən strategiyadan istifadə etməklə rəqabət apararı qabiliyyətinə ölkənin təsirini müəyyən etmək lazımdır.

2. Qlobal rəqabət apararı firmaların, bəzən müxtəlif fəaliyyət növləri, onun yerləşdiyi ölkədən kənaradakı dəyərlər həlqəsinə daxil olur. Rəqabətin qloballaşması rəqabət üstünlüyünün yaradılmasında firmanın yerləşdiyi ölkənin əhəmiyyətini azaltır, ancaq onun xarakterini dəyişir. Ona görə də vəzifə, yalnız öz ölkəsinin sərhədləri daxilində fəaliyyət göstərən firmanın nə üçün müvəffəqiyyət qazanmasının səbəblərini deyil, bu və ya digər ölkənin bu və ya digər sahədə rəqabət üçün daha sərfəli olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Firmanın yerləşdiyi ölkə, həmin ölkədə əldə edilmiş üstünlüyü, dünyada geniş və möhkəm mövqə qazanmaq imkanı ilə əlaqələndirmək məqsədilə qlobal strategiya üçün platformadır.

3. Firmalar beynəlxalq rəqabətdə üstünlüyü hərtərəfli yenilənmə və yaxşılaşdırma yolu ilə qazanırlar və qorunub saxlayırlar. Yenilənmə isə, məlum olduğu kimi həm texnologiyani, həm firmanın hərəkət formalarını, o cümlədən yeni məhsul hazırlanmasını, onların istehsalı üçün yeni texnologiyanın əldə edilməsini, marketinqin yeni üsullarını, yeni alıcı qruplarının axtarışını və s. əhatə edir.

Beləliklə beynəlxalq rəqabətdə iki təmayül, iki əsas iqtisadi münasibətlər növü qarşılıqlı çəkildə özünü göstərir: 1) oliqopoliya çərçivəsində qiymət uğrunda rəqabət və qarşılıqlı təsir, razılaşma və bazarda hərəkətlərin əlaqələndirilməsinə çalışmaq; 2) autsayderlər əleyhinə onları məhv etməyə qədər rəqabət mübarizəsi aparmaq.

Qiymət xətti və qiymət olmayan amillər üzrə rəqabət ETT-nin stimullaşdırılmasında həlledici rol oynayır, şirkətdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir. Bu amil müəssisəni yeni məhsul buraxılması riskinə gətirməyə təşviq edir.

Transmilli oliqopoliyalar çərçivəsində rəqabət spesifik əlamətlərə malikdir. Nəhəng firmaların əlində istehsal və kapitalın yüksək təmərküzləşmə səviyyəsi beynəlxalq bazar münasibətlərinin bütün strukturuna keyfiyyətə tamamilə yeni məqamlar gətirmişdir; bir tərəfdən, dünya bazarında istər nəhəng firmalar və autsayderlər arasında, istərsə də nəhəng firmaların özləri arasında ziddiyyətlər və rəqabət kəskinləşir. Axırncıların bir-biri ilə razılığa gəlməsi asandır.

Kapitalın transmilliləşməsinin xarakterik cəhəti tərəfdaşların yüksək səviyyədə həmrəyliyi əks etdirən TMS-in oliqopoliyalarının yaranmasıdır. Oliqopolyada TMS-in sayı çox olmur və onların üzvləri arasında spesifik xüsusiyyətlərə malik olan uzunmüddətli inhisarçı rəqabət münasibətləri mövcuddur. Ən mühüm sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər arasındakı səhədaxili əlaqələrin yeni formalarının yaranmasını məhz oliqopolya strukturları şərtləndirir. Çəvik, qeyri-formal koordinasiya üsullarından istifadə edilməsi əsasında ayrı-ayrı dövlətlərdə TMS-lər öz fəaliyyətlərini əlaqələndirirlər. Qarşılıqlı güzəşt siyasəti ən çox yayılmışdır, bu siyasətə görə şirkətlər açıq rəqabətə getmirlər. Rəqabət aparən TMS-lər arasında iqtisadi münasibətlər konkret əmtə bazarlarında oliqopolya çərçivəsində yaranmış qüvvələr nisbətinin dəyişməsinə deyil, qorunub saxlanılmasına yönəldilir.

Oliqopoliyaların nisbətən yaxın dövrlərdə yarandığı sahələrdə və firma kifayət qədər qarşılıqlı anlayışa nail ola bilmədikdə, o yamsılamaq və liderin arxasında getmək texnikasını yeridir. Onun mahiyyəti belədir: oliqopolya qruplaşmasının üzvlərindən biri qiymətləri qaldırırsa və yaxud istehsal güclərinin genişlənməsinə əl atırsa, digərləri həmin addımları dərhal təkrar edirlər; biri yeni istehsal mənimləyirsə və yaxud yeni sahəyə daxil olursa, digərləri də belə edir. Əgər lider rəqabət müharibəsinə başlasa, onlar kritik vəziyyətə düşə bilərlər; oliqopolyanın bir üzvü xaricdə öz filiallarının sayını artırarsa, digərləri də eyni cür hərəkət edirlər.

Qiymətlərdə liderlik taktikası, yəni sanyədə inhisarçı – tənzimləyici qüvvələr qarşılıqlı əlaqə və qiymət siyasətini birbaşa tənzimləmə üsulunu tətbiq etməyə 70-ci illərdə başlamışlar. Bu preyskurant qiymətləri sistemi (qiymətlərin sinxron dəyişməsi) yaradılmaq yolu ilə həyata keçirilirdi. 80-90-cı illərdə radiotexnika, yeyinti, toxuculuq sahələrində qiymətdə liderlik praktikası öz əhəmiyyətini itirdi, çünki həmin sahələrdə çoxlu yeni rəqabət meydana çıxdılar. Avtomobil sənayesində də eyni vəziyyət mövcud idi. əgər əvvəllər qiymət rəqabət kiçik rəqiblərin aradan qaldırılmasına yönəldilirdisə, indi bu rəqabət iri şirkətlər arasında gedir.

Qiymət müharibəsi ən çox polad, avtomobil, kimya məhsulları, elektronika əmtələri, bütün növ nəqliyyatda və rəbitədə özünün göstərir. Müasir dövrdə azsaylı nəhəng firmaların inhisarçı vəziyyəti onlara imkan verir ki, məqsədyönlü, “plana uyğun” şəkildə maliyyə baxımından az gücə malik, lakin məhsulların texniki-iqtisadi parametrlərinə görə kifayət qədər rəqabət qabiliyyətli firmaları boğmağa imkan verin. Kapitalın bir sahədən başqasına keçməsi üçün çətin iqtisadi sədd qoymaq yolu ilə inhisarların autsayderlərlə rəqabət mübarizəsi güclənmişdir. Belə iqtisadi səddlərin əsas formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- optimal (rentabelli) istehsal üçün kompleksin həcmi ilə müəyyən edilən səddlər. Robotların, çəvik istehsal sisteminin tətbiqi, yalnız küllü miqdarda maliyyə ehtiyatlarına nəzarət edən nəhəng firmaların nail olduqları istehsalın optimal səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırır;

- elektron maşınqayırma kimi bir sıra sahələrdə elmtutumlu məhsullarla əlaqədar olan sədlər. Burada elmi-tədqiqat işlərinə, yalnız irihəcmli xərclər deyil, eyni zamanda müvafiq informasiya və təcrübənin toplanması tələb olunur;

- patent inhisarı. Bununla əlaqədar olaraq 15-20 il üçün, yəni patentin qüvvədə olduğu müddətə bütün növ texnologiyanın texniki və kommersiya baxımından istismarına icazə verən müstəsna hüquqdan istifadə edirlər;

- firmadaxili mübadilə. Bu da kəskin rəqabət şəraitində konkret bazarlarda onların nəzarətində olan firmalara xüsusi imkanlar yaradır. Çünki onlar rəqiblərin kapitalının buraya axmasına mane olur, öz müəssisələrinin kapital qoyuluşlarına şərait yaradır.

İri firmaların kiçik və orta şirkətlərlə qarşılıqlı əlaqələrində iqtisadi üsullar əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. İnhisarlaşma prosesi inhisarlaşmamış sahələrin azalmasına və aradan qalxmasına səbəb olmur. Orta və kiçik firmalar yalnız müxtəlif ənənəvi istehsal və xidmət sahələrini öz əllərində stabil olaraq saxlamağa nail olurlar, eyni zamanda mühüm məsələ odur ki, onlar elmi-texniki tərəqqi ilə əlaqədar olan yeni sahələri də ələ keçirə bilərlər. Tətbiqi elmi-texniki layihələrin hazırlanması və onların istehsalda tətbiqi üçün yaradılmış bir çox vençur şirkətlərinin çoxu müstəqil firma kimi fəaliyyət göstərirlər.

Müasir dövrdə rəqabət mübarizəsinin iqtisadi əsası TMS çərçivəsində birləşmiş iri mülkiyyətdir. Dünya təsərrüfatının bir çox sahələrində məhsulların əksəriyyətinin istehsalı və satışı azsaylı nəhəng şirkətlərin əllərində cəmlənmişdir ki, onlar əmtələrin istehsalı və satışı üzərində nəzarəti həyata keçirir, dünya bazarında qiymətləri diqtə edir və onları

yüksək səviyyədə saxlayırlar. TMS-lər bu məqsədlə iqtisadi üsulla yanaşı birbaşa zorakılıq, baykot, məcburi birləşmə və rəqibə başqa təzyiqlər vasitələrdən istifadə edirlər.

İstər dünya, istərsə də milli bazarlarda, xüsusən qiymət sahəsində rəqabətin rolu son illərdə durmadan artır. İri şirkətlər məhsulun və bazarın xarakterini, habelə digər aparıcı istehsalçıların hərəkətlərini nəzərə almaqla qiymət siyasətinin müxtəlif variantlarından istifadə etmək imkanına malikdirlər. TMS-lərin təxminən eyni potensiala malik olan və eyni zamanda yenilikləri tətbiq etmək istəməyən iştirakçılara rəqabətin əsas aləti olan qiymət rəqabətindən imtina edirlər. Mübarizənin qiymət üsullarından istifadə olunması rəqib şirkətlərin maliyyə-texniki potensialı eyni olduqda çox baha başa gəlir, ən başlıcası isə qələbəyə gətirib çıxarmır.

Qiymətlərin aşağı salınması yolu ilə TMS daxili qiymətlərin aşağı salınması əsasında əsaslı hücumu oliqopoliyalar yalnız küvvələr nisbətində əskikli dəyişikliklər baş verdikdə təşkil edirlər.

Rəqabət üstünlüyü yerli şərait nəzərə alınmaqla yaradılır və qorunub saxlanılır. Milli iqtisadiyyatın strukturunda, dəyərlər kompleksində, milli mədəniyyətlərdə, dövlət quruluşunda və ölkələrin tarixində olan fərqlər rəqabət sahəsində müvəffəqiyyətə ciddi təsir edir. Firmanın yerləşdiyi ölkənin rolu azalmır, əksinə artır. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, qloballaşma ölkələrin rolunu azaldır. Amma, bu belə deyildir, və əksinədir. Rəqabət mövqeyinin möhkəmlənməsində milli dövlətlər getdikcə daha böyük rol oynayır.

Ölkənin rəqabət üstünlüyünün əsasında həmin ölkənin innovasiyaları və təkmilləşdirmələri nə dərəcədə stimullaşdırılması dayanır. Aydınlaşdırmaq lazımdır ki, nə üçün bu ölkədə firmalara təkmilləşmək və yenilənmək üçün başqa ölkələrə nisbətən daha yaxşı şərait vardır.

Beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti haqqında ümumi müddəalar - beləliklə, beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti haqqında nəzəri baxışları ümumi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Rəqabət qabiliyyəti – bazar iqtisadiyyatı sistemində xas olan elə bir hadisədir ki, bu zaman bir sıra istehsalçılar digər istehsalçılara nisbətən müəyyən həlledici rəqabət üstünlüyünü əldə edir və bunun sayəsində bazarın tələbatını ən yaxşı ödəmək qabiliyyətinə malik olur. Bununla əlaqədar olaraq, o, həmin bazarda hakim mövqə qazanır.

2. Rəqabət qabiliyyəti yalnız ayrı-ayrı istehsalçıların imkanlarının müqayisəsi ilə müəyyən edilə bilmədiyi üçün nisbidir və həmin müqayisənin hansı istehsalçı ilə hansı bazarda aparılmasından asılıdır. Bununla yanaşı,

istehsalçı və ya əmtəə hansı bazarda olmasında asılı olmayaq, şəxsi rəqabət üstünlüyünə malik ola bilər. Ona görə də, mütləq və nisbi rəqabət qabiliyyəti anlayışı elmi ədəbiyyata daxil edilə bilər. Həqiqətən də, dünya bazarda rəqabət qabiliyyəti olmayan əmtəə, daxili bazarda rəqabət qabiliyyəti ola bilər.

3. Rəqabət qabiliyyəti daxili ierarxiyaya malikdir, yəni müxtəlif səviyyədə lokallaşmanın qarşılıqlı təsiri vasitəsilə özünü göstərir. Lokallaşma hər hansı bir məhsul (xidmət) yaxud istehsal prosesi səviyyəsindən milli iqtisadiyyat və dünya təəssüfatı səviyyəsinə qədər ola bilər. Bu zaman ierarxiya səviyyələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə dialektik mahiyyətə malikdir. Belə ki, milli rəqabət qabiliyyəti, əsas etibarilə ölkə daxilində ayrı-ayrı şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Rəqabət qabiliyyəti iqtisadiyyat isə beynəlxalq prestij, səmərəli dövlət siyasəti və daim genişlənən daxili bazar şəklində ayrı-ayrı şirkətlərə əlavə üstünlük verir. Lakin, milli rəqabət qabiliyyəti və şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti həm qarşılıqlı əlaqə şəklində inkişaf edir, həm də bazar davranışından asılı olaraq uyğun gəlməyə də bilər.

4. Rəqabət qabiliyyətinin bu və ya digər səviyyəsini təmin edən həlledici şərtlər arasında istehsalçıların istehsal amillərinə malik olmasını, habelə keyfiyyət, qiymət və onlardan istifadə səviyyəsini göstərmək olar. Bu zaman istehsal amillərinin özləri əhəmiyyətinə görə iki müxtəlif qrupa bölünür: əsas və ya təbiətin verdiyi (torpaq, iqlim, mineral ehtiyatlar, əhali və s.) və insan fəaliyyəti nəticəsində inkişaf edən formalaşan (kapital texnologiya, ixtisaslı işçi qüvvəsi və s.) amillər. Uzun tarixi dövr ərzində iqtisadi inkişafda ən mühüm rol əsas istehsal amilləri oynayıblar. Sonralar ETT-nin inkişafı və elmin bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrilməsi nəticəsində texnologiya, innovasiyalar və yüksək ixtisaslı kadrların mövcudluğu ilə əlaqədar olan amillər daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

5. Rəqabət üstünlüyünün əhəmiyyəti vaxt məhdudiyətinə malikdir. Qabaqcıl təcrübə yayıldıqca həmin üstünlüyün gətirdiyi əlavə gəlirin səviyyəsi azalır. Əldə edilmiş rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinin saxlanılması üçün üstünlüyün yaradılması prosesi fasiləsiz olmalıdır. Beləliklə, rəqabət qabiliyyəti yalnız iqtisadi hadisə deyildir, o eyni zamanda məhsulun özünü, onun istehsalı və bölgüsünü təkmilləşdirən innovasiyaların fasiləsiz axtarışı prosesidir.

6. Rəqabət qabiliyyəti müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyinin ümumiləşdirilməsi meyandır, çünki onun yaşaya bilməsi və inkişafı imkanları rəqabət qabiliyyətinin əldə edilmiş səviyyəsindən asılıdır.

Bununla yanaşı, o, müəssisəni təşkil edən iqtisadi sistemin ünsürləri, proseslər və qarşılıqlı əlaqələrin kəmiyyətindən, keyfiyyətindən və inkişaf sürətindən birbaşa asılıdır. Beləliklə, rəqabət qabiliyyəti iqtisadi sistemin formalaşması və təkmilləşdirilməsində mühüm istiqamətverici və sistemyaradıcı amildir.

3.7. İqtisadi inkişaf və beynəlxalq ticarət

Klassik və neoklassik iqtisadçılar xarici ticarət nəzəriyyəsini statik baxımdan nəzərdən keçirmişlər və ümumi iqtisadi inkişaf problemlərini ayrıca diqqət yetirməmişlər. Lakin həyat daim dinamizm göstərir, istehsal amilləri, texnoloji struktur və ictimai zövqlərdə, tələb və təklifin quruluşunda dəyişikliklər baş verir. Günümüzdə iqtisadi artım və iqtisadi inkişaf iqtisad elmində ən çox diqqət çəkən problemlərə çevrilmişdir. Ona görə də, iqtisadi inkişaf və beynəlxalq ticarət arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələr diqqətlə öyrənilməlidir.

İstehlak və xarici ticarət - iqtisadi inkişaf kəmiyyətin zövqündə və mallara üstünlük verilməsində dəyişikliklər vardır. Xarici ticarətə açılan ölkələrin əhalisi əvvəllər ölkədə mövcud olmayan mallar ilə qarşı-qarşıya çıxır və onları istehlak etməyə başlayırlar. Başqa sözlə, xarici ticarət yeni ehtiyatlar yaradır və onların təmin olunması zərurətini doğurur. Beynəlxalq ticarət müasir istehlak standartının zəif inkişaf etmiş ölkələrdə yayılmasına yol açır. Bütün bunlar isə ölkə istehsalının daxili strukturunda da dəyişikliklərə meydan verir. İdxala əsaslanan istehlakın artması xarici ticarət həcmının artmasına, əksinə, ixraca yüklü inkişaf modeli isə xarici ticarət həcmının azalmasına səbəb olur.

Məlumdur ki, adambaşı hesabı ilə gəlirin artma prosesi əhalinin fərdi istehlakının quruluşunda dəyişikliyə səbəb olur və bu zaman adətən tələbin xarakterində iki qanunauyğunluq özünü göstərir. Hər şeydən əvvəl, fərdi gəlirlər artdıqca əhalinin müxtəlif növ mal və xidmətlərə olan tələbi qeyri-bərabər artır. Gəlirlər artdıqca tələbin ümumi həcmində şərti olaraq ilkin tələbat malları adlanan mal qrupunun payı azalır, lyüks mallar adlanan digər qrupun payı isə artır.

Alman iqtisadçısı Engelin adı ilə adlanan bu qanunauyğunluqda ilkin tələbat mallarına ərzaq, lyüks mallara isə uzun müddətli istifadə olunan mallar (soyuducu, televizor və s.) aid edilmişdir. Bu qanuna görə qiymətlər və demoqrafik dəyişikliklər (ailənin tərkibi və sayı) sabit qaldığı halda gəlirlərin artımı ərzağa olan istehlak xərclərinin payının azalmasına gətirib çıxarır. Bu zaman ərzağa olan tələb artır, lakin bu

artım gəlirlərin artımından geri qalır. Ailə büdcəsinin tədqiqli nəticəsində yaranmış həmin qanun istər ayrı-ayrı ailə, istərsə də bütün bir ölkə üzrə real həyatda özünü doğruldur. Yəni, gərcək həyatda iqtisadi inkişafın nəticəsi olaraq adambaşına gəlirin artması tələbin strukturunda dəyişiklik yaradır. Bu dəyişiklik isə gəlirləri az elastikliyə malik olan ərzaq məhsulları, hər şeydən əvvəl taxıl isteksalçılarınun əleyhinə olur.

Engel qanunu belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, göstərilən qanunauyğunluq lyüks malların və ilkin tələbat mallarının qiymətlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Gəlirin artması lyüks mallara olan tələbin və müvafiq olaraq onların qiymətlərinin nisbi artmasına gətirib çıxarır. Bu isə həmin malların ixracı üzrə ixtisaslaşmış ölkələrin sürətli inkişafına yol açır. İlkin tələbat malları istehsal edən mülkiyyətçiləri və ölkələri isə həmin mallara olan tələbin və müvafiq surətdə qiymətlərin nisbi olaraq azalması prosesi gözləyir.

İstehsal amillərinin dinamikası və xarici ticarət - həyat dinamizmi istehsal amillərinə də aiddir. Zaman keçdikcə onlar kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyinə məruz qalırlar. Hər hansı bir ölkədə, məlum olduğu kimi, iqtisadi artım: istehsal amillərinin miqdarca artımı və ya istehsal texnologiyasında tətbiq olunan yeniliklər nəticəsində baş verir. İstehsal amilləri içərisində kapital və kadrların ixtisasları sürətlə artır. Əmək ehtiyatları nisbətən yavaş, lakin sabit olaraq artır. Hətta kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların sahəsi və istifadə olunan faydalı qazıntıların miqdarında da artma meyli müşahidə edilir. Bəs bunlar beynəlxalq ticarətə necə təsir göstərir?

Hər bir ölkədə müxtəlif istehsal amillərinin artımı müxtəlif proporsiyalarda özünü göstərə bilər. Bu fərqin xarici ticarətə təsirini aydınlaşdırmaq üçün əvvəlcə, həqiqətdə mümkün olmayan, belə bir fərziyyə qəbul edək ki, guya bütün ölkələrdə istehsal amilləri tamamilə eyni sürətlə artır. Bu fərziyyəni təhlil edən S.B.Linder belə nəticəyə gəlir ki, bu halda ölkələrarası ticarət axımının şərtləri və dünya qiymətlərinin nisbəti dəyişməz qalardı. Yalnız istehsalın və xarici ticarətin mütləq həcmi dəyişərdi. Xarici ticarətə istehsal amilləri baxımından təsir göstərən əsas səhət istər bu amillərin müxtəlif növləri və istərsə də onların ölkələr arasındakı artım sürəti arasındakı fərqi.

Bu fərqli artım vaxt keçdikcə ölkənin malik olduğu müqayisəli üstünlüyün dəyişməsinə səbəb olur. Məsələn, keçən əsrin ikinci yarısında ABŞ daha çox dağ-mədən sənayesi məhsulları ixrac edən bir ölkə idi. Hal-hazırda isə bu ölkə həmin məhsulların hamısını xaricdən gətirir. Başqa sözlə, ölkə keçən əsrdə daha çox torpaq tutumlu mal ixrac edən

ölkədən, əmək-kapital tutumlu mal ixrac edən ölkəyə çevrilmişdir. Bu proses ona görə baş vermişdir ki, bu ölkədə torpaq amilinin artımı çox yavaş, əmək-kapital amilinin artımı isə çox sürətli olmuşdur. İstehsal amillərinin artım sürəti arasındakı fərqi xarici ticarətə göstərdiyi təsirin kanalları çoxsaylıdır. Bu təsir özünü həm tələb, həm də təklif vasitəsilə büruzə verir. Bu zaman müəyyənədiçisi məsələ istehsal amillərinin hansı sahələrdə daha sürətlə artmasıdır: idxal ilə rəqabət vəziyyətində olan sahələrdə; yoxsa ixracat sahələrində. Həmin fərqli artımı amerikalı alim P.X.Lindert "Dünya təsərrüfat əlaqələrinin iqtisadiyyatı" kitabında aydın izah edir.

İdxalı əvəzədən sahədə artım - bu prosesi izah etmək üçün hər şeydən əvvəl fərz edək ki, məsələn, ABŞ-da kapital amili sürətlə inkişaf edir və idxal ilə rəqabət vəziyyətində olan (yəni həmin mal həm xaricdən idxal edilir, həm də ölkədə istehsal edilir) mahud istehsalında bu amildən intensiv istifadə edilir. Eyni zamanda fərz edək ki, ixrac üçün nəzərdə tutulan buğda istehsalında əkilən torpaq və digər amillərin miqdarı dəyişmir. Bu zaman idxal (mahud) sahəsində intensiv istifadə olunan kapitalın artımı, bu kapitalın gəlirliliyini azaldır. Kapital ucuz olduğu üçün təbii ki, istehsalçılar istehsalın həcmi genişləndirməyə çalışırlar. Lakin istehsalın artım sürəti müxtəlif sahələrdə (yəni mahud və bu da istehsalında) eyni dərəcədə olmayacaqdır. İstehsal xərclərinin tərkibində kapital amilinin xüsusi çəkisi mahud istehsalında buğda istehsalına nisbətən çox olduğu üçün kapitalın ucuzlaşması mahud istehsalçıları üçün daha əhəmiyyətli olacaqdır. Bunun nəticəsində isə, ölkədə mahud istehsalı buğda istehsalına nisbətən daha sürətlə artacaqdır. Mahud istehsalının artımı isə həmin malın idxalını azaldacaq, daha doğrusu idxalı əvəz edəcəkdir. Bununla da ölkənin dünya bazarından bu məhsul üzrə asılılığı azalacaqdır. Bu proses əgər geniş miqyasda həyata keçirilmiş olarsa, dünya ticarətinə (müvafiq olaraq qiymətlərin, habelə ticarətin azalmasına) da təsir göstərəcəkdir.

Dünya iqtisadi konyukturuna təsir edə bilməyən kiçik iqtisadi potensiala malik olan ölkələrdə, idxalı əvəz etmə siyasətinin elmi əsaslarla aparılması bu ölkədə beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə edilməsi və iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Azərbaycan kimi beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən keçmişdə səmərəli şəkildə istifadə olunmamış ölkələrdə idxalı əvəz etmə siyasətinə daha böyük ehtiyac vardır. Məsələn, zəngin təbii sərvətlərə və əlverişli iqlim şəraitinə malik olan respublikamızda əhalinin istehlak mallarına olan ehtiyacın

qiymətli valyuta ilə xaricdən alınmasını azaltmaq lazımdır. Bu vəziyyət, yalnız məqsədyönlü və elmi əsaslara dayanan idxalı əvəz etmə siyasəti vasitəsilə aradan qaldırıla bilər.

İxracın genişləndirilməsi sahəsində artım - indi fərz edək ki, ixracat sahəsində, yəni buğda istehsalında istifadə olunan yaxşı torpaq sahəsində artım mövcuddur. Bu zaman tutaq ki, kapital və digər amillərin təklifi dəyişməz qalmışdır. Aydındır ki, əlavə torpaq sahələri icarə haqqının azalmasına səbəb olacaqdır ki, bu da fermerləri buğda sahələrini genişləndirməyə sövq edəcəkdir. Belə vəziyyətdə ölkədə buğda istehsalının artımı mahud istehsalına nisbətən sürətli olacaqdır. Əlavə istehsal olunan buğdanın müəyyən hissəsi ixraca yönələcəkdir. Bu vəziyyət buğdanın istehsal xərcləri dünya qiymətləri səviyyəsinə qədər yüksələndək davam edəcəkdir. İxrac olunan buğda istehsalının ABŞ-da artması (əgər bu böyük miqyasda olarsa) dünya ticarətinin həcmi genişləndirəcək və buğdanın dünya qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Az iqtisadi potensiala malik olan ölkələrdə də ixracı genişləndirmə siyasəti dünya miqyasında müqayisəli üstünlüklərdən səmərəli şəkildə istifadə olunması nəticəsində bu ölkələrin iqtisadi inkişafının (digər amillərin sabit qalması şərti ilə) sürətləndirilməsinə gətirib çıxaracaqdır.

Bu zaman belə bir cəhətə nəzərə almaq lazımdır: dünya təsərrüfat sistemində getdikcə daha layiqli yer tutan yeni sənaye ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ixracat potensialının genişləndirilməsi siyasəti yeridilərkən o dövlətlər daha çox iqtisadi nəticə əldə edir ki, onlar bütün qüvvələri yalnız hər hansı bir mal növünün ixracat potensialının genişləndirilməsinə yönəltmirlər. Daha çox mal qrupunun ixracının genişləndirilməsi ölkənin daha zamanətli inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu baxımdan Azərbaycanda da ixracat potensialının genişləndirilməsi işində bütün ümidləri yalnız neftə bağlamaq nə elmi, nə də praktik cəhətdən düzgün olmazdı. Həyat çoxtərəfli ixracat siyasətinin yürüdülməsini tələb edir. Müasir mərhələdə idxalı əvəz etmə və ixracat potensialının genişləndirilməsi siyasəti əhəmiyyətli təsərrüfat nailiyyətləri əldə etmiş ölkələrdə hökumətin yeritdiyi iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissələridir. Uzun əsrlər boyu bazar iqtisadiyyatı şəraitində yaşamış ölkələrin zəngin təcrübəsi göstərir ki, idxalı əvəz etmə və ya ixracatın genişləndirilməsi zamanı bu və ya digər sahələrin sürətli inkişafını təmin etmək üçün maliyyə-kredit mexanizmindən geniş istifadə edilməli, bu sahələrə əlavə kapital qoyuluşu cəlb edilməli, vergi dərəcələri aşağı salınmalıdır.

Ribçinski nəzəriyyəsi. "hollandiya xəstəliyi" - "Kasıblaşdırıcı artım" - istehsal amillərinin qeyri-bərabər artımı bir sıra digər iqtisadi nəticələr də doğurur. Hər hansı bir istehsal amilinin sürətli artımı, onun intensiv istifadə olunduğu iqtisadiyyat sahəsində xüsusi çəkisinin coxalmasına səbəb olur. Bu bütün digər şərtlər daxilində başqa istehsal sahələrinin nisbi azalmasına gətirib çıxarır. Çünki, ucuzlaşmış istehsal amili daha çox istifadə olunan sahə həm də istehsal amillərini digər sahələrdən özünə daha çox cəlb edir. Ribçinski nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qiymətlərin sabit qalması və iqtisadiyyatda yalnız iki sahənin mövcud olduğu şərti daxilində hər hansı bir istehsal amilinin artımı mallardan birinin istehsalının azalmasına səbəb olur.

Yeni faydalı qazıntıların kəşfi, məsələn, Kanada və Böyük Britaniyada olduğu kimi, emaledici sənaye və digər mühüm sahələrin inkişafının zəifləməsinə gətirib çıxara bilər. Yaxud emaledici sənayenin sürətli inkişafı dağ-mədən sənayesinin inkişafının zəifləməsinə və xammal üzrə dünya bazarlarından asılılığın artmasına səbəb ola bilər. Bu və ya digər istehsal amilindən intensiv istifadə olunması nəticəsində yeni ixracat imkanlarının açılması da ölkədə bir sıra mühüm problemlər yaranmasına səbəb olur. Bunlardan iqtisadi ədəbiyyatda "hollandiya xəstəliyi" və "Kasıblaşdırıcı iqtisadi artım" adı ilə daxil olmuş problemlər diqqəti cəlb edir.

"Kasıblaşdırıcı artım" hər hansı bir ölkədə bu və ya digər mal ixracının sürətli artımı dünya ticarətində qiymətlərin azalmasına təsir etdiyi hallarda baş verə bilər. Çünki, bu halda ticarət şərtləri bu ölkələrin əleyhinə dəyişər və nəticədə onun vəziyyəti pisləşə bilər. "Hollandiya xəstəliyi" isə Şimal dənizində təbii qaz yatağının istismar olunması ilə özünü göstərmişdir. Həqiqətən bu ehtiyatlar dövrüyəyə cəlb olunduqca və xaricdən daha çox valyuta və qızıl daxil olduqca elə fikir yaranırdı ki, hollandiyanın sənaye ixracı dana çox tənəzzülə uğrayır.

Belə bir iqtisadi vəziyyətin yaranmasının həqiqi əsasları mövcud idi. Çünki, yeni təbii sərvətlərin dövrüyəyə böyük miqdarda və gözlənilmədən daxil olması istehsal amillərinin emaledici sənaye sahələrindən bu yeni sahələrə cəlb olunmasına, nəticədə isə emaledici sənaye sahələrində mənfəətin və istehsalın azalmasına səbəb ola bilər. Bunun qarşısını isə əsaslandırılmış müvafiq təşviqedic iqtisadi siyasətlə almaq mümkündür.

Xammal ixracının nəticələri - sonralar iqtisadçılar müqayisəli üstünlüyün müəyyən şərtlər daxilində mənfəi nəticələr doğura bilməsi ehtimalı üzərində də düşünməyə başladılar. Xammal ixrac edən ölkələrdə bu, xüsusilə narahatçılıq doğururdu. İnkişaf etməkdə olan

ölkələrin mənfəyini təmsil edən argentinalı iqtisadçı Raul Prebiş və başqaları haqlı olaraq belə bir fikri müdafiə edirdilər: xammal ixrac edən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı və təbii xammalın ixracının genişləndirilməsi onlar üçün iqtisadi cəhətdən sərfəli deyildir. 1876-1948-ci illərə aid uzun dövr üçün aparılmış hesablamalar göstərir ki, beynəlxalq ticarət şərtləri kənd təsərrüfatı malları və xammal ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin əleyhinə dəyişmiş və qiymət indeksi 147-dən 89-a enmişdi. Həmin alimlər inkişaf etməkdə olan ölkələrə tövsiyə edirdilər ki, onlar xammal ixracını daha çox genişləndirmək əvəzinə, ehtiyatları ciddi şəkildə müasir emaledici sənaye sahələrinin inkişafına yönəlsinlər. Onlar həmçinin tövsiyə edirlər ki, bu ölkələr idxalı əvəz etmə siyasəti yeritməklə sənaye məhsullarının idxalını məhdudlaşdırsınlar. Bu tövsiyələr Azərbaycan kimi transformasiya şəraitində olan və ixracatının təxminən 80. %-ni xammal təşkil edən ölkələr üçün də olduqca aktualdır.

IV FƏSİL BEYNƏLXALQ TİCARƏT SİYASƏTİ

4.1. Beynəlxalq iqtisadi siyasət haqqında ümumi anlayış

"Beynəlxalq və ya xarici iqtisadi siyasət" dedikdə dövlətin beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində qarşıya qoyduğu məqsədlərin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş hökumət fəaliyyətinin məcmusu nəzərdə tutulur.

Geniş mənada beynəlxalq iqtisadi siyasət xarici ticarət və istehsal amilləri axınının istiqaməti, tərkibi və həcminə təsir göstərmək üçün hökumətin hər növ fəaliyyətinin məcmusundan ibarətdir. Eyni zamanda, xarici iqtisadi siyasət həyata keçirilən ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir və ölkədəki bütün iqtisadi fəaliyyətlə sıx bağlıdır. Xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində qəbul edilən qərarlar gündəlik həyatın bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. Məsələn, beynəlxalq ticarəti məhdudlaşdıran hər hansı bir hökumət siyasəti, qiymətlər vasitəsi ilə dərhal istehlakçıların vəziyyətinə təsir edir. Müasir mərhələdə dövlətin iqtisadi siyasətində daxili və xarici iqtisadi siyasəti biri-birindən hər hansı bir xətt üzrə ayırmaq mümkün deyildir. Çünki, ümumi iqtisadi siyasətin göstərilən iki istiqaməti bir-biri ilə sıx surətdə bağlıdır. Məsələn, xarici iqtisadi siyasətin mühüm həyata keçirilmə vasitəsi milli pul və maliyyə siyasətidir. Belə ki, milli pul və maliyyə siyasəti beynəlxalq ticarətə və kapital qoyuluşlarına ciddi təsir göstərir və buna görə də ölkənin xarici iqtisadi siyasəti ilə bilavasitə əlaqədardır. Yaxud məşğuliyyət sahəsində görülən tədbirlər də ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrində öz əksini tapır. Və əksinə: beynəlxalq ticarət, xarici yardım, xarici kapital qoyuluşları və ödəniş balansы sahəsində qəbul edilən qərarlar milli gəlirin artımı və bölgüsündə, məşğuliyyət və qiymətlərin səviyyəsində öz əksini tapır.

Beynəlxalq iqtisadi siyasət aşağıdakı əsas istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- a) xarici ticarət siyasəti;
- b) tədiyyə balansы siyasəti;
- v) xarici investisiya siyasəti;
- q) xarici yardım siyasəti.

Xarici ticarət siyasəti ölkələrdə xarici ticarətin nizamlanmasına yönəldilmiş tədbirlər sisteminin məcmusu, xarici iqtisadi siyasətin aparıcı sahələrindən biridir. Xarici ticarət siyasəti geniş mənada maliyyə

mənbələri yaradılması və istifadə olunmasına xidmət edir. Məsələn, idxaldan alınan verginin maliyyə mənbəyi olduğu aydındır. İxrac malını təşkil etmək üçün büdcədən verilən subsidiyalar da hər hansı bir məhsulu himayə edərək mənbələrin bu məhsulun istehsalına yönəlməsinə səbəb olur. Xarici ticarət siyasəti qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olmayaraq iqtisadi mənbələrin yenidən bölüşdürülməsinə təsir göstərir.

Xarici ticarət siyasətinin əsas vasitəsi tarif və qeyi-tarif tənzimləmələridir. Bu tənzimləmə vasitələri üzərində, eləcə də "Tədiyyə balansы" anlayışı və problemləri üzərində də ayrıca dayanılıcaqdır. Burada yalnız xarici iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi tədiyyə balansы siyasətinin ümumi cəhətlərinə diqqət yetiriləcəkdir. Tədiyyə balansы siyasəti hökumətin tədiyyə balansının müvazinətini təmin etmək üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusudur. Tədiyyə balansının kəsirini ödəmək üçün görülən tədbirləri qısa və uzunmüddətli tədbirlərə bölmək olar. Qısamüddətli tədbirlərə bu kəsiri ödəmək üçün digər dövlətlərdən, beynəlxalq təşkilatlardan vəsait əldə edilməsi və ya özünün malik olduğu beynəlxalq ehtiyatlardan istifadə edilməsi üzrə tədbirlər daxildir. Uzunmüddətli tədbirlərə isə bunlar daxildir:

- 1) pul və maliyyə siyasətindən istifadə olunaraq iqtisadiyyatda devalvasiya yaradılması yolu ilə tədiyyə balansında tarazlığın təmin edilməsi;
- 2) milli valyutani devalvasiya (revalvasiya) etmək;
- 3) beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətlər üzərində valyuta nəzarətini gücləndirmək;
- 4) xarici ticarət balansы kəsirlə bağlanırsa tarif dərəcələrini yüksəltmək, beləliklə də idxalda məhdudiyətləri artırımaq və ixracın artırılması üçün tədbirlər görmək.

Bu tədbirlərin hamısı birlikdə və yaxud hər biri ayrı-ayrı qəbul edilə bilər.

Tədiyyə balansında müvazinət yaradılması məqsədi ilə yeridilən siyasət 250-illik tarixə malikdir. Lakin, əsrimizin 30-cu illərinə qədər nəzəriyyə tədiyyə balansının müvazinətinin sabit valyuta məzənnələrində dəyişiklik edilməsi yolu ilə çox bəsit bir yolla təmin edilməsini nəzərdə tuturdu. Şübhəsiz, bu nəzəriyyə klassik tam rəqabət mexanizmi və qiymətlərin tam elastik olduğu ehtimalından doğurdu. 30-cu illərdən başlayaraq tədiyyə balansında kəsir olan ölkələrdə pul təklifinin azalması və bunun əksinə, müsbət qalıq verən ölkələrdə pul təklifinin artması nisbi qiymətlərdə dəyişiklik yaranmasına səbəb olmuşdur. Digər qiymətlər və maaşlar tam elastik olsaydı yuxarıdakı

dəyişikliklər məşulluğa heç bir təsir göstərməyə bilərdi və istehsal əvvəlki səviyyədə davam edərdi. 30-cu illərin böhranı göstərdi ki, qiymət dəyişmələri sabit valyuta məzənnəsini təmin edə bilmir. Ona görə də, Keyns nəzəriyyəsinə görə tədiyyə balansının tarazlığı daha geniş iqtisadi əsaslarla təmin olunmağa başladı. Çünki, reallıq sübut edir ki, ölkənin tədiyyə balansında mövcud olan kəsir gəlir və məşğulluq səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərir. Qiymətlərin aşağı düşməsi bazardan pulun çəkilməsi ilə nəticələnir, bu isə gəlir və məşğulluq səviyyəsinin daha da aşağı düşməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, tədiyyə balansını müsbət qalığı verən ölkələrdə pul təklifi genişlənir, gəlir və məşğulluq səviyyəsi yüksəlir. Qiymətlərdə artma meyli olduğu üçün inflyasiya təhlükəsi yaranır.

Bazar iqtisadiyyatı sistemində işsizlik və inflyasiya kimi həssas və ciddi problemlərin həlli üçün tam məşğulluq və qiymətlərin sabitliyinin təmin olunması aparıcı iqtisadi siyasətin başlıca məqsədlərindən biridir. Bu məsələlər tədiyyə balansını siyasətinin mərkəzi problemləridir. Çünki, tədiyyə balansında tarazlığın pozulması dərhal gəlir, məşğulluq və qiymətlərin səviyyəsində əks olunur. Ona görə də tədiyyə balansını siyasəti istər ümumi iqtisadi siyasətin, istərsə də xarici iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsidir.

Xarici investisiya siyasəti uzunmüddətli beynəlxalq kapital qoyuluşları sahəsində görülən tədbirləri əhatə edir. Bu kapital qoyuluşları özündə beynəlxalq birbaşa özəl xarici investisiyaları və beynəlxalq uzunmüddətli portfel qoyuluşlarını birləşdirir. Birbaşa xarici kapital qoyuluşları beynəlxalq aləmdə kapital transferi olmaqla, eyni zamanda təşəbbüsçülük, texnoloji yenilik, riski öz üzərinə götürmə və təşkilatçılıq tədbirlərini təmin edir. Müasir iqtisadiyyatda olduqca mühüm rol oynayan beynəlxalq kapital qoyuluşlarını həyata keçirən transmilli korporasiyalarla əlaqədar xarici iqtisadi siyasət xarici investisiya siyasətinin aparıcı sahəsidir. Beynəlxalq kapital hərəkətinə transmilli korporasiyaların birbaşa kapital qoyuluşlarından başqa beynəlxalq pay sənədləri, istiqraz buraxmaq və beynəlxalq bazarlarda istiqrazlar alıb-satmaqla əlaqədar olan ehtiyatlar da daxildir.

Xarici yardım siyasəti bir dövlətdən və ya beynəlxalq təşkilatdan başqa dövlətə yardım verilməsi və alınması, habelə yardım alan ölkədə bu yardımın istifadəsi üzrə tədbirləri əhatə edir. Bu siyasət xarici iqtisadi siyasətin ən gənc sahəsidir. Müasir mərhələdə bu siyasət başlıca olaraq inkişaf etməkdə olan ölkələrə inkişaf etmiş dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün (iqtisadi

inkışafın təmin olunması, tədiyyə balansını kəsirinin ödənilməsi, milli valyutanın sabitliyinin təmin olunması, milli müdafiə və s.) verilən yardımlarla əlaqədar məsələlərin tənzimlənməsinə yönəldilmişdir.

4.2. Beynəlxalq ticarətin gömrük-tarif tənzimləmələri

Xarici ticarət nəzəriyyəsi və xarici ticarətin çoxillik inkişaf tarixi göstərir ki, ölkələr arasında sərbəst ticarət həyata keçirildikdə beynəlxalq ixtisaslaşmanın yaratdığı bütün üstünlüklərdən faydalanmaq mümkündür. Lakin, tam sərbəst xarici ticarət yalnız nəzəri cəhətdən mümkündür. Təcrübədə isə dövlətlər xarici ticarətə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edirlər.

Xarici ticarətə müdaxilə etmək üçün istifadə edilən ən mühüm vasitələrdən biri də gömrük tarifləridir. Gömrük tariflərinin mahiyyətinə nəzər saldıqda aydın olur ki, tariflər xarici iqtisadi siyasətin, o cümlədən xarici ticarət siyasətinin ən qədim və ən geniş yayılmış vasitələrindən biridir. Burada iki mühüm anlayış birləşmişdir: "Gömrük" ifadəsi hər hansı bir mal gömrük sərhəddindən keçirildikdən sonra ödənilən vergi və rüsumları; "tarif" ifadəsi isə beynəlxalq ticarət obyektini olan bütün mallara tətbiq edilən vergiləri müəyyən edən cədvəlləri əks etdirir.

Hər hansı bir ölkənin gömrük tarifləri gömrük rüsumu alınan malların sistemləşdirilmiş siyahısından ibarətdir. Bu mallar öz mənşəyi (sənaye, bitki, dağ-mədən və s. məhsulları) və həmin malların emalı dərəcəsinə (xammal, yarımfabrikat, hazır məhsullar) asılı olaraq qruplaşdırılır. Hər bir mal üçün həmin mala tətbiq edilən rüsum dərəcəsi göstərilir.

Gömrük sisteminin hüquqi əsasını gömrük tarifləri və onların tətbiqi normaları haqqında qanunlar və digər normativ sənədlər təşkil edir. Bu sənədlər gömrük tarifinin prinsipini, mal təsnifatını, gömrük formalizmini müəyyən edən qayda və əsasları, ayrı-ayrı mallara tətbiq edilən rüsum dərəcələrini müəyyən edirlər. Müasir mərhələdə gömrük tariflərinin müəyyən edilməsi üzrə səlahiyyətlərin qanunverici orqandan icraedici orqana verilməsi meyli özünü göstərir. Beynəlxalq hüquq sistemində gömrük tariflərinin tətbiqi və fəaliyyəti beynəlxalq ticarət müqavilələri və razılaşmaları ilə tənzimlənir. Bu müqavilə və razılaşmalar ikitərəfli (iki dövlət arasında) və çoxtərəfli (kollektiv) şəkildə özünü göstərir.

Gömrük rüsumlarının növləri - gömrük rüsumları iki üsulla müəyyən edilir. Birinci üsulda rüsum dərəcələri mal qiymətinə nisbətən faizlə hesablanır: məsələn, çayın qiymətindən 10%. Belə rüsum dərəcələri malın qiymətindən alınan rüsum, yaxud advalorem rüsumu adlanır. İkinci üsulda rüsum malın çəkisindən, həcmindən və yaxud sayından pul məbləği şəklində alınır: məsələn, hər sentner buğdadan 1\$. Bu şəkildə alınan rüsum spesifik rüsum adlanır. Bundan başqa, bəzən qarışıq rüsum dərəcələri də tətbiq edilir. Bu halda bəzi mallar üçün tarifdən həm advalorem və həm də spesifik rüsum dərəcələri göstərilir və gömrük orqanlarına tapşırırlar ki, onlardan ən çoxu tətbiq edilsin. Belə rüsum dərəcələri alternativ adlanır. Spesifik vergilərin hesablanması və toplanması asandır. Bunlar, xüsusən standart mallar üçün daha asan tətbiq edilir. Lakin, idxal olunan malların qiymətləri yüksəldikcə verginin himayəçilik rolu azalır, qiymətləri azaldıqda isə himayəçilik rolu artır.

Advalorem vergilər standart olmayan mallara daha asanlıqla tətbiq edilir. Çünki, advalorem vergilərdə çüzi də olsa mövcud olan keyfiyyət fərqi nəzərə alınır. Bundan başqa bu vergi növünün himayəçiliyə təsiri əhəmiyyətlidir. Lakin bu vergi tətbiq olunarkən vergiyə cəlb olunma dəyərinin müəyyən edilməsində çətinliklər özünü göstərir. Ona görə də, idxal olunan mal vergiyə cəlb olunarkən məlum gömrük dəyərinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Advalorem vergisində malın gömrük dəyəri müəyyən edilərkən F.O.B. və S.J.F. anlayışlarından istifadə edilir. F.O.B. gəminin göyərtəsində təhvil verilməsini nəzərdə tutur, S.J.F. təhvilində isə malın dəyərinə sığorta və fraxt (şu yollarla ilə daşınan malın yol xərci) də əlavə edilir.

Gömrük təcrübəsində əsasən üç tarif sistemi tətbiq edilir: tək sütunlu (single-column), qoşa sütunlu (double-column) və üç sütunlu (triple-column) tarif sistemləri. Gömrük vergiləri bir qanun ilə tətbiq edilsə bu qanun "avtonom tarif" (autonomous tariff) deyilir. Əgər vergilər beynəlxalq müqavilələrlə və qarşılıqlı görüşlər nəticəsində müəyyən edilirsə bu növ tariflərə "razılaşdırılmış" tariflər deyilir. Gömrük vergiləri beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilərsə onları tək tərəfli qərarlarla dəyişdirmək mümkün deyil.

Tək sütunlu tarif sistemləri avtonom mahiyyət daşıyır və ölkələrə fərq qoymur.

Qoşa sütunlu tarif sistemlərində hər mal üçün iki vergi dərəcəsi qoyulur. Əgər hər iki vergi qanun ilə qoyulmuşsa burada "maksimum-minimum" anlayışından istifadə edilir. Əgər "maksimum" vergi

dərəcəsi qanun ilə qoyulmuş, "minimum" isə beynəlxalq müqavilələrlə qoyulmuşsa belə bir vəziyyətdə qismən "avtonom", qismən də "razılaşdırılmış" tarif sistemləri tətbiq edilmiş olur. ÜTT üzvləri ölkələrinin tarif sistemləri iki sütunludur. Yüksək tariflər ÜTT üzvü olmayanlara tətbiq edilir. Minimum tariflər isə iktirafli müqavilələr bağlanmaya qarşılıqlı güzəştlər verilməsini təmin edir.

Üç sütunlu (çox sütunlu) tarif sistemlərində üç müxtəlif vergi dərəcəsi olur. Bu sistem qoşa sütunlu tarif sistemində daha aşağı bir vergi dərəcəsinin əlavə olunması ilə yaranır. Bu sistem "üstünlük sistemi" (preferential system) adlanır və bir çox ölkələr arasında ticarətə təşkil etmək məqsədi daşıyır. Hal-hazırda dünya ölkələrinin demək olar ki, hamısı çoxsütunlu tarif tətbiq edirlər. Bu gün Azərbaycanda iki sütunlu, Rusiyada isə üç sütunlu tarif tətbiq edilir. Üç sütunlu tarifin ən yüksək faiz dərəcəsi adətən ticarət müqavilələri olmayan ölkələrə tətbiq edilir.

Gömrük rüsumları idxal, ixrac və tranzit mallarından alınmasından asılı olaraq idxal, ixrac və tranzit rüsumları adlanırlar. Müasir mərhələdə gömrük rüsumları, əsasən idxal mallarına tətbiq edilir. Bununla yanaşı hər hansı bir malın ixracını məhdudlaşdırmaq və gəlir əldə etmək üçün ixracdan da gömrük vergisi alınır. Gəlir əldə etmək üçün ixracatdan vergi alınması bir qayda olaraq xammal istehsal edən ölkələr tərəfindən tətbiq edilə bilər. Lakin, adətən yüksək ixracat vergiləri müəyyən müddət gəlir təmin etsə də, son nəticədə bu və ya digər malın qiymətini yüksəldərək onun ixrac həcminə mənfi təsir göstərə bilər. Müasir mərhələdə beynəlxalq ticarətin inkişafına mane olmamaq üçün tranzit vergiləri də öz əhəmiyyətini itirmişdir.

Gömrük təcrübəsində cəza xarakterli və dempinq əleyhinə yönəldilmiş gömrük rüsumları da tətbiq olunur. Bunun əsas məqsədi milli bazarı siyasi və iqtisadi baxımdan ölkə üçün arzu edilməz olan malların daxil olmasının qarşısının alınmasıdır. Bu növ gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsi zamanı əsas çətinlik dempinqin mövcud olmasını sübut etməkdir. Bu zaman dempinq - malın dünya bazarlarında öz istehsal xərclərindən aşağı qiymətə satılması kimi müəyyən edilir. Lakin, bunu sübut etmək üçün firmalar lazımı sənədləri çətinliklə təqdim edirlər. Ona görə də, təcrübədə dempinq dolaylı yollarla sübut olunur. Məsələn, beynəlxalq təşkilatlar dempinq malların dünya və daxili bazar qiymətlərindən aşağı qiymətə satılması kimi müəyyən edirlər.

Ticarətdə dempinqlər adətən özünü daimi (məhvedici) və ya birdəfəlik (təsədüfi) olaraq iki formada göstərir.

Milli iqtisadiyyat üçün daha təklükəli olan daimi dempinq inhisarlar tərəfindən öz rəqibini ucuz qiymətlərlə bazardan çıxarmaq üçün yeritdiyi siyasətlə əlaqədardır. Bu zaman inhisarlar, daimi bazarı bir neçə tərkib hissələrinə bölür, hissələrin birində qiymətləri yüksəldir və əlavə mənfəət əldə edirlər. Bu isə ona imkan verir ki, məhsulların bir hissəsini xarici bazarda ucuz qiymətə satsın. Birdəfəlik dempinq isə, təsadüfi yaranmış izafi maldan xilas olmaq üçün, onun ucuz qiymətə xarici bazarda satmaq zərurətindən irəli gəlir.

Beynəlxalq təşkilatlar dempinq əleyhinə yüksək gömrük rüsumlarının tətbiq edilməsinə icazə verirlər və buna azad rəqabət prinsipinin pozulmasına qarşı mübarizə tədbiri kimi baxılır.

Gömrük tariflərinin funksiyaları - beynəlxalq ticarətdə alınan gömrük vergilərindən başlıca iki məqsəd güdürlər:

1. Dövlət xəzinəsinə gəliri təmin etmək;

2. Milli sənayeni xarici rəqabətdən qorumaq (himayəçilik).

Gömrük vergiləri dövlətin gəlir əldə etməsinin asan yollarından biri olduğu üçün beynəlxalq ticarət siyasətinin ən qədim vasitələrindən biridir. Bu vergilər adətən asanlıqla və qısa bir zamanda az xərclə xəzinəyə gəliri təmin edə bilər. Bu mənbə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mühüm gəlir mənbəyi kimi istifadə edilir. Bu vergilər həmçinin xaricdən idxal edilən malların qiymətlərini daxili bazarda artırmaqla bu malları istehsal edən yerli istehsalçıları himayə edir, yəni xarici rəqabətdən qoruyur. Gömrük tarifləri vasitəsilə himayəçilik dərəcəsi bu tariflərin idxalı nə dərəcədə məhdudlaşdırılmasından asılıdır. Əgər qarşıya tam himayəçilik məqsədi qoyulursa daxili və xarici istehsalçıların istehsal xərcləri arasındakı fərq (birincilərin əleyhinə olan) vergi ilə tam aradan götürülməlidir. Əgər himayəçilik qismən həyata keçirilirsə o zaman bu fərq qismən aradan götürülməlidir.

Gömrük vergiləri iki əsas funksiyayı yerinə yetirməklə ölkənin tədiyyə balansına da öz təsirini göstərir. Belə ki, tariflərdə baş verən hər hansı bir dəyişiklik xarici ticarət və müvafiq olaraq tədiyyə balansına təsir edir. Ödəniş balansındakı dəyişiklik isə son nəticədə ölkədə qiymətlərin ümumi səviyyəsinə, istehsalat, gəlir bölgüsü və məşğulluğa təsir edir.

4.3. Gömrük tariflərinin tətbiqinin iqtisadi nəticələri

Sərbəst ticarətin, istər dünya iqtisadiyyatı üçün bütövlükdə, istərsə də ayrı-ayrı ölkələr üçün böyük faydalar verdiyi məlum olduğu halda

dünya təcrübəsində beynəlxalq ticarətə maneçilik törədən vasitələrdən, o cümlədən gömrük rüsumlarından nə üçün istifadə olunur? Gömrük rüsumlarının iqtisadi nəticələri nədən ibarətdir?

Ticarət sənədlərinin (gömrük rüsumları və s.) tətbiq olunmasının mənfəi və mənfəət çəhətlərini təhlil edərək amerikalı iqtisadçı P.X.Lindert aşağıdakı nəticələrə gəlir:

1. Gömrük tarifləri ticarət edən ölkələrdə demək olar ki, həmişə əhalinin rifah səviyyəsini aşağı salır.

2. Daha dəqiq deyilsə, gömrük tarifləri ticarət edən ölkələrdə, o cümlədən onun təşəbbüscüsü olan ölkədə rifah səviyyəsini çox vaxt aşağı salır.

3. Bir qayda olaraq tariflərin qoyulması ilə əldə edilən nailiyyətlərə başqa yollarla, özü də daha yaxşı nəticələrə nail olmaq mümkündür.

4. Sərbəst ticarət siyasətindən kənara çıxmaq isə aşağıdakı hallarda özünü doğruldur:

a) "Optimal tarifdən" istifadə olunduqda: əgər ölkə hər hansı bir malın dünya qiymətinə təsir göstərə bilirsə, tarifin elə bir səviyyəsini tapmaq olar ki, ölkə xalis mənfəət əldə etsin;

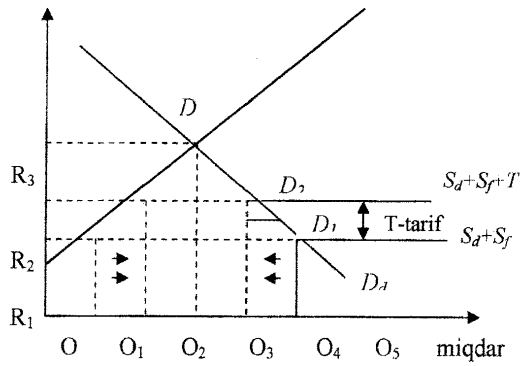
b) tarif ən optimal qərar kimi qəbul olunduqda; yəni əgər ölkə iqtisadiyyatında daxili həll olunmaz problemlər mövcuddursa, tarifin tətbiqi bəzən mövcud iqtisadi passivlikdən faydalı ola bilər;

v) ayrı-ayrı xalis xarici ticarət problemləri həll edildikdə, bəzən gömrüklərin tətbiqi başqa iqtisadi tədbirlərdən daha səmərəli olur;

q) gömrük rüsumları idxalatla rəqabət aparan istehsalçıları üçün həmişə sərfəlidir, baxmayaraq ki, millətin ümumi rifah səviyyəsi bu zaman aşağı düşür.

Hər hansı bir ölkədə tariflərin doğurduğu iqtisadi nəticələri istər makroiqtisadi baxımdan, istərsə də bu və ya digər mal və yaxud da məlum bir bazar üçün araşdırıb meydana çıxarmaq mümkündür. Bu nəticələri daha aydın başa düşmək üçün, sadəlik naminə mühakimələrimizi yalnız bir mal üzərində aparaq. Bu zaman fərz edək ki, zövqlər, digər malların qiymətləri, istehlakçı gəlirləri, texnologiya və istehsal xərclərinə təsir edən amillər sabit qalır.

Şəkil 6.

Yalnız hesab etmək ki, idxala qoyulan gömrük tarifi malın (məsələn, avtomobilin) ölkə daxilindəki qiymətini vergi miqdarı qədər yüksəldir.

Şəkil 4-də Dd və Sd xətləri avtomobilə olan tələb və təklifi əks etdirir. Xarici ticarət olmadığı halda tələb və təklif D nöqtəsində kəsişir və daxili qiymət P_3 səviyyəsindədir. Bu qiymətlərlə satılan avtomobil istehsalı və istehlakı OO_3 miqdarındadır. Ölkədə sərbəst xarici ticarət rejimi tətbiq edildikdə xarici tələb (misalda tam elastik hesab olunur) S_f daxili tələbə əlavə olunacaqdır: $S_d + S_f$. Bu vəziyyətdə kəsişmə nöqəəsi D_1 nöqtəsinə keçir və OO_5 miqdarı qədər avtomobil P_1 qiyməti ilə istehlak edilir. Bu miqdardan OO_1 bir ölkə daxilində istehsal edilir, O_1O_5 qədər isə idxal edilir.

Ölkədə T qədər *ad valorem* gömrük vergisi qoyulduqda sərbəst ticarətin yaratdığı tələb əyrisi $S_d + S_f + T$ olur. Bu zaman kəsişmə nöqtəsi D_2 -yə keçir. Gömrük rüsumu qoyulması nəticəsində daxili qiymət P_1 -dən P_2 -yə yüksələcək və istehlak O_1O_5 qədər azalacaqdır. Gömrük vergisinin tətbiqi nəticəsində daxili qiymətlərin yüksəlməsi istehsalı təşviq edəcək və daxili istehsal OO_2 səviyyəsinə yüksələcəkdir. Bütün bunların nəticəsində isə idxalat O_1O_3 -dən O_2O_4 miqdarına qədər azalacaqdır.

Gömrük tariflərinin istehlakçılara təsiri - gömrük tariflərinin tətbiqindən ilk növbədə istehlakçılar ziyan çəkirlər. İstehlakçıların xarici malları satın alması onu göstərir ki, onlar məhz bu mallara

üstünlük verirlər. Lakin, gömrüklərin qoyulması ilə əlaqədar olaraq istehlakçılar bu malların alınmasına daha çox pul sərf edəçəklər və yaxud onlardan az miqdarda satın almağa məcbur olaçaqlar. Ona görə də, gömrüklər istehlakı məhdudlaşdırır. İstehlakın azalması idxal olunan malın tələb elastikliyinə təsir göstərir və idxalı da azaldır. İstehlakın azalması isə əhalinin rifah səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, idxal mallarının qiymətinin artması, son nəticədə yerli malların da qiymətinin artmasına səbəb olur.

Gömrük tariflərinin himayəçilik rolu - gömrük vergilərinin idxal mallarının daxili qiymətlərini artırması yerli istehsalçılara xarici rəqabətdən qoruyaraq istehsalın genişlənməsi üçün şərait yaradır. Şəkil 4-də T miqdarında gömrük vergisi qiymətləri P_1 -dən P_2 -yə yüksəlir. Bunun nəticəsində daxili istehsalın miqdarı O_1O_2 qədər artır. İstehsalçılar maddi və maliyyə ehtiyatlarını iqtisadiyyatın başqa sahələrindən çıxararaq yüksək qiymətlərlə rəqabətə davam gətirə biləcəkləri sahələrə yönəldəcəklər. Çünki OP_2 qiyməti yüksək marjinal istehsal xərclərindən daha çoxdur. OO_2 istehsal həcmi əslində "idxalı əvəzetmə" deməkdir.

Lakin müasir iqtisadçıların əksəriyyəti hesab edirlər ki, sərbəst ticarətin maddi faydaları daha çoxdur. Himayəçilik milli istehsalçılara rəqabət təzyiqini aşağı salır ki, bu da son nəticədə istehsalın səmərəliliyini azaldır və məhdud mənbələrin israfçılığına yol açır. Çünki, hər bir vahid istehsal artımı daha yüksək real istehsal xərcləri ilə başa gəlir. Bundan başqa, əgər himayəçilik siyasəti uzun müddət və birtərəfli qaydada izafi tətbiq edilərsə (məsələn, 60-70-ci illərdə Latın Amerikasını ölkələrində olduğu kimi) izafi qorunan müəssisələr gömrük divarları arxasında istehsalın məhsuldarlığını artırılması qaçışına qalınır, onları yeni və ən yeni texnologiyamın tətbiqinə marağı azalır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, idxal ilə rəqabət vəziyyətində olan mal istehsal edən yerli istehsalçılar tarifi tətbiqindən o zaman udurlar ki, tarif real olaraq idxalı azaltmış olsun. İstehlakçıya idxal malı nə qədər baha gəlsə, o bir o qədər çox yerli mala üz tutur. Bu zaman isə yerli istehsalçılar həm daha çox mal satışından, həm də yüksək qiymətlərdən faydalanırlar.

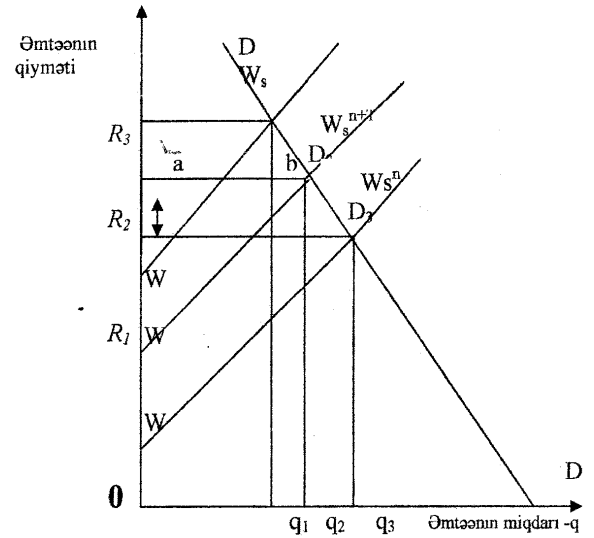
Lakin, ümumi ölkə miqyasında götürülsə tarif tətbiqindən istehlakçıların itkisi yerli istehsalçıların əldə etdiyi mənfəətdən daha çoxdur. Çünki, istehsalçılar yalnız yerli malların qiymətinin artmasından mənfəət əldə etdikləri halda, istehlakçılar həm yerli, həm də xarici malları yüksək qiymətlə satın almağa məcburdurlar.

Gömrük tarifləri dövlətin gəlir mənbəyi kimi - tarifin idxalatçı ölkədə iqtisadi nəticələri yalnız istehalçı və istehlakçıların vəziyyətinə təsiri ilə bitmir. Gömrük qadağanedici olmadıqda o, dövlətə gəlir gətirir və mühüm gəlir mənbələrindən birini təşkil edir. Gömrük gəlirindən daxil olan verginin ümumi miqdarı idxal edilən malın miqdarının mal vahidinə qoyulmuş vergi məbləğinə vurulması yolu ilə hesablanır.

"Optimal" gömrük tarifləri - klassik xarici ticarət nəzəriyyəsinin müəllifləri "optimal" gömrük tariflərinin tətbiq edilməsi ilə "sərbəst ticarət" ideyasından müəyyən qədər kənarlaşmağı mümkün hesab edirlər. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir: əgər ölkə kifayət qədər böyükdürsə, o idxal olunan malların qiymətini bu mallara olan tələbi azaltmaqla aşağı sala bilər. Bu halda həmin ölkə "ticarət şərtlərini" yaxşılaşdırmaq, yəni xarici satıcıları qiymətləri aşağı salmağa məcbur etmək üçün gömrük tarifləri qəbul edə bilər. Təcrübədə belə hal istehlakçı az elastiklik səviyyəsinə malik olan kənd təsərrüfatı malları üçün xarakterikdir.

Bu halda xarici satıcı idxal rüsumu tətbiq edildikdən sonra mühüm ixracat bazarını itirməmək üçün qiymətləri, aşağı salmağa məcbur olur.

Belə vəziyyət "Masler təzadı" adlanır və şəkil 5-də verilmiş qrafikdə öz əksini tapmışdır.

Şəkil 7.

Qrafikdə WW_s xətti gömrük tarifi tətbiq ediləndəki dünya bazarında mala olan təklifin dinamikasını göstərir; WW_s^n xətti T tarifi tətbiq edilən anda bazarda təklifin vəziyyətini göstərir ki, bu zaman xarici satıcı bazarı itirməkdən qorxaraq T tarifini miqdarından çox, yəni, R_1R_2 qədər aşağı salır; WW_s^{n+1} xətti tarif tətbiq edildikdən sonra əmtə təklifini əks etdirir. $q_1q_2q_3$ parametri alınan malların müvafiq miqdarını, DD_1 xətti isə qiymətdən asılı olaraq idxala olan tələbatı göstərir.

Qrafikdən göründüyü kimi, qiymətlər aşağı düşdükcə istehlakçı məsrəflərinin həcmi satışın ümumi həcmindən q_1 -dən q_2 -yə qədər birgə artması $R_3D_1q_1O$ düzbucaqlısının sahəsi ilə müəyyən ediləcək, istehlakçı faydası isə "a" dördbucaqlısı və "v" və "s" üçbucaqlısı miqdarında olacaqdır.

Rüsumların nominal dərəcələri (t) və real müdafiə səviyyəsi (q)
Cədvəl 4.1.

Əmtələr	ÖLKƏLƏR					
	ABŞ		AİB		Yaponiya	
DƏRƏCƏLƏR						
	t ₁	Q	t ₁	q	t ₁	q
Xam pambıq	6,1	-	-	-	-	-
Pambıq ipliyi	8,3	12,0	7,0	22,8	8,1	25,8
Pambıq məmulatları	15,6	30,7	13,6	29,7	7,2	34,9
Fındıq(xam)	18,2	-	-	-	-	-
Təmizlənmemiş fındıqdan yağ	18,4	24,6	7,5	92,9	7,6	97,7
Təmizlənmiş fındıqdan yağ	22,4	64,9	-	-	10	324,8

Nəzərə almaq lazımdır ki, ixracatçıların qiyməti aşağı salması üçün əsas şərt idxal edən və gömrük rüsumunu artıran ölkədə istehlakın böyük həcmdə olmasıdır.

Gömrük rüsumunun real himayəçilik (müdafiə) səviyyəsi - hər hansı bir mala qoyulan gömrük tarifi yalnız həmin malı istehsal edən firmaları himayə etmir. O, həmçinin həmin firmada işləyən fəhlə və quluqçulların gəlirlərini himayə edir.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində tariflər elə qurulur ki, vergiyə cəlb olunma səviyyəsi malın emal dərəcəsi artdıqca çoxalır. Məsələn, emal olunmamış xam pambıq idxalına gömrük rüsumu qoyulmadığı halda pambıq parça ipliyi üçün bu tarif 7-9%, hazır məhsul üçün isə 20% səviyyəsində ola bilər.

Bununla da hər hansı bir ölkənin pambıq-parça məmulatı istehlakçısı rüsumsuz xarici pambıq satın alaraq real müdafiə səviyyəsinə malik olur ki, bu da gömrük rüsumunun nominal miqdarından xeyli çoxdur. Təcrübədə bu miqdar rüsumsuz və ya rüsumla idxal olunan xammalın xüsusi çəkisi nə qədər yüksəkdirsə bir o qədər çox olur.

Gömrük müdafiəsinin real səviyyəsi aşağıdakı formula ilə müəyyən edilir:

$$q = \frac{a_1 t_1}{t - a}$$

Burada: t-son məhsul idxalına qoyulan gömrük rüsumunun nominal səviyyəsi;

a- gömrük rüsumu olmadığı halda son məhsulun qiymətində idxal olunan xammal dəyərinin payı;

t₁ - idxal olunan xammala qoyulan nominal tarif.

Formuladan aydın olur ki, müdafiə səviyyəsi yalnız xammal və hazır məhsula qoyulan rüsumun fərqi artdığı halda yüksəlir. O, həmçinin malın emal səviyyəsi azaldıqca da artır. Təbii ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin belə siyasəti xammal ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələrin ziyanıdır.

70-ci illərdə aparılmış hesablamalar AİB, ABŞ və Yaponiyada emal olunan malların gömrük müdafiəsinin aşağıdakı həqiqi səviyyəsini üzə çıxardı.

Hal-hazırda da nominal və real tarif nisbətləri arasındakı fərqlər ciddi nəticələr doğurur. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrində ən aşağı nominal tariflər xammala, ən yüksək tariflər isə sənaye məhsullarına tətbiq edilir. Belə vəziyyətdə sənaye məhsullarına tətbiq edilən real tariflər isə daha yüksəkdir ki, bu da inkişaf etməkdə olan ölkələrin sənaye ölkələrinə hazır mal ixrac etməsi yolunda maneçilikdir.

Himayəçi gömrük tariflərinin tətbiqinin müdafiəsi üçün gətirilən arqumentlər - nəzəriyyəçilər arasında "sərbəst ticarət" tərəfdarları üstünlük təşkil etsə də, bəzən siyasətçilər arasında "himayəçilik" tərəfdarları çoxluq təşkil edir. Bu zaman onlar himayəçilik siyasətini müdafiə etmək üçün adətən aşağıdakı arqumentləri irəli sürürlər:

Ölkə müdafiəsinin təmin edilməsi zərurəti - iqtisadi mahiyyətdən çox, hərbi-siyasi xarakter daşıyan bu arqument, ölkənin müdafiəsini təmin etmək üçün lazım olan strateji material və malları buraxan sahələrin gömrük rüsumu ilə himayə olunması məqsədini güdür. Bu ideyanın tərəfdarları göstərirlər ki, qeyri-sabit dünyada hərbi-siyasi məqsədlər (özünümüdafiə) iqtisadi (dünya ehtiyatlarının səmərəli yerləşdirilməsi) məqsədlərdən yüksək olmalıdır. Təcrübədə bu siyasətin həyata keçirilməsi və ehtiyatların strateji sahələrin xeyrinə bölüşdürülməsi milli təhlükəsizliyin təminatını yüksəldir, lakin istehsalın səmərəliliyini azaldır.

Daxili məşqulluğun artırılması - ölkə daxilində işçi yerlərinin sayını, xüsusən istehsalın durğunluq dövrlərində qoruyub saxlamaq məqsədilə

də siyasətçilər bəzən bu və ya digər mal növlərinə rüsum qoyulmasını tələb edirlər. Bu tələb makroiqtisadi göstəricilərin təhlili nəticəsində meydana çıxır. Belə ki, məlum olduğu kimi, açıq iqtisadiyyatda məcmu məsrəflər = istehlak xərcləri + kapital qoyuluşları + dövlət məsrəfləri + xalis ixracat. Burada xalis ixracat idxalat arasında olan müsbət fərqdır. Belə bir şəraitdə idxalın azaldılması nəticəsində məcmu məsrəflərin artması gəlirlərin və məşğuliyyətin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olaraq ölkənin daxili iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərir. Lakin, bu zaman aşağıdakı məsələləri də nəzərə almaq lazımdır:

1. Hər hansı bir məhsul növü üzrə idxalın azalması məşğuliyyətin strukturuna təsir göstərsə də onun umumi səviyyəsini dəyişdirə bilmir, çünki məşğuliyyət bir sahədə artda da, o biri sahədə azalır.

2. Məlumdur ki, bütün ölkələr idxal məhdudluğu qoyduqda eyni zamanda müvəffəqiyyət qazana bilməzlər. Bir ölkənin ixracı o biri ölkə üçün idxaldır. Ona görə də, idxalın məhdudlaşdırılması ilə məşğuliyyət səviyyəsinin artırılması "qonşunu müflis etmək" siyasətidir.

3. Belə halda rüsumdan ziyan çəkən qonşu ölkə də cavab tədbiri görməyə məcbur olacaqdır. Bu isə ticarət sədlərinin yenidən artırılması kimi qorxulu meylin başlanmasına yol açır.

Sabitlik naminə istehsalın diversifikasiyasının artırılması - bu argument belə bir müddəyə əsaslanır ki, yüksək ixtisaslaşmış iqtisadiyyatda (məsələn, Küveytin neft iqtisadiyyatı, qand üzrə ixtisaslaşmış Kuba iqtisadiyyatı və s.) gəlirlər dünya bazarlarında konyuktura dəyişmələrindən ciddi surətdə asılıdır. Ona görə də, hesab olunur ki, sənayenin diversifikasiyasını (buraxılan məhsul çeşidlərinin sayının artırılması) təşviq etmək və xaricdən asılılığı azaltmaq üçün gömrük və ticarət sədlərinin qoyulması lazımdır. Bu yolla xarici siyasi və iqtisadi sarsıntılardan qorunmaqla daxili sabitliyin təmin olunması vacib hesab edilir.

İqtisadiyyatın gənc sahələrinin qorunması – ən çox istifadə olunan bu argumentin mənası ondan ibarətdir ki, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın yeni sahələrini müdafiə etmək üçün müvəqqəti tariflərin tətbiqi özünü doğruldur. Ona görə ki, həmin tariflər qivvədə olduğu müddətdə yaradılan yeni sənaye sahəsi təcrübə toplayana və istehlak xərclərini xarici mal ilə gömrüyün köməyi olmadan rəqabət mübarizəsinə davam gətirə biləcək həddə qədər azaldanadək idxalı məhdudlaşdırır. Hesab olunur ki, bu himayəçilik növü yalnız həmin siyasəti yeridən inkişaf etməkdə olan ölkə üçün deyil, həm də

ümumiyyətlə dünya təsərrüfatı sistemi üçün faydalıdır. Bu zaman əsas məsələ tarifi müvəqqəti olması argumentidir.

Müasir mərhələdə yeni texnologiyanın tətbiqi ilə yeni-yeni istehsal sahələrinin vaxtaşırı meydana gəlməsi həmin siyasətin gələcəkdə də həyata keçiriləcəyinə dəlalət edir. Bu siyasətdən yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələr deyil, Yaponiya kimi yüksək inkişaf etmiş sənaye ölkəsi də, məsələn, kompyuter sənayesinin himayə edilməsi üçün istifadə edir. Bu siyasətin əleyhinə isə aşağıdakı argumentlər gətirilir:

1. Gömrük qanunlarını dəyişdirmək o qədər də asan olmadığı üçün onlar müvəqqəti "xarakter" daşımaya bilər. Belə bir təhlükə qeyd olunur ki, gənc sahələr rentabelliyyəni təmin etmədən, gömrükdən əldə etdiyi mənfəətin bir hissəsini həmin qanunların saxlanılması üçün rüsvət və s. şəkildə siyasi quvvələrə sərf edə bilərlər.

2. Gənc sahələrin müdafiəsi üçün digər iqtisadi tədbirlər (məsələn, birbaşa subsidiyalar) həyata keçirmək olar.

3. Tarif müdafiəsi heç də həmişə səmərəli ola bilməz.

Gənc dövlətlərin gəlirlərinin qorunması zərurəti - İdxaldan vergi alınması sosial problemlər içində boğulan zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün bu problemləri həll etmək məqsədilə həyata keçirildikdə özünü doğruldur. Milli gəliri zəif inkişaf etmiş bu ölkələrin çoxunda gömrük gəlirləri büdcə gəlirlərinin 1/4 ilə 3/5-i arasında olur. Burada çox vaxt sosial problemlərin həlli iqtisadi səmərə məvhumundan üstün planda durur.

Himayəçi gömrük tarifinin tətbiqinə əks argumentlər - Sərbəst ticarətin iqtisadi çiçəklənməyə yol açdığı himayəçiliyin isə əks nəticələr doğurduğu haqqında aşağıdakı tarixi faktlar irəli sürülür:

1. ABŞ konstitusiyası ayrı-ayrı ştatlara rüsum tətbiq etməyi qadağan edərək Amerikanı nəhəng azad iqtisadi zonaya çevirmişdir. İqtisadçılar ABŞ-ın iqtisadi cəhətdən çiçəklənməsində bu məsələyə böyük əhəmiyyət verirlər;

2. XIX əsrin ortalarında Böyük Britaniyanın nisbətən azad beynəlxalq ticarət siyasəti yeritməsi onun sənayeləşməsində mühüm rol oynamışdır.

3. Avropa İqtisadi Birliyinə yaranması üzv ölkələr arasında gömrük rüsumlarının aradan qaldırılmasına yol açdı. İqtisadçılar yekdil olaraq göstərir ki, bu son on illiklərdə Qərbi Avropanın sürətli inkişafında vacib amil olmuşdur.

4. 30-cu illərin ortalarından dünyada gömrük sədlərinin azalma meyli xüsusən ikinci dünya müharibəsindən sonra dünya iqtisadiyyatının sürətli inkişafına yol açmışdır.

5. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin inkişaf yolunun təhlili göstərir ki, milli sənayeni müdafiə məqsədilə idxal məhdudiyətini geniş tətbiq edən ölkələrin iqtisadi inkişaf sürəti nisbətən zəif, açıq iqtisadiyyat siyasəti yeridən ölkələrininki isə yüksək olmuşdur.

4.4. Xarici ticarət siyasətinin digər istiqamətləri: qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları

Sərbəst ticarətin məhdudlaşdırılmasında tarixən gömrük tarifləri mühüm rol oynamışdır. Beynəlxalq ticarətin sürətlə inkişaf etdiyi XX əsrin ikinci yarısında qeyri-tarif tənzimləmələrinin (məhdudlaşdırmaların) rolu xeyli artmışdır.

Beynəlxalq ticarətin məhdudlaşdırılmasının 50-dən çox üsulu vardır. Sənaye ölkələri, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələr bu üsulların çoxundan istifadə edirlər. İdxalı arzuolunmaz əmtəə müxtəlif standartlaşma tələbləri qoyulması və s. kimi çoxsaylı məhdudlaşdırma üsullarının əsas növlərinə aşağıdakılar aiddir: xarici ticarət üzərində dövlət inhisarı, dövlət istehlakının yalnız yerli mallar ilə ödənilməsi, bürokratik-inzibati əngəllər (bu bəzən süni olaraq sərbəstləşdirilir), mürəkəb valyuta nəzarəti və s.

Bu əngəllərdən çoxu ölkənin həqiqi ehtyaclarına cavab verərək təbii xarakter daşıdığı halda, bəziləri açıq-aşkar xarici ticarətdə ayrı-seçkilik siyasətinə xidmət edir.

Qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları iki qrupa bölünür:

a) miqdar məhdudlaşdırmaları və b) digər qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları.

a) Miqdar məhdudlaşdırmaları: kvotalar

Sərbəst ticarətin qeyri-tarif məhdudlaşdırılmasında istifadə olunan ən mühüm vasitə kvotalardır. Xarici ticarəti dolayı yolla məhdudlaşdıran gömrük tariflərindən asılı olaraq kvotalar vasitəsilə idxal həcmi və ya dəyəri bilavasitə məhdudlaşdırılır.

Kvota sistemi, bir qayda olaraq ixraca nisbətən idxal çox olduğu hallarda müvazinət yaratmaq məqsədilə həyata keçirilir və idxal üzərində nəzarəti təmin edir. Təcrübədə kvotalar müxtəlif şəkildə tətbiq edilir. Məsələn, Azərbaycan qarşısındakı ildə 1000 ədəd velosiped idxal etməyi qərara almışdır. Buna "idxal kvotası" deyilir. Tutaq ki, Azərbaycan daxili ehtiyacları nəzərə alaraq qarşısındakı ildə 100 min tən dizel yanacaq ixrac etməyə icazə vermişdir. Bu isə "ixrac kvotasıdır". Belə kvotalara "qlobal", yaxud ayrı-seçkilik salmayan (pop-

discriminatoru) kvotalar deyilir. Çünki, qoyulmuş miqdar məhdudiyəti daxilində idxal və ixrac istənilən ölkə ilə aparıla bilər.

Təcrübədə seçici (selective), ayrı-seçkilik salan (discriminatory) kvotalar da mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan Macarıstandan 1000 ədəd avtobus alınmasını planlaşdırsa bu "seçici" kvotadır. Belə kvotalar ölkələr arasında bağlanan ticarət müqavilələri ilə müəyyən edilir. Bəzən "Tarif kvotaları" da tətbiq olunur. Bu zaman idxal olunan əmtəənin miqdarı və ya dəyəri üzərində limit qoyulur və idxal limitdən çox olduqda yüksək tarif dərəcəsi tətbiq edilir.

İdxal məhdudlaşdırmaq üçün hansı hallarda tarifdən deyil, kvotalardan istifadə olunur?

Dünyada kvotalar ilk dəfə 1929-30-cu illərin "böyük iqtisadi böhranı" vaxtı tətbiq olunmağa başlamışdır. Tariflər dövlətə gəlir mənbəyi təşkil etdiyi üçün qədim zamanlardan tətbiq olunur. Kvotalar isə dövlətə bilavasitə gəlir gətirmir. Kvota 1930-cu ildə ilk dəfə Fransa dövləti tətbiq etmiş və bununla ölkədə tələbat elastik olmayan buğda istehsalçıları qorumağa çalışmışdır. Bu zaman, əgər Fransa ölkəyə ucuz buğda idxalını kvotalar ilə deyil, tariflərlə məhdudlaşdırsaydı, tələbat səviyyəsi az-çox sabit olan buğda üzrə daxili istehsalın həcmi artırmaq və ya idxalı azaltmaq mümkün olmayacaqdı. 30-cu illərdən sonra kvotalar müxtəlif məqsədlərlə həyata keçirilir və inkişaf etmiş ölkələrdə daha geniş istifadə edilir.

Dövlət tariflərə nisbətən kvotalara bir neçə səbəbə görə üstünlük verir. Hər şeydən əvvəl, xarici rəqabət getdikcə sərtləşdiyi halda, idxal kvotaları tariflərə nisbətən məqsədə daha etibarlı çətməyə imkan verir. Çünki, valyuta məzənnəsi və idxal malına daxili tələbat dəyişməz qaldığı şəraitdə sərt rəqabət qiymətlərin düşməsinə əsas səbəb olarsa, yüksək tarif qoyulmasına başlasayraq idxalın həcmi azalmaq əvəzinə arta bilər. Bu halda idxala limit - yəni idxal kvotası etibarlı müsbət nəticə verir.

Tarif dərəcələrinin artırılması beynəlxalq ticarət sazişləri ilə nizamladığı üçün kvotalar dövlətə manevr etmək üçün daha geniş imkan verir. Əgər idxal ilə rəqabət vəziyyətində olan sahə təxirə salınmadan himayə olunmaldırsa, çox vaxt dövlət birtərəfli qaydada tarifləri artıra bilmir. Ona görə də sərt idxal kvotalarının tətbiqi çox vaxt daha asan olur. Dövlət orqanları həmçinin hesab edirlər ki, onlar xarici ticarətdə yerli firmalara qarşı öz bölüşdürücü funksiyasını da kvotalar vasitəsilə daha asan yerinə yetirirlər.

Lisenziaların bölüşdürülməsi üsulları - kvotaların ümummilli səmərəliliyi çox vaxt bu kvotaları icra edilməsinin, yəni lisenziaların kimə verilməsinin dövlət orqanları tərəfindən necə müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Təcrübədə idxal lisenzialarının bölüşdürülməsinin aşağıdakı üsulları mövcuddur:

1. Konkurs əsasında hərrac (auksion) keçirilməsi;
2. Açıq üstünlük verilməsi sistemi (fixed tavaritirim);
3. Lisenziaların "məsrəf üsulu" ilə bölüşdürülməsi (resoure-using application procedures).

Bu üsullardan hərrac üsulu ən ucuz və ən ədalətli, "məsrəf üsulu" isə ən bahalıdır.

İdxal lisenziaları dövlət tərəfindən ya hərrac vasitəsilə, yaxud da gizli şəkildə satıla bilər. Adətən hərrac aşağıdakı şəkildə həyata keçirilir. Dövlət hər üç aydan bir hər hansı bir malın müəyyən olunmuş miqdarda idxalı üçün lisenziyanın bu və ya digər konkret vaxtda və yerdə açıq satışı - hərracı keçiriləcəyini elan edir. Hərrac elə təşkil olunmalıdır ki, azad rəqabətin təmin olunması üçün kifayət qədər iddiaçı toplansın.

Hərracda idxal lisenziyasına elə bir qiymət qoyulmalıdır ki, bu qiymət təxminən idxalatçının qiyməti ilə həmin malın ölkə daxilindəki ən yüksək qiymətinə bərabər olsun. Belə açıq hərracda kvota ölkə üçün tarifə bərabər olan məbləğə başa gəlir. Bu məbləğ istehlakçılardan yüksək qiymət vasitəsi ilə alınıb dövlət tərəfindən başqa məqsədlərə (vergilərin azaldılması, sosial proqramların yerinə yetirilməsi və s.) sərf edilən gəlirdən ibarətdir. Beləliklə açıq hərracdan toplanan gəlir tarif gəlirlərindən heç nə ilə fərqlənir. Buna baxmayaraq açıq hərrac üsulu təcrübədə, demək olar ki, istifadə olunmur.

Lisenziaların bölüşdürülməsində sonuncu üsul onların "məsrəf üsulu" əsasında satılmasıdır. Bu halda dövlət iddiaçıları məcbur edir ki, bir-biri ilə qeyri-qiymət üsulları ilə rəqabət aparsınlar. Burada ən çox və ən pis üsul "kim tez gəlsə o da tez alacaq" prinsipi ilə hərəkət edilməsidir. Bu isə firmaları məcbur edir ki, öz qiymətli vaxtlarını növbədə durmağa sərf etsinlər. Sənaye xammalının lisenziaları çox vaxt daha yüksək istehsal gücünə malik olan firmalara verilir ki, bu da istehsal güclərinin bir əldə izafi toplanmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, açıq hərrac vasitəsilə idxal lisenzialarının satılması üsulu hər baxımda səmərəlidir. Kvotalar tariflər kimi oxşar iqtisadi nəticələr doğurur: idxal malının daxili qiymətlərini yüksəldir, idxalı məhdudlaşdırır, idxal malına olan tələbi azaldır və həmin malın daxili istehsalının artmasına yol açır.

v) digər qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları - qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları üzrə siyasət beynəlxalq ticarətin obyektinə mal, xidmət və digər mənbələrin dünya təsərrüfatı sisteminin ümumi potensialını artırmasına mane olan və dövlət və ya xüsusi firmalar tərəfindən həyata keçirilən bütün məhdudlaşdırıcı tədbirləri əhatə edir.

Beynəlxalq ticarətdə miqdar məhdudlaşdırmalarından başqa çoxlu sayda qeyri-tarif məhdudlaşdırma ("non-tarif distortions-obstacles") üsulları vardır. Bu məhdudlaşdırmaları "idxal yönlu" («improt-direktet») və "ixrac yönlu" ("export-diretet") olmaqla, iki əsas qrupa bölmək mümkündür. İdxal yönlu qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları idxal mallarının qiymətlərini ölkə daxilində artıraraq idxalı əvəz olunan malları istehsal edən sənayeçiləri himayə edir. Bu məqsədlə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

1. Xarici ixracatçılara və ya daxili istehlakçılara əlavə vergilər qoyulur;

2. İdxal malının miqdarını məhdudlaşdırılır;

3. Xarici ticarət həcmi azaltmaq məqsədi ilə idxalçı və xarici ixracatçıların qarşılaşacağı risk və qeyri-müəyyənlik artırılır;

4. Bəzən yuxarıda göstərilən tədbirlərin bir necəsi birdən tətbiq olunur.

İxracat yönlu qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları isə ölkə ixracatını hər vasitə ilə artırmaq üçün ixraca verilən yardımlar və görülən digər tədbirlərdən ibarətdir.

İdxal mallarının qiymətlərini artırmaqla onların həcmi azaldılması üçün tarif sisteminə oxşar amillərdən də istifadə olunur ki, bunlar arasında da dolaylı vergilər ən əhəmiyyətlisidir. Bu vergilər hər hansı bir mal və xidmətə, onların istehsal və ya satış mərhələsində tətbiq edilir. Bu vergilər arasında ən mühüm əlavə dəyər vergisidir ki, həmin vergi Azərbaycanda da idxal mallarına tətbiq edilir.

Subsidiyalar - son illər beynəlxalq ticarət siyasətində tarif və kvotaların yerini yeni maneçilik vasitələri tutmağa başlamışdır. Yeni merkantilizm və ya yeni himayəçilik adlandırılan himayəçilik özünü müxtəlif formalarda göstərir: məşğulluğun təmin edilməsi və sənayenin inkişafı üçün subsidiyaların verilməsi, könüllü ixrac kvotaları, mütəmadi satış müqavilələri, ticarətə mane olma siyasəti, referans qiymətlər, demping və s. Bütün bunlar arasında ən mühüm subsidiyalardır.

Subsidiyalar-yerli istehsalçılara iqtisadi vəziyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən edilən maddi yardımlardır. Dolaylı himayəçilik vasitəsi olan belə yardımlar idxalı əvəz edən

sənayedə və ixrac sahəsində fəaliyyət göstərən yerli firmalara verilir. Bu zaman rəqabət qabiliyyəti zəif olan yerli firmaların yüksək təcrübə və texnikaya malik olan xarici firmalardan qorunması məqsədi güdülür. Subsidiyalı istehsalçı firmalara imkan verir ki, öz məhsullarını istehsal xərclərindən aşağı bir qiymətlə sata bilsin. Yerli özal təşəbbüscülüynün inkişafına çalışan bütün dövlətlər strateji sahələrdə çalışan firmalara belə yardımlar edirlər.

Subsidiya ödəmələri, adətən, ixracatçı firmanın məhsul istehsalına çəkdiyi həqiqi xərcə, bu məhsulun satış qiyməti arasındakı fərq, yaxud da hər bir mal vahidinə hökumət tərəfindən müəyyən edilmiş məbləğ qədər olur. Bu cür subsidiyaların hazır məhsullara verilməsi ÜTT tərəfindən qadağan olunmuşdur. Lakin, dövlətlər bu məqsəd üçün dolayı yollardan istifadə edirlər. Məsələn, hökumətlər ixracatçılara vergi güzəştləri edir, sığorta işində yardım edir və güzəştli kreditlər verirlər. Bundan başqa firmalara ucuz xammal alınmasında yardım edilir, yerli istehsalçıların bəzi malları dövlətlər tərəfindən yüksək qiymətlə satın alınır və onlar xarici bazarlarda ucuz qiymətlə satılır (məsələn, ABŞ-da kənd təsərrüfatına yardım proqramı bu yol ilə həyata keçirilir).

4.5. Xarici ticarətin beynəlxalq miqyasda tənzimlənməsi

1929-1930-cu illərdə özünü göstərmiş dünya iqtisadi böhranı vahid norma və qaydalar qoyulması yolu ilə beynəlxalq ticarət əlaqələrinin dünya miqyasında tənzimlənməsi zərurətini doğurdu. Beynəlxalq ixtisaslaşmanın üstünlüklərindən optimal istifadə olunması və bu ixtisaslaşmanın daha da dərinləşməsi zərurəti beynəlxalq ticarətdə mövcud olan ticarət sədlərinin minimuma endirilməsinə tələb edirdi.

Dünya ticarətinin 40%-ni əlində cəmləşdirmiş ABŞ xarici ticarətin liberallaşdırılmasında daha maraqlı idi və gömrük rüsumlarının aşağı salınması meylinin əsasını qoymuş ilk qanun da ABŞ-da qəbul edildi. ABŞ-da və sonralar bütün dünyada beynəlxalq ticarət siyasətinin dönüş nöqtəsini təşkil edən qarşılıqlı ticarət müqavilələri haqqında qanun konqres tərəfindən hələ 1934-cü ildə qəbul edilmişdir. Bu qanunla xarici ticarətin liberallaşdırılmasına doğru ciddi addım atılmış oldu. Qanunda iki əsas müddəə nəzərdə tutulurdu:

1. Prezidentə səlahiyyət verilir ki, Konqresə müraciət etmədən, digər ölkələrlə qarşılıqlı ticarət müqavilələri bağlayaraq, tarifləri lazım olduqda 50%-ə qədər aşağı salsın;

2. Tariflərin ümumi olaraq aşağı salınması.

Tariflər ayrı-seçkilik salınmadan bütün ölkələrə aid edilmədi idi. Bu prinsiplər sonralar beynəlxalq ticarətin dünya miqyasında tənzimlənməsi meylinin əsasını qoydu.

İkinci dünya müharibəsindən sonra çoxtərəfli ticarət-tarif müqavilələrinin bağlanması üçün görülən işlər genişlənməyə başladı. Bu sahədə ciddi addım 1947-ci ildə ABŞ-da daxil olmaqla 23 ölkənin iştirakı ilə QATT (General Agreement on Tariffs and Trade) - Tarif və ticarət haqqında Baş Sazişin İmzalanması ilə atılmış oldu. Bu gün QATT dünya ticarətinin 85%-ni əhatə edən 100-dən çox ölkəni birləşdirən bir razılaşmaya çevrilmişdir.

QATT-ın qəbul etdiyi əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Bütün üzv ölkələr üçün bərabər, ayrı-seçkilik salmayan rejimin şərtsiz qəbulu;

2. Çoxtərəfli danışıqlar aparılması yolu ilə tariflərin azaldılması;

3. Bir çox idxal kvotalarının (yerli kənd təsərrüfatının himayə olunması və tədiyyə balans tarazlığının qorunması ilə əlaqədar kvotalardan başqa) aradan qaldırılması.

QATT tariflər və ticarətlə əlaqədar ölkələr arasında danışıqlar aparılan bir beynəlxalq forumdur. O, çox vaxt belə danışıqlarda bir vasitəçi rolunu oynayır.

Beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılmasında əlverişli şərait rejimində (ƏŞR) öz ifadəsini tapan qarşılıqlı ticarət güzəştləri böyük rol oynayır. Bu rejimə uyğun olaraq, öz aralarında müqavilə bağlamış ölkələr bir-birinə (üçüncü ölkəyə də tətbiq edilən) qarşılıqlı güzəşt edirlər. Bu güzəşt və üstünlüklər gömrük müdafiəsindən, yəni gömrük rüsumu dərəcələrində əks olunur. Bu halda danışıqlar aparılaraq saziş imzalanan kimi, həmin güzəştlər dərhal bütün digər ölkələrə də ayrı-seçkilik salınmadan tətbiq edilir.

ƏŞR-nin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, gömrük tariflərinin ləğvi və ya azaldılması bütün iştirakçı tərəflərə aid edilir (əgər bu halda qərar birtərəfli qaydada qəbul edilmiş olsa da).

Beynəlxalq ticarətin inkişafında da QATT tərəfindən qəbul olunmuş birtərəfli qərarlara yol verilməməsi prinsipi də çox mühümdür. Milli bazarın himayə olunması haqqında qərar yalnız çoxtərəfli məsləhətləşmələr aparıldıqdan sonra qəbul oluna bilər.

Təcrübədə QATT-ın əsas prinsiplərini həyata keçirmək üçün üzv ölkələrin ümumi razılığı əsasında təşkilat mexanizmi (katiblik) yaradılmışdır. QATT katibliyi Cenevrə şəhərində yerləşmişdir. Bu orqanın fəaliyyəti konfrans və sessiyalar çərçivəsində həyata keçirilir.

Adətən, sessiyalar yüksək vəzifəli məmurların görüşləri ilə başlayır, sonra işə raundlar adlanan danışıqlar başlayır. Belə raundlar 1949, 1951, 1956, 1960, 1961-ci illərdə olmuşdur. Bunlar arasında uzun müddət davam etmiş Tokio və Uruqvay raundlarını (1983-dən 1994-cü ilə qədər davam etmişlər) xüsusi olaraq göstərmək lazımdır. Bu son iki raundda müzakirə olunan məsələlərin sayı artırılmış və qeyri-tarif ticarət sədləri haqqında məsələ də gündəliyə daxil edilmişdir. QATT-ın fəaliyyətində gömrük rüsumlarının ixtisarı və ya ləğvi üzrə görülən işlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, 1945-ci ildə inkişaf etmiş ölkələrdə gömrük rüsumlarının orta səviyyəsi 40-60 % təşkil etdiyi halda (bəzi məl növləri üzrə 70-90%) 90-cı illərin əvvəllərində 3-5%-ə qədər aşağı salınmışdır.

1993-cü ilin dekabr ayında Uruqvay raundunda yekun sənədi hazırlandı ki, həmin sənəddə bütün əvvəlki danışıqların nəticələri nəzərə alındı. Bu sənədə əsasən QATT Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) çevrilmişdir. ÜTT-nin ali idarəedici orqanı nazirlərin konfransıdır. Bu təşkilat QATT çərçivəsində bağlanmış bütün sazişlərin, o cümlədən Uruqvay raundu razılaşmalarını yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. ÜTT-yə üzv olmaq hər bir iştirakçı ölkə üçün artıq bağlanmış bütün razılaşmaların tam həcmdə yerinə yetirəcəyinin öz üzərinə götürülməsi deməkdir. QATT, daha doğrusu ÜTT öz səlahiyyət dairəsini genişləndirərək dünya iqtisadi əlaqələrinin tənzimlənməsində çox mühüm beynəlxalq orqana çevrilmişdir.

QATT - ÜTT. QATT, indiki ÜTT qlobal tənzimləmə sisteminin üçüncü mühüm təşkilatıdır. Onun öz fəaliyyətində rəhbər tutduğu əsas prinsiplər açıq iqtisadiyyat və sərbəst ticarətdir. İstehsalçılara qarşı ayrı-seçkililiyə qadağan etmiş, ixracatçıların təcavüzkar (dempinq) siyasətinə mane olur, gömrük və qeyri-tarif məhdudlaşmalarının aradan qaldırılmasına çalışır. Belə ki, ticarətin liberallaşdırılması dünyanın iqtisadi potensialından daha səmərəli istifadə olunması üçün şərait yaradır.

QATT-ın yaradılması tarixi dünya müstəmləkəçilik sisteminin dağılması və inkişaf etməkdə olan müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi tarixi ilə eyni vaxta düşür. Dünya iqtisadiyyatının liberallaşdırılması prosesi bu ölkələrdə sürətli və davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi tələblərinə cavab verir. Ona görə üçüncü dünya ölkələri də sərbəst ticarəti müdafiə edirlər. Çünki sərbəst ticarət sənayeləşməni başlıca məqsədlərindən biri hesab edən bu ölkələrə imkan verir ki, onlar texnologiya və yeni texnika idxal etmək üçün Şimal bazarlarına asanlıqla daxil ola bilsinlər. Xammal ixrac edən ölkələr də bu baxımdan

alternativsizdirlər.

Bununla yanaşı dünya dövlətlərinin təcrübəsi göstərir ki, həmin mərhələdə bazar qədr dövlətin rolu da olduqca əhəmiyyətlidir. Bu işə həmin ölkələrin problemlərinə xüsusi münasibət göstərilməsini tələb edir. Bu baxımdan hələ 1957-ci ildə həmin ölkələr üçün məhdudiyətlər qoyulması işində müəyyən istisnalar verilmişdir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin inkişafı prosesinə ÜTT-nin nizamnaməsi məhdudlaşdırıcı təsir göstərir. Mütəxəssislərin rəyinə görə həmin nizamnamə bütün bazar subyektlərinin hüquqlarını, onların kamilliyi dərəcəsindən asılı olmayaraq qlobal rəqabətdə eyni dərəcədə müdafiə etmir. Adaptasiya üçün verilən 8 illik güzəştli müddət işə kifayət deyildir.

ÜTT çərçivəsində qlobal danışıqlar və "oyun qaydalarının" müəyyən edilməsində adətən kasıb ölkələr iştirak etmirlər. Onun fəaliyyəti işə yaradığı gündən investisiya və xidmətlər bazarlarının liberallaşmasına yönəldilmişdir.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələri QATT tərəfindən icazə verilmiş idxalın miqdar məhdudlaşdırmalarını öz nəzarətinə tabe etməyə çalışırlar. Bu məqsədə çatmaq üçün Qərb dövlətləri miqdar məhdudlaşdırmalarını fiskal xarakter daşıyan valyuta problemləri ilə əlaqələndirməyə çalışırlar. Təsadüfi deyildir ki, miqdar məhdudlaşdırmalarının tətbiqi məsələləri müvafiq dövlətlər tərəfindən deyil, BVF ekspertlərinin "texniki tövsiyələri" əsasında həll edilir.

İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin maraqlı olduqları kənd təsərrüfatı, toxuculuq və digər mallar bazarında tarif və qeyri-tarif maneələri yüksək səviyyədə və geniş qalmaqda davam edir.

Dünya iqtisadiyyatının qlobalaşmasının mühüm aspektlərindən biri kənd təsərrüfatı məhsulları ticarəti üzrə dövlətlərarası strategiyanın formalaşmasıdır. Bu formalaşma prosesində müxtəlif qrup ölkələrin mənafeələri toqquşur. Aqrar sektor inkişaf etmiş sənaye ölkələrində tarif sistemi, qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları, idxalın miqdar məhdudlaşdırılması, ixracın müntəzimi məhdudlaşdırmaları və s. vasitələrindən istifadə edilməklə mürəkkəb və səmərəli dövlət tədbirləri sistemi ilə himayə edilir. Həmin himayəçilik tədbirlərinə milli kənd təsərrüfatı istehsalçılara külli miqdarda subsidiyaları da əlavə etmək lazımdır. Bəzi hesablamalara görə inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar istehsalçılara verilən subsidiyalar hər il 140 mlrd. dollara çatır.

Kənd təsərrüfatı subsidiyaları kasıb ölkələr üçün diskriminasiya mahiyyəti almağa başlamışdır. Çünki inkişaf etmiş ölkələrdə aqrar bölməyə həər il verilən subsidiyalar həmin bölmədə istehsal edilən məhsulların

dəyərinin yarısına qədərini təşkil edir. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə qeyri-bərabər rəqabət mühiti yaradır və həmin məhsulların inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatı ölkələrindən ixracı üçün ciddi maneçilik törədir.

Tədqiqat göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ənənəvi olaraq ən çox maraqlı olduqları mallar toxuculuq, paltar, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə ticarət sahəsində ÜTT-nin şərtləri yerinə yetirilməkdən uzaqdır. ÜTT-nin söylərinə baxmayaraq, inkişaf etmiş sənaye ölkələri tərəfindən həmin məhsullara qoyulmuş yüksək tariflərin aşağı salınması mümkün olmamışdır. Bu isə üçüncü dünya ölkələrindən həmin malların ixracının artmasına mane olmuşdur. Qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları da əvvəllər olduğu kimi yüksək səviyyədə qalmaqda davam edir.

Lakin inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin bazara buraxılma probleminə münasibəti belə iqtisadi mexanizmin yaradılması məntiqinə ziddir. ÜTT-nin nizamnaməsinə görə bu təşkilatın qoyduğu şərtlər güclü dövlətlərin birtərəfli qərarları ilə deyil, beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan çoxtərəfli razılaşmalar əsasında qoyulmalıdır. Lakin ÜTT-nin təcrübəsi göstərir ki, bu heç də belə deyildir və həmin qərar çox vaxt kağız üzərində qalır.

Dünya bazarına çıxış üçün geniş imkanlar verən ÜTT-na üzvlük məsələsinin həll edilməsi prosesində Azərbaycanın bu təşkilata daxil olması ilə konkret hansı məsələlərin həll ediləcəyi, ölkənin dünya ticarətində hansı rol oynayacağı və bu zaman hansı güzəştlərə gediləcəyi qəti şəkildə aydınlaşdırılır. Özümüz üçün müəyyənləşdirməliyik ki, gömrük siyasəti necə aparılacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişaf nazirliyinin məlumatlarına əsasən: ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT) üzv olmaq üçün müzakirət etdiyi vaxtdan keçən dövr ərzində üzvlük prosesi üçün zəruri olan bir çox işlər görülmüşdür. İlk növbədə Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olma prosesini sürətləndirmək üçün ölkə qanunvericiliyinin ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə bir sıra qanunverici sənədlərə əlavə və dəyişikliklər olunmuş, Azərbaycanın ÜTT-yə üzv olmasına hazırlıq işləri üzrə Komissiyanın 8 iclası keçirilmiş, quruma üzv olan ölkələrin sualları cavablandırılmışdır. Komissiyanın 2007-ci ilin iyun ayında keçirilmiş sonuncu iclasında ölkə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi planının icra vəziyyəti və bu işin sürətləndirilməsi yolları hərtərəfli müzakirə edilmiş, aidiyyətli dövlət qurumları arasında əlaqələndirmənin gücləndirilməsi və institusional potensialın artırılması məqsədilə Komissiyanın tərkibi təkmilləşdirilmişdir. Azərbaycanın ÜTT-

yə üzvlüyü ilə bağlı danışıqlar həlledici mərhələyə qədəm qoymuşdur. Artıq Azərbaycan Türkiyə ilə ÜTT-yə üzv olmağa dair 2007-ci ildə və xidmətlər üzrə ikitərəfli Protokollu imzalamışdır. Türkiyə ilə yanaşı, Gürcüstan, Moldova, Oman və Birləşmiş Ərəb Əmirliyi ilə ikitərəfli danışıqlar tamamlanmış və protokolların imzalanması razılaşdırılmışdır. Hazırda isə Azərbaycan bir sıra ölkələrlə, o cümlədən Amerika Birləşmiş Ştatları, Avropa İttifaqı, Yaponiya, Kanada, Cənubi Koreya, Çinin Tayvan əyaləti ilə əmtəə və xidmətlərə dair ikitərəfli danışıqlar aparır. Hesab edirik ki, Azərbaycanın ÜTT-yə üzvlüyü ilə bağlı görülən işlər qısa vaxt ərzində ölkəmizin bu quruma üzv olmasını təmin edəcəkdir.

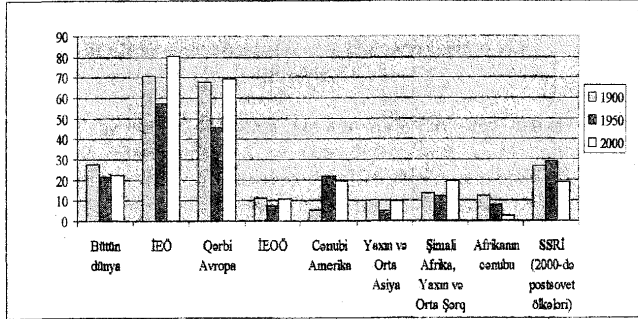
4.6. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə beynəlxalq ticarət siyasəti

Son vaxtlar belə bir fikir tez-tez söylənir ki, dünya təsərrüfatı sistemində xüsusi qrup təşkil edən və 2,5 mlrd. nəfər əhalisi olan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə fərqli beynəlxalq ticarət siyasəti yeridilməlidir. Həmin qrup ölkələrin dünya istehsalında payı 1960-cı ildə 11,9%-dən 1990-cı ildə 19%-ə yüksəlmişdir, ixracın ümumi həcmi isə 1950-1960-cı illərdə 27 mlrd. dollardan 475 mlrd. dollara yüksəlmişdir. Həmin qrup ölkələrdə ümumi xarici ticarət dövriyyəsi 1995-2007-ci illər ərzində 3.435 mlrd. ABŞ dollarından 10.319 mlrd. ABŞ dollarına qədər yüksəlmişdir. Başqa sözlə desək, xarici ticarət dövriyyəsi 3 dəfə, o cümlədən, həmin dövrdə, ixrac isə 3,5 dəfədən çox artmışdır. Bu ölkələrin xarici ticarətinin həcminin sürətlə artması və dünya birliginə daha çox inteqrasiya etməsi baxımından kasıblıq səviyyəsi də azalır. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə adam başına məcmu daxili məhsulun orta ümumi həcmi 1 vahid hesab etsək həmin göstərici inkişaf etmiş ölkələrdə 1950-ci ildə 9,6 vahiddən 1985-ci ildə 11,3 vahidə yüksəlmişdir. Eyni zamanda bu göstərici inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 1950-cı ildə 9,6 vahiddən 1985-cı ildə 11,3 vahidə yüksəlmişdir.

Regionların adambaşına ÜDM-i (ABŞ-ın səviyyəsinə görə faizlə)

	1900	1950	2000
Bütün dünya	27, 8	21, 2	22, 2
Qərbin inkişaf etmiş ölkələr	70, 6	57, 3	80, 5
Qərbi Avropa	67, 9	45, 5	69, 0

İEOÖ	11, 3	7, 2	10, 7
Cənubi Amerika	5, 3	21, 6	19, 3
Yaxın və Orta Asiya (yaxın və Orta Şərqlə daxil deyil)	10, 3	4, 8	9, 9
Şimal Afrika, Yaxın və Orta Şərqlə	13, 4	12, 3	19, 5
Afrikanın cənubu	12, 0	7, 9	2, 6
SSRİ (2000-ci ildə MDB və Baltıqyanı ölkələr)	26, 8	28, 8	19, 1

Şəkil 8. Dünya regionları üzrə adambaşına ÜDM (ABŞ səviyyəsinə görə faizlə)

Bununla yanaşı real həyat göstərir ki, qloballaşmanın bəhrələrinin ilk olaraq güclü dövlətlər tərəfindən mənimsənilməsi nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərq azalmır, əksinə daha da artır. Bu haqda iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər dəlillər və faktlar mövcuddur. Biz burada yalnız bir fakt üzərində dayanmağı məqsədə uyğun hesab edirik: adam başına düşən ÜDM inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 1900-cü ildə ABŞ səviyyəsində 11. 3% təşkil etdiyi halda 2000-ci ildə 10. 7%-ə enmişdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq ticarətdə ənənəvi olaraq xammal istehsalı və satışı ilə əlaqədar olan müqayisəli üstünlüyü dünya təsərrüfatı sisteminin konyuktura dalğalanmalarına daha çox məruz qalır və qeyri-sabitdir. Ona görə də, bəzən "üçüncü dünya" ölkələri adlanan bu ölkələrin beynəlxalq ticarət siyasətində mal satışı qiymətlərinin sabitləşdirilməsi və yüksəldilməsi, bu ölkələrin sənaye məhsulları

ixracına qoyulan ticarət sədlərinin qaldırılması və yeni iqtisadi qaydalar yaradılması uğrunda mübarizə genişlənir. Onlar sənaye ölkələrindən idxal olunan bir çox malların istehsalını ölkə daxilində təşkil edərək əvəz etmə siyasəti yeridirlər, ixracın inkişafını geniş təşviq edirlər.

İdxalı əvəz etmə siyasəti (İƏS) - məlumdur ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi müstəqilliyin əsası ölkədə milli sənayenin hər vasitəsilə inkişaf etdirilməsidir. Bu ölkələrdə milli iqtisadiyyatın inkişafının və sənayeləşmənin mühüm istiqamətlərindən biri qiymətləri qeyri-sabit olan xam mal ixracının azaldılması, aqrar bölmə və dəg-mədən sənayesi hesabına məaledici sənayenin sürətli inkişafının təmin edilməsi üzrə uzunmüddətli dövlət siyasətinin həyata keçirilməsidir.

Hələ 30-cu illərin böyük iqtisadi böhranı zamanı xammal qiymətlərinin sürətlə aşağı düşdüyü zaman bir çox ölkələr (məs., Argentina və Avstraliya) sənaye malları idxalının azaldılması hesabına sənayeləşməni inkişaf etdirməyə başladılar. Müstəqillik əldə etmiş ölkələrdə İƏS 50-60-cı illərdə daha geniş yayılmışdı. 70-80-cı illərdə bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici ticarəti və xüsusən ixracı genişləndirmək kursunu əsas götürmüş olsalar da İƏS yenə də geniş yayılmışdır.

İƏS-nin zəruriliyini sübut etmək üçün adətən aşağıdakı arqumentlər gətirilir:

1. İƏS-i vasitəsilə sənayeləşmənin sürətləndirilməsi iqtisadi inkişaf və kəskin sosial problemlərin həlli üçün əlavə səmərə verir;
2. Aparılmış çoxlu tədqiqatlar göstərir ki, idxalın daxili istehsal ilə əvəz olunması, xüsusən geniş iqtisadi potensiala malik olan ölkələrdə, ixracatın genişləndirilməsinə nisbətən daha faydalıdır və ölkənin ticarət şərtlərini öz xeyrinə dəyişdirir. Böyük iqtisadi potensiala malik olan "üçüncü dünya" ölkələri bu və ya digər əmtəə və əmtəə qrupu ixracatını sürətlə genişləndirdikdə həmin malları idxal edən ölkələr tərəfindən himayəçilik tədbirləri qəbul edilməsi ehtimalı vardır. halbuki birinci ölkələr daxili istehsal təşkil etməklə məhsulu xarici bazarı çıxartmadan ölkə miqyasında xeyli qənaət əldə edə bilərlər;
3. İdxal yerli istehsal ilə əvəz olunduqda adətən ucuz və asan əldə olunan informasiyadan istifadə olunur. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr bu və ya digər əmtəə üzrə dünya konyukturunu əsaslı öyrənmək və minlərlə növ maldan hansının xarici bazarda yaxşı satıldığını bilmək işində adətən çətinlik çəkirlər. Halbuki həmin ölkələr hansı mallara daxili tələbatın yüksək olduğunu yaxşı bilirlər. Onu da bilmək lazımdır ki, İƏS yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrdə deyil, inkişaf etmiş sənaye

ölkələrində də (məs. ABŞ və Yaponiyada) bu və ya digər dərəcədə istifadə olunmuşdur.

Lakin, bir çox tədqiqatlarda İƏS-nin bir çox nöqsanları da göstərilir. Məsələn, qeyd olunur ki, bir çox ölkələrin (məs., Argentina, Çili, Kolumbiya, Misir, Cənubi Koreya, Türkiyə və s.) iqtisadi təcrübəsində yerli sənayenin inkişafı üçün idxalata yüksək ticarət sədlərinin qoyulması müəyyən iqtisadi itkilərə səbəb olmuşdur. İƏS siyasəti uzun müddət və birtərəfli qaydada həyata keçirildikdə bu itkilər daha çox özünü göstərmişdir. Çünki, yüksək himayəçilik sədləri ilə əzafi qorunan yerli firmaların istehsalın məhsuldarlığının artırılmasında marağı olmur.

İxracın təşviq olunması siyasəti - ölkənin başlıca valyuta gəlir mənbəyi olan ixracın təşviq olunması siyasəti müasir dünyada dövlətlərin xarici iqtisadi siyasətinin aparıcı istiqamətlərindəndir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu siyasət xüsusən böyük əhəmiyyətə malikdir və ixrac yönlü (exhft-dias) xarici ticarət siyasəti adlanır. İxrac yönlü xarici ticarət siyasəti ixrac üçün məhsul istehsalı və hazır məhsulların ixracına şərait yaradılması məqsədilə dövlətlərin həyata keçirdiyi təşviqedicilə tədbirlər sisteminin məcmusuna deyilir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yeridilən iqtisadi siyasətin əsas məqsədi iqtisadi inkişafı sürətləndirmək və sürətli inkişafı təmin etməkdir. Bunun üçün həmin ölkələrdə, bir qayda olaraq olaraq tərəflər və miqdar məhdudlaşdırmaları ilə gənc sənaye sahələri xarici rəqabətdən qorumaqla inkişaf etdirilir, növbəti mərhələdə isə "xaricə açıq" (outward looking) siyasət yeridilir və əsas diqqət ixracın inkişafına yönəldilir. Lakin, daxilə yüksək istehsal xərcləri ilə hazırlanan məhsulların dünya bazarlarında satılması zamanı bu ölkələr ciddi çətinliklərlə üzləşirlər. Ona görə də onlar ixracla məşğul olan firmalara ciddi yardım etməli olurlar.

İxracın təşviq tədbirlərinin növləri - ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif şəkildə özünü göstərən bu tədbirləri dörd əsas qrupa bölmək olar:

1. İxracə mükafat sistemi - Bu sistemin əsasını ixrac malı istehsal edən firmalara və ixracatçılara dövlət tərəfindən birbaşa maliyyə yardımları verilməsi təşkil edir. Bu siyasət adətən, idxal gömrük tarifləri və digər vasitələrlə məhdudlaşdırıldığı hallarda tətbiq edilir.

2. İxracatda vergi güzəştləri - İxracat üçün istehsal olunan malların bəzilərinin istehsalında istehsal amili kimi idxalat malı istifadə olunur. Ölkədə tətbiq olunan gömrük vergisi həmin istehsal malının qiymətini yüksəldir. Eyni vəziyyət daxili vergilər ağır olduqda da özünü göstərir. Ona görə də ixracatçılar, qiymət baxımından dünya bazarında rəqabət apara bilmələri üçün, bu ağır təsirlərdən azad olunmalıdırlar. Bunun

üçün isə dövlətlər ixracatçılar üçün vergidən tam azad olunma, verginin aşağı faiz dərəcəsi ilə ödənilməsi, istehsal prosesində ödənilmiş daxili vergilərin mal ixrac olunarkən geri qaytarılması kimi tədbirlər həyata keçirirlər.

3. İstehsal amilləri sahəsində təşviqedicilə tədbirlər - Bu növ tədbirləri 3 əsas qrupa bölmək mümkündür. Birinci qrupa kapital qoyuluşları, müəssisələrin kapitalı və ixracat üçün verilən kreditlərlə əlaqədar olan tədbirlər daxildir. Burada məqsəd, hər hansı bir sahədə ixracatçı maliyyə çətinliyinə məruz qaldığı halda ona yardım etməkdir. İxracatçı üçün ucuz kreditin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu krediti o, kapital qoyuluşu, müəssisə kapitalının artırılması və satış xərçələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədinə yönəldir. İkinci qrup tədbirlər ixracatın sığorta olunması ilə əlaqədardır. Bu zaman ixracatçı üçün verilən kreditin zəmanət və ya sığortalanması məsələsi ortaya çıxır ki, bu məqsədlə də dövlət ixracatçılara yardım edir. Üçüncü qrup təşviq tədbirlərinə isə ucuz qiymətlə xammal təmini, nəqliyyat xərclərində güzəştlər və kadr hazırlığı sahəsində edilən yardımlar daxildir.

4. Xarici bazarda mal satışına dövlət yardımı - Bu tədbirlərə xarici bazarlar haqqında məlumat toplanması, xaricdə sərgilərin təşkil olunması, ixracatçı kadrların hazırlanması, məhsulun qablaşdırılması tədbirlərinin dövlət təşkilatları tərəfindən ucuz qiymətlərlə təşkil olunması daxildir.

FƏSİL V KAPITAL VƏ MALİYYƏNİN BEYNƏLXALQ HƏRƏKƏTİ

5.1. Kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətinin mahiyyəti və iqtisadi nəticələri

Kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti dedikdə - hər hansı bir ölkədə kapitalın və maliyyə ehtiyatlarının bir hissəsinin müxtəlif formalarda milli təkrar istehsal prosesindən çıxarılaraq, başqa bir ölkədə dövriyyəyə buraxılması başa düşülür.

Dünya təsərrüfatı sisteminin beynəlmillət xarakteri artıqca beynəlxalq kapital hərəkəti sürətlə artır. Azad rəqabət dövründə ölkələr arasında əmtəə hərəkəti ənənəvi olduğu halda, XIX əsrin sonları və XX əsrdə kapital hərəkəti beynəlxalq əlaqələrin daha tipik cəhətinə çevrilmişdir. 1914-cü ildən ikinci dünya müharibəsinin sonlarına qədər xarici kapital qoyuluşları təxminən 1/3 qədər artmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra xarici kapital qoyuluşları hər on ildə, birbaşa investisiyalar isə hər 6-7 ildə iki dəfə artmışdır. Yalnız 1945-1985-ci illərdə sənaye ölkələrinin kapital ixracı 40 dəfədən çox artmışdır. 1983-1989-cu illərdə isə BVF-nə üzv olan ölkələrdə bütün formalarda kapital ixracı 3,5 dəfədən çox artmışdır (299 mlrd. dollardan 1103 mlrd. dollara yüksəlmişdir). İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OZSR) məlumatlarına görə, 1983-cü ildən sonra birbaşa xarici investisiyaların orta illik artım sürəti 34% olmuş və dünya ticarətinin artım sürətindən 5 dəfə yüksək olmuşdur. Xaricdə külli miqdarda əcnəbi kapitalı fəaliyyət göstərir. BMT-nin məlumatına görə, xaricdə toplanmış yalnız birbaşa investisiyalar 1993-cü ildə 2,0 trilyon dollar təşkil etmişdir. 1992-ci ildə xarici kapital iştirak edən müəssisələrdə 5,5 trilyon dollarlıq məhsul və xidmət istehsal edilmişdir. Kapital ixracının artım sürəti həm məcmuu milli məhsulun, həm də əmtəə ixracının artımından yüksəkdir. 2000-ci illər ərzində global valyuta bazarlarında gündəlik əməliyyatların həcmi iki dəfə, istiqraz bazarlarında 5 dəfə, səhm bazarlarında isə 20 dəfə artmışdır. Valyuta mübadiləsinin gündəlik həcmi dünya maliyyə bazarlarında 2005-ci ildə 2.910 mlrd. dollardan 2008-ci ilin sonunda 4.357 mlrd. dollara qədər yüksəlmişdir. Beynəlxalq kapital hərəkəti dünya təsərrüfat əlaqələrinin mühüm amilinə çevrilmişdir. Xarici investisiyaların artması və borc kapitalının beynəlmilləşməsi nəticəsində dövlətlərarası kredit təşkilatları sistemi yaradılmış, nəhəng beynəlxalq pul bazarı formalaşmışdır.

Kapitalın və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti hər şeydən əvvəl ölkələr arasında istehsal xərclərinin, xüsusən əmək haqqının səviyyəsində mövcud olan fərqlə əlaqədardır. Məsələn, ikinci dünya müharibəsindən sonra əmək tutumlu istehsal kütləvi surətdə sənaye ölkələrindən əmək haqqı çox aşağı (bəzən on dəfə) səviyyədə olan inkişaf etməkdə olan ölkələrə köçürülməyə başlamışdır. Kapital hərəkətinə şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri ölkələr arasında təbii sərvətlərin qeyri-bərabər bölünüsüdür. Transmilli şirkətlər yüksək mənfəət əldə etmək üçün ucuz xammal mənbələrini ələ keçirməyə çalışırlar. Kapital və maliyyə hərəkəti ənənəvi olaraq əmtəə hərəkətinə də yol açır və bazarların təmin olunmasına şərait yaradır.

Beynəlxalq kapital hərəkətinin iqtisadi nəticələri:

Kapital qoyulan ölkə üçün - Xarici kapital onu qəbul edən ölkədə kapital yığıcı və istehsal güclərinə bilavasitə təsir edir. Kapital yığıcı problemi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xüsusən böyük əhəmiyyət daşıyır. Xarici kapital qoyulduğu ölkədə həm fəaliyyətə başlarkən gətirdiyi kapital ilə, həm də mənfəətdən yığıma ayırmalarla istehsal güclərini artırır. Xarici kapital özü ilə birlikdə texnologiya və müasir idarəçilik təcrübəsini də gətirir, elmi-tədqiqat işlərini təşkil edir, yerli kadrların hazırlanmasına yardım edir.

Xarici kapitalın gətirdiyi valyuta, idxal olunan malların istehsalını daxildə təşkil etməsi (idxalın əvəz olunması) və ixrac potensialının artırılması üzrə gördüyü işlər onu qəbul edən ölkənin tədiyyə balansı müvazinatının nizamlanması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin, sonralar əldə olunan mənfəətin bir hissəsinin xaricə köçürülməsi tədiyyə balansı müvazinatına mənfəət təsir edir. Ona görə də, kapitalı qəbul edən ölkələr çox vaxt mənfəətin xaricə köçürülməsini məhdudlaşdırırlar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr xarici kapital üzrə yeritdikləri siyasətdə bu kapitalların ixracat yönü istehsala qoyulmasını geniş təşviq edirlər. Çünki, TMS-in xarici bazarlarda bütün dünya miqyasında böyük şəbəkə və təcrübələri vardır.

Xarici kapital iqtisadiyyata dinamik xarakter verir və daxili rəqabəti artırır. Əgər ölkə daxilində hər hansı bir sahədə inhisar varsa, xarici kapitalın daxil olması onu aradan qaldırır, istehsalın artmasına və qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Eyni zamanda xarici kapital qoyuluşları yaratdığı yeni iş yerləri ilə işsizlik probleminin həll olunmasına yardım edir.

Xarici kapital sahəsində dünya dövlətləri müxtəlif siyasət yeridirlər. Onların əksəriyyəti liberal siyasət yeritdiyi halda, bəziləri onların

fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Bu məhdudiyətlər kapitalın qoyulma sahəsi (məsələn, dağ-mədən sənayesi, bank işi, qəzet buraxılması, sərincəşdirici içkilər istehsalında xarici kapital bözən məhdudlaşdırılır və ya qadağan edilir), gətirilən texnologiyanın növü, xarici kapitalın yerli iştiraklarda payı, mənfəəti köçürmə payı, fəaliyyət kimi tələbər aiddir.

Bir çox iqtisadçılar birbaşa xarici kapital qoyan TMS⁻in yaratdıqları müəssisələrin idarə olunmasını öz əllərində saxladıqları üçün ehtiyat edirlər ki, onlar aparıcı iqtisadi sahələri ələ keçirərək bütün iqtisadiyyatı öz nəzarəti altına ala bilərlər. Bunun nəticəsində isə ölkə mustəqil maliyyə, kredit və xarici ticarət siyasəti yeridə bilmək imkanını itirər, siyasi təşkilatlar da xaricilərin təsiri altına düşə bilər.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında inkaredilməz əhəmiyyətə malik olduğu halda, Kanada, Yaponiya və Qərbi Avropa kimi bir sıra inkişaf etmiş ölkələr milli iqtisadi mexanizmə üzərində nəzarət sükənini itirməkdən qorxaraq öz ərazisində xarici investisiyaları məhdudlaşdırmağa çalışırlar. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin mövqeyi ikilidir: Onlar ölkəyə xarici kapital qoyuluşlarının həm artmasından, həm də azalmasından narahatdırlar. Onlar, bir tərəfdən xarici istismarın artmasından qorxurlar, digər tərəfdən isə xarici kapital və texnologiyanın məhdudlaşdırma biləcəyindən ehtiyat edirlər. Ancaq, ümumiyyətlə götürüldükdə dünya təsərrüfat əlaqələrində birbaşa xarici investisiyalar sahəsində liberallaşdırma meylli, məhdudlaşdırma meyllindən qat-qat yüksəkdir. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, 1991-1994-ci illər ərzində milli investisiya qanunlarına edilmiş 373 düzəlişdən 368-i liberallaşma istiqamətində edilmişdir. Həmin illər ərzində xarici investisiyanın qorunması haqqında 900-dən çox ikitərəfli sazişlər bağlanmışdır. Dünya dövletlərinin əksəriyyətində birbaşa xarici investisiyaların təşviq olunması üçün geniş miqyaslı əmtəəyə və digər tədbirlər sistemi həyata keçirilir (50-dən çox təşviq tədbiri mövcuddur).

Kapital qoyan ölkə üçün - Kapital və maliyyə ixracı onu ixrac edən ölkə üçün də müsbət və mənfəi nəticələr doğurur. Mənfəi nəticə öz əksini kapital qoyan ölkənin milli geniş təkrar istehsal prosesindən kapitalın bir hissəsinin çıxarılmasında və onun artım sürətinin zəifləməsində tapır. Kapital ixracı həmçinin bu ölkənin tədiyyə balansının müvazinətində də mənfəi təsir göstərir.

Xarici kapital qoyuluşu investor baxımından daim qeyri-müəyyənlik mənbəyidir. Kapital qoyulan ölkədə iqtisadi və siyasi qeyri-sabitlik artdıqca bu qeyri-müəyyənlik artır. Xarici kapitalın xaricdə milli-

ləşdirilməsi təhlükəsi investor və kapital ixrac edən ölkə üçün daim narahatlıq doğurur. Kapital ixracı kapital ixrac edən ölkədə gəlirlərin, dövlət vergilərinin və işsizliyin səviyyəsinə də mənfəi təsir göstərərək ölkənin iqtisadi problemlərinin həllində müəyyən çətinlik yaradır.

Lakin, xarici kapitaldan ölkəyə köçürülən mənfəətlə müqayisədə bu mənfəi nəticələr o qədər böyük əhəmiyyətə malik deyildir. Bundan başqa kapital qoyan ölkə kapital qoyulan ölkəni öz siyasi təsiri altına da sala bilər. Başqa sözlə kapital qoyan ölkə xarici kapital siyasətini xarici siyasətinin tərkib hissəsi kimi istifadə edə bilər.

5.2. Beynəlxalq kapital hərəkəti nəzəriyyələri

Neoklassik beynəlxalq kapital hərəkəti nəzəriyyəsi klassik beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinə əsaslanır. Onun əsaslarından birini D.Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi təşkil edir. Həmin nəzəriyyəyə əsaslanaraq C.S. Mill XIX əsrdə dünyada ilk dəfə olaraq ölkələr arasında kapital hərəkətinin nəzəri əsaslarını araşdırdı. D. Rikardodan sonra o göstərdi ki, kapital ölkələr arasında mənfəət normasında olan fərqlə əlaqədar olaraq hərəkət edir. O, eyni zamanda göstərdi ki, fərq o qədər yüksək olmalıdır ki, investorum əcnəbi ölkədəki riskini ödəmiş olsun. XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində ingilis iqtisadçıları C.A. Qobson və C.Keyns və M.B.Seyn istehsal amilləri arasındakı nisbət konsepsiyasını beynəlxalq kapital hərəkətinə şamil etdilər. Məsələn, C.Keyns beynəlxalq ticarət və beynəlxalq kapital hərəkətinin alternativ olması haqqında mühüm bir müddəni ortaya atdı. O, göstərdi ki, istehsal amillərinin hərəkəti müəyyən şərtlər daxilində beynəlxalq ticarəti əvəz edə bilər. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin neoklassik nəzəriyyəsi, qəti şəkildə,

XX əsrin ilk onilliyində E.Hekşer, B.Ohlin, R.Nurse və K.İverson tərəfindən formalaşdırıldı.

E.Hekşer öz konsepsiyası daxilində və son faydalıq nəzəriyyəsinə əsaslanaraq istehsal amilləri qiymətlərində beynəlxalq tarazlığa doğru meyl haqqında tezisi irəli sürdü. Bu meyl həm beynəlxalq ticarət, həm də qiymət və miqdar nisbəti müxtəlif ölkələrdə müxtəlif olan istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti vasitəsilə özünə yol açır.

B.Ohlin özünün beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsinə göstərdi ki, istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti müxtəlif ölkələrdə onlara müxtəlif tələb olması ilə əlaqədardır: onlar məhsuldarlıq həddi aşağı olan ölkələrdən gedir, yüksək olan ölkələrə gəlir. O, hesab edir ki, kapital üçün məhsuldarlıq həddi hər şeydən əvvəl faiz dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Ohlin həmçinin beynəlxalq kapital hərəkətinə təsir edən aşağıdakı əlavə amilləri də qeyd edirdi: gömrük maneləri (əmtəə hərəkətinə mane olur və buna görə də xarici investorları bazara girmək üçün kapital ixrac etməyə məcbur edir), firmaların öz kapital qoyuluşlarının coğrafi diversifikasiyasını artırmağa çalışması, ölkələr arasında siyasi fikir ayrılıqları, xarici investisiyalarda böyük riskin mövcudluğu və s.

R.Nurse beynəlxalq kapital hərəkətinin müxtəlif modellərini yaratdı və belə bir nəticəyə gəldi ki, əmtəə ixracının sürətlə artması ilə yanaşı kapitala tələb də artır və o idxal olunur (və ya əksinə).

K.Iversen beynəlxalq kapital hərəkətinin real və tarazlayıcı (yəni tədiyyə balansını tənzimləyən) olmağa iki yerə bölündüyü tezisini irəli sürdü. O, həmçinin göstərdi ki, kapitalın müxtəlif növləri müxtəlif beynəlxalq hərəkət sürəti qabiliyyətinə malikdir (kəçürmələrin gecikdirilməsi ilə əlaqədar). O, belə bir tezisi də əsaslandırdı ki, kapitalın məhsuldarlıq həddi aşağı olan ölkədən, yüksək olan ölkəyə aparılması hər iki ölkədə istehsal amillərinin daha səmərəli istifadə olunduğunu göstərir.

Beynəlxalq kapital hərəkəti nəzəriyyəsi Keyns və onun davamçıları tərəfindən daha da inkişaf etdirildi. Keyns və neokeyns nəzəriyyələri kapital hərəkəti və tədiyyə balansının vəziyyəti arasında olan əlaqəyə xüsusi diqqət yetirirlər. Keyns özü hesab edirdi ki, kapital hərəkəti ümumiyyətlə müxtəlif ölkələrin tədiyyə balansında tarazlığın pozulması ilə əlaqədar meydana gəlir.

Keynsin görüşlərini inkişaf etdirərək F.Maxlun onlara üç mühüm nəticə əlavə etdi:

1) Əgər ölkədə tədiyyə balansını müsbət qalığa malikdirsə, o zaman kapital ixracı ixracın idxaldan artıqlığını balanslaşdırır və bununla da bu ölkənin mallarının alıcılarına həmin əmtəələrin alınmasını artırmağa imkan verir. Nəticədə, kapital ixrac edən ölkələrin milli gəliri artır;

2) Əgər ölkədə milli investisiya az, yığım meyləli isə yüksəkdirsə, bu zaman kapital ixracının bu səbəblə artması işgüzar aktivliyi yaxşılaşdırır və müvafiq olaraq milli gəliri çoxaldır;

3) Kapital idxalını idxal edən ölkədə daxili iqtisadi vəziyyətə təsiri kapitalın hansı formada idxal olunmasından asılıdır: birbaşa investisiyalar maşın və texnika gətirilməsi ilə əlaqədar olduğu üçün daha əlverişli olsa da, portfel investisiyalar da qiymətli kağızlar bazarında aktivliyi artırır.

R.F.Xarrod özünün "iqtisadi dinamika" modelində göstərdi ki, kapital bol olan ölkədə iqtisadi artım sürəti nə qədər aşağıdırsa bu ölkədən

kapital ixracı meyləli bir o qədər yüksəkdir. E.Dollar ticarət balansını və məşğulluq problemlərini araşdırarkən göstərdirdi ki, kapital ixracı həmin ölkənin xaricdəki kapitalından gələn gəlirin artım sürəti ilə yerli investisiyaların artım sürəti arasındakı nisbətdən asılıdır. Əgər ölkədə investisiyalar investisiya gəlirlərinə nisbətən sürətlə artırsa, bu zaman ticarət balansını müsbət qalığa malikdir; əgər yerli vəsait qoyuluşları investisiya gəlirlərindən aşağı sürətlə artırsa, bu zaman ticarət balansını passiv olacaqdır.

Neokeyns nəzəriyyələri inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən Afrika, Asiya və Latın Amerikası ölkələrinə edilən yardımların da nəzəri əsasını təşkil edir. Bu nəzəriyyəyə görə üçüncü dünya ölkələrinə kapital ixracı işgüzar fəallığı həm kapital ixrac, həm də idxal edən ölkələrdə artırır. Lakin, belə kapital ixracına yüksək risk dərəcəsi və bu ölkələrdəki siyasi meyllər mane olduğu üçün Qərbi dövlətləri bu növ kapital ixracını təşviq etməyə (hər şeydən əvvəl dövlətin payını arturmaqla) məcburdurlar.

Birbaşa investisiyalar haqqında nəzəriyyə S.Haymer, C. P.Kindleberg, R.E.Keyns, Stefan P. Maqı, Q.C.Conson, R. Lakrua tərəfindən yaradılıb inkişaf etdirilmişdir.

Birbaşa investisiya nəzəriyyələri bu investisiyaların yüksək rentabelli olması səbəblərini araşdırmaq baxımından maraqlıdır. Həqiqətən belə bir sual meydana çıxır: ədalətli rəqabət şəraitində öz risklərini minimuma endirməyə çalışan firmalar xarici müəssisələrə geniş miqyasda kapital qoyaraq, onu özünün tam nəzarətinə tabe edir və bütün riski öz boynuna götürür. Məlum olduğu kimi rəqabət edən firmalarda təsadüfi amillər kompleks müxtəlif ölkələrdə müxtəlifdir. Riski minimuma endirməyə çalışan investor öz aktivlərini mümkün qədər çox diversifikasiya (çoxşaxəli) edəçəkdir ki, onları ayrı-ayrı təhlükələrdən qorusun. Kapitalın böyük bir hissəsinin hər hansı investisiya səbəbinə bağlamaq isə təhlükəli hesab edilir. Beləliklə, investorun riskini minimuma endirməyin bir yolu da kapitalın diversifikasiyasının təmin olunmasıdır.

Birbaşa xarici investisiyaların mənfəətlilik dərəcəsinə təsir edən amillər araşdırılarkən sadə rəqabət mexanizminin ruhuna zidd olan firmanın üstünlüyü (firm-specific advantages) anlayışını nəzərə almaq lazımdır. Belə bir təbii sual meydana çıxır: xarici investor nə üçün yerli sahibkarlar ilə onların öz bazarında rəqabətə girir? Çünki, bütün məlum şərtlər daxilində yerli şirkətlər milli bazarda xarici investorlara nisbətən "yerli oyun şərtlərini" yaxşı bilirlər. Bundan əlavə "uzaqdan idarə etmə" xarici investor üçün əlavə xərc tələb edir, yol və rabitə xərcləri artır, ən

başlıcası isə bir-birini başa düşməmək təhlükəsi böyükdür. Bir çox "genetik" üstünlüklərə malik olan yerli firmaları ötür keçmək üçün xarici firmanın yerli rəqib üçün ölçətməz olan hər hansı bir mühüm üstünlüyü olmalıdır. Adətən belə üstünlük texnologiya və patentə malik olma ilə əlaqədardır. Bir qayda olaraq buraya astronomik miqdarda kapital mənbələrinə azad çıxış yolu olması da əlavə edilir (aydındır ki, yerli firmaların belə imkanları yoxdur). Xarici firma özünün yüksək beynəlxalq statusuna uyğun olaraq bir çox xarici ölkə bazarlarına asanlıqla girə bilər. Firma kapitalın investisiyasını və istehsal əməliyyatlarını hər mərhələdə elə koordinasiya edə bilər ki, o sınıxronlaşdırma hesabına istehsal xərclərinə küllü miqdarda qənaət etmiş olsun. Firma kamill idarəçilik sistemi tətbiq etməklə və reklamı fəal təşkil etməklə də böyük fayda əldə edə bilər. Bu üstünlüklərə malik olan firma xaricdə öz ölkəsində əldə etdiyinə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə çox mənfəət əldə etməlidir. Onların mənfəəti yerli firmaların mənfəətdən də qat-qat çox olmalıdır. Əlls halda beynəlxalq kapital bazarı adı kapitalların bir ölkədən başqasına hər hansı bir mənfəət üçün adi köçürmələrdən ibarət olardı.

Beləliklə deyilənlərdən beçə bir nəticə çıxır ki, birbaşa xarici investisiyalarda rəqabət şərtləri deyil, firmaların xüsusi üstünlükləri əsas rol oynayır. Bu isə tədqiqatçıları birbaşa investisiyalar ilə bazar üzərində nəzarət arasında əlaqə olduğunu qəbul etməyə məcbur etmişdir. Bu sahədə iki görüş var:

1. S.Haymerin görüşü - S.Haymerin 1976-cı ildə yazmış olduğu tədqiqat işində firmanın xüsusi üstünlükləri amilinə birbaşa xarici investisiyalar nəzəriyyəsini klassik qeyri-kamil rəqabət (ayrı-ayrı bazarlarda) modelinə birləşdirmək üçün bir vasitə kimi baxılmışdır. S.Haymer hesab edir ki, xarici investor hər hansı bir bazarda fəaliyyət göstərən inhisardır. Xarici investisiyalar rəqabəti boğmaq və bazar üzərində nəzarəti ələ keçirmək üçün qoyulur. Həqiqətən müxtəlif bazarlarda bu cür hallar özünü göstərir. Məsələn hər hansı bir firma öz rəqibindən qorxaraq xaricdə filialını açır. Çünki, ola bilsin ki, belə bir filial rəqibi açsın. Belə investisiyalara "müdafə investisiyası" deyilir.

2. Mənim səmə nəzəriyyəsini Stefan P.Maqi 1984-cü ildə əsaslandırılmışdır. S.Haymerin görüşünün əksinə olaraq firmanın kapital qoymağa məcbur edən əsas üstünlükləri bazarda onun məhsulu sahəsində azad rəqabət üçün o qədər də böyük təhlükə təşkil etmir. Əksinə, bu üstünlüklər firmaya, yalnız istehsal amilləri sahəsində inhisar hüququ verir. Söhbət şirkətdə menecmentin yüksək səviyyəsindən, istehsalçıların zövqü və tələbi haqqında kamill informasiya sistemindən,

kəşflər üzrə patentlərdən, gizli rəqiblərdən, ticarətin xüsusi qaydalarından kədir. Bu üstünlüklər isə heç də həmişə bazar üzərində nəzarəti ələ keçirməyə imkan vermir.

Firmanın xüsusi üstünlükləri onu daxili bazarda necə yeni istehsal güclərini yaratmağa vadar edirsə, eləcə də xarici birbaşa investisiyalar qoymağa həvələndirir. Firmanın birbaşa xarici investisiyaların iqtisadi əsaslandırılması milli sərhədlərdən kənar qərar qəbul edilmə sahəsinin genişləndirilməsi və mənfəətin artırılması ilə əlaqədardır. Firma öz üstünlüklərinin doğurduğu potensial faydaları mənim səmə üçün çox vaxt çalışır ki, nəzarəti və mülkiyyəti öz əlində saxlasın. Əgər mülkiyyəti və nəzarəti kiminlə isə bölüşdürməli olursa, o öz üstünlüklərini itirə bilər. Məsələn, əgər istehsalatda fəhlələrin firmanın təcrübəsinə uyğun olaraq daqiq təşkil və idarə edilməsi tələb olunduğu halda, nəzarətin başqa şirkətlə bölüşdürülməsi məhsulun keyfiyyətini və istehsalın səmərəliliyini aşağı sala bilər. Firma əgər öz sirlərini xarici partnyor üçün azad yol açarsa bu sirlər rəqabət mübarizəsində onun özünün əleyhinə məharətlə istifadə edilə bilər.

Mənim səmə nəzəriyyəsi S. Haymerin görüşündən fərqli olaraq birbaşa investisiyaların perspektivini müəyyən etməyə yardım edir. Firmaların işi mürəkkəb və qiymətli biliklərdən asılı olduğu yüksək texnologiyaya tətbiq olunan sahələrdə birbaşa xarici investisiyaların üstünlüyü daha aydın görünür. Lakin, söhbət burada ondan gedir ki, xarici ölkələrdə əməliyyatlar genişləndiyi zaman texnoloji üstünlüyün bəhrələrinin firmanın özü tərəfindən mənim səmələcəyinə çətin zəmanət vermək olar.

Mənim səmə nəzəriyyəsi və S.Haymer görüşünün birbaşa investisiyalar üzrə dövlət siyasəti yeridilməsinə verdiyi tövsiyələr də ziddiyət təşkil edir. S.Haymer görüşünə görə dövlətlər inhisar yaranmasından qorxaraq xarici investisiyaları məhdudlaşdırmalıdır. Mənim səmə nəzəriyyəsində isə tamamilə əksinə birbaşa xarici investisiyalar hərtərəfli təşviq olunmalıdır.

İqtisadi nəzəriyyə xüsusən XX əsrin ikinci yarısında sürətlə artan transmilli şirkətlərə böyük diqqət ayırır.

TMŞ-in beynəlxalq fəaliyyətə başlamaları çox vaxt müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi ilə izah edilir. Bu şirkətlər öz səmərəcəmində olan istehsal amillərindən, yeni texnologiyadan, yeni məhsul növlərindən və idarəçilik sahəsində topladıqları təcrübədən daha səmərəli istifadə etmək üçün beynəlxalq miqyasda öz fəaliyyətini genişləndirirlər. TMŞ-in fəaliyyəti istər beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi, istərsə də transmilli şirkətlər haqqındakı nəzəriyyə baxımından nəzərdən keçirilərkən aydın

olur ki, beynəlxalq miqyasda işin genişləndirilməsində məqsəd məlum bir malın istehsalının maya dəyəri az olan ölkədə təşkil olunmasıdır. Transmilli şirkət haqqında iqtisadi görüşlər ilə beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, birinci istehsal amillərinin, ikinci isə əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq hərəkətini təhlil edir.

Beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi TMS-in birbaşa investisiya qoyma zərurətini həm mənbə, həm də bu şirkətlərin kapital qoyduqları ölkələrin faydaları baxımından araşdırır, TMS özündən asılı olan şirkətlər vasitəsilə çox qazanırlarsa bütün tərəflər iqtisadi fayda əldə edirlər. Bu yol ilə dünya miqyasında iqtisadi mənbələr az məhsuldar yerlərdən çox məhsuldar yerlərə axır və daha səmərəli istifadə olunur. Bu baxımdan nəzərdən keçirildikdə transmilli şirkətlər və beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsi eyni təhlil metoduna malikdir. Lakin, bu oxşarlığa baxmayaraq hər iki iqtisadi nəzəriyyə arasında fərqlər də mövcuddur. Beynəlxalq ticarət nəzəriyyəsində malların qiymətləri rəqabət bazarında müəyyən edilən qiymətlərdir. Lakin, TMS-in çoxu vertikal şəkildə yayılır və öz fəaliyyətini ara mallardan hazır məhsul istehsalına doğru təşkil edirlər. Ona görə də mallar ölkələr arasında yalnız firma daxilində satılırlar. Belə vəziyyətdə malların qiymətləri rəqabət bazarlarında deyil, firmanın siyasəti əsasında formalaşır. TMS öz mənfəətlərini maksimuma yüksəltməyə çalışdıqları üçün vergilər yüksək olan ölkələrdə mənfəəti azaltmaq məqsədilə qiymətləri aşağı səviyyədə müəyyən edir.

5.3. Kapitalın beynəlxalq hərəkətinin formaları

Kapital və maliyyə hərəkəti beynəlxalq miqyasda çoxtərəfli (birtərəfli deyil) və çoxşaxəli (müxtəlif forma və üsullarla) şəkildə həyata keçirilir.

Kapitalın və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti ölkələr arasında sənaye texnikası, maşın və qurğuların mübadiləsi anlayışı ilə eyni deyildir. Dünya iqtisadi ədəbiyyatında "kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti" termini əsas etibarilə beynəlxalq kredit və investisiya qoyuluşları üzrə maliyyə axınlarını əks etdirir. Əgər şirkətlər xaricdə texnika və istehsal təyinatlı əmtəələr satın alırsa, bu beynəlxalq ticarət anlayışına daxildir.

Kapital və maliyyənin beynəlxalq axınları adətən özəl və ya dövlət bölmələrinə məxsus olmaqla uzunmüddətli və ya qısamüddətli, birbaşa və ya portfel formalarında həyata keçirilir:

A. Özəl kreditləşdirmə (yaxud mülkiyyət hüququnun satın alınması):

1. Uzunmüddətli investisiya qoyuluşları (istiqrazlar, səhmlər, patent və ya müəlliflik hüququndan istifadə):

a) birbaşa qoyuluşlar - əsas etibarilə investora mülkiyyətində və yaxud nəzarətində olan xaricdəki müəssisələrin kreditləşdirilməsi yaxud səhmlərinin satın alınması;

b) portfel investisiyaları - investora mülkiyyətində və ya nəzarətində olmayan xarici müəssisələrin kreditləşdirilməsi və yaxud səhmlərinin satın alınması.

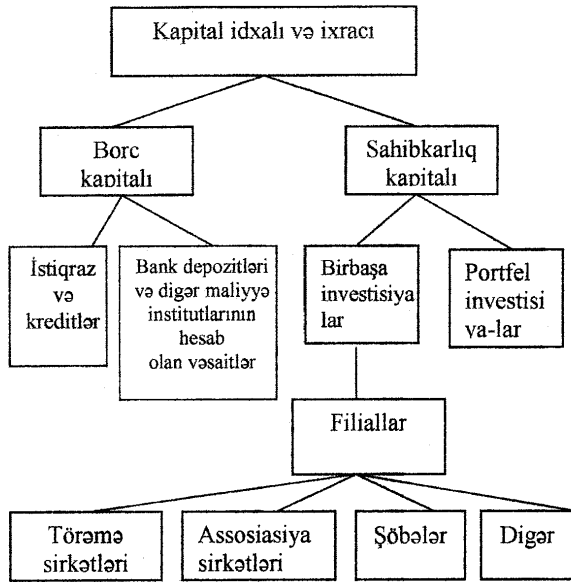
2. Qısamüddətli qoyuluşlar - bir ilə qədər müddətlə veksellərin və s. kreditləşdirilməsi. Bu əsas etibarilə portfel investisiyaları ilə əlaqədardır.

B. Dövlət (rəsmi) kreditləşdirilməsi (əsas etibarilə portfel investisiyaları üzrə mülkiyyət hüququnun satın alınması yaxud uzun və qısamüddətli kreditləşdirmə):

Beynəlxalq kapital hərəkətinin təsnifatında onun sahibkarlıq (məhsuldar) və ya borc formasında aparılmasına xüsusi diqqət verilir. Ölkələr arasında sahibkarlıq və ya məhsuldar formada hərəkət edən kapital xaricdə istehsal (sənaye və kənd təsərrüfatında), ticarət, maliyyə (bank, sığorta şirkətləri və s.), kommunal və digər sahələrdə müxtəlif müəssisələrin inşasına və ya yaradılmasına yönəldilir. Yeni yaradılan müəssisələr adətən kapitalı ixrac edən müəssisələrin xaricdə filialı, yaxud da törəmə müəssisəsi olur. Sahibkarlıq formasında xaricə qoyulan kapitaldan sahibkar dividend və yaxud mənfəət şəklində gəlir əldə edir. Gəlirin səviyyəsi kapitalın qoyulduğu sahədən, nəqliyyat xərclərindən və digər amillərdən asılıdır. Sahibkarlıq formasında kapital qeyri-müəyyən müddətə hərəkət edir. Investisiya şəraiti dəyişdikdə müəssisə və ya onun səhmlərinin satılması yolu ilə kapital geri qaytarıla bilər.

Kapital və maliyyənin borc formasında hərəkəti tarixən sahibkarlıq formasından əvvəl gəlir və uzun müddət ikinciyə nisbətən üstünlük təşkil etmişdir. Borc kapitalının hərəkəti çox vaxt dövlətlərə və iqtisadi rayonlara istiqrazlar və kredit verilməsi şəklində özünü göstərir. İstiqraz və ya kredit verilməsindən kapital sahibi razılaşdırılmış səviyyədə faiz əldə edir.

Şəkil 9. Sahibkarlıq və borc formasında kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti

Sahibkarlıq və borc formasında kapital və maliyyə hərəkəti arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, istiqraz alıcının sərəncamında müəyyən müddət qalır, həmin müddət qurtarıqdan sonra kapital faizlə birlikdə kreditora qaytarılmalıdır. Kapital sahibkarlıq formasında ixrac edildikdə isə mülkiyyət hüququ ixracatçıda qalır. Bu isə sahibkara kapital üzərində nəzarəti təmin edir. Kapitalın iki forması arasındakı fərq həmçinin əldə edilən mənfəətin səviyyəsində də özünü göstərir. Borc kapitalının ixracı zamanı onun sahibi mənfəətin səviyyəsi haqqında narahat olmur, çünki, o əvvəlcədən razılaşdırılmış faizi əldə edir. Sahibkarlıq və borc şəklinə beynəlxalq kapital hərəkətinin əsas formaları şəkil 7-də verilmişdir.

Birbaşa və portfel investisiyalar - Sahibkarlıq kapitalı birbaşa və portfel investisiyalarına bölünür. BVF-nun müəyyən etdiyi kimi, birbaşa investisiyaları portfel investisiyalarından fərqləndirən birinci xarakterik cəhət xaricə kapital qoyuluşunun idarə olunması ilə əlaqədardır. Birbaşa xarici investisiya qoyulduqda xaricdə yaradılan qız şirkəti (filial) ana şirkətin bilavasitə nəzarəti altında olur. Onun rəhbər işçiləri də çox vaxt ana şirkət tərəfindən təyin edilir. Bu sahədə üçüncü fərq isə investorun kimliyi ilə əlaqədardır. Portfel investisiyasını fiziki şəxslər də qoya bilərlər. Birbaşa investisiyalar isə əsas etibarilə TMS-lər tərəfindən qoyulur. Nəhayət dördüncü fərq kapital qoyuluşları məbləğlərinin (əsas qoyuluş və faizlərinin) geri qaytarılması problemi ilə əlaqədardır. Portfel investisiyası zamanı gəlir və amortizasiyaların geri qaytarılması şərtləri əvvəlcədən razılaşdırılır. Bu şərtlər borc alan ölkə baxımından sabit valyuta borcu olaraq iqtisadi konyukturanın təsirinə məruz qala bilmir. Birbaşa qoyuluşlardan isə hər hansı bir gəlir əvvəlcədən mənfəət dərəcəsindən və dövlətlərin bu sahədə qoyduğu məhdudiyyətlərdən asılıdır.

Birinci dünya müharibəsindən əvvəl beynəlxalq kapital axınında əsas yeri portfel qoyuluşları təşkil edirdi. London dünyanın ən böyük maliyyə mərkəzi idi. Müharibədən sonra portfel qoyuluşlarının nisbi rolu azalmağa başladı. London isə öz mövqeyini itirdi.

Əslində mühüm bir hissəsi kapital qoyuluşu anlayışına uyğun gəlməyən portfel investisiyaları şəxs və ya qurumların digər ölkələrdəki kapital qoyuluşlarına aid sənədləri satın alması daxildir. Əksəriyyəti uzun və orta müddətli əməliyyatlardan ibarət olan bu əməliyyatlara bəzən ticarət sənədlərinin satın alınması və ya başqa bankların depozit qoyması kimi qısamüddətli əməliyyatlar da daxil edilir. Burada möhtəkirlik əməliyyatları da istisna olunmur.

Portfel investisiyalarının məqsədi faiz ya da pay gəliri əldə etməkdir. Belə kapital qoyuluşları adətən faiz və mənfəət səviyyəsi aşağı olan ölkələrdən digər ölkələrə axır. Portfel investisiyaları birinci dünya müharibəsinə qədər beynəlxalq kapital hərəkəti üçün əhəmiyyətli yer tuturdu. Sonralar öz əhəmiyyətini tədricən itirdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra bir çox ölkələrdə (xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə) valyuta problemlərinin kəskinləşməsi ilə bu növ investisiyaların rolu yenidən artmışdır.

5.4. Birbaşa xarici investisiyalar

Uzunmüddətli xarakter daşıyan birbaşa investisiyalar beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində getdikcə daha çox müəyyənədiçi rol oynayır. Dünya təsərrüfatında birbaşa xarici kapital qoyuluşlarının orta illik məbləği artıq 200 mlrd. dolları ötüb keçmişdir. Xaricdə yerləşdirilmiş birbaşa xarici investisiyaların ümumi miqdarı və əsas iştirakçıları haqqında aşağıdakı cədvəl müəyyən təsvirə aydadır.

Xaricdə yerləşdirilmiş birbaşa xarici investisiyaların əsas iştirakçıları (2010-cu il)

Cədvəl 5.1.

	Xaricdə yerləşdirilmiş mlrd. dol.	Xaricdən götürülmüş mlrd. dol.	Xaricə investisiya qoyuluşların ÜDM-də payı, %-lə	Birbaşa investisiyaların əsas kapitala qoyulan daxil investisiyalarda payı, %-lə (2006-2009-cu illər üzrə orta göstərici)
ABŞ	2581	209	1	8
Böyük Britaniya	1348	116	4	32
Almaniya	1057	629	3	11
Yaponiya	199,4	132	1	6
Türkiyə	145,6	84,5	1	9
Rusiya	306,8	324	1	12
Braziliya	349,2	328	1	8
Çin	574,3	327	8	5
Cənubi Koreya	119,6	112	6	3
Hindistan	191,1	76,2	5	4

Mənbə: http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_received_FDI

Verilən məlumatlardan aydın olur ki, dünyada əsas investorlar artıq qəti şəkildə müəyyən edilmişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, transmilli şirkətlərin və müvafiq olaraq birbaşa investisiyaların əksəriyyəti ABŞ-a məxsusdur. Avropa ölkələri portfel investisiyalarına üstünlük verirlər. ABŞ firmaları birbaşa investisiyalara daha çox əhəmiyyət verdikləri üçün onlar dünyanın əksər ölkələrində öz idarə strukturlarını yaratmışlar. Avropa firmaları isə portfel kapital qoyuluşları vasitəsilə ABŞ şirkətlərinin pay sənədlərini, istiqraz və digər maliyyə aktivlərini satın alırlar. Bunun nəticəsində ABŞ-dan xaricə birbaşa kapital qoyuluşlarını da, ABŞ-a qoyulan portfel investisiyalarını da ABŞ firmaları idarə

edirlər. Statistik araşdırmalara görə, XXI əsrin ilk illərində birbaşa investisiyaların illik ixracı, orta hesabla, 800 mlrd. dollara bərabərdir.

Məlumatlardan aydın olur ki, birbaşa xarici investisiyaların 3/4-ü sona-yecə inkişaf etmiş ölkələrdə cəmlənmişdir. Lakin, yeni investisiyalar axımında nisbət müəyyən qədər dəyişmişdir: 3/5 və 2/5. ABŞ-a kapital qoyan firmalar yeni texnologiya və nou-xau, habelə marketing sistemlərinə qoşulmağa can atırlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, hal-hazırda ABŞ dünyada ən nəhəng kapital idxalatçısı, Yaponiya və Almaniya isə son bir neçə onillikdə əsas kapital ixracçılarıdır. Hal-hazırda ABŞ və Yaponiya arasında qarşılıqlı kapital axımı (ildə təxminən 80 mlrd.doll.) dünya kapital hərəkətinin 1/3-ni təşkil edir.

Birbaşa investisiyalar vasitəsilə investorlar xaricdə yeni firma (müstəqil və ya yerli tərəfdaş ilə birlikdə) yaradırlar; xaricdə artıq fəaliyyət göstərən firma səhmlərinin bir hissəsini və ya bütövlükdə firmayı satın alırlar. Xaricdəki belə firmalar adətən qohum firmaların xarici filialları (ingiliscə: foregn affiliates) adlanırlar.

Tədiyyə balansı baxımından ölkənin rezidentlərinin mülkiyyətində olan xarici müəssisələrin mülkiyyətinin satın alınması və ya onlara verilən hər hansı bir kreditlər birbaşa xarici investisiya hesab edilir.

Bu filiallar da öz növbəsində şöbələrə, qız və assosiasiya şirkətlərinə bölünürlər. Şöbələr (ink. branch) xaricdə qeydiyyatdan keçsələr də ayrıca balansla malik müstəqil şirkət deyildir və bütönlüklə (100%) qohum firmaya məxsusdur və hüquqi şəxs deyildir. Qız şirkətləri (ink. subsidiary) xaricdə ayrıca balansla malik müstəqil şirkət (yəni hüquqi şəxs) kimi qeydiyyatdan keçirlər, lakin onun fəaliyyəti üzərində nəzarəti qohum şirkəti həyata keçirir (malik olduğu səhm paketinin xüsusi çəkisinə uyğun olaraq tam və ya qismən). Assosiasiya şirkəti (ink. associated company) bəzən qarşılıqlı şirkət (ink. Mixed company) adlanır və qız şirkətindən onunla fərqlənir ki, o qohum firmanın nəzarətində deyil, təsiri altında olur (səhmlərə malik olunma dərəcəsiəndən asılı olaraq).

İki və ya bir neçə firmaların payı əsasında yaradılan birgə şirkətlər də assosiasiya şirkətlərinin bir növü hesab edilir.

İnvestor xaricdəki filialın fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə nəzarət etdiyi üçün birbaşa investisiya qoyuluşları portfel investisiyalarına nisbətən bəzi çətinliklərlə qarşılaşır. Nəzarət altında olan filial çox vaxt qohum şirkətin idarəçilik təcrübəsinə, ticarət sirlərinə, texnologiyasına birbaşa çıxışa malik olur, onun ticarət markasında istifadə etmək hüququna malik olur. Ona görə də, birbaşa kapital qoyuluşu heç də adi

kapital qoyuluşu deyildir. Hətta bəzən ana şirkət öz ticarət markasından, idarəçilik strukturundan və s.-dən istifadə etməklə kapitalı qəbul edən ölkədə geniş maliyyə ehtiyatlarını ələ keçirir. Filial rentabelli olduqda o, öz mənfəətinin investisiyaya qoyulması hesabına getdikcə qüvvətlənir və gəlirinin bir hissəsinə cüzi investisiya qoymuş qohum şirkətinə köçürür.

İnvestorların öz kapitalı ilə birbaşa investisiyalarda iştirak etməsi çox vaxt milliləşdirmə və müsadirə təhlükəsi ilə əlaqədər olur. Bu təhlükənin əsası Rusiya tərəfindən “bolşevik inqilabından” sonra qoyulmuşdur.

Deyənləri yekunlaşdıraraq göstərmək lazımdır ki, xarici kapital qoyuluşları ilə əlaqədar beynəlxalq işgüzar münasibətlərin aşağıdakı formaları özünü göstərir:

1. Tam xarici kapitala məxsus müəssisə yaradılır (a wholly foreign-owned enterprise) - bu zaman biznes tamamilə xarici müəssisəyə məxsus olur. Həmin müəssisə bütün kapitalı və texnologiyanı təmin edir, riski tamamilə öz boynuna götürür və gəlirin hamısını da özü alır (vergilər ödənildikdən sonra);

2. Birkə müəssisələr (a joint venture)- bu zaman xarici və yerli müəssisələr hər hansı konkret biznes aparmaq üçün öz güclərini birləşdirirlər. Nəzarət və qərar qəbul etmə səlahiyyəti və onlara uyğun olaraq risk və mənfəətin bölüşdürülməsi payda iştirak dərəcəsinə uyğun olaraq həyata keçirilir;

3. Xüsusi kontrakt razılaşması (special contractual arrangements) – bu rəyə məhsul bölgüsü, servis kontraktları haqqında razılaşmalar daxildir. Bu zaman qərar qəbulu səlahiyyəti, risk və mənfəətin bölgüsü payda iştirak nisbətindən asılı olmur. Adətən xarici kapital riskin əsas hissəsini və üzərinə götürür, mənfəətin, nəzarət və səlahiyyətin bölgüsü isə dənışıqlarla müəyyən edilir.

4. Texnoloji, idarəçilik və marketinq razılaşmaları (technology, management and marketing agreements) - bu biznes yerli müəssisəyə məxsusdur ki, həmin müəssisə bütün riski öz boynuna götürür və gəliri də özü alır. Xarici müəssisə isə razılaşdırmaya əsasən gəlir alır. Bu növ investisiyalara lisenziya, idarəçilik, marketinq və daimi əsaslarla digər xidmət satışı haqqında razılaşmalar daxildir.

5. İxtisaslaşma və birkə məhsul buraxılışı haqqında subkontraktlar üzrə razılaşmalar (subcontract, co-production and specialization agreements) - xalis kontrakt münasibətləri əsasında xarici və yerli firmalar istehsal və ya marketinq üzrə uzunmüddətli münasibətlər yaradırlar. Bu

kontraktlarda mülkiyyət, nəzarət, risk və mənfəətin bölüşdürülməsi haqqında məsələlərə toxunulmur.

Birbaşa xarici investisiyaların hazırlanma və həyata keçirilmə mexanizmi - Birbaşa kapital qoyuluşlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi layihənin təhlilindən başlanır. Layihənin hazırlanması bir neçə mərhələdən keçir. Bu vacib iş xarici bazarla tanışlıqdan, o cümlədən satış perspektivi olan yerli əmtəə və xidmətlər nomenklaturunun təhlilindən və nomenklatur üzrə xarici bazarın tutumunun öyrənilməsindən başlayır. Bu yol ilə yaradılacaq firma vasitəsilə istehsal olunacaq və satılacaq məhsulların həcmi proqnozlaşdırılır.

Sonra, xaricdən əmtəə və xidmətlərin alınması və ya onların xaricdə satılması üsulları müəyyənləşdirilir, alıcılarla (onlar təsisçi olsalar da) müqavilələr bağlanır. Bunların əsasında əsas və dövrüyyə fondlarına (ofisin yaradılmasına, nəqliyyat və anbar xərcləri, əmək haqqı məsrəfləri, malların alınma və saxlanma xərcləri, gömrük təmizlənməsi, qablaşdırma, sığorta və s. məqsədlərə) kapital qoyuluşunun həcmi müəyyənləşdirilir. Firmanın yaradılması və fəaliyyəti ilə əlaqədar olan yerli və xarici qanunvericilik öyrənilir. Kapital və mənfəətin idxalı və ixracı, gömrük, rəqabət və demping, vergilər, immiqrasiya rejimi, qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları, investisiya iqlimi və s. haqqında qanunvericiliyə xüsusi fikir verilir. Firmanın hansı formada (səhmdar şirkət, birkə müəssisə və s.) yaradılacağı müəyyənləşdirilir, əgər ehtiyac varsa xarici təsisçilər seçilir. Sonra yaradılacaq firmanın iqtisadi səmərəliliyi qiymətləndirilir. Firmanın yaradılmasında (satın alınmasında) yekun mərhələ təsis sənədlərinin (müqavilə, nizamnamə və s.) hazırlanması və qəbulu, xarici dövlətdəki səlahiyyətli orqanlardan icazə alınması, firmanın qeydiyyatdan keçirilməsidir.

Layihənin başlanması və həyata keçirilməsi üzrə qərarın qəbul edilməsində firma investisiya iqliminə olduqca böyük əhəmiyyət verir. Investisiya (bəzən sahibkarlıq) iqlimi dedikdə iqtisadiyyata kapital qoyan xarici iş adamının nöqtəyi nəzərindən ölkədə mövcud olan situasiya nəzərdə tutulur. Bu iqlim aşağıdakı qruplarda birləşdirilməsi mümkün olan çoxsaylı elementlərdən ibarətdir:

1. Ölkədə sosial-iqtisadi situasiya və onun perspektivi;
2. Daxili iqtisadi situasiya və onun inkişaf perspektivi;
3. Xarici iqtisadi fəaliyyət və onun perspektivi.

Hər bir risk amilinin özünün xüsusi çəkisi var və bal sistemi ilə qiymətləndirilir. Ona görə də istər, ayrı-ayrı risk amilləri, istərsə də bütövlükdə investisiya iqlimi miqdarca qiymətləndirilə bilər.

Rismlər başqa şəkildə təsnifləşdirilir. Məsələn, əksər dünya dövlətləri üzrə hər il amerikan firması International Business Companu USA (Publications) tərəfindən dərc olunan yeddi cildlik "Publitical Rick Yearbook" adlı kitabda aşağıdakı risklər qiymətləndirilir; siyasi, maliyyə köçürmələri, ixracat, birbaşa investisiyalar. Burada risklər (risk qrupları) 12 bal sistemi ilə qiymətləndirilir. Amerikan firmaları "Business Environment Rick Intelligence", "International Repopts" və Alman firması "Beri" riskləri 100 bal sistemi ilə qiymətləndirirlər.

Investisiya qoyuluşunda istifadə olunan risk anlayışı - potensial investor tərəfindən qoyulmuş vəsaitin itirilməsi ehtimalıdır. Praktikada "risk amili" termini sadəcə olaraq "risk", ölkədə sosial-siyasi vəziyyət və onun perspektivi isə sosial-siyasi (daxili iqtisadi və xarici iqtisadi) risk adlanır.

Sosial-siyasi risk ölkədə iqtisadi vəziyyətə təsir edə biləcək və xarici kapital itkisinə səbəb ola biləcək sosial-siyasi vəziyyətin dəyişə bilməsi baxımından nə dərəcədə sabit olduğu anlayışına əsaslanır.

Hər bir investor, xüsusən tamamilə yeni mühitə düşən xarici investor üçün riskin qiymətləndirilməsi çox vacibdir. Ona görə də o riski qiymətləndirmə sisteminin bütün üstünlük və nöqsanlarını yaxşı bilməlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, risk amillərinin seçilməsi və onların xüsusi çəkisi hər hansı bir sistemdə tam obyektiv ola bilməz. Ona görə də, riskləri qiymətləndirmək üçün müxtəlif risk sistemlərindən istifadə etmək lazımdır.

Riski dəyərləndirmə sistemi ona yönəldilmişdir ki, potensial investora investisiya layihəsinin yalnız başlanğıc mərhələsinə kömək etsin.

5.5. Transmilli şirkətlər

Çoxsaylı filial və digər strukturlarını məlum bir mərkəzdən idarə edən və eyni vaxtda müxtəlif dünya ölkələrində fəaliyyət göstərən nəhəng şirkətlər transmilli şirkətlər (TMS) adlanır. Xaricdə kapital qoyan əsas firmaya "ana-şirkət" (patent company), xarici ölkədə satın alınan və ya yaradılan şirkətə isə "qız (uşaq) şirkət" (subsidiary) və ya sadəcə olaraq filial, şöbə deyilir. Bunların hamısına birlikdə isə qohum şirkət deyilir.

TMS-in şəbəkələri bütün dünyaya yayılmış istehsalın beynəlmilləşməsində mühüm rol oynayır. Çox böyük kapitala və texnoloji gücə malik

olan bu şirkətlərdə müxtəlif millətlərə mənsub olan milyonlarla fəhlə, texniki heyət və məmurlar çalışır.

TMS-in meydana gəlməsi və geniş yayılması XX əsrin ikinci yarısının mühüm sosial-iqtisadi hadisəsidir.

Onlar ikinci dünya müharibəsindən sonra yaranmağa başlamışlar. Tarixi baxımdan belə şirkətlər əvvəlcə ABŞ - da meydana gəlmiş və sonralar Avropa və Yaponiyaya yayılmışlar. Hal-hazırda isə TMS-lər dünya iqtisadiyyatının inkişafında və eləcə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin formalaşması və inkişafında çox böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Ümumiyyətlə bu şirkətlər dünya iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. Beynəlxalq iqtisadiyyatda iri şirkətlərin meydana gəlməsi təmərküzləşmə proseslərinin başlanması dövrünə təsadüf edir.

Məlumdur ki, kapitalın və istehsalın təmərküzləşməsi prosesi 1860-1870-ci illərdən başlamışdır ki, bu dövrdə də məhsuldar qüvvələrin inkişafı əsasən aşağıdakı istiqamətləri əhatə edirdi:

1. İstehsal prosesinə yeni maşın təbiiqinin artması.
2. Energetika sahəsində daha köklü dəyişikliklərin baş verməsi.
3. İstehsalın texnologiyasında əsaslı dəyişikliklər edilməsi.
4. Sənayenin yeni sahələrinin inkişafı və quruluş dəyişikliyinə genişlənməsi.

İqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərin nəticəsi idi ki, 1870-1900-cü illərdə dünya üzrə sənaye məhsulunun həcmi 3 dəfə, polad əridilməsi isə 56 dəfə artmışdır. Bu proses, yəni sənayenin inkişafı XIX əsrin əvvəllərinə qədər davam etdi və yeni-yeni sənaye sahələri meydana gəldi.

Həmin dövrdə sənaye ilə yanaşı, həm də nəqliyyat və rabitə sahəsində əsaslı yeniliklər özünü göstərirdi. Tramvay, avtomobil, teplovoz, təyyarə, təkmilləşdirilmiş teleqraf aparatları, telefon, və s. kimi yeni sahələr yaranırdı. Beləliklə də, kapitalın və istehsalın mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsi getdikcə genişlənirdi. Tezliklə təmərküzləşmədən yaranan böyük müəssisələr texniki üstünlüklər, ümumi xərclərə qənaət imkanlarının artması, istehsal prosesinin daha yaxşı təşkili, satış sahəsində üstünlüklər, kredit sistemindən istifadə edilməsi imkanlarının artması və s. bir çox üstünlüklər əldə etdilər.

Beləliklə, nəticə etibarilə böyük müəssisələrin artması kiçik müəssisələrin sayının azalmasına səbəb olmuş, ayrı-ayrı sahələrdə səhmdar cəmiyyətlərinin yaranmasına təkan vermişdir. Bütün bu prosesin nəzəri və əməli əhəmiyyətini görə K.Marks göstərmişdir ki, səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması yolu ilə kapitalın təmərküzləşməsi baş verməyə idi, indi dünya dəmiryoluş qala bilirdi. Göründüyü kimi,

təmərküzləşmə, haradasa inhisarçılığa səbəb olurdusa da, bunun nəticəsində meydana gələn iri müəssisələr və səhmdar cəmiyyətləri inkişafa təkan verən səbəb kimi qiymətləndirilirdi.

Bütün qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, dünya iqtisadiyyatında inhisarlar təə həmişə olmayıb uzun bir dövrün məhsuludur. Kapitalın və istehsalın təmərküzləşdirilməsinin nəticəsi kimi yaranan bu inhisar birlikləri eyni zamanda dünya iqtisadiyyatının beynəlmiləl xarakterinin artmasına güclü təsir edirlər. Bununla yanaşı həmin birliklər beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin inkişafının da əsas amilinə çevrilmişlər. Deməli iri inhisar birlikləri ölkə daxilində fəaliyyət göstərməklə yanaşı dövlət çərçivəsindən kənar da öz fəaliyyətlərini genişləndirirlər. Beləliklə, beynəlxalq xarakter kəsb edirlər. Beynəlxalq kompaniyalar dedikdə öz təsərrüfatçılıq fəaliyyətində milli çərçivədən kənar çıxan, istehsal, ticarət, elmi-texnoloji proseslər, xidmət və digər sahələrin beynəlxalq baxımdan kompleks inkişafının formalaşmasını həyata keçirən iri birliklər nəzərdə tutulur.

Ünümüyyətlə, transmilli şirkətlər dedikdə, xarici ölkələrdə aktiv vəsaiti olan milli inhisarlar, çoxmilli şirkətlər dedikdə isə, müxtəlif ölkələrin milli şirkətlərini birləşdirən cəmiyyətlər nəzərdə tutulur. BMT-nin yanaşmasına görə, 1 mlrd. dollardan artıq illik dövriyyəsi olan və ən azı 6 ölkədə filialları olan müəssisələri, transmilli şirkət hesab etmək olar. Təbii ki, bu tərif mütləq və dəyişməz deyildi. Bu yanaşmaya görə, mərcmü istehsalının 98 %-ni kənarə satan İsveçrə firması Nestle dünya lideri hesab edilir. Digər tərəfdən, BMT-nin başqa bir metodologiyasına görə, aktiv vəsaitin quruluşu ilə də beynəlxalq şirkətlər müəyyən edilir. Bu mənada ən çox xarici aktivi olan transmilli şirkət İngilis-Holland transmilli bankı hesab olunur.

2004-cü ilin məlumatlarına görə, dünyada 70 mindən artıq TMSŞ fəaliyyət göstərir. Bunlar ana cəmiyyət adlanırlar. Bu ana cəmiyyətlərin 900 mindən artıq filiali mövcuddur ki, onların da əksəriyyəti xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Onlardan 270 min filial inkişaf etmiş ölkələrə, 490 min filial inkişaf etməkdə olan ölkələrə, 170 min filial isə keçid iqtisadiyyatı ölkələrinə məxsusdurlar.

TMSŞ-rin fəaliyyət dairəsi yalnız onların sayının çoxalması hesabına deyil, mövcud şirkətlərin iqtisadi gücünün artması hesabına da genişlənir. Əvvəllər əsasən əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq TMSŞ-lər müasir şəraitdə paralel olaraq beynəlxalq səviyyədə istehsal yarada bilmişlər. Bu beynəlxalq istehsala müvafiq olan beynəlxalq xidmətlər və maliyyə dairəsi yaradılmışdır. Buradan da

lokal beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdən daha qlobal iqtisadi münasibətlərə keçid baş vermişdir.

Bütünlüklə hazırda TMSŞ-ların 58%-i istehsal, 39%-i xidmət sahələrinin, 3%-i isə hasilat sənayesi və kənd təsərrüfatı ilə məşğuldurlar. Coğrafi baxımdan isə ən böyük TMSŞ-ların 90 %-ə qədər ABŞ, Qərbi avropa və Yaponiyanın payına düşür. Dünya üzrə iri TMSŞ-lərin bəzi göstəriciləri aşağıda verilmişdir ki, bu da TMSŞ-lərin dünyanın iqtisadi inkişafında əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir:

Dünyanın iri TRŞ-nə aid bəzi göstəricilər (2010-ci il)

Cədvəl 5.2.

TMSŞ-nin adı	Fəaliyyət sahəsi	Xarici aktivləri		Xarici əməliyyatlarından mədaxil		Xarici əməliyyatların sayı		Xarici əməliyyatların sayı, ədəd
		mlrd. dollar	Ünümü aktivlərdə payı, %-lə	Mlrd. dol.	Ünümü mədaxildə payı, %-lə	M.ın nəfər	Ünümü sayda payı, %-lə	
General Electric	Elektrotexnika və elektrik avadanlığı	258,9	39,8	54,1	40,3	150	49,1	1068
Vodafone Group	Telekommunikasiya	243,8	92,7	50,0	84,7	47,4	78,3	71
Ford motor Company	Avtomobil sənayesi	173,8	56,9	60,7	36,6	138,6	42,2	524
General Motors	Avtomobil sənayesi	154,4	34,3	51,6	27,6	104,0	35,4	177
British Petroleum Company	Neft hasilatı və emalı	141,5	79,6	192,8	82,7	86,6	83,5	60
Exxonmobil Corporation	Neft hasilatı və emalı	116,8	66,7	166,9	70,0	53,7	60,2	218
Royal Dutch/Shell group	Neft hasilatı və emalı	112,5	66,7	129,8	64,2	100,0	84,0	454

Mənbə: «Общество экономика», 2011, №2, стр.119

XIX-XXI əsirlərdə dünya ölkələri arasında beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin geniş vüsət alması müasir dövrün qanunauyğun bir inkişaf dinamikasına çevrilmişdir. Bu prosesdə TMSŞ-lər həm investor kimi, həm də ticarətçi kimi müasir texnologiyanın yaradılmasında və yayılmasında, beynəlxalq əmək miqyasına maraqla qurulması və s. problemlərin həllində əsas hərəkətverici qüvvədir. TMSŞ-lər işçi qüvvəsi ilə kapitalı birləşdirən bir vasitədir. Belə ki, bu iri şirkətlər ya kapitalın işçi qüvvəsinə doğru hərəkətinə təkan verir və ya əksinə, işçi qüvvəsini kapitalın bol olduğu yerə hərəkətinə təkan verirlər.

Hal-hazırda TMSŞ-lər bir çox hallarda dünya bazarında əmtəə və xidmətlərin dinamikası və quruluşu, rəqabət qabiliyyətliliyini, kapitalın beynəlxalq hərəkəti və texnologiya ötürülməsi vəziyyətini müəyyən

edirlər. Beynəlxalq miqyasda ayrı-ayrı müəssisələr arasındakı iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi ilə istehsalın beynəlmilləşməsində həlledici rol oynayırlar. Çünki dünya üzrə sənaye məhsulunun 50 %-ə qədər, xarici ticarətin isə 60 %-ə qədər TMSŞ-ın payına düşür. TMSŞ-lar, eyni zamanda, yeni ixtirlərə, yeni texnologiyalara, nau-xau ya olan patent və lisenziyaların 80 %-ə qədərinə nəzarət edirlər. Bir çox məhsulların beynəlxalq bazarı əsasən TMSŞ-ın nəzarəti altındadır. Belə ki, buğda, qəhvə, qarğıdalı, meşə materialları, tütün və dəmir filizi məhsulları üzrə dünya bazarının 90 %-i, miss və boksitlər bazarının 80%-i, çay və qalay bazarının 80 %-i, xam neftin, təbii kaucuk və banan bazarının 75 %-i TMSŞ-ın nəzarəti altındadır. Bu gün TMSŞ-ların müəssisələrində 70 mln. nəfərdən artıq işçi çalışır və onlar ildə 1 trl. dollardan artıq məhsul yaradırlar. Bütünlükdə TMSŞ-larla bağlı olaraq 150 mln. nəfər xarici işçi işlə təmin edilir ki, bu da ümumi işçilərin yarısından da azdır. DÜÜM-də TMSŞ-ların xüsusi çəkisi son 30 ildə 17 %-dən 30 %-dək, onların sayı isə son 25 ildə 5 dəfə çoxalmışdır. Hazırda 500 ən böyük TMSŞ cəmi elektronika və kimya sahəsi məhsulunun 80 %-ni, əczaçılığın 95 %-ni, maşınqayırma sahəsi məhsulunun 76 %-ni reallaşdırır. Eyni zamanda bütün xarici investisiyaların 70 %-i 85 ədəd TMSŞ-ın payına düşür. Qeyd olunanların sübutu kimi, bir məsələni qeyd edək ki, araşdırmalardan aydın olur ki, 2000-ci ildə TMSŞ-ların xarici filialları tərəfindən həyata keçirilən əmtəə və xidmət satışının həcmi 14,7 trl. dollara bərabər olmuşdur. 2005-ci ildə isə dünya üzrə xarici ticarətin həcmi 9,7 trl. dollar təşkil etmişdir ki, bu da TMSŞ-ların 2000-ci ildəki səviyyəsindən 5 trl. dollar azdır.

TMSŞ-ların dünya iqtisadiyyatındakı rolundan danışırsaq, onların həyata keçirdiyi kapital ixracı və onun yerləşdirilməsinin faydalılığı məsələləri ön plana çəkilir. Qeyd etməliyəm ki, hazırda bütün TMSŞ-lar tərəfindən həyata keçirilən xarici investisiya bütövlükdə və BİM sistemində ticarət nisbətən daha çox əhəmiyyət kəsb edir və BİM formalaşmasında daha güclü təsirə malikdir.

Aydındır ki, xarici ölkələrdə TMSŞ-ların filiallarının sürətlə artması bu şirkətlərin xarici bazarda mövqeyinin daha da möhkəmlənməsi, istehsalın böyük bir qisminin xaricdə yaranması deməkdir. Təbii ki, bütün bunlar TMSŞ-ləri maddi vəsaitlərinin böyük qismini həmin ölkələrə yönəltməyə həvəsləndirir. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, birbaşa investisiyanın xarici ölkələrə daha çox axması dünya iqtisadiyyatının bütövlüyünü, vahidliyini təsdiq edən əsas cəhətlərdən biridir. Bu cəhət

bir daha onu göstərir ki, dünya iqtisadiyyatının formalaşması dünya bazarı mərhələsindən dünya istehsalı mərhələsinə keçmişdir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, dünyada birbaşa xarici investisiyalar da əsasən TMSŞ-lar tərəfindən həyata keçirilir və demək olar ki, dünya üzrə cəmi birbaşa investisiyaların 90 %-nə TMSŞ-lər nəzarət edirlər. Eyni zamanda, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müasir şəraitdə dünya təsərrüfatında və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə cərəyan edən obyektiv iqtisadi proseslərlə bağlı olaraq TMSŞ-lar müəyyən cəhətlər kəsb edirlər. Belə ki, onlar çox asanlıqla güclü investisiya və ixtisaslı əmək tələb edən yüksək texnoloji və elmtutumlu sahələrə nüfuz edə bilərlər. Bu isə həmin sahələrdə TMSŞ-ların inhisarlaşma meylini artırır. Son vaxtlar TMSŞ-ların fəaliyyətindəki əsas cəhətlərdən biri də onların çoxsahəli olmağa üstünlük verməsidir. Məsələn, İsveçin Volvo avtomobil konserni ancaq avtomobil buraxmaqla kifayətlənməyərək, öz ölkəsində onun 30-dan çox qız cəmiyyəti (müxtəlif sahələrdə) yaradaraq daha geniş miqyaslı fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı xarici ölkələrdə də onlarla filialı vardır. Onlar gəmi üçün motorlar, təyyarə mühərrikləri, ərzaq məhsulları, hətta pivə istehsalı ilə də məşğul olurlar.

Müasir şəraitdə TMSŞ-ların fəaliyyətində müqavilə münasibətləri ilə əməliyyatlar aparılması və nüfuz dairəsinin genişlənməsi də müşahidə edilir. Bu genişlənmə ayrı-ayrı istiqamətlərdə fərqli olmaqla və aşağıdakı kimidir:

- Lisenziya əsasında ticarətin aparılması - Xarici ticarətdə sərbəst idxal və ixrac üçün dövlət tərəfindən TMSŞ-lara xüsusi icazə verilməsi genişləndirilmişdir ki, nəticədə də 1970-ci illərə nisbətən 1990-cı illərin axırlarına TMSŞ-ların lisenziya əsasında həyata keçirdikləri əməliyyatlar 10 dəfə artmışdır.

- Franşayınq müqaviləsi əsasında nisbətən kiçik firmalar böyük nüfuzlu TMSŞ-ların adı altında alqı-satqı və digər əməliyyatlar həyata keçirilir.

- İdarəçilik və xidmət edilməsi üzrə də xüsusi müqavilələr bağlanması mövcuddur. Burada istehsalı idarəçilik edilməsi, texniki və mühəndis işlərində məsuliyyət daşımaq, kadrların idarə edilməsi, xaricilərin qəbul edilməsi işdən azad edilməsi, yerli işçilərin hazırlanması, texnika və xammal alınması, marketinq və maliyyə sistemi üzrə idarəçilik və s. kimi problemlərdə TMSŞ-lər hər hansı bir digər sahəyə köməklik edirlər.

- TMSŞ-lər bir çox hallarda hər hansı bir obyektin inşa edilməsini öz üzərinə götürür və şərtləndirilmiş vaxtda hazır şəkildə qarşı tərəfə təhvil verirlər.

- Beynəlxalq bazarın ələ keçirilməsində həyata keçirilən ən yeni formalardan biri də xaricdə xüsusi investisiya kompaniyaları yaratmaqdan ibarətdir. TMSŞ-lar investisiya kompaniyaları vasitəsi ilə öz qız cəmiyyətlərini və tərəfdaşlarını maliyyələşdirir. Məhz bu cür yanaşma ilə beynəlxalq kompaniyalar Afrikada Pepsi-Kola və Koka-kola satışını həyata keçirirlər.

- TMSŞ-lar beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında özlərinin firmadaxili beynəlxalq istehsalını yaratmışlar ki, bu da onlara aşağıda göstərilən bir çox üstünlük verir:

1. İstehsalın beynəlxalq ixtisaslaşması ilə ayrı-ayrı ölkələrin müəyyən güzəştlərindən istifadə edirlər.

2. Xarici investorlar üçün nəzərdə tutulan vergilər və investisiya qoyuluşu sahəsindəki güzəştlərdən səmərəli istifadə etmək imkanı artır.

3. Dünya bazarının vəziyyətinə uyğun olaraq öz istehsal proqramını qurmaq və istehsal gücündən səmərəli istifadə etmək imkanı qazanırlar.

4. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə öz nüfuz dairəsini artırmaq üçün qız cəmiyyətlərinin fəaliyyətindən istifadə edirlər. TMSŞ-lar öz xarici filialları vasitəsi ilə dünya ixracını artırırırlar.

5. TMSŞ yerləşən ölkədə mənəvi cəhətdən köhnələn texnologiya və yaxud hər hansı bir məhsulun istifadə dövrünü artırmaq üçün xarici filiallarda həmin məhsulların istehsalı davam etdirilir.

Dünya praktikasında TMSŞ-lər öz fəaliyyətini vertikal, üfqi və nizamsız (con-glomerate) şəkillərdə təşkil edir, bir xətt üzərində mərkəzi və digər ölkələrdə həyata keçirirlər. TMSŞ-nin vertikal yayılması onların xarici ölkələrdə istehsal təyinatlı və ara tələbat malları istehsalını təşkil etməsi ilə əlaqədardır. Belə yayılmaya gəriyə doğru yayılma deyilir. Buna misal neft və kimya istehsalını göstərmək olar. Vertikal yayılma irəliyə doğru da ola bilər. Bu halda xarici ölkələrdə hazır malların istehsalı təşkil olunur. İstehsal və aralıq tələbat əmtəələri isə mərkəzi ölkədən təmin edilir. Buna misal olaraq avtomobil istehsalını göstərmək olar. Lakin, TMSŞ öz fəaliyyətini əsas e'tibarı ilə "gəriyə doğru" təşkil edirlər.

Üfqi yayılma isə, mərkəzi (ana) ölkədə firmanın istehsal etdiyi malın istehsalını eyni şəkildə xarici ölkədə də təşkil etməsidir. Xarici ölkələrdəki firmalar məhsul istehsalı və satışında müstəqildirlər. Belə yayılmada əsas məqsəd xarici ölkələrin tətbiq etdiyi tarif və digər məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən yayınmaqdır. Ona görə də, istehsalın belə təşkilinə bəzən tarif fabrikləri (tarif factories) deyilir.

Konqlomerat (nizamsız) yayılma zamanı TMSŞ öz istehsalları ilə bilavasitə əlaqəsi olmayan sahələrə yayılırlar. TMSŞ-in bütün dünyada

gətdikcə daha çox yayılmasına təsir edən ən başlıca amil mənfəət səviyyəsinə təsir edən amillərdir. Bu amillərə bazar-tələb şərtləri, ticarət məhdudlaşdırılmaları, kapital qoyuluşu iqlimi, ixracatı artırmaq zərurəti və məhsulun maya dəyəri və əmək məhsuldarlığı səviyyəsinə təsir göstərən amillər daxildir. Tələb amili özünü onda göstərir ki, ana firmaların çoxunun öz ölkələrindəki istehsal gücləri ölkədaxili tələbdən artıqdır. Bu halda firma böyümək üçün daxili tələbi əşaraq ixracı artırmalı və qız şirkətlər yaradaraq istehsalı xaricdə təşkil etməlidirlər. Firmalar bazarda öz mövqeylərini qorumağa çalışırlar. Bunun üçün istifadə edilən ənənəvi yollardan biri bazarda özlərinə rəqib vəziyyətdə olan firmalara sahib olunmasıdır. Bu da TMSŞ-lərin çoxalması üçün bir çox yolların istifadə olunur. Bunların ən başlıcası TMSŞ-in əsas xammal mövcud olan ölkələrə daxil olması və orada öz strukturlarını yaratmalarıdır. Məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq üçün TMSŞ işçi qüvvəsi ucuq olan ölkələrdə də geniş yayılırlar. Bu son vaxtlar elektronika sənayə sahələrinin yayılmasında özünü daha aydın göstərir. Burada "ucuz işçi qüvvəsi" anlayışına xüsusi fikir vermək lazımdır. Belə ki, məhsuldarlığı aşağı olan və buna görə də əmək haqqı az olan işçi qüvvəsi ucuz işçi qüvvəsi hesab edilmir. Yalnız, məhsuldarlığı yüksək, lakin əmək haqqı aşağı olan işçi qüvvəsi ucuz işçi qüvvəsi hesab edilir.

TMSŞ-nin şəbəkələrinin genişlənməsi müəyyən mənada həmçinin iqtisadi həyatda vergilərin artmasına reaksiya kimi də qiymətləndirilir. Məlum bir həqiqətdir ki, vergi dərəcələri nə qədər yüksəkdirsə ondan yayınmağa leqal və qeyri-leqal yollarla dana çox cəhd göstərilir. Bu sahədə ən çox istifadə edilən üsullardan biri kapitalın vergi ən aşağı olan ölkədə qoyulmasıdır. Birbaşa investisiyalar bu məsələnin iki yol ilə həll olunmasına imkan verir:

1) TMSŞ vergilər aşağı olan ölkələrdə öz firmalarını yaradırlar;

2) TMSŞ müxtəlif mühasibat kombinasiyalarından istifadə edərək yüksək vergi dərəcəsi olan ölkədə əldə edilmiş mənfəəti vergilər az olan ölkədə əldə edilmiş kimi göstərərək vergidən yayınırlar.

Bir çox ölkələrdə hökumət siyasəti məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasında müəyyən rol oynayaaraq TMSŞ-in ölkəyə daxil olması üçün şərait yaradır. Məsələn, bəzən ölkələrdə işsizliyin azaldılması və məşğulluğun artırılması üçün TMSŞ-lərə vergi güzəştləri edilir, subsidiyalar, yaxud istehsalın təşkilini üçün digər təşviqədi tədbirlər götürülür.

5.6. Beynəlxalq kredit və dünya borc böhranı

Beynəlxalq kreditin mahiyyəti və funksiyaları – Beynəlxalq kredit qaytarılmaq şərtlə valyuta və mal ehiyatlarının verilməsi ilə əlaqədar beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində borc kapitalının hərəkətidir.

Beynəlxalq kredit ilkin kapital yığımlı dövründə meydana gəlmiş və onun mühüm vasitələrindən biri olmuşdur. Onun meydana gəlməsi və inkişafının obyektiv əsasını istehsalın milli sərhədlərdən kənara çıxması, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi, dünya təsərrüfat əlaqələrinin intensivləşməsi və beynəlmillələşməsi, istehsalın ixtisaslaşması və kooperasiyası təşkil edir.

Beynəlxalq kredit kapitalın dövryyəsinin bütün mərhələlərində iştirak edir:

- xarici avadanlıq, xammal və s. Alınmaqla pul kapitalının məhsuldar kapitala çevrilməsində;
- bitməmiş istehsal kreditləşdirilərkən istehsal prosesində;
- dünya bazarlarında malların satılmasında;

Beynəlxalq kredit aşağıdakı əsas funksiyaları yerinə yetirir:

1. Geniş təkrar istehsal prosesinin tələbatını ödəmək üçün borc kapitalını ölkələr arasında yenidən bölüşdürür;

2. Həqiqi pulların (qızıl və gümüş) kredit pulları ilə dəyişdirilməsini təmin edir, habelə nəqdsiz ödəmələri inkişaf etdirməklə və nəqdi valyuta dövryyəsinə beynəlxalq kredit əməliyyatları ilə əvəz etmək yolu ilə beynəlxalq hesablaşmalarda tədaviül xərclərinə qənat edilməsinə kömək edir. Beynəlxalq kredit əsasında beynəlxalq hesablaşmalar üçün kredit vasitələri – veksəl, çek, habelə bank köçürmələri, depozit sertifikatları və s. yarandı;

3) Beynəlxalq kredit kapitalın mərkəzləşməsi və təmərküzləşməsinə yardım edir. Mütəsir mərhələdə beynəlxalq kredit iqtisadiyyatın tənzimlənməsində müəyyən rol oynayır və onun özü də iqtisadi tənzimlənmə obyektidir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Asiya, Afrika və Latın Amerikasını ölkələri üçün iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi bu ölkələrin çox əsirlilik geriliyinin aradan qaldırılması üçün yeganə çıxış yolu hesab edilir. İnkişafın sürətləndirilməsi bütün digər şərtlər daxilində mərcmü ictimai məhsulunun kapital qoyuluşuna ayrılan hissəsinin miqdarından asılıdır. Bu nisbət nə qədər yüksək olsa inkişaf sürəti də bir o qədər yüksək olur. Bu ölkələr kapital qoyuluşunu intensivləşdirmək və onun iqtisadi səmərəliliyini artırmaq yolu ilə (aqrar bölmənin payı yüksək olan) zəif

inkişaf etmiş iqtisadiyyatın strukturunu dəyişməyə və sənaye cəmiyyəti halına gəlməyə çalışırlar. Lakin, daxili yığım səviyyəsinin aşağı olması və kapital çatışmazlığı bu ölkələrin qarşılaşdığı ən ciddi problemdir. Ona görə də, bu ölkələrdə kasıblıq zəncirini qırmağın mühüm bir yolu xarici mənbələrin əldə olunmasıdır.

Klassik təhlilə görə xarici kreditlər inkişaf etməkdə olan ölkələrin kapital çatışmazlığını azaldır, onların inkişaf sürətinə və öz-özünü təmin etmə mərhələsinə çatmasına yardım edir. Xarici borclar daxili mənbələrə əlavə olunaraq kapital qoyuluşu miqdarı və səviyyəsinin artırılmasına səbəb olur. Nəzəriyyəyə görə, yığım səviyyəsi müəyyən həddə qədər yüksəldikdən sonra xarici yardıma ehtiyac qalmadan ölkədə özü-özünü təmin etmə mexanizmi işə düşür. Xarici kredit və yardımlar, yığım səviyyəsinə yüksəltməklə bu ölkələrin digər ən ciddi problemlərindən birinin-valyuta çatışmazlığı probleminin də həll olunmasına yardım edir. Məlum olduğu kimi bu ölkələrdə inkişaf sürəti əhəmiyyətli dərəcədə investisiya mallarının, xüsusən texnika və texnologiyanın idxalı imkanlarından asılıdır ki, bu da valyuta ehtiyacını kəskin olaraq artırır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, xarici kreditlər heç də həmişə kapital yığımlına müsbət təsir göstərmir. Onlar əgər istehlak malları, xüsusən dəbdəbəli mallar idxalına sərf olunarsa istehsal gücünün artırılmasına səbəb ola bilməz. Bu borcların ödənilmə vaxtı çatdıqda isə ölkədə onsuz da gərgin olan valyuta – maliyyə problemlərini daha da gərginləşdirir.

Beynəlxalq kreditin formaları – Beynəlxalq kredit müxtəlif formalarda özünü göstərir və bir neçə əsas əlamətləri üzrə təsnif edilir. Mənbəyinə görə - a) daxili, b) xarici və v) xarici ticarətin qarışıq maliyyələşməsi və kreditləşdirilməsi olmaqla üç yerə bölünür. Onlar bir-biri ilə sıx surətdə qarşılıqlı əlaqədədir və malların ixracatının idxalçıya qədər hərəkətinin bütün mərhələlərinə (istehsalı və ya tədarükündə, yolda və anbarda olduqda, idxalçı tərəfindən istehsalda istifadə olunduqda və istehlakına) xidmət edir.

Borc alınan vəsait hesabına hansı xarici iqtisadi sövdənin həyata keçirilməsindən asılı olaraq öz təyinatına görə aşağıdakı kredit növləri mövcuddur:

- xarici ticarət və xidmətlərlə bilavasitə əlaqədar olan kommersiya kreditləri;
- birbaşa kapital qoyuluşları, investisiya obyektlərinin tikintisi, qiymətli kağızların satın alınması, xarici borcların ödənilməsi, valyuta müdaxiləsi (intervensiyası) daxil olmaqla bütün məqsədlərə istifadə edilən maliyyə kreditləri;

- kapital, əmtəə və xidmət ixracının qarışıq formasına xidmət edən “ara” kreditləri.

Kreditlər öz növlərinə görə ixracatçıların alıcılara verdiyi əmtəə və bankların pul formasında verdiyi valyuta kreditlərinə bölünür.

Beynəlxalq kreditlər verildiyi valyuta növünə görə borc alan və ya kreditör ölkənin valyutası, üçüncü bir ölkənin valyutası, yaxud beynəlxalq hesab vahidi (SDR, Avro və s.) ilə verilən kreditlərə bölünür.

Beynəlxalq kreditlər müddətinə görə: qısamüddətli (1 ilə, bəzən isə 18 aya qədər); uzunmüddətli (5 ildən çox) kreditlərə, təmin olunması baxımından təminatlı və bank kreditlərinə bölünür.

Kreditlərin təminatı üçün adətən mallar, mal bölüşdürücü və digər kommersiya sənədləri, qiymətli kağızlar, veksellər, daşınmayan əmlak və qiymətli şeylər istifadə olunur. Bank krediti borclunun borcu müəyyən müddət ərzində ödəməsi üzrə öhdəliyi əsasında verilir.

Kreditorun (kredit verənin) kim olmasından asılı olaraq beynəlxalq kreditlər 4 qrupa bölünür:

1) firma, bank, bəzən isə vasitəçilər (brokerlər) tərəfindən verilən özəl kreditlər;

2) rəsmi (dövlət) kreditlər;

3) özəl təşkilatların və dövlətin iştirak etdiyi qarışıq kreditlər;

4) beynəlxalq və regional valyuta-kredit və maliyyə təşkilatları tərəfindən verilən kreditlər.

Beynəlxalq kreditlər daim dəyişikliyə məruz qalır. Əsas kreditör əvvəlcə ABŞ idi. Sonralar, 1973-cü ildən sonra isə neft ixrac edən ölkələr də ona qoşuldular. Əsas borc alan ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdir.

80-ci illərin ortalarından etibarən ən iri kapital netto-idxalçısı da ABŞ oldu. Neft ixrac edən ölkələr isə hər il beynəlxalq borc kapitalı bazarında verdikləri qədər kredit alırlar. Yeni böyük kreditör Yaponiyadır. Kanada və Qərbi Avropa dövlətləri nisbətən kiçik rol oynayır.

1930-cu ilə qədər olduğu kimi beynəlxalq kreditin əsas forması özəl və dövlət borc alıcılarına verilən özəl kreditlərdir. Bu kreditlər 1950-1973-cü illərdə geniş yayılmış birbaşa investisiyalari nisbətən sıxışdırmışdır.

Beynəlxalq özəl maliyyə kapital axını – Beynəlxalq maliyyə kapitalı axını dedikdə birbaşa xarici kapital qoşulmaları, özəl maliyyə kapital axını və inkişaf məqsədləri üçün rəsmi beynəlxalq kredit axınları nəzərdə tutulur.

Burada biz əvvəlcə beynəlxalq kreditlə əhəmiyyətli dərəcədə əlaqədar olan beynəlxalq özəl maliyyə kapital axınına nəzərdən keçirəcəyik. Bey-

nəlxalq özəl maliyyə axınının ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri onların kommersiya şərtləri ilə beynəlxalq pul və kapital bazarlarından əldə olunmasıdır. Onlar eyni zamanda xarici kapital sahibi tərəfindən bilavasitə istehsalə qoşulmadığı baxımından birbaşa kapital qoşulmalarından fərqlənir.

Hər an istifadə oluna bilən və müəyyən bir gəlir əvəzində istifadə üçün başqasına verilə bilən fondlara maliyyə mənbələri deyilir. Maliyyə mənbələri iqtisadi ədəbiyyatda “borc verilə bilən fondlar” və ya “kapital fondu” anlayışları ilə eyni mənada işlənilir. Maliyyə mənbələrinin onların sahiblərindən onlara ehtiyac olanlara verilməsi ilə əlaqədar əməliyyatlara maliyyə əməliyyatları deyilir. Bu əməliyyatların həyata keçirilməsində üç tərəf: fond sahibləri, fonda ehtiyacı olanlar və bu fondların ehtiyacı olanlara verilməsini təmin edən maliyyə bazarları iştirak edir. Maliyyə bazarı da iki yerə bölünür: kredit bazarı və kapital bazarı.

Maliyyə fondları ehtiyacı olanlara iki formada verilir: 1. Kredit; 2. Mülkiyyətə şərik olmaq şərtlə.

Fond sahibləri, məlum olduğu kimi verdikləri vəsaitin əvəzində faiz gəliri alırlar. Mülkiyyətə şərik olduqda isə hər hansı pay sənədi (məs. səhm) satın alınır və səhm sahibi müəssisənin əldə etdiyi mənfəətindən pay (dividend) alır,

Kredit bazarı əməliyyatları sərbəst fondların depozitlər (əmanət) şəklində banklar vasitəsilə toplanaraq ehtiyacı olanlara verilməsində özünü göstərən əməliyyatlarda ifadə olunur.

Kapital bazarı əməliyyatları qiymətli kağızlarla (istiqraz və pay sənədləri ilə) olan əməliyyatlardır. İstiqraz borc sənədidir və investora səbit faiz gəliri təmin edir. Əsasən orta və uzun-müddətlidir, ancaq qısa müddətli də ola bilər. Pay sənədləri ilə müəssisə mülkiyyətinə şərik olmaq məqsədi güdür və öz sahibinə müəssisə gəlirindən müəyyən gəlir (dividend) təmin edir.

Bir sözlə, müəssisə və ya təşkilatlar maliyyə bazarına pay sənədləri (səhm) buraxaraq vəsait cəlb edirlər. Sərbəst fonda malik olanlar da bu sənədləri satın alırlar. Nəticədə bu fondlar borc kapitalı bazarında alqı-satqı obyektinə çevrilir və bir neçə dəfə dövr edə (almub-satıla) bilirlər.

Borc kapitalı bazarında göstərilən əməliyyatlarla məşğul olan çoxsaylı maliyyə təşkilatları-kommersiya bankları, kapital qoyuluşu bankları, sığorta şirkətləri, yığım və kredit kassaları və s. meydana gəlib fəaliyyət göstərirlər.

Təşkil olunmuş borc kapitalı bazarının və maneəsiz işləyən maliyyə müəssisələrinin mövcud olması iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə olduqca ciddi təsir edir.

Maliyyə əməliyyatları iki qrupa bölünür: daxili və beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarına. Maliyyə əməliyyatının hər iki iştirakçısı eyni ölkəyə məxsus olduqda belə əməliyyatlara daxili (milli) əməliyyatlar deyilir. Hər hansı bir ölkə sakininin digər ölkə sakininə maliyyə fondu verməsi isə beynəlxalq maliyyə əməliyyatı və ya beynəlxalq kredit və ya kapital əməliyyatı adlanır.

İstər beynəlxalq, istərsə də daxili maliyyə əməliyyatlarını eyni səbəblər doğurur. Yeni hər iki halda sərbəst fond sahibləri müəyyən riskə gedərək bu fondlardan yüksək gəlir əldə etməyə çalışırlar. Bu zaman, tamamilə aydındır ki, kapitalın beynəlxalq bazara çıxarılması daha çox risk tələb etdiyi üçün kapital sahibləri beynəlxalq bazardan daxili bazara nisbətən daha çox gəlir gözləyirlər. Bu gəliri əldə etmək üçün sərbəst kapital sahibləri öz kapitalı ilə xarici bir bankda müddətli depozit hesabı açmalı və ya beynəlxalq borc kapitalı bazarından istiqraz və ya pay sənədi satın almalıdırlar. Belə bir əməliyyata onları vadar edən digər bir səbəb riski minimuma endirmək üçün kapital qoyuluşu partfelini çox çeşidli etməkdir. Kapitalın xaricə çıxarılmasına səbəb olan amillərdən biri də bəzən ölkə daxilində qiymətli kağızlar üzərində yüksək vergi qoyulmasıdır. Bir çox ölkələr həmin ehtiyatları cəlb etmək üçün qiymətli kağızları vergidən tamamilə azad edirlər və onlar üçün sığınacaq rolu oynayırırlar (məsələn, İsveçrə, Lüksemburq, Bahama adaları və Kanada).

Ölkələr arasında maliyyə kapitalı axınının təmin olunması üçün əsas şərt dövlət tərəfindən bu əməliyyatların məhdudlaşdırılmamasıdır (valyuta nəzarətinin götürülməsi və s.)

Amma, hal-hazırda beynəlxalq kapital axınları xarici ticarət əməliyyatları kimi müxtəlif şəkildə məhdudlaşdırılmalara məruz qalırlar. Bəzi ölkələr isə sərbəst milli valyuta bazarlarının inkişafına şərait yaratdıqları halda, ölkədən kapital ixracına məhdudlaşdırıcı qoyurlar. Bu məhdudlaşdırma tədbirlərinə rəsmi orqanlardan icazə alınması tələbləri, onların miqdarının məhdudlaşdırılması, yaxud tamamilə qadağan edilməsi və ya xarici kapital gəlirlərindən yüksək vergi alınması kimi tədbirlər daxildir.

Maliyyə əməliyyatları fiziki şəxslər, kommertiya və sənaye müəssisələri, özəl maliyyə təşkilatları, hökumətlər və digər rəsmi qurumlar tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə bazarının mübüm tərkib hissələrindən biri yerli qiymətli kağızlar bazarıdır. Şirkətlər öz fəaliyyətini xaricdə genişləndirmək üçün yerli istiqraz və səhm bazarlarının xüsusiyyətlərini diqqətlə öyrənirlər. Ayrı-ayrı ölkə bazarlarının və beynəlxalq bazarların getdikcə daha çox inteqrasiya etmələrinə və vahid dünya bazarına çevrilməsinə baxmayaraq yerli bazarlar öz xüsusiyyətlərini saxlayır və daxili və siyasi iqtisadi təzyiqlərə məruz qalırlar.

Şirkətlər yerli bazarları dəyərləndirərkən bir necə amili nəzərə almalıdırlar: 1. Maliyyələşmənin mümkünlüyünü; 2. Faiz dərəcələri və valyuta məzənlərinin dəyişmə riski daxil olmaqla mümkün olan bütün məsrəfləri; 3. Yerli ənənələr və təşkilatçılıq şərtlərini.

Beynəlxalq maliyyə bazarının fəaliyyətində transmilli şirkətlər üçün mübüm kredit mənbəyi olan avrovalyuta bazarı (eurocurrency) olduqca əhəmiyyətli rol oynayır. Bu bazarın 65-80%-i ABŞ-dan kənarı banklarda saxlanılan avrodollarla təşkil edilir. Bu o deməkdir ki, ABŞ-ın bank hesablarında xaricilərin saxladığı dollarlar avrodollar deyillər. Lakin, amerikan və başqa bankların hesablarında ABŞ-dan kənarı saxlanılan dollarlar – avrodollarıdır (eurodollars). Eyni şəkildə avroien, avromarka və s. bazarlar da mövcuddur.

Avrovalyuta bazarı bütün dünyada mövcuddur. Bu sahədə Asiya (Qonqonq və Sinqapur), Karib dənizi hövzəsi ölkələrində, Kanada və Avropa mərkəzlərində iri həcmli əməliyyatlar aparılır.

Avrodolların əsas mənbəyi aşağıdakılardır:

1. Öz dollarını ABŞ-dan kənarı saxlamaq istəyən xarici dövlətlər və vətəndaşlar;
2. Cari ehtiyacından çox nəqdiyyəsi olan TMS-lər;
3. Cari ehtiyacından çox ehtiyatı olan Avropa bankları;
4. Yaponiya, Tayvan və Almaniya kimi xarici ticarət balansının müsbət qalığı olan ölkələr.

Avrovalyutaya ehtiyacı olanlar isə fiziki və hüquqi şəxslər, ayrı-ayrı dövlətlərdir. Avrovalyuta bazarının aşağıdakı xarakterik cəhətləri vardır:

1. Bu bazar pərakəndə deyil, topdan ticarət bazanıdır. Çünki, burada çox böyük əməliyyatlar aparılır. Əsas borc alanlar hökumətlər, Mərkəzi banklar və dövlət bölmələrinə aid korporasiyalardır. Avrovalyuta bazarındakı əməliyyatların 4/5 hissəsi banklararası əməliyyatlardan ibarətdir.

2. Bu bazar əslində tənzimlənmiş;

3. Bazardakı əməliyyatlar əsasən qısamüddətliyədir. Çünki, bu əməliyyatların çoxu qısamüddətli xarakter daşıyan banklararası

əməliyyatlarıdır;

4. Avrovalyuta bazarı yığımlar və müddətli əmanətlər üçün fəaliyyət göstərir. Burada tələb olunana qədər əmanətlər işləmir;

5. Avrovalyuta bazarı əsasən avrodollar bazarıdır.

Avrovalyuta bazarının əsas cəlbedici cəhəti milli bazarlarla müqayisədə faiz dərəcələrinin aşağı olmasıdır. Əməliyyatların böyük həcmi və məhdudiyətlərin olmaması nəticəsində avrovalyutalarda qoyulan depozitlər adətən öz ölkələrinə nisbətən daha çox gəlir gətirir.

Ənənəyə görə bu istiqrazlar London banklararası depozit bazarında satıcının faiz dərəcəsindən yüksək olur. Avrovalyuta istiqrazları üzrə bankların bir-birindən tələb etdikləri faiz – LIBOR (London Inter-Bank offered rate-LIBOR) adlanır. Lakin, bu faiz dərəcələrinin yüksək olmasına baxmayaraq avrovalyuta bazarının nadir xüsusiyyətləri imkan verir ki, bu dərəcələr çox vaxt milli bazarlarda olan dərəcələrdən aşağı olsun.

LIBID (LIBID- London Inter-Bank offered rate) isə London banklararası depozit bazarında alıcıların tələb etdiyi faiz dərəcələridir.

Avrovalyutadakı depozitlərdən gəlir səviyyəsi adətən LIBID-dən aşağıdır. Lakin çox, vaxt o milli bazarda əldə edilən gəlirdən yüksək olur.

Beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının mühüm tərkib hissəsi beynəlxalq bankların apardıqları xidmətlərdir. Onların iştirakı olmadan firmalar maliyyə vəsaitinə olan ehtiyaclarını təmin edə bilməzlər. Beynəlxalq banklar maliyyə əməliyyatlarını astronomik rəqəmlərə çatdıraraq, öz müştərilərinə aşağıdakı xidmətləri göstərirlər:

1. İdxal və ixrac əməliyyatlarının maliyyələşməsi;

2. Xarici valyuta ticarəti;

3. Daxili bazarda və avrobazarda kredit və səhm sahəsində maliyyələşmə;

4. Nəqdiyyətlərin beynəlxalq axınının idarə olunması, o cümlədən pul məbləğlərinin milli sərhədlərdən elektron aparatlar vasitəsilə keçirilməsi;

5. Müştəri-korporasiyalar üçün maliyyə sxemlərinin maliyyələşməsi;

6. Müştərilərə informasiya və məsləhət verilməsi.

Beynəlxalq rəsmi kreditlər- Beynəlxalq kapital axınının mühüm tərkib hissəsini rəsmi kreditlər təşkil edir. Bu kreditlər ümumiyyətlə ölkələrin inkişafı ilə əlaqədar olduğu üçün onlara bəzən inkişaf kreditləri və ya xarici yardımlar deyirlər.

Bələ kreditlər xarici dövlətlər, beynəlxalq kredit təşkilatları və ya bazarlardan əldə edilir. Kredit alıcısı isə çox vaxt inkişaf etməkdə olan ölkənin hökuməti və ya o ölkənin dövlət təşkilatları olur.

Kreditlər borc şəklində alınan ehtiyatlardır. Onlar razılaşdırılmış müddətdən sonra əsas borc və faiz şəklində kreditora qaytarılır. Kredit faizləri beynəlxalq bazardakı tələb və təklif arasında olan nisbətə müəyyən edilir. Beynəlxalq özəl firma, şirkət və bazarlardan kreditlər kommersiya şərtləri ilə alınır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kreditləşdirilməsinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

4) Bu ölkələr xarici ehtiyatların mühüm bir hissəsini güzəştli kreditlər və əvəzsiz subsidiyalar şəklində alırlar. Çox güşətli kreditləri adətən ən zəif ölkələr alır.

2) İnkişaf etməkdə olan müxtəlif ölkələrin kreditləşdirilməsində universal bir sistem mövcud deyildir. Hər bir ölkə üçün onun inkişaf səviyyəsinə, iqtisadi konyukturadan (xüsusən ödəmə gücündən) əsas donor ölkələrlə, beynəlxalq valyuta kredit təşkilatları ilə münasibətlərin xarakterindən, dünya borc kapitalı bazarındakı etibar dərəcəsindən və s.-dən asılı olaraq ayrıca beynəlxalq kreditləşmə mexanizmi formalaşır:

3) Müasir beynəlxalq kredit sistemi inkişaf etməkdə olan ölkələrin spesifik şəraitinə uyğunlaşmışdır;

4) İnkişaf etməkdə olan ölkələr kredit və subsidiyaların əsas hissəsini bilavasitə sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən, beynəlxalq valyuta-kredit təşkilatlarından və dünya borc kapitalı bazarından alırlar. Ona görə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin kreditləşməsi əsasən dünya təsərrüfatının mərkəzi və periferiyası arasındakı münasibətlərdən ibarətdir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kreditləşməsinin əsas formaları – İnkişaf etməkdə olan ölkələrin kreditləşdirilmə formaları İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (OZSR) daxil olan İnkişafa Yardım Komitəsi (İYK) tərəfindən qəbul edilmiş sxem əsasında müəyyən edilir. İYK inkişaf etməkdə olan ölkələr barəsində əsas donor ölkələrin və kreditörlərin kredit siyasətini əlaqələndirir.

İYK-nin inkişaf etməkdə olan ölkələrə verdiyi kredit və subsidiyaların təsnifatı (sxemi):

1) İnkişafa rəsmi yardım, o cümlədən ikitərəfli və çoxtərəfli;

2) İnkişafın maliyyələşməsinin sair növləri, o cümlədən ikitərəfli və çoxtərəfli.

3) Qeyri-hökumət təşkilatlarının əvəzsiz subsidiyaları

4) İnkişafın rəsmi maliyyələşməsi

- 5) İxracat kreditləri.
- 6) Özəl kredit və subsidiyalar.
- 7) Beynəlxalq bank kreditləşməsi;
- 8) Qiymətli kağızlar emissiyası;

90-cı illərin əvvəllərində inkişaf etməkdə olan ölkələrə bu xəttlə daxil olan ehtiyatların 4/5-i rəsmi kreditləşmə və maliyyələşmə, 1/5-i isə özəl mənbələrə aiddir. Rəsmi maliyyələşmə formasında kreditləşmənin təxminən yarısı ikitərəfli kanallarla daxil olan kreditlərdən, yarısı isə subsidiyalardan ibarətdir.

İnkişafın rəsmi maliyyələşdirilməsi

İkitərəfli kanallarla – 90-cı illərin əvvəllərində inkişaf etməkdə olan ölkələrə daxil olan kredit və subsidiyaların təxminən yarısı bu xəttlə daxil olmuşdur. Donor ölkələr tərəfindən inkişafın rəsmi maliyyələşməsinin 1/5 hissəsi inkişafa rəsmi yardım şəklində həyata keçirilir. Bu məqsədlə vəsait donor ölkələrin büdcələrindən ayrılır və parlamentin nəzarəti altındadır. Belə kreditlər adətən başqa xarakter daşıyır, və kredit verən ölkədən əvvəlcədən müəyyən edilmiş əmtələrin satın alınmasına sərf edilir. Bu kreditin istifadə sahələrini məhdudlaşdırır. Bəzən satılan əmtələrin qiymətləri də yüksək olur. Bu kreditlərin böyük bir konkret obyektlərin maliyyələşməsinə yönəldilməsi əvvəlcədən razılaşdırılır. İnkişafın rəsmi maliyyələşməsi və xüsusən inkişafa rəsmi yardım proqramları hal-hazırda yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələrə yönəldilmiş xüsusi maliyyə-kredit mexanizmidir. Bu mexanizm bəşəriyyətin global problemlərindən birinin-geriliyin aradan qaldırılması probleminin həllinə yönəldilmişdir. Güzəştli kreditlər ayrılarkən inkişaf etməkdə olan ölkə ölkəsinin əsas ehtiyaclarının, yəni yeməyə, suya, tibbi xidmətə, təhsilə olan tələbatının ödənilməsi nəzərə alınır. Adətən kreditlərin mühüm bir hissəsi inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan infrastrukturaya (nəqliyyat, rabitə, energetika) obyektlərinin inşasına sərf edilir. Bununla yanaşı olduqca kəskin xarakter daşıyan sosial problemlərin həlli xüsusi diqqət mərkəzində olur. Eyni zamanda, aqrar bölməyə ayrılan kreditlər də artır, sənaye isə inkişafa yardım proqramında təxminən 5% təşkil edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə ərzaq yardımını mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ərzaq yardımına haqqında ilk proqram 1954-cü ildə ABŞ tərəfindən qəbul edilmişdir. Sonralar bu proqramın həyata keçirilməsində iştirak edən dövlətlərin sayı 25-ə çatdı.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrə yardım əslində bütün inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən edilir. Lakin, ABŞ aparıcı donor kimi qalmaqda

davam edir (baxmayaraq ki, onun payı 50-ci illərdə 50%-dən 90-cı illərdə 20%-ə enmişdir).

Əvvəlcə inkişafa rəsmi yardımlar Uzaq Şərq, Cənub-Şərqi və Cənubi Asiya ölkələrinə edilirdi. Yardımın iqtisadi səmərəsi bəzi ölkələr üçün yüksək olmasa da digərləri, xüsusən Cənubi Koreya və Tayvan yardımlardan düzgün istifadə edərək sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail oldular. Müəyyən inkişaf mərhələsinə çatdıqdan sonra onlar bu yardımdan imtina etdilər və beynəlxalq borc kapitalı bazarından borc almağa başladılar.

Çoxtərəfli kanallarla – İnkişaf etməkdə olan ölkələrə daxil olan cəmi kredit və subsidiyaların təxminən 1/4 -i bu kanalların üzərinə düşür. Onlar Beynəlxalq İnkişaf və Bərpa bankı (Dünya bankı), regional inkişaf bankları, BVF-u və müxtəlif çoxtərəfli fondlar (BMT, AB və s. xətti ilə) tərəfindən verilir.

Çoxtərəfli əsaslar üzrə İnkişafın rəsmi maliyyələşməsində Dünya bankı (rəsmi adı Beynəlxalq Bərpa və İnkişaf bankı) qrupu mühüm rol oynayır (1944-cü ildə təşkil olunmuşdur). Bank əvvəlcə Avropada bərpa işlərinə də kredit ayırdığı halda, 60-cı illərdən etibarən yalnız inkişaf etməkdə olan ölkələri kreditləşdirir, onlarla dünya borc kapitalı bazarı arasında vasitəçi kimi çıxış edir. Dünya bankı böyük etibara malikdir və öz qiymətli kağızlarını ildə 7% ilə dünya maliyyə bazarında yerləşdirir və verdiyi kreditlər üzrə ildə 7,5-8,5% (yəni özəl beynəlxalq banklardan az) alır. Lakin, bu faiz kəsib ölkələr üçün yüksək olduğuna görə, onlar Dünya bankından kredit almırlar.

Dünya bankının əsas vəzifəsi diqqətlə seçilmiş (əsasən infrastruktura) konkret obyektlərin kreditləşdirilməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Dünya bankı yalnız dövrəli valyuta ilə ödənen məsrəfləri öz üzərinə götürür, yerli valyuta xərclərini isə kredit alan ölkə ödəyir. Dünya bankı 1980-cı ildən başlayaraq bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, özəl sahibkarlığın təşviqi, dünya təsərrüfatına uyğunlaşmaq üçün həyata keçirilən iqtisadi islahat proqramlarına da kredit ayırır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr həmçinin aşağıdakı regional inkişaf banklarından kredit alırlar: Avropa kapital qoyuluşu bankı, Avropa Bərpa və İnkişaf bankı, İslam İnkişaf bankı, Asiya İnkişaf bankı, Afrika İnkişaf Bankı və Amerikalararası İnkişaf Bankı. Bu banklar ilk növbədə regional obyektləri kreditləşdirərək regional əməkdaşlığın inkişafına əsas diqqət verirlər.

Beynəlxalq Valyuta Fondu tədiyyə balans kəsirlərinin ödənilməsi üçün 3-5 il müddətli kreditlər ayırır. Fond əvvəlcə əsas etibarə ilə Qərbi ölkələrinə kredit verirdi. 80-cı illərdən başlayaraq o, ancaq inkişaf

etməkdə olan ölkələrə kredit verir. Kredit verilərkən kredit alan ölkə müvafiq makroiqtisadi tənzimləmə üzrə öhdəçilik götürür. Kreditin istiqamətinin inkişaf etməkdə olan ölkələrə doğru dəyişməsi də bununla əlaqədardır. Çünki, Qərbi ölkələri tədriyə balansı kəsirini ödəmək üçün börc kapitalı bazarından kredit almağa üstünlük verirlər. BVF-u qədər digər heç bir beynəlxalq təşkilat inkişaf etməkdə olan ölkələr tərəfindən tənqid olunmur. Fond bu ölkələrdəki sosial-iqtisad proseslərə olduqca ciddi təsir göstərir. Lakin, Fondun müdaxiləsi olmazsa dünya borc böhranını daha da dərinləşib ciddi xarakter ala bilərdi

Dünya borc böhranı – Müşahidələr göstərir ki, son illər global iqtisadi məkanda cərəyan edən hadisələr inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici borclarının sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Türkiyə Dövlət Planlama təşkilatının Dünya Bankına əsasən yaydığı məlumatlara görə, ümumilikdə dünya ölkələrini xarici borc səviyyələrinə görə aşağıdakı kimi sıralamaq olar.

Dünya ölkələrinin 2010-cu il üçün xarici borc göstəriciləri,
min dollar

№	Ölkələr	Borc	№	Ölkələr	Borc
1	Amerika	11863,09	21	İsveçrə	192,33
2	Yaponiya	9313,84	22	Potquqaliya	174,92
3	Almaniya	2448,17	23	İsveç	169,12
4	İtaliya	2446,16	24	İndoneziya	153,13
5	Fransa	2068,64	25	İsrail	150,14
6	İngiltərə	1481,85	26	Tayvan	146,22
7	Kanada	1104,34	27	İrlandiya	145,41
8	Braziliya	986,99	28	Çin	133,45
9	İspaniya	777,50	29	Danimarka	128,67
10	Hindistan	722,06	30	Finlandiya	104,50
11	Hollandiya	482,10	31	Malaziya	102,95
12	Belçika	453,74	32	Macarıstan	100,93
13	Yunanıstan	379,83	33	Rusiya	94,29
14	Türkiyə	285,38	34	Filippin	92,29
15	C. Koreya	280,52	35	Sinqapur	85,05
16	Avstriya	255,77	36	Kolumbiya	80,38
17	Norveç	252,62	37	Tayland	76,57
18	Meksika	227,69	38	C.Afrika	73,99
19	Polşa	219,35	39	Çexiya	67,56
20	Argentina	207,05	40	Venesuela	59,84

Ümumiyyətlə, tarixi faktlardan aydın olur ki, 1990-2010-cu illər ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici borcları 32 dəfə, bu borclar üzrə həmin ölkələrin illik ödəmələri isə 22 dəfə artmışdır. 90-cı illərə qədər inkişaf etməkdə olan ölkələr xarici kreditləri yalnız rəsmi mənbələrdən alırdılar. Ona görə də, onların borcları kiçik sürətlə artırdı. Lakin, 1990-2010-cu illərdə ölkələrin əksəriyyəti dünya borc kapitalı bazarına çıxdığı üçün xarici borcları sürətlə artdı.

İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün narahatlıq mənbəyi olan dünya borc böhranı isə, təqribən 1970-ci illərdə meydana gəlmişdir. Üçüncü dünya ölkələrinə geniş miqyaslı kredit axını birdən-birə 1982-ci ildə dövlətlər arasında etibar böhranını yaratdı. 12 avqust 1982-ci ildə Meksika, onun arxasınca Braziliya, Çili, Argentina və digər Latın Amerikasına ölkələri öz xarici borclarını ödəyə bilmədiklərini elan etdilər. Dünyanın cəmi 38 dövləti öz borclarını razılaşdırılmış qrafik üzrə ödəyə bilmirdilər. Bu vəziyyət 1983 və 1984-cü illərdə də davam etdi. Kreditörler yeni kredit verilməsini dayandırdılar və öz borclarının kütləvi sürətdə növbədənkənar ödənilməsinə tələb etdilər. Dünyanın nəhəng bankları beynəlxalq kredit üzrə böyük itkilərə məruz qaldılar. Beynəlxalq İqtisadi həyatın vacib tərkib hissəsi olan maliyyə strukturu 1914-cü ildən sonra mühüm əhəmiyyət kəsb etdi və tam iflas qarşısında qaldı. Çünki, borcun ödənilməsində, hər bir keçikirmə maliyyə strukturları üçün itki deməkdir. Dünya borc kapitalı bazarında beynəlxalq kreditləşdirmə ilə məşğul olan doqquz nəhəng ABŞ banklarının səhmləri 20% qiymətdən düşdü. Bu banklar tərəfindən verilmiş "etibarsız" xarici kreditlərin məbləği onların öz kapitallarının məbləğini ötüb keçmişdir. Daha dəqiq deyilsə yalnız üç ölkəyə (Argentina, Braziliya, Meksika) verilmiş kreditlərin onların öz kapitalından çox idi.

Borc alanlar üçün vəziyyət daha ağırdır. Onlar 70-ci illərdə yüksək nominal faizlə kütləvi sürətdə kredit alırdılar. Dolların sabitliyinin pozulmasından qorxan ABŞ-ın Federal Ehtiyat Sistemi 1982-ci ildə inflyasiyanı dayandırmaq üçün sərət monetarist siyasət yeritməyə başladı. Nəticədə yüksək nominal faizlər real faizə çevrildilər ki, bu da borc alanlar üçün 1929-32-ci illərin böyük depressiyasından sonra ən güclü zərbə oldu. Lakin nə qədər ağır olsa da bu ölkələr dünya maliyyə mərkəzləri ilə normal maliyyə münasibətlərini qoruyub saxlamaq naminə "kəmərlənmə" siyasəti yeridərək, vergiləri və daxili inflyasiyanı artırmaq və sosial-iqtisadi inkişafa yönəldilən (kapital qoyuluşları, maarifə və s.) məsərəfləri ixtisar edərək öz borclarını ödəmək üçün

ehtiyatlar toplamağa məcbur oldular. Məhz bu səbəbə görə bir sıra borclu ölkələrin iqtisadi inkişaf sürəti 80-cı illərdə xeyli zəiflədi. Hal-nazırda xarici kreditlərə olan tələbin kəskin sürətdə artması keçmiş sosialist ölkələrinin bazar iqtisadiyyatı sistemində keçməsilə əlaqədardır. Başarıyaət üçün qlobal əhəmiyyət daşıyan bu prosesin sürətlə və sabitliyi pozmadan həyata keçməsi üçün bu ölkələrin xarici mənbələrə yüksək ehtiyacı yaranmışdır. Bu vəziyyət beynəlxalq kreditin mühüm yeni istiqamətinə yol açmışdır.

5.7. Xarici borc problemi və onun aradan qaldırılmasına dair tədbirlər

İnkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün ölkələr müəyyən həcmdə dövlət borcuna malikdir ki, bunun da bir hissəsini xarici borc təşkil edir. Müəyyən tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı dövlətlər borc problemi ilə qarşılaşsalar da, dövlət borcunun yaranması labüd bir proses hesab edilir. Çünki, dünyada heç bir dövlətin qalan dünyadan təcrid olunmuş formada inkişafı mümkün deyildir. Bu baxımdan qarşılıqlı münasibətlər, həm də müəyyən öhdəliklər, borclar da yaradır. Bütün bunlar isə dövlət borcunun bütün ölkələrdə maliyyə sisteminin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsini bir zərurətə çevirir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, bütün iqtisadi kateqoriyalarda olduğu kimi, dövlət borcunun, o cümlədən xarici borcun da müəyyən sərhədləri mövcuddur. Belə ki, yalnız bu sərhədlər daxilində sözügedən iqtisadi siyasət müsbət səmərə verə bilər. Əks halda borc vəsaitləri ciddi maliyyə probleminə çevrilməklə ölkənin iqtisadi durumuna kəskin mənfi təsir göstərəcəkdir.

Dövlət borcu siyasətinin düzgün şəkildə həyata keçirilməməsi, beynəlxalq kredit sərhədlərinin gözlənilməməsi və nəhayət cəlb edilən borc vəsaitlərinin vaxtlı-vaxtında qaytarılmaması müəyyən qisim ölkələri dövlət borcu, o cümlədən xarici borc problemi ilə üz-üzə qoymuşdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müəyyən sərhədlər daxilində borcun olması təbiiirdir. Ona görə də hazırda inkişaf etmiş ölkələrin müəyyən həcmdə borca malik olması problem xarakterli deyil, məqsədyönlümlü maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi səciyyəlidir.

Ümumiyyətlə dünyada xarici borc böhranının yaranması XX əsrin 60-70-ci illərinə təsadüf edir. Belə ki, bu müddətdə daha çox güzəştli şərtlərlə borc vəsaitləri cəlb edən İEOÖ-in əsas məbləğ üzrə borcları aşığı sürətlə artır və faiz ödənişləri ciddi problemlər yaratmışdır. Lakin bu ölkələrin böyük həcmdə və aktiv sürətdə dünya maliyyə bazarlarına inteqrasiya etməsi onları ağır borc böhranı ilə baş-baş qoydu. Tədicən

xarici borcları artan bu ölkələr vaxtı çatdıqca nöinki əsas borc məbləğlərini, hətta faiz ödənişlərini həyata keçirmək baxımından çətinliklərlə üzləşdilər. Tədicən artan xətlə inkişaf edən bu proseslər 90-cı illərin sonunda sözügedən ölkələrin xarici borc məbləğlərini yüksək rəqəmlərə çatdırdı.

Dünyada xarici borc böhranı bütün ölkələrin iqtisadi durumu üçün ciddi təhlükə yaradan bir hadisədir. Qeyd olunduğu kimi borc böhranı 1960-70-ci illərdə, daha dəqiq desək 1973-1974-cü illərdə yaranmış enerji böhranı ilə birlikdə ortaya çıxmış, 1982-ci ildə isə bəzi ölkələrin (məs. Meksika, Çili, Argentina və s.) müddəti çatmış xarici borcu ödəmək imkanında olmadığını elan etməsi ilə daha da dərinləşmişdir.

Təcrübə göstərir ki, borc problemini yaradan başlıca səbəb dövlətin zəif maliyyə-kredit siyasəti və iqtisadiyyata lüzumsuz müdaxiləsidir. Eyni zamanda xarici borcun artmasının başlıca səbəbləri daxili yığılmanın yetərsizliyi və dövlət xərclərindəki artımdır. Digər vacib bir səbəb isə tədiyyə balansının cari əməliyyatlar hesabındakı mənfi saldıdır. Belə ki, mənfi saldonun maliyyələşdirilməsi, əksər hallarda, xarici borclanmaya səbəb olur. Başqa sözlə desək, mənfi saldonun miqdarı qədər xarici borclanma əmələ gəlir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, 1980-cı illərin əvvəllərindən etibarən üçüncü dünya ölkələrinin çoxu inkişaf yolunda ciddi xarici borc problemləri ilə üzləşmişdirlər. Bu problemin ortaya çıxmasında isə iki əsas səbəb vurğulanır: 1. İqtisadiyyatda struktur problemləri, yəni "struktura zəiflik". 2. Uğursuz iqtisadi siyasət. Digər tərəfdən dünya iqtisadiyyatında davam edən durğunluq, real faiz hədlərində meydana gələn artım, ixrac edilən məhsullarda qiymət enmələri və s. də üçüncü dünya ölkələrinin xarici ödəmələrində çətinliklər yaratmışdır. Son illərin məlumatlarına görə İEOÖ içərisində ən çox borclu olanları Argentina, Braziliya, Çili, Kolumbiya, Boliviya, Kostarika, Urquvay, Venesuela və s. ölkələrdir ki, bu da dünya üzrə cəmi xarici borcun 38-40%-ə bərabərdir.

Bu gün üçüncü dünya ölkələri xarici borc probleminin həlli istiqamətində əsas üç yola baş vururlar:

- investisiya, təhsil və digər dövlət xərclərinin azaldılması;
- yeni xəzinə bonclarının ixracı;
- inflyanist siyasətin yürüdülməsi.

Araşdırmalardan aydın olur ki, xarici borcu yaradan səbəblərdən biri də valyuta problemi ilə əlaqədardır. Belə ki, ölkədə valyuta ehtiyatlarının artımı ixracın artırılması ilə mümkündür. Çoxlu sayda ölkələrin bu

6.1. İşçi qüvvəsinin beynəlxalq axımının tarixi

Əhalinin kütləvi köçü (miqrasiyası) XX əsrin ikinci yarısında dünya birliyinin mühtüm xarakterik cəhətlərindən biri olmuşdur. Əhali köçü (miqrasiyası) daimi yaşayış yerini dəyişməklə məlum ərazinin sərhəddərini keçməklə insanların yerdəyişməsindən ibarətdir. İşçi hansı ölkədən getmişsə o ölkə üçün - emiqrant, gəlidiyi ölkə üçün isə - immiqrantdır. Öz ölkəsinə geri qayıdan emiqrantlar isə reemiqrant adlanırlar.

Həyat və əmək şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün insanların və bütöv xalqların bir ölkədən başqasına keçməsi hələ qədim dövrlərdən məlumdur. Roma İmperiyasının süqutu dövründə mövcud kütləvi köçlər, türk xalqının Qərbə doğru axını geniş tarixi proseslərin yalnız bir nümunəsidir.

Yeni dövrdə əmək ehtiyatlarının ilk kütləvi və məqsədyönlü köçü qara qulların Afrikadan Amerika qitəsinə daşınması ilə başlamışdır. Bəzi hesablamalara görə qızgın qul alveri ona gətirib çıxarmışdır ki, Afrika qitəsinin əhalisi 200 il ərzində (1650-1850-ci illər) nəinki artmamış, əksinə azalmışdır. Qul ticarəti qadağan edildikdən sonra , ikinci ən böyük əhali axını Avropadan Yeni Dünya ölkələrinə doğru özünü göstərmişdir. Müasir tarixin əhali axınında ən böyük hadisə Amerika və Avstraliya qitələrinin müasir əhalisinin yaranmasına təsir edən milyonlarla insanın Avropanı tərk etməsi olmuşdur. Azad rəqabət dövrünə təsadüf edən bu dövrdə miqrasiya axımının istiqaməti kapital axımının istiqamətinə uyğun olmuşdur (Amerikaya və Böyük Britaniya müstəqimləkələrinə doğru). Köç axımları azsaylı sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdən: İngiltərə, Almaniya, Hollandiya, Belçika, sonralar İtaliya, Avstriya-Macarıstan və başqa ölkələrdən öz başlanğıcını götürmüşdür. Maraqlıdır ki, bu ölkələrdə miqrasiya axımına əvvəlcə yalnız sənayecə inkişaf etmiş vilayətlər cəlb olunmuşdur.

İnhisarçı kapitalizm dövründə miqrasiyanın istiqamətləri dəyişdi və kapital axımına əks istiqamətdə hərəkət etməyə başladı. Bu zaman axını geri qalmış ölkələrdən inkişaf etmiş ölkələrə doğru hərəkət edir.

Müasir mərhələdə işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyasının beş əsas istiqamətini göstərmək olar:

1. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən sənayecə inkişaf etmiş ölkələrə;

məqsədi seçməsi dünyada ixracın, yəni dünya bazarında təklifin artmasına və beləliklə də qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu isə xarici ticarət balansını pisləşdirir və borcu daha da artırır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, müəyyən tarixi dövrlərdə borc problemi daha ciddi xarakter almışdır ki, bu da dünya dövlətlərini borc probleminə qarşı tədbirlər görməyə məcbur etmişdir. Bu tədbirlərdən biri də 1985-ci ildə tarixə Beyker planı adı altında daxil olmuşdur. Plana görə borclu ölkələr BVF və DB-dan əlavə maliyyə yardımı almalı, eyni zamanda bu maliyyə təşkilatlarının nəzarəti altında uzunmüddətli islahatlar həyata keçirməyi öhdəlik götürməli idi. Artıq bu dövrdə kommersiya təşkilatları və borclu ölkələr London klubu çərçivəsində razılaşmalar üzrə danışıqlar apardığı müddətdə Paris klubu çərçivəsində dövlətlərarası kreditlər müzakirə olunurdu. Müzakirə iştirakçıları belə qərara gəldilər ki, borclu ölkələrin islahat proqramları BVF tərəfindən təsdiq edilməlidir. Beyker planı çərçivəsində müəyyən cəhdlər göstərilisə də, bir çox dünya ölkələrində borc problemi davam edirdi. Bütün bunlar isə borcların qaytarılması üçün, sadəcə olaraq, vaxt uzadılması demək idi. Eyni zamanda razılaşmaya görə islahatların BVF tərəfindən təsdiq edilməsi də, müəyyən qədər ölkələrin azadlığını məhdudlaşdırırdı ki, bu da sərbəst qərar qəbul olunmasına imkan vermirdi. Ona görə də, məhz qeyd edilən səbəblərdən Beyker planı təcridən iflasa uğradı.

Xarici borc probleminin həllinə dair növbəti plan Bredi planı oldu. Bu plan Beyker planının təkmilləşmiş forması kimi də qəbul edilə bilər. Belə ki, Beyker planının təkmilləşdirilməsinə dair irəli sürülən çoxsaylı təkliflər maliyyə təminatı ilə üç prinsipə əsaslanırdı. Məhz bu prinsiplərin Beyker planında nəzərə alınması yeni tələbləri özündə əks etdirən Bredi planını meydana gətirdi:

- borclu ölkələrin borc yükünün arıdıl (davamlı) olaraq azaldılması zəruridir;
- borc yükünün azaldılması miqyası ölkələrin mövcud durumunu nəzərə almalı və hər bir ölkə üçün konkret şərtlər irəli sürülməlidir;
- borc ödənilməsi şərtləri yalnız o ölkələr üçün yumşaldıla bilər ki, onlar beynəlxalq nəzarət altında aparılan radikal islahatlara əməl etsinlər.

2. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələr daxilində;
3. İnkişaf etməkdə olan ölkələr arasında;
4. Keçmiş sosialist ölkələrindən inkişaf etmiş sənaye ölkələrinə;
5. Elmi işçilərin, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin inkişaf etmiş sənaye ölkələrindən inkişaf etməkdə olan ölkələrə.

Tarix boyu özünü göstərmiş kortəbii əhali miqrasiyası, müasir mərhələdə əsas etibarilə “təşkil olunmuş miqrasiya” ilə əvəz olundu. Müasir mərhələdə işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətinin kütləvi xarakter alması onun hərəkətinin dövlətlər tərəfindən tənzimlənməsinə zəruri etmiş, bu sahədə məhdudlaşdırıcı tədbirlər görülməyə başlamışdır.

Müasir həyatda beynəlxalq işçi qüvvəsinin axını mühüm iqtisadi fəaliyyət sahəsinə çevrilmişdir. Daha dəqiq desək, işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti kapital və texnoloji amillərlə birlikdə istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti anlayışının tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

6.2. Beynəlxalq əmək bazarı

Beynəlxalq əmək bazarı milli sərhədləri keçən əmək ehtiyatlarının müxtəlif istiqamətlərini əhatə edir. Beynəlxalq əmək bazarı işçi qüvvəsinin milli və regional bazarlarını birləşdirir. Beynəlxalq əmək bazarı digər dünya bazarları, məsələn, əmtəə və xidmət, kapital bazarları ilə birgə mövcuddur. İşçi qüvvəsi, bir ölkədən başqa ölkəyə köçərək özünü, öz iş qüvvəsini təklif edir və Beynəlxalq əmək miqrasiyasını reallaşdırır.

Tarixin bütün mərhələlərində özünü göstərən köçlər öz səbəbləri və mahiyyəti baxımından bir-birindən fərqlənirlər. Bu köçləri adətən aşağıdakı səbəblər doğurur: müharibələrin yaratdığı köçlər, təbii fəlakətlər (məs. quraqlıq və s.) nəticəsində olan köçlər, milli azlıqların köçləri, siyasi sistemlə əlaqədar köçlər və s.

Köçlərin mühüm bir hissəsi iqtisadi səbəblərdən doğur və istehsal amilinin hərəkəti kimi özünü göstərir. İqtisadçıların diqqətini məhz bu məsələ daha çox çəkir.

İşçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətini doğuran əsas iqtisadi amil əmək haqqı və işsizlik səviyyəsində ölkələr arasında mövcud olan fərqi. İşçi qüvvəsi hərəkətinin miqyası və istiqaməti müxtəlif ölkələrdəki əmək bazarlarının vəsiyyətiindən, işçi qüvvəsinə olan tələb və təklifin nisbətindən asılıdır. Emiqrant axını bir qayda olaraq işçi qüvvəsi çatışmayan ölkələrə doğru yönəlir. Beləliklə, miqrasiyanın istiqaməti dünya təsərrüfatının milli sərhədlərində işçi qüvvəsinə olan tələbə

müəyyən edilir. Başqa sözlə, beynəlxalq işçi qüvvəsinin axını işçi qüvvəsi bol və əmək haqqı aşağı olan ölkələrdən işçi qüvvəsi məhdud və əmək haqqı yüksək olan ölkələrə doğru istiqamətlənir. Əgər işçi qüvvəsi axımının qarşısını alan məhdudiyətlər qoyulmasaydı, bütün dünya ölkələrində əmək haqqının səviyyəsi arasındakı fərqlər ləğv oluna bilərdi.

Beynəlxalq işçi axımını şərtləndirən mühüm amillərdən biri kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətidir. Transmilli şirkətlər şəbəkəsinin geniş yayılması əmək miqrasiyasına təsir göstərir. Çünki, TMSŞ-lər işçi qüvvəsinin kapitalla birləşməsinə yardım edir. Yəni ya işçi qüvvəsinin kapitalla doğru hərəkətini təmin edir, ya da öz kapitalını əməyin olduğu regionlara doğru hərəkət etdirir.

Beynəlxalq əmək bazarı digər bazarlardan fərqli olaraq məhdud xarakterə malikdir. Çünki, işsiz və ya az maaşlı adamın əcnəbi bir ölkəyə getməsi üçün xeyli vəsait tələb olunur və təbii ki, işçi qüvvəsinin miqrasiyası əlavə məsələlərlə əlaqədardır. Bu, işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkətini məhdudlaşdıran mühüm amildir. Bundan başqa, dövlətlər xarici işçi qüvvəsi axımını müxtəlif inzibati və hüquqi yollarla məhdudlaşdırırlar. Bir çox ölkələrdə işləmək hüququ, yalnız o ölkənin vətəndaşlarına verilir. Xaricilərin işləməsi üçün çox vaxt sərt şərtlər qoyulur. Belə məhdudiyətlər isə əmək haqqının səviyyəsində ciddi fərqlər olduğu bir şəraitdə gizli işçi qüvvəsi bazarının yaranmasına səbəb olur. Belə ki, minlərlə Meksika işçiləri gizli yolla sərhədi keçərək ABŞ-də çalışırlar. Qərbi Avropa ölkələrinə də eyni şəkildə işçi qüvvəsinin axını özünü göstərir.

Belə məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə yanaşı son vaxtlar regional iqtisadi birliklərin sürətlə artması, bu birliklərə daxil olan ölkələrdə işçi qüvvəsi hərəkətinin sərbəstləşdirilməsi meyilləri xeyli artmışdır. Bu sahədə ən ciddi addım Avropa iqtisadi Birliyi tərəfindən atılmış və Birliyə daxil olan ölkələr arasında işçi qüvvəsinin hərəkəti tam sərbəstləşdirilmişdir.

Beləliklə, göstərmək lazımdır ki, məlum beynəlxalq işçi qüvvəsi bazarı mövcuddur. Lakin, bu bazarın prinsip etibarilə sərbəst rəqabət şərtlərinə uyğun fəaliyyət göstərmir.

6.3. İşçi qüvvəsinə olan tələb

İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, lakin işçi qüvvəsi məhdud olan ölkələr, habelə neft kimi zəngin sərvətə malik olan, amma kifayət qədər işçi qüvvəsi və texniki heyəti mövcud olmayan dövlətlər bu sahədə öz

ehtiyaclarını beynəlxalq əmək bazarı vasitəsilə ödəyirlər. İşçi qüvvəsinin qıtlığı əhalinin artım sürətinin zəif olması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin aşağı olması və yaxud işçi qüvvəsinin ölkə daxili hərəkətinin məhdudluğu ilə əlaqədar ola bilər. İşçi qüvvəsinin qıtlığı məlum fəaliyyət sahələrinə xas və ya mövsümü olur. Bəzən hər hansı bir ölkədə ümumiyyətlə işçi qüvvəsi çatışmazlığı mövcud olmadığı halda, bir sıra sahələrdə işləyə bilən işçiləri tapmaqda çətinlik özünü göstərir.

Sənayeləşmiş ölkələrdə ixtisaslı mütəxəssislər kifayət qədərdir və bir qayda olaraq fəhlələrə və orta ixtisas işçilərinə ehtiyac olur. Xüsusən ağır və çirkli işlərdə işləyənlərə böyük ehtiyac vardır. Çünki, qabaqcıl ölkələrdə maaş nə qədər yüksək olsa da yerli işçilər belə işlərdən boyun qaçırlar. Bu ehtiyac isə beynəlxalq işçi qüvvəsi bazarı vasitəsilə ödənilir.

Milli həmkarlar təşkilatları hökumət tərəfindən xaricdən işçi cəlb olunmasına hər vasitə ilə mane olmağa çalışırlar. Çünki, xarici işçilərin rəqabəti ölkədə maaşların aşağı salınmasına və ya işsizliyin meydana gəlməsinə səbəb olur. Əslində isə, işçi qüvvəsi qıt olan sənayeləşmiş ölkələrdə ixtisasız əcnəbi işçilər yerli işçi qüvvəsinə rəqib deyil, onun tamamlayıcısıdır.

Sənayeləşmiş ölkələr beynəlxalq işçi qüvvəsi bazarından ixtisasız işçilər tələb etdikləri halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə böyük ehtiyac vardır. Sonuncu ölkələrdə yüksək maaş müqabilində inkişaf etmiş ölkələrdən gəlmiş yüksək ixtisaslı mütəxəssislər fəaliyyət göstərirlər. Lakin, onların çoxu adətən transmilli şirkətlər kanalı ilə gəlirlər.

6.4. İşçi qüvvəsi təklifi

İxtisasız işçi qüvvəsi təklifini bol əmək ehtiyatlarına malik olan inkişaf etməkdə olan ölkələr təmin edirlər. Bu ölkələrdə əhali sürətlə artdığı halda məşğulluq imkanları məhduddur və bunun nəticəsində işsizlik (o cümlədən, gizli) problemi ciddi xarakter almışdır. Milli iqtisadiyyat geniş əhali kütləsinə kifayət qədər iş yerləri təklif edə bilmədiyi üçün, bu əhalinin mühüm bir hissəsi beynəlxalq işçi qüvvəsi bazarında iş axtarmağa məcburdur.

Beynəlxalq işçi qüvvəsi bazarına şəhərlərdə daimi və müvəqqəti iş yerinə malik olan insanların bir hissəsi də yüksək maaş və yüksək həyat şəraiti üçün müraciət edirlər. Müxtəlif ölkələrdə maaş və həyat şəraitində fərq nə qədər saxlanırsa işçi qüvvəsinin beynəlxalq axını da bir o qədər

mövcud olacaqdır. Əslində bu proses, yəni işçi qüvvəsinin bol olduğu yerlərdən məhdud olduğu ölkələrə axını ümumdünya əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmasına şərait yaratdığı üçün faydalı bir prosesdir.

Lakin, yuxarıda qeyd edildiyi kimi işçi qüvvəsinin miqراسiyası yalnız iqtisadi səbəblərdən irəli gəlmir. Burada hərbi və siyasi məcburiyyətlərlə yanaşı psixoloji amillər də öz rolunu oynayır. Məsələn, öz vətəninə yaxşılığa doğru bir dəyişikliyin gözənmədiyi ölkələrdən də vətəndaşlar başqa ölkələrə köçürlər. Din, dil və mədəni amillər də öz rolunu oynayır.

6.5. İşçi qüvvəsi axınının iqtisadi nəticələri

İşçi qüvvəsinin beynəlxalq axınının ən bariz nəticəsi əlaqədar ölkələrin əhalisinin miqdarı və tərkibində özünü göstərən dəyişikliklərdir. Köçlər işçi qüvvəsinin ixrac edən ölkə əhalisini azaldır, idxal edən ölkənin əhalisini isə artırır. Əhalinin sayının dəyişməsi isə iqtisadi və sosial həyata ciddi təsir göstərir.

İşçi qüvvəsi axını əhalinin yalnız sayında deyil, onun yaş və cinsiyyət tərkibində də dəyişiklik edir. İşçi qüvvəsinin ixrac edən ölkələrdə, adətən gənclərin və kişilərin sayı azalır, idxal edən ölkədə isə əksinə, artır. Köçlər iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin xüsusi çəkisində də dəyişiklik edir. Bu müvəqqəti köçlərdə daha qabaqcıl görünür. Çünki, xaricdə qısa müddətə işləməyə gedənlər adətən əmək qabiliyyətli olmayan (uşaq, qoca və s.) ailə üzvlərini özləri ilə xaricə aparırlar. Ona görə də onlar getdikləri ölkədə, yalnız fəal əhalinin sayını artırırırlar. Qərbi Avropa və Yaxın Şərq ölkələrinə gedənlər məhz bu kateqoriya işçilərə daxildirlər. Halbuki keçmişdə Amerika qitəsinə və Avstraliyaya köçlər ailəvi xarakter daşıyırdı, yəni əhali bütün ailə üzvləri ilə birlikdə gedirdilər.

Miqراسiyanın işçi ixrac edən ölkəyə təsiri - İxtisasız işçi ixrac edənlər doğum səviyyəsi yüksək olan və izafi işçi qüvvəsinə malik zəif inkişaf etmiş ölkələrdir. Bu ölkələrdə fəal əhali çox, kapital isə azdır. Ona görə də, işçi qüvvəsinin böyük bir hissəsi işsizdir (o cümlədən gizli). Burada milli gəlirin artım sürəti əhalinin artım sürətindən geri qalır. Bu isə istehlakın artmasına və müvafiq olaraq, kapital qoyuluşuna sərf edilən yığımın isə azalmasına səbəb olur. İzafi işçi qüvvəsi kapital tutumlu texnikadan istifadə olunmasını çətinləşdirir, dövlət və özəl bölmələrdə lazım olduğundan çox işçilərin işləməsinə səbəb olur, ölkəni, bir növ yoxsulluq zəncirini sındırmağa mane olan "tilsimli dairəyə" salır.

İşçi qüvvəsinin ixracı bu "tilsimli dairəmi" sındırmaq və iqtisadi inkişafı hərəkətə gətirmək üçün müəyyən rol oynaya bilər. Miqrasiyanın işçi qüvvəsini ixrac edən ölkəyə təsiri aşağıdakılardır:

a) İsshizliyin azaldıcı təsiri: İsshizlik səviyyəsi yüksək olan ölkələrdən işçi qüvvəsinin ixracı işsizlik probleminə yumşaldaraq, əmək bazarına yeni atılan gənclərə və mövcud işsizlərə iş yeri yaratmaq üçün böyük kapital qoyuluşları tələb olunur ki, buna inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi imkanları yol vermir.

b) Daxili yığıcı artırıcı təsir: Xaricdəki işçilərin öz vətənlərinə göndərdikləri yığımları (valyutaları) daxilə mövcud olan yığım çatışmazlığını azalmasına və kapital qoyuluşlarının artmasına müsbət təsir edir. Xaricdə yüksək gəlir əldə edən işçilər öz vətəndaşlarına nisbətən xeyli böyük yığım potensialına malikdirlər. Vətənə göndərilən bu yığımlar ölkədə iqtisadi inkişaf üçün mühüm maliyyə mənbəyini təşkil edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, daimi köçənlər ilə müvəqqəti köçənlər arasında bu baxımdan fərq vardır. Belə ki, daimi köçənlər öz yığımlarını getdikləri ölkədə topladıqları halda, müvəqqəti köçənlər vətənə göndərirlər.

Ölkədən köçlərin sayı əhəmiyyətli miqdar təşkil etdikdə köçənlər istehlakçı sayının və müvafiq olaraq istehlak miqdarının azalmasına səbəb olur. İstehsalın səviyyəsi eyni qaldığı üçün ölkədə istehlakla yığım arasında nisbət yığının xeyrinə dəyişir.

v) Tədiyyə balansına müsbət təsiri. Xaricdə işləyən işçilərin qənaət edərək yığım şəklində və ya vətəndə qalan ailə üzvlərinin dolanışığı üçün göndərdikləri xarici valyuta (remitance) işçi qüvvəsi ixrac edən ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm valyuta mənbəyidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin öz iqtisadi tərəqqisini sürətləndirmək üçün qarşılaşdıqları ən çətin problemlərdən biri valyuta çatışmazlığıdır. Xaricdəki işçilərin öz ailələri üçün göndərdikləri valyutalar idxal imkanlarını genişləndirməklə mühüm əhəmiyyətə malikdir. BVF-nun məlumatına görə işçi qüvvəsi ixracından əldə edilən orta mənfəət norması xeyli yüksəkdir. Proqnoza görə 90-cı illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə işçi qüvvəsinin ixracından əldə edilən gəlir yüksək sürətlə təxminən ildə 10% artacaqdır. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr bu mənbədən əhəmiyyətli məbləğlər əldə edərək bu sahədə ixtisaslaşmağa başlamışlar. Xaricdəki işçilərdən əldə edilən gəlirlər onların mühüm valyuta mənbəyinə çevrilmişdir. Məsələn, Misir Ərəb Respublikası 80-cı illərdə bu mənbədən orta hesabla hər il 3 mlrd. dollar əldə etmişlər. Yəməndə emiqrantların köçürmələri bəzən ixracat gəlirlərindən 30 dəfə çox olmuşdur.

q) Bilik və dünya görüşü artırıcı təsiri. İnkişaf etməkdə olan ölkəyə gedən ixtisasız işçilər yüksək səviyyəli bir ictimai mühitə düşərək, həm öz ixtisaslarını, həm də ümumi dünya görüşlərini artırır. Onlar xaricdə təşkil olunan ixtisas artırma kurslarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

"**Beyin axını**" - Beynəlxalq işçi qüvvəsi hərəkətinin mühüm cəhətlərindən biri həkim, mühəndis, elmi işçilər kimi yüksək ixtisaslı kadrların zəif inkişaf etmiş ölkələrdən inkişaf etmiş sənaye ölkələrinə axınıdır. Belə axın dünya ədəbiyyatında "beyin axını" (brain drain) adlanır. "Beyin axını" inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin öz aralarında da özünü göstərməklə yanaşı, daha çox zəif inkişaf etmiş ölkələrdən ABŞ, Kanada və AB ölkələrinə doğru hərəkət edir.

Belə axını doğuran başlıca amil ölkələr arasında, xüsusən inkişaf etməkdə olan ölkələr və inkişaf etmiş sənaye ölkələri arasında maaş və həyat səviyyəsində mövcud olan fərkdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdən kütləvi "beyin axını" onların sosial-iqtisadi tərəqqisinə mənfi təsir göstərir. Çünki, bu ölkələrin özəlirin yüksək ixtisaslı kadrlara böyük ehtiyacı vardır. Digər tərəfdən, bu kadrları hazırlamaq üçün həmin ölkələr əhəmiyyətli dərəcədə vəsait sərf etmişdir. Yüksək ixtisaslı kadrların xaricə köçməsi həm zəif inkişaf etmiş ölkəni həmin kadrlardan məhrum edir, həm də bu ölkələr özəlirinin kəskin ehtiyacına baxmayaraq "insan kapitalını" (human capital) xaricə ixrac etmiş olurlar.

Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdən sənaye ölkələrinə "beyin axınının" mühüm bir səbəbi də onların öz ölkələrində müvafiq iş tapa bilməməsi və işsiz olmasıdır. Ona görə də bu ölkələrdə "ziyalı işsizliyi" ictimaiyyətin diqqətini özünə cəlb edən mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir.

Miqrasiyanın işçi qüvvəsini idxal edən ölkəyə təsiri - Əcnəbi işçiləri idxal edən ölkələr əsas etibarilə zəngin kapitalla və təbii sərvətlərə malik olan və işçi qüvvəsi çatışmayan ölkələrdir. Xaricdən əmək idxalı bu ölkələrdə işçi qüvvəsi çatışmazlığını aradan qaldıraraq, kapitalın tam gücü ilə fəaliyyətinə və müvafiq olaraq kapital qoyuluşu sürətinin artmasına və son nəticədə isə ümumi rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir edir. Ümumən etiraf edilmişdir ki, ikinci dünya müharibəsindən sonra işçi qüvvəsi çatışmazlığı mövcud olan Qərbi Avropa ölkələrinin iqtisadi inkişafının sürətlənməsində xaricdən işçi qüvvəsi idxalı müəyyən rol oynamışdır.

İşçi qüvvəsinin idxalı sənaye ölkələrində əmək haqqının yüksəlməsinin qarşısını alır. Bu isə istehlak xərclərinin ucuzlaşmasına və ölkədə istehlak edilən ənənəvi əmtəələrin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətiliyinin

7.1. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya anlayışı

"İnteqrasiya" sözü latınca "integro"-bərpə olunma, tamamlanma və "integrer" - tam sözlərindən törəmiş və Azərbaycan dilində "birləşmə", "bütünləşmə" mənasını daşıyır.

Milli təsərrüfatların beynəlmilləşməsinin yeni forması olan beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya (international integration) əmək bölgüsünə əsaslanır. Ölkələr arasında malların və istehsal amillərinin sərbəst hərəkətini, yəni onların istehsal olunduğu və satış üçün göndərilədiyi ölkələrdə ayrışçılıq qoyulmadan hərəkət etməsini nəzərdə tutur. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya geniş mənada mal, xidmət və kapital axınlarının sərbəstləşdirilməsi yolu ilə ölkələr arasında ümumi bazar yaradılması və iqtisadi siyasətin uzlaşdırılması deməkdir. Bununla da iqtisadi inteqrasiya yolu ilə ölkələr daha geniş bazar üçün məhsul istehsal etmək və böyük miqyaslı istehsalın üstünlüklərindən faydalanmaq imkanı əldə edirlər.

Iqtisadi inteqrasiya edən ölkələr siyasi cəhətdən müstəqil olmaqla iqtisadi cəhətdən bir-birindən qarşılıqlı asılı vəziyyətdə olurlar. Ölkələr iqtisadi inteqrasiya axınlarına qoşularaq bu yolla öz istehsal güclərini, istehsalın səmərəliliyini və bütün bunların nəticəsində isə əhalinin ümumi rifah səviyyəsini artırmağa çalışırlar.

Istehsalın həcmi sürətlə artan sənayeləşmiş ölkələrdə daxili bazarların məhdudluğu iqtisadi inteqrasiyanı və bu yolla bazarın həcmimin genişləndirilməsini tələb edir. Onlar inkişaf etməkdə olan ölkələr ilə daxili bazarları birləşdirərək sənayeləşmə sürətini artırmağa çalışırlar.

Dünya iqtisadi inteqrasiya prosesində iki meyl özünü göstərir: "beynəlxalq yaxınlaşma" və "regional yaxınlaşma". Beynəlxalq miqyasda yaxınlaşma dünya ticarətində tətbiq edilən tarif və qeyri-tarif məhdudlaşdırmalarının (QATT-ÜTT) vasitəsilə aradan qaldırılması yolu ilə həyata keçirilir. Regional yaxınlaşma zamanı isə regional iqtisadi birliklər yaradılmaqla üzv ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələri və ümumiyyətlə iqtisadi siyasəti əhəngləşdirilir. Ölkələr siyasi baxımdan da bir-birinə yaxınlaşırlar. Milli siyasət uzlaşdırılır.

Dünyada mövcud olan regional iqtisadi birləşmələri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, bu birləşmələrin əsasında ilk növbədə ölkələrin coğrafi yaxınlığı durur. Həqiqətən, iqtisadi inteqrasiyada coğ-

artırılmasına yardım edir. Bu cəhət ixracat yönümlü iqtisadi struktura malik olan ölkələr üçün daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Maaşların artmasına mane olduğu üçün bu ölkələrdə milli həmkarlar ittifaqları, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, işçi qüvvəsinin idxalına qarşı çıxış edirlər. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, işçi qüvvəsinin idxalı nəticəsində milli gəlirdə özünü göstərən artım bütün millətin rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, idxal edilən işçi qüvvəsinin ixtisası nə qədər yüksəkdirsə, onu idxal edən ölkənin faydası bir o qədər yüksək olur. Çünki, həmin ölkə belə işçinin hazırlanmasına heç bir xərc çəkmədən məhsuldar əcnəbi əməyindən istifadə etmiş olur. Belə vəziyyət əslində inkişaf etməkdə olan ölkənin sənaye ölkəsinə bir növ yardımını kimi də qiymətləndirilə bilər. Xaricdən gələn işçilər onu idxal edən ölkələr üçün bezi problemlər də yaradır. Məsələn, xarici işçilər əhalinin sayını artırdığı üçün mənzil, məktəb, xəstəxana və digər sosial obyektlərin inşaatına əlavə məsrəflər tələb olunur. Bundan başqa, xarici işçilərin sayı yerli əhalinin mühüm bir hissəsini təşkil etdikdə ölkədə bir sıra ictimai və mədəni problemlər də yarana bilər.

rafi amil cox mühümdür, çünki, məkanca bir-birindən uzaq məsafədə olan ölkələr arasında nəqliyyat xərcləri problemi iqtisadi inteqrasiyanı çətinləşdirir.

Coğrafi yaxınlıq mühüm olsa da, kifayət deyildir. İqtisadi, siyasi və hətta hərbi baxımdan da yaxınlıq və sıx əməkdaşlıq lazımdır. Mühüm məsələlərdən biri də ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədardır. Yaxın iqtisadi əməkdaşlıq daha çox cəmiyyəti iqtisadi inkişaf səviyyəsində olan ölkələr arasında özünü göstərir. İdeoloji, tarixi, mədəni və dini yaxınlıq da mühüm oynayır.

Dünya ticarətinin sərbəstləşdirilməsi cəhdləri və inteqrasiya meyilləri ilk dəfə sənayecə inkişaf etmiş ölkələr arasında özünü göstərmiş, sonralar isə bütün dünyaya yayılmışdır. Bu qroses 30-cu illərdə baş vermiş "böyük depressiya" dövründə geniş yayılmış humayçılıq və iqtisadi millətçilik hərəkatlarına bir növ cavab kimi meydana çıxmışdır. Məlum olduğu kimi "böyük depressiya" dövründə beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıqdan söz gedə bilməzdi. Tədiyyə balansı böyük kəsirlər verən və kəskin işsizlik problemi ilə qarşılaşmış ölkələr öz problemlərini təkbaşına həll etməyə çalışmışdılar. Bu isə tariflərin qarşılıqlı olaraq yüksəldilməsinə və ölkələrin bir-birinə ziyan vuran devalvasiya yarışına girmələrinə gətirib çıxarmışdı. Xarici ticarət ikitərəfli müqavilələr vasitəsilə həyata keçirilir, bu isə beynəlxalq ticarətin minimum səviyyəyə enməsinə səbəb olmuşdur.

İki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə gömrük tarifləri həddən artıq yüksəldilməklə, bu tariflərdə ciddi fərqlər özünü göstərirdi. Belə ki, ölkələr gömrük tariflərində "ayrıseçkilik" (discriminative) siyasəti yeridirdilər. Yəni, hər hansı bir mala idxal edildiyi ölkəyə görə tarif qoyulurdu.

İki dünya müharibəsi arasındakı dövrdə beynəlxalq ticarət də özünü göstərən bu və digər məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən inkişaf etmiş ölkələr daha çox şikayətçi idilər. Çünki, sənaye istehsalının sürətlə artdığı bu ölkələrdə iqtisadi həyatın canlanması əhəmiyyətli dərəcədə geniş xarici bazarların olmasından asılıdır. Ona görə də Qərb ölkələri ikinci dünya müharibəsi hələ başa çatmamış çoxtərəfli beynəlxalq ticarət və ödəmə sistemi yaratmağa başladılar.

7.2. İqtisadi birləşmələr nəzəriyyələri

XX əsrin ikinci yarısında geniş vüsət almış beynəlxalq inteqrasiya hərəkatlarına klassik və neoklassik iqtisadçılar təbii olaraq öz araşdırmalarında yer verməmişlər. İqtisadi inteqrasiya hərəkatlarının nəzəri əsasları

ən çox gömrük birlikləri nəzəriyyələri ilə C.Viner, C.E. Meade, NT.Conson, V.Valassa, F.Q.Lipsev və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır. Gömrük birlikləri nəzəriyyələrində bu birliklərin iqtisadi təsirlərinə xüsusi fikir verilmişdir.

A) **Gömrük birliklərinin iqtisadi təsirləri**- Gömrük birliklərinin doğurduğu iqtisadi nəticələr iki qrupa bölünür: statik və dinamik təsirlər. Statik nəticələr texnoloji və iqtisadi strukturun sabit qaldığı fərz olunaraq istehsal amillərinin yenidən turulması nəticəsində meydana çıxan təsirləri ifadə edir. Xarici ticarət təhlil olunarkən adətən statik təsirlərə daha çox fikir verilir. İqtisadi birləşmə nəticəsində bir bazanın daha geniş bir neçə bazar ilə əvəz olunması sərvət mənbələrini artıran, istehsalın təşkilini və texnologiyamı dəyişdirən bir sıra təsirlər doğurur ki, bunlar da "dinamik təsirlər" adlanır. Statik təsirlər bir dəfəlikdir. Dinamik təsirlər isə uzun müddətəlidir və inkişaf ilə əlaqədardır.

Statik təsirlər. Hər hansı bir regionda ticarət məhdudiyətlərinin ləğv edilməsi bu regiondakı ölkələrin xarici ticarətini artırır. Buna gömrük birliklərinin ticarəti artırıcı (trade creating) təsiri deyilir. Region daxilində gömrük tariflərinin ləğvi və digər dövlətlərə qarşı tarif tətbiq edilməsi nəticəsində region daxilində ticarət region xarici ticarətə nisbətən sürətlə artırır. Gömrük birliklərinin regiondan kənar ölkələrlə aparılan ticarəti azaltmasına isə ticarəti azaldıcı (trade diversion) təsir deyildir. Ticarəti azaldıcı təsir nə qədər böyükdürsə, mənbədən istifadə olunma səmərəliliyini azaltdığı üçün gömrük birliklərinin dünyada həyat səviyyəsinə mənfi təsiri də bir o qədər yüksəkdir.

Gömrük birliklərinin dünyada rifah səviyyəsinə tam təsiri ticarəti artırıcı və ticarəti azaldığı təsirlərin nisbətindən asılıdır. Əgər ticarəti artırıcı təsir ticarəti azaldıcı təsirdən çoxdursa, gömrük birliyinin dünya səviyyəsinə təsiri müsbətdir və ya əksinə.

İndi gömrük birliklərinin iki statistik təsirinə bir az yaxından nəzər salaq. Gömrük tarifləri ləğv edilərkən birliyə daxil olan və məhsulları yüksək maya dəyərinə başa gələn ölkələr, həmin malları ucuz istehsal edən digər birlik üzvlərindən idxal edəcəklər. Bu yolla bahalı istehsal ucuz istehsal ilə əvəz olunur və mənbələrin məhsuddarlığı artır. Müvafiq olaraq, malı ucuz istehsal edən ölkədə istehsalın həcmi də artacaqdır. Belə vəziyyət "istehsala müsbət təsir" adlanır.

Gömrük birliklərinin yaranmasından açıq-aşkar istehlakçı da faydalanır. Çünki, birlik yaranmamış yerli malları yüksək qiymətlərlə satın alan istehlakçılar, indi birlik daxilindən idxal edilən həmin malları ucuz satın alırlar. Qiymətlərin aşağı düşməsi istehlak həcmi də artırır və birlik

daxilində ticarət həcmının coxalmasına səbəb olur. "İstehlak təsiri" deyilən bu vəziyyət də iqtisadiyyatın canlanması və ümumi rifah səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Bununla birlikdə, malların birlik içində bahalı istehsalat malik ölkələrdən ucuz ölkələrə doğru yönəlməsi və istehlakçı qiymətlərinin azalmasına baxmayaraq, bütün faydalar sərbəst ticarətin verdiyi faydalar qədər ola bilməz. Çünki, birlikdən kənar ölkələrə gömrük tarifləri hələ tətbiq olunmaqda davam edir. Əgər ən məhsuldar ölkələr birlikdən kənar qalmış və birliyin yaradılması nəticəsində bu ölkələrin birliyə ixracatı azalır və hətta tamamilə dayanırsa, bu amil dünyada ümumi rifah səviyyəsinin azalmasına təsir göstərir. Bu halda birliyin yaranmasının ümumi rifah səviyyəsinə təsirini, daha dəqiq desək onun "yaxşı" və ya "pis" olduğunu müəyyən etmək üçün birlik yaranması nəticəsində özünü göstərən iki əks, yəni müsbət və mənfi təsirləri birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Birliyin "yaxşı" olması üçün ticarəti artıran təsirlər, ticarəti azaldan təsirlərdən çox olmalıdır.

Deyənləri bir misalla izah edək. Şərti olaraq A,B,S adlanan üç ölkəni və X malını nəzərdən keçirək. Fərz edək ki, bu ölkələrdə X malının istehsal xərcləri həmin ölkələrdə müvafiq olaraq 225, 150 və 100 dollar təşkil edir. Buradan görünür ki, həmin malın ən məhsuldar istehsalçısı S ölkəsi, ikincisi isə B ölkəsidir. Məhsuldarlığı ən az olan (istehsal xərcləri ən çox) olan ölkə isə A ölkəsidir. Fərz edək ki, A ölkəsində, yüksək istehsal xərclərinə malik yerli istehsalı qorumaq üçün idxalata 100% nisbə-tində vergi qoyulur. Beləliklə A ölkəsində B ölkəsində X malının qiyməti 300, S ölkəsi malının qiyməti isə 200 dollara qədər yüksəlmiş olur. Bunun nəticəsində isə B ölkəsi A ölkəsinə hec mal satmayacaqdır. A ölkəsi X malının hamısını ən məhsuldar ölkə olan S-dən təmin edəcəkdir.

Yuxarıdakı misal əsasında gömrük birlikləri yaradılması ilə ümumi rifah səviyyəsi arasındakı əlaqələrin araşdırılması zamanı aşağıdakı amillərin nəzərə alınması zəruridir:

1. Əgər istehsal xərcləri ən az olan ölkə (bizim misalda S) birlik daxilində qalırsa, ticarəti azaldıcı təsir tamamilə aradan qalxır.

2. İstehsal xərcləri ən az olan ölkə birliyə daxil olduğu halda müştərək gömrük tarifi kifayət qədər aşağı səviyyədə qoyularsa ticarəti azaldıcı təsirin qarşısı yenə alınır. Məsələn, yuxarıdakı misalda müştərək gömrük tarifi 50%-dən aşağı müəyyən edilərsə S ölkəsi birliyə mal satmaqda davam edər.

3. Hər iki təsir özünü göstərdiyi halda da bu təsirlərin tutarını dəyişdirə bilən müxtəlif amillər vardır. Məsələn, bunlardan biri - üzv ölkələrlə birliyə daxil olmayan ölkələrdə istehsal xərcləri arasındakı nisbi fərqlərdir. Yəni, V ölkəsində istehsal xərcləri S ölkəsindəki istehsal xərclərinə daha yaxın olsaydı, ticarəti artırıcı təsir nisbətən çox, azaldıcı təsir isə az olardı.

4. Gömrük birliyi yaradılmazdan əvvəl hər hansı bir mal üç ölkənin heç birində istehsal edilmirdisə, bu mal ilə əlaqədar nə ticarəti azaldıcı, nə də ticarəti artırıcı təsir özünü göstərməyəcəkdir.

5. Üzv ölkələr arasında coğrafi uzaqlıq artdıqca nəqliyyat xərcləri artığı üçün birliyin faydaları da azalır.

6. Birlik üzvləri iqtisadiyyatlarının birləşmədən əvvəl bir-birini tamamlayıcı (complementary) və ya rəqib (competitive) vəziyyətində olmaları da vacibdir. Tamamlayıcı və rəqib iqtisadiyyat anlayışlarını aşağıdakı kimi başa düşmək lazımdır.

Əgər hər hansı iki ölkədə gömrüklə qorunan sənaye sahələri bir-birinin eynidirsə, bu halda iqtisadiyyat rəqib vəziyyətində olurlar. Əksinə, əgər gömrüklə qorunan sənaye sahələri bir-birindən fərqlidirsə bu iqtisadiyyatlar bir-birinin tamamlayıcıdır. Bu baxımdan üzv ölkələrin iqtisadiyyatı nə dərəcədə rəqib vəziyyətindədirsə gömrük birliyinin faydası bir o qədər çox olur. Çünki, tariflər yüksəldikcə getdikcə istehsalın çoxu az istehsal xərcləri ilə məhsul istehsal edənlərin əlində cəmləşəcəkdir. Başqa sözlə, istehsal daha bacarıqlı əllərdə toplanacaqdır. Ona görə də bir-birini tamamlayıcı iqtisadiyyatlar arasında yaradılan birliklər o qədər də böyük miqyasda ticarəti artırıcı təsir yarada bilməzlər.

Dinamik təsirlər: Yuxarıda gördüyümüz kimi statik təsirlər iqtisadi struktur dəyişməz qaldığı şəraitdə xarici ticarətin həcmi və ümumi rifah səviyyəsində özünü göstərən birdəfəlik təsirlərlə əlaqədardır. Tamamilə aydındır ki, bir milli bazarın geniş beynəlxalq bazarla əvəz olunması ilə əlaqədar dəyişikliklər yalnız bundan ibarət deyildir. İqtisadi inteqrasiya üzv ölkələrin iqtisadi strukturunda, istehsal gücləri və məhsuldarlığın artımında köklü dəyişikliklər yaradır. Bu dəyişikliklər vaxt keçdikcə milli gəlirin artmasına, inkişaf sürətinə və həyat səviyyəsinə bilavasitə təsir göstərən amillərdir. İqtisadçıların əksəriyyəti hesab edir ki, gömrük birliklərinin əsas əhəmiyyət daşıyan cəhəti statik deyil, dinamik təsirlərlə əlaqədardır.

Gömrük birliklərinin əsas dinamik təsirləri aşağıdakılardır:

1. Xarici rəqabətin artması: gömrük tarifləri və miqdar məhdudlaşdırmaları (kvotalar) inhisarlaşma və yüksək istehsal xərcləri ilə işləmənin qarşısını alır. Birlik daxilində xarici ticarət məhdudlaşdırmaları, yeni idarəçiliş çəpərləri ləğv edildikdə, yerli istehsalçılar xarici bazarın rəqabəti ilə qarşı-qarşıya qalırlar. Bu zaman az məhsuldar müəssisələr sıradan çıxarılır və yalnız xarici rəqabətə davam gətirənlər öz fəaliyyətini davam etdirirlər. Xarici rəqabət inhisarların da gücünü sındırır, konservator və etalətlə işləyən sahibkarların, yeniliksevər sahibkarlarla əvəz olunmasına səbəb olur.

2. Böyük miqyaslı istehsala malik iqtisadiyyat: Geniş bir bazarın ehtiyaclarının ödənilməsi iri miqyaslı istehsala malik iqtisadi mexanizmin yaranmasını tələb edir. Kütləvi istehsal özünü müxtəlif formalarda göstərir. Məsələn, geniş bazar qabaqcıl texnologiyanı tətbiq etmək yolu ilə istehsal xərclərinin aşağı salınması üçün şərait yaradır. Kütləvi istehsal marketinq işini də geniş miqyaslı edir. Anbarlardakı qalıqlar azalır. Bütün bunlar isə istehsal xərclərinə qənaət olunmasına səbəb olur. Bazarın genişliyi, bunlardan başqa, istehsal, planlaşdırma, idarəçilik, elmi-tədqiqat işləri və digər sahələrdə yüksək ixtisaslı kadrlar işlətməyə də imkan verir. Kiçik miqyaslı ölkələrdə iri həcmli istehsalın yaradılması daha böyük fayda verir. Çünki, böyük miqyaslı ölkələr birliyə daxil olmadan da iri həcmli istehsalı təşkil edə bilirlər.

Bazarın həcmnin genişlənməsi istehsal xərclərindən əlavə məsrəflə də qənaət olunmasına imkan verir. Sənayenin inkişafı süləndikcə onun ehtiyaclarının ödənilməsi üçün müxtəlif təhsil müəssisələrinin də genişlənməsinə və onların kadrlara olan ehtiyacının ödənilməsinə şərait yaradır. Bununla da firmalar texniki heyəti və idarəçilik kadrlarını özərlə hazırlamaq məcburiyyətindən azad olurlar və bu məsrəflərə qənaət edirlər. Texniki biliklər də sürətlə artır, həmin sənaye sahələri üçün xammal hazırlayan müəssisələrin də inkişafı üçün şərait yaranır.

3. Texnoloji irəliləyiş. Gömrük birlikləri üzv ölkələrdə yeni texnologiyanın geniş miqyasda tətbiqi üçün də şərait yaradır. Bazarın genişlənməsi və iri müəssisələrin yaradılması onların bu sahədə imkanlarını artırır.

4. Kapital qoyuluşunun təşviqi. Gömrük birlikləri mənbələrdən səmərəli istifadə olunmasına geniş şərait yaradır və milli gəlirin artırılmasına yardım edir. Milli gəlirin artımı isə, müvafiq olaraq, yığılmanın və kapital qoyuluşlarının çoxalmasına səbəb olur. Gömrük birlikləri gömrük tariflərinin yenidən yüksəldilməyəcəyinə inandırır və bununla da kapital qoyuluşuna riskləri azaldır, mənfəəti yüksəldir. Bundan başqa,

bazarın həcmnin genişlənməsi və birlik daxilində istehsalın daha bacarıqlı əllərdə toplanması regiona əhəmiyyətli dərəcədə xarici kapital gəlməsinə səbəb ola bilər. 60-cı illərdə AİB-ə ABŞ kapitalının sürətli axını bunun bir misalıdır.

B) "*İkinci ən yaxşı*" nəzəriyyə (sekond best theory) - Yuxarıdakı araşdırmalar tanınmış iqtisadçı C.Viner tərəfindən aparılana qədər dünya iqtisadi fikrində belə bir görüş mövcud idi: azad ticarət dünyada rifah səviyyəsinə müsbət təsir göstərdiyi üçün ticarət məhdudyyətlərinin ləğvi də dünya əhalisini rifah səviyyəsini yüksəldir. Lakin, gömrük birliyi ilə əlaqədar araşdırmalar göstərdi ki, bir sıra dövlətlərin öz aralarında ticarəti sərbəstləşdirmələri digər ölkələrə qarşı tariflər tətbiq olunmaqda davam etdiyi üçün ümumi rifah səviyyəsinə artırıcı bir nəticə verməyə də bilər. Bu fikir sonralar "ikinci ən yaxşı nəzəriyyə" adlanan nəzəriyyə ilə daha da inkişaf etdirildi.

Tam rəqabət və sərbəst ticarət dünyada rifah səviyyəsini ən yüksəyə qaldırdığı üçün "ən yaxşı" siyasətdir. Nəzəriyyəyə görə, tam rəqabətin mühüm üstünlüklərindən biri də xüsusi mənfəət ilə ictimai mənfəət arasındakı fərqi ləğv etməkdir. Yeni bazar qiymətləri hər hansı bir mal və ya xidmətin həm ayrı-ayrı şəxslərə faydasını, həm də cəmiyyətin məsrəfləri və qazancını göstərir, habelə onlar arasında fərq olmadığını ifadə edir.

Ancaq həmin nəzəri müddəalar çox vaxt real həyatda özünü əksinə göstərir. Çünki, real həyatda inhisarların mövcudluğu və dövlətin müdaxilələri nəticəsində xüsusi və ictimai məsrəflər və qazanclar arasında fərq özünü göstərir. Əslində tam rəqabət şərtlərinin mövcud olmadığı bir şəraitdə yalnız ticarətin sərbəstləşməsi bu fərqi ləğv edə bilməz.

Hökumətlərin belə bir şəraitdə xüsusi və ictimai məsrəf və faydalar arasında fərq yaradan belə müdaxilələr etməməsi (yəni ticarətin sərbəstləşdirilməsi) "birinci ən yaxşı" siyasətdir. Lakin, bu şərt təmin olunmazsa, o zaman bazarın mövcud nöqsanlarını tarazlayan digər müdaxilə tədbirlərinin həyata keçirilməsi (məsələn, yeni gömrük tarifi ilə) ikinci ən yaxşı siyasət ola bilər. Xüsusi və ictimai məsrəf və qazanc fərqi tam ləğv edən siyasət birinci ən yaxşı siyasətdir. Bu mümkün olmadıqda isə, mövcud şərtlər daxilində bu fərqi minimuma endirən tədbirlər isə ikinci ən yaxşı siyasətdir. Göstərmək lazımdır ki, ikinci ən yaxşı nəzəriyyə yalnız xarici ticarətə deyil, bütün iqtisadi siyasətdə tətbiq oluna bilər. Məsələn, subsidiyalar və vergi tədbirləri ilə bazara müdaxilə edilib müsbət nəticə əlınə bilər.

İkinci nəzəriyyənin ən yaxşı və ən geniş tətbiq sahəsi gömrük birlikləridir. Çünki, burada bütün məhdudiyyətlər ləğv edilmir, onların yalnız bəziləri aradan götürülür.

V) *Qütbləşmə nəzəriyyəsi* - Məşhur İsveç iqtisadçısı Q.Mürdalın nəzəriyyəsinə görə fərqli inkişaf səviyyəsində olan ölkələr arasında mal və istehsal amillərinin sərbəst hərəkətinə əsaslanan iqtisadi birlik yaradıldıqda, sərbəst bazar sistemi bu ölkələr arasındakı qeyri-bərabərliyi artırmağa təsir edə bilər. Qütbləşmə nəzəriyyəsi (polarization) adlanan bu nəzəriyyəyə görə varlı ölkələr dana da varlanır, kasıb ölkələr isə dana da kasıblaşa bilər. Bunun bir səbəbi kimi Q.Mürdal zəif inkişaf etmiş ölkələrdə yeni yaradılan sənaye sahələrinin qabaqcıl ölkələrin rəqabətinə davam gətirə bilməməsini göstərir. İkinci səbəb isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki onsuz da çatışmayan ixtisaslı işçi və kapitalın yüksək gəlir arxasında inkişaf etmiş ölkələrə axması ehtimaldır.

Q.Mürdal inkişaf səviyyəsindəki fərqlin artmasında istehsal amillərinin hərəkətinə roluna xüsusi əhəmiyyət verir. Hal-hazırda qeyri-qanuni yolla özünü göstərən axın deyilənlərə sübut kimi göstərilir. Məhdudlaşdırıcı qanunlar ləğv edildiyi təqdirdə bu axının artacağı məlumdur. Lakin, bu zaman əks istiqamətdə axının da artacağı nəzərə alınmalı, mənfi yaxud müsbət təsirin hansının dana çox olacağı diqqətlə araşdırılmalıdır.

7.3. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın əsas formaları

Ölkələr arasındakı iqtisadi əməkdaşlıq hərəkəti az saylı mallara qoyulan gömrük tariflərinin azaldılması və ya ləğv edilməsi addımından başlayaraq, iqtisadi birliklərin yaradılmasına qədər müxtəlif şəkildə özünü göstərir. İqtisadi birləşmə hərəkətlərində bəzən, yalnız, mal və xidmət axınları, bəzən isə buna əlavə olaraq istehsal amillərinin hərəkəti sərbəstləşdirilir. Bəzi iqtisadi birləşmə hərəkətlərində isə son nəticədə bütün bunlarla yanaşı pul, maliyyə və iqtisadi siyasət sahəsində də əməkdaşlıq edilir.

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya özünü əsas etibarilə dörd formada göstərir: azad ticarət zonaları; b) gömrük birlikləri; v) ümumi bazar və nəhayət; q) iqtisadi birliklər.

a) Azad ticarət zonaları (free trade area) - yaradılarkən üzvlər arasında ticarəti məhdudlaşdıran tarif və kvota kimi sədlər aradan qaldırılır və üzv ölkələr birliyə daxil olmayan ölkələrə qarşı birgə tarif tətbiq edirlər. Bu birləşmə növündə mal və xidmətlərin hərəkəti ölkələr arasında

sərbəstləşir, lakin sərbəstləşmə istehsal amillərinin hərəkətinə aid olmur. İqtisadi siyasət də ölkələr arasında ahəngləşdirilmir.

Azad ticarət zonalarında birliyə daxil olmayan ölkələrə qarşı birgə tarif siyasətinin yeridilməsi bir sıra problemlər yaradır. Məsələn, üçüncü ölkələr buna cavab olaraq öz mallarını gömrük tarifi aşağı olan başqa ölkələrə ixrac edirlər. Regionda istehsal edilmiş mallar sonradan tarif yüksək olan ölkələrə də gizli yolla aparıla bilər. Bu da qaçqınçılığın artmasına yol açır. Buna mane olmaq üçün regionda sərbəst hərəkət edən malların ilk istehsal yerlərini müəyyən edən "mənşə sertifikatı" (certificates of origin) tətbiq edilir. Bunun nəticəsində, əgər birlik daxilində aşağı tarif tətbiq edən ölkə üzərindən mal gəlmiş və bu mallar da aşağı tarifli üzv ölkəyə keçmişsə bu idxal mallarından yüksək gömrük tarifi tətbiq edən ölkə gömrük ferqi alır.

Dünya iqtisadiyyatında azad ticarət zonaları ilk dəfə 1960-cı ildə Latın Amerikasının Azad ticarət zonası (LAFTA, 1961-dən ALADI) adı ilə yaradılmışdır. Yəni həmin il İngiltərənin təşəbbüsü ilə Avropa azad ticarət zonası (EFTA) yaradılmışdır.

b) Gömrük birliyi (customs union) azad ticarət zonasına nisbətən dana çox yayılmış bir iqtisadi inteqrasiya növüdür.

Gömrük birliyi ilə azad ticarət zonalarında olduğu kimi üzv ölkələr arasındakı tarif və miqdar məhdudlaşdırmaları aradan qaldırılaraq, yalnız mal və xidmətlər üçün bir ümumi bazar yaradılır. Lakin, gömrük birliklərində digər dövlətlərə qarşı vahid gömrük tarifi tətbiq edildiyi halda, azad ticarət zonalarında hər ölkə öz tarifini qəbul edir. Ona görə də gömrük birlikləri daha qabaqcıl bir inteqrasiya növüdür.

İlk gömrük birliyi 1833-cü ildə Prussiyada tətbiq edilən Alman gömrük Birliyidir. Belçika, Hollandiya və Lüksemburq 1944-cü ildə gömrük birliyi yaradılması haqqında saziş bağladılar. Həmin birlik 1948-ci ildə fəaliyyətə başladı.

Göstərilən tarixi nümunələrə baxmayaraq, iqtisadi inteqrasiya hərəkətində ən müvəffəqiyyətli - Avropa İqtisadi Birliyidir (AİB). Birliyin əsasını qoyan 1957-ci ilin Roma müqaviləsi onun bir gömrük birliyi kimi yaradıldığını və birliyin bütün mallarını əhatə edəcəyini qeyd etmişdir.

v) Ümumi bazar (common market) iqtisadi inteqrasiyanın üçüncü mərhələsidir. Gömrük birliyinin təbii nəticəsi olaraq birliyə daxil olan ölkələr arasında istehsal amillərinin (işçi qüvvəsi, kapital və sahibkarlıq) sərbəst hərəkəti təmin olunduqda bu ölkələr arasında "ümumi bazar" yaradılmış olur.

AİB-in bu günkü vəziyyəti iqtisadi inteqrasiyanın bu mərhələsi üçün bir nümunədir. Bununla yanaşı göstərmək lazımdır ki, AİB getdikcə iqtisadi inteqrasiyanın növbəti mərhələsinə - iqtisadi birliyə doğru irəliləyir. "Ümumi bazar" termini AİB haqqında ilk dəfə Roma müqaviləsi qüvvəyə minməsindən dərhal sonra işlənməyə başlanmışdır. Rus dilində ədəbiyyatda və Azərbaycan dilində AİB bu günə qədər çox vaxt "ümumi bazar" adlanır.

q) İqtisadi birlik (economic union) iqtisadi inteqrasiyanın son mərhələsidir. İqtisadi birlik birliyə daxil olan iqtisadiyyatların tam şəkildə birləşdirilmişdir. İqtisadi inteqrasiyanın əvvəlki mərhələlərindəki şərtlərə əlavə olaraq iqtisadi, pul və sosial siyasət və təşkilatların da birləşdirilməsini nəzərdə tutur. İqtisadi birlik birgə valyuta sistemi və mərkəzi bank ilə birləşdirilmiş vahid maliyyə sistemi və vahid xarici ticarət siyasətinə malik olur. Bu ölkələr arasında valyuta birliyi (monetary union) xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Azad ticarət zonası, gömrük birliyi və ümumi bazar üzv ölkələr arasında əsas etibarilə xarici ticarətə qoyulan maneələrin aradan qaldırılması məqsədini güddüyü halda, iqtisadi birlik dövlətlərustü iqtisadi siyasətin birgə yeridildiyi və bütün üzv ölkələrdə eyni şəkildə tətbiq edildiyi bir iqtisadi birləşmə növüdür.

Göstərilən iqtisadi birləşmə növü bu gün real həyatda hələlik yoxdur. Lakin, AİB üzv ölkələr arasında mal, işçi qüvvəsi, xidmət və kapital hərəkətinin sərbəstləşdirilməsi, sosial, maliyyə və pul siyasətinin ahəngləşdirilməsi baxımından iqtisadi birliyə doğru irəliləyir. Ümumən qəbul edilmişdir ki, ümumi bazardan sonra aşağıdakı şərtlər qəbul edilərsə iqtisadi birliyə keçilmiş hesab edilə bilər:

a) *Vergi sisteminin uyğunlaşdırılması* - İqtisadi birlik yaradılana qədər ölkələrin vergi sistemləri arasında fərqlər mövcuddur. Məsələn, bəzi ölkələrdə dövlət gəlirləri içində gəlir və şirkətlərdən alınan birbaşa vergilər əsas təşkil edir, dolayısı vergilər isə az olur. Bəzi dövlətlərdə isə əksinə, dolayısı vergilər çox, birbaşa vergilər az olur.

Dolayısı vergilər qiymətlər üzərinə qoyulan vergilərdir. Ona görə də dolayısı vergi nisbəti yüksək olan ölkələrin firmalarının xarici bazarlarda nisbi rəqabət gücü zəif olur. Bunun qarşısının alınması üçün daxilə ödənməmiş vergilər mal ixrac olunarkən geri qaytarılır. Digər tərəfdən, yerli istehsalçılar öz ölkələrində bu vergiləri ödəməyən əcnəbilərin istehsal etdikləri mallarla rəqabət edə bilmirlər. Ona görə belə bir üzv ölkədən idxal edilən mallardan gömrük sərhəddində dolayısı vergiləri tənliyən əlavə vergi alınmasına ehtiyac yaranır. Bu cür süni rəqabət

manələrini aradan qaldırmaq üçün üzv ölkələr dolayısı vergi sistemlərini bir-birinə uyğunlaşdırmaq yolunu qəbul edirlər. AİB ölkələrin hamısı bu məqsədlə əlavə dəyər vergisini qəbul etmişlər.

b) *İqtisadi və maliyyə siyasətinin uyğunlaşdırılması* - Rəqabət şərtlərinin pozunmaq üçün birlik daxilində ənənəvi iqtisadi siyasətlərin dövlətlər arasında uyğunlaşdırılması ehtiyac yaranır. Məsələn, tutaq ki, A ölkəsində maaşlar dondurulur və həmin vaxt B ölkəsində isə Həmkarlar təşkilatlarının təzyiqi ilə maaşlar yüksəldilir. Bu təbii olaraq A ölkəsinin rəqabət gücünü artırır və əksinə, B ölkəsininkini azaldır. Bu vəziyyət A ölkəsinin ödəniş balansına müsbət və B ölkəsininkinə isə mənfi təsir edir. Valyuta və maliyyə siyasətini də eyni şəkildə uyğunlaşdırmağa ehtiyac vardır.

İqtisadi birləşmənin mühüm şərtlərindən biri üzv ölkələrin valyutaları arasında sabit nisbətin yaradılmasıdır. Bunun səbəbi aydındır. A ölkəsi gömrük vergiləri ləğv edildikdən sonra başqaları ilə rəqabət edə bilməyəcəyini görərək valyutasını devalvasiya edərək mallarının xarici rəqabət gücünü artırmağa çalışa bilər. Bu isə birlik daxilində ümumi iqtisadi ahəngi pozar. Ona görə valyuta məzənnələrini sabitləşdirmək lazımdır. Hətta daha yüksək mərhələdə birlik icində bir ümumi valyuta vahidi qəbul edilə bilər. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi AİB ölkələri milli valyutalarını bir-birinə bağlamışlar və vahid Avropa Valyuta Sistemi yaratmışlar.

v) *İşçi qüvvəsi və kapitalın birlik daxilində sərbəst hərəkətinin təmin olunması* - İqtisadi birliklər mal və xidmət hərəkətinə sərbəstləşdirməklə yanaşı istehsal amillərinin də sərbəst hərəkətinə təmin etməyə çalışırlar. Bunun üçün onların hərəkətinə mane olan məhdudiyətlərin aradan qaldırılması lazımdır. Bu isə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, iqtisadi inteqrasiyanın ümumi bazar mərhələsində həyata keçir. Bütün bu amillər beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün vacib şərtlərdir.

7.4. Avropa İqtisadi Birliyi

Avropa İqtisadi Birliyi (AİB) (ümumi bazar) – Bu təşkilat 1992-ci ildən Avropa Birliyi (AB) adlanır və bu gün dünyada mövcud coxsaylı rəqional iqtisadi birləşmələrin ən kamil variantıdır.

Avropa Birliyi (European Community - ES) hüquqi cəhətdən müstəqil olan aşağıdakı üç regional təşkilatın siyasi cəhətdən birləşməsi nəticəsində meydana gəlmişdir:

1. 1951-ci ildə yaradılmış Avropa Kömür və Polad birliyi (ECSC);

2. 1957-ci ildə Roma müqaviləsi ilə yaradılmış Avropa İqtisadi Birliyi (European Economic Community);

3. 1958-ci ildən fəaliyyət göstərən Avropa atom enerjisi birliyi (Avroatom) Təşkilatların adından da göründüyü kimi, Avropa kömür və polad birliyi və Avroatom üzv ölkələrin məlum sənaye sahələri üzrə fəaliyyətlərini tənzimləyir. AİB isə bütün iqtisadi həyatı tənzimləyir. Ona görə də AİB çox vaxt ümumi bazar adlandırılır. Avropada gedən iqtisadi və siyasi inteqrasiya proseslərinin mahiyyətini 1992-ci ildə bağlanmış Mاستrixt (Niderlandda) sazişi ilə birliyin rəsmən Avropa Birliyinə çevrilməsi daha aydın əks etdirir. Bu "çevrilmə" nəticəsində birlik daha geniş funksiyalar yerinə yetirir.

AB-ni təşkil edən hər üç təşkilatın üzvləri eynidir. 25 mart 1957-ci ildə Roma müqaviləsini imzalayan altı ölkə ("atılar") Birliyin yaradıcılarıdır. Bu ölkələr: AFR, Fransa, İtaliya, Belçika, Hollandiya və Lüksemburq. 01 yanvar 1973-cü ildən İngiltərə, İrlandiya və Danimarka ("üçlər") birliyə daxil olmuş və birlik "doqquzlara" çevrilmişdir. Birlik ölkələrinin sayı 1981-ci ildə Yunanıstan, 1986-cı ildə isə İspaniya və Portuqaliya daxil olmaqla 12-yə çatmışdır. 1990-cı ildən sonra isə Birliyin tərkibi yeni üzvlərlə daha da zənginləşmişdir. Belə ki, 1995-ci ildə Avstriya, Finlandiya və İsveç, 2004-cü ildə Estoniya, Litva, Latviya, Çex Respublikası, Polşa, Kipr, Slovakiya, Sloveniya, Malta və Macarıstan, 2007-ci ildə isə Rumıniya və Bolqarıstan Birliyə üzv qəbul edilmişdirlər.

Avropa Birliyinin təşkilat strukturu. Birliyin üzvləri onu siyasi birlik (dövlətə bənzər) nəzərdə tutmuşlar və Birliyin bu şəkildə fəaliyyət göstərə bilməsi üçün müvafiq orqanlarını yaratmışlar.

Avropa Birliyinin beş əsas orqanı vardır:

1. Avropa Parlamenti - Nazirlər Şurası və Avropa Komissiyasının fəaliyyətinə nəzarət edir, büdcəni təsdiq edir. Deputatlar üzv ölkələrdən müəyyən edilmiş sayda xalq tərəfindən birbaşa seçilir.

2. Avropa Şurası (Avropa Zirvəsi) - Avropa Şurası (The European Council) AB-nin ən yüksək səviyyədə siyasi məşvərət orqanıdır. Ona Avropa Zirvəsi demək daha düzgündür. 1983-cü ildə toplanmış Stitqat Zirvəsində Avropa Birliyi Şurasının vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Şura AB ilə əlaqədar siyasi və iqtisadi sahələrdə rəhbər tutulan, yeni fəaliyyət sahələrində əməkdaşlığı təşviq edən və xaricə münasibətlərdə AB-nin mövqeyini müəyyən edən siyasətə müəyyənləşdirir.

3. Nazirlər Şurası - üzv ölkələrin hər birindən bir nazir daxil olmaqla yaradılır və siyasi qərar verən orqandır. Əsas funksiyası üzv ölkələrin

ümumi iqtisadi siyasətlərini əlaqələndirmək və Roma müqaviləsinin həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Cari işləri aparır. Son qərar, vermək səlahiyyəti də ona aiddir. Avropa Komissiyası təkliflər verir. Təklif Nazirlər Şurası tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra qüvvəyə minir.

4. Avropa Komissiyası - Nazirlər Şurası ilə birlikdə Aİ-nin icarəedici orqanıdır. O, Nazirlər Şurasının qəbul etdiyi qərarları yerinə yetirir, ona müvafiq məlumatlar verir. Lakin, yalnız Avropa Parlamenti qarşısında məsuliyyət daşıyır. Onun fəaliyyət sahəsi geniş və müxtəlifdir, iqtisadi, maliyyə və ictimai sahələrdə işləri əhatə edir. O, gömrük rejiminə, vergi siyasətinə riayət olunmasına nəzarət edir və s. Komissiya öz səərəncamında olan fondlardan (sosial, regional, aqrar) maliyyələşməni həyata keçirir. Təşkilatın əsas funksiyalarından biri milli qanunvericilik aktları, standart və normaları uyğunlaşdırmaqdır.

5. Ədalət divanı və Avropa məhkəməsi - ali məhkəmə orqanıdır. Avropa Birliyinin müxtəlif orqanlarının fəaliyyətinin onun əsas müqavilə və prinsiplərinə uyğun olub olmamasına nəzarət edir.

6. Ali maliyyə məhkəməsi - mərkəzi Lüksemburqda yerləşən Ali Maliyyə məhkəməsi 1957-ci ildə yaradılmışdır və əsas vəzifəsi AB büdcəsi qaydalarının qorunması, eləcə də onun öz məqsədlərinə uyğun istifadə olunmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Avropa Birliyinin maliyyə orqanları - Birliyin beynəlxalq iqtisadi siyasətini həyata keçirmək üçün bir sıra maliyyə təşkilatları yaradılmışdır:

Avropa ictimai fondu - üzv ölkələrdəki işçilərin birlik çərçivəsində işləyə bilmə imkanlarının artırılması, işini itirənlərə yeni ixtisas verilməsinin təşkili, iş tapana qədər onlara yardım edilməsi işlərinin maliyyələşməsi ilə məşğul olur.

Avropa investisiya bankı - birlik daxilində zəif inkişaf etmiş rayonlarda tikinti layihələrinin maliyyələşməsi ilə məşğul olur. 1975-ci ildə fəaliyyətə başlayan regional inkişaf fondu da eyni məqsədə xidmət edir.

Avropa valyuta əməkdaşlığı fondu - valyuta sahəsində birliyin yaranması və inkişafına yardım etmək məqsədilə ödəmə çətinliyi çəkən üzv ölkələrə qısamüddətli kreditlər verir. Avropa valyuta sisteminin təməli daşdır. Avropa valyuta fonduna çevrilməsi üçün işlər gedir. Avropa valyuta vahidi - Avro - həmin fond tərəfindən 19 yanvar 2002-ci ildə dövriyyəyə buraxılmışdır.

Avropa Mərkəzi Bankı və Avropa Pul İnstitutu - Avropa Mərkəzi bankı (ECB) Avropa Pul Birliyi yaradıldıqdan sonra 01 oktyabr 1998-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Eyni zamanda, yeni pul vahidi Avro 01

yanvar 1999-cu ildən bank işində istifadə edilməyə başlamış və 01 yanvar 2002-ci ildə tədaviyə buraxılmışdır.

Avropa Birliyinin məqsədi - Birliyin yaradılması haqqında sənədlərdə onun qarşısında qoyulan məqsədləri üç qrupda toplamaq olar: sülhün qorunması, iqtisadi inteqrasiya və siyasi birləşmə.

Iqtisadi inteqrasiya problemləri bu gün bütün dünyada, o cümlədən Azərbaycanda olduqca aktual olduğu üçün həmin problem ətrafında geniş dayanmaq lazımdır.

Avropa Birliyində iqtisadi inteqrasiyanın əsas istiqamətləri. Avropa Birliyinin yaradılmasında əsas məqsəd iqtisadi birliyi formalaşdırmaq və bunun əsasında Qərbi Avropanın siyasi inteqrasiyasını həyata keçirməkdir. Bu vacib və mürəkkəb proses ilk mərhələdə gömrük birliyinin yaradılmasından başlamış, sonra ölkələr arasında istehsal amillərinin hərəkəti sərbəstləşdirilmişdir. Ən son mərhələdə isə ölkələrin bir sıra milli hökumətlər hüquqları Birlik orqanlarına verilməkdir. Bu yol ilə iqtisadi, maliyyə və sosial sahələrdə müştərək siyasət yeridilməyə, yəni, milli siyasətlər bir-biri ilə uyğunlaşdırılmağa başlamışdır. Avropa Birliyində iqtisadi inteqrasiyanın aşağıdakı əsas istiqamətlərini göstərmək olar: A) ümumi bazarın yaradılması; B) birgə iqtisadi siyasət; V) birgə sosial siyasət; və Q) Avropa "vahid bazarının" yaradılması.

A. **Ümumi bazar** - Avropada iqtisadi inteqrasiyanın mərkəzi xətti üzv ölkələr arasında gömrük tarifləri və xarici ticarət sahəsində mövcud olan digər maneələrin aradan qaldırılması yolu ilə ümumi bazar (common market) yaradılmasıdır. Ümumi bazar aşağıdakı şərtlərin mövcudluğunu tələb edir:

1. Gömrük birliyi və mal axınının sərbəstliyi;
2. İşçilərin sərbəst hərəkəti;
3. İş yeri açmaq və xidmət göstərmək hüququnun azadlığı;
4. Kapitalın sərbəst hərəkəti və xarici ödənişlərin liberallaşdırılması.

Həmin şərtlər üzərində qısa dayanılması zəruridir.

Gömrük birliyi və mal axınının sərbəstliyi - Ümumi bazarın yaradılmasında ilk mərhələ üzv ölkələr arasında ixracat və idxaldan alınan bütün vergilərin tədricən ləğv edilməsi olmuşdur. Daxili gömrüklərin ləğv olunması üçün 12 illik təqvim təsdiq edilmişdir. "Altılar" bu öhdəlikləri vaxtından 18 ay əvvəl, yəni 1968-ci ildə tamamilə yerinə yetirdilər. Sonra qəbul olunan üzvlər də tədricən bu prosese qoşuldular. Daxili gömrüklər tamamilə ləğv edildikdən sonra 01 iyul 1968-ci ildə üzv olmayan dövlətlərə qarşı birgə xarici tariflər qoyulmağa

başlanmışdır. Çünki, daxili gömrüklər ləğv olunduğu bir şəraitdə üçüncü ölkələrə qarşı müxtəlif gömrük dərəcələri tətbiq edilsə, xarici ticarət axınları üzv ölkələr arasında qeyri-bərabər bölünə bilərdi. Belə ki, xarici tariflər yüksək idi. Bu belə davam etmiş olsa idi həmin ölkənin idxalatçıları pis vəziyyətdə qalmış olardı.

Birliyin ümumi gömrük tariflərini Nazirlər Şurası təsdiq edir. 1975-ci ildə qəbul edilmiş qərara görə üzv ölkələr tərəfindən toplanan gömrük vergiləri Birliyin büdcəsinə daxil olur.

Birgə gömrük tariflərinin tətbiq olunmağa başlanması ilə Qərbi Avropa ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiyanın ilk və ən əhəmiyyətli mərhələsi, yəni gömrük birliyinin yaranması prosesi həyata keçmiş oldu. Lakin, ticarətin sərbəstləşdirilməsi yalnız gömrük tariflərinin ləğvi ilə başa çatmışdır. Miqdar məhdudiyyətlərinin də aradan qaldırılmasını tələb edir. Birliyin yaradılması üzrə müqavilə isə istər miqdar, istərsə də dəyər baxımından hər hansı kvota qoyulmasını tamamilə qadağan etmişdir. Üzv ölkələr Birliyin bu şərtlərini də yerinə yetirirlər. Bununla da Birlik tarif və kvotalardan tamamilə azaddır.

Bununla yanaşı, bu ölkələrdə hələlik "görünməyən maneələr" adlanan məhdudiyyətlər qalmaqda davam edir. Onlar tarif və kvotalar kimi müəyyən malların idxal və ixracını bahalaşdırır və çətinləşdirir. Bu həmin ölkələrdə bəzi iqtisadiyyat sahələrində (polad, gəmi inşaatı və toxuculuq) struktur problemləri, yüksək işsizlik səviyyəsi və ya enerji çətinlikləri ilə əlaqədar himayəçilik meyllərinin saxlanması ilə irəliləyir.

İşçilərin sərbəst hərəkəti - Roma müqaviləsi Birlik daxilində işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkətini nəzərdə tutmuşdur. Bu o deməkdir ki, üzv ölkələrin hər birində yaşayan işçilər heç bir icazə olmadan digər üzv ölkəyə köçmək və ya orada işləyə bilmək hüququna malikdirlər. Müqaviləyə görə işçini qəbul edən ölkə bu işçinin ölkəyə gəlməsi, işləməsi və iş şəraiti baxımından heç bir ayrı-seçkiliyə yol verməməlidir. Bununla da bu gün ölkələrdə birliyin hər bir işçisi üçün eyni hüquq təmin edilmişdir.

İş yeri açmaq və xidmət göstərmək hüququ - Azad sənət sahibləri və hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən iş adamlarına da Birlik daxilində prinsip etibarilə sərbəst hərəkət və iş təşkil etmək hüququ verilmişdir.

Bu sahədə ciddi irəliləyiş həkim və səfəq bacılarının hərəkəti sahəsində özünü göstərmişdir. Bank və sığorta işçiləri, habelə vəkillərin də sərbəst hərəkətində irəliləyişlər vardır. Lakin, bu sahədə hələ (məsələn,

diplom və digər ixtisas sənədlərinin maneəsiz qəbulu və s.) bir sıra ciddi problemlər öz həllini gözləyir.

Kapitalın sərbəst hərəkəti və xarici ödənişlərin liberallaşdırılması - Bazarın genişləndirilməsi üçün çox mühüm şərtlərdən biri region daxilində kapitalın sərbəst hərəkətinin təmin olunmasıdır. Avropa Birliyi qiymətli kağız satışı, birbaşa kapital qoyuluşu və kommersiya kreditinin təmin olunmasının sərbəstləşdirilməsi sahəsində bir sıra qərarlar qəbul etmişdir. Bununla yanaşı, özünü göstərən bir sıra daxili və xarici iqtisadi problemlər bəzi üzv ölkələri bu liberallaşmanı məhdudlaşdıran tədbirlər görməyə məcbur etmişdir. Roma müqaviləsi ödəniş balansında çətinlik çəkən ölkələrə kapital axını məhdudlaşdıran tədbirlər götürmək səlahiyyəti vermişdir.

B. İqtisadi siyasətin uzlaşdırılması - Avropa Birliyinin mərkəzi xəttini təşkil edən ümumi bazarın əhəmiyyəti və rolu ümumi iqtisadi siyasətin uzlaşdırılması ilə daha da artır. Roma müqaviləsi üzv ölkələrin kənd təsərrüfatı, rəqabət, nəqliyyat və enerji, valyuta və ticarət sahələrində birgə siyasət yeridilməsini nəzərdə tutmuşdur. Çox böyük əhəmiyyət kəsb edən valyuta və ticarət siyasətinin uzlaşdırılması məsələlərin yuxarıda ayrıca nəzərdən keçirilmişdir.

1. Birgə kənd təsərrüfatı siyasəti - Birgə kənd təsərrüfatı siyasəti Avropa birliyində aparıcı istiqamətlərdən biridir. Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, Birliyin qanunvericilik fəaliyyətinin mühüm hissəsi və büdcə məsrəflərinin 2/3-i birgə kənd təsərrüfatı siyasəti ilə əlaqədardır.

Kənd təsərrüfatına belə böyük əhəmiyyət verilməsi iki səbəblə əlaqədardır: birincisi, xalqın ərzaq təminatı dövlətlərin iqtisadi siyasətinin başlıca məqsədidir; ikincisi isə iqlim və konyunktur dalğalanmalarının ağır təsirinə məruz qalan kənd təsərrüfatı istehsalı xüsusi diqqət tələb edir. Ağır təbii şəraitlə üzləşən kəndlilərin torpağı tərk edib şəhərə köçməsinin qarşısını almaq məqsədilə ona sabit bir gəlir əldə etmək üçün şərait yaradılmalıdır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı siyasəti ümumi iqtisadi siyasətin gəlir, məşğulluq və struktur sahələri ilə sıx əlaqədardır və əhalinin ümumi rifah səviyyəsinə ciddi təsir göstərir. Ona görə də AB müqaviləsində müştərək kənd təsərrüfatı bazarının yaradılması və birgə təşkil olunması barədə bir sıra müddəalar vardır. Onlar ümumi mahiyyət daşımaqla əsasən kənd təsərrüfatına yardım siyasətinin təcridcən uzlaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Birgə kənd təsərrüfatı siyasətinin əsas parametrləri 1958-ci ildə çağırılmış Stresa konfransında müəyyən edilməyə başlamışdır. Bu zaman Birliyin ümumi bazar yaradılması sahəsində qarşılaşdığı çətin

problemlərdən biri üzv ölkələrdə kənd təsərrüfatına yardım siyasətinin bir-birindən çox fərqli olması idi. Konfransda belə bir qərar qəbul edilmişdir ki, sənaye məhsulları ilə yanaşı birlik arasında kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə də hər cür tarif və qeyri-tarif məhdudlaşdırmaları aradan qaldırılsın və "yaşıl bazar" (green market) yaradılsın. Buna əlavə olaraq bütün üzv ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsullarına vahid qiymət səviyyəsini təmin etmək üçün müvafiq qiymət sisteminin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Birliyin qiymət sistemi üç qiymət növünü özündə birləşdirir. Sistemin özülünü – hədəf (target) qiymətlər təşkil edir. Bu qiymətlər kəndlilərin əldə edə biləcəyi ən yüksək ideal qiymətlərdir. Bu qiymətlər Nazirlər Şurası tərəfindən hər il yenidən təsdiq olunur və sərbəst dünya qiymətlərindən xeyli yüksək olur. Həmin qiymətlər adətən birlik daxilində ən az məhsuldar torpaqlarda yetişən məhsulların qiymətini əks etdirir. Bu qiymətlər istehsalın həcmimin genişləndirilməsini təşviq etmək məqsədini güdür.

Müəyyən edilmiş qaydaya görə bazarda həqiqətən mövcud olan qiymətlər hədəf qiymətlərdən yalnız 10% (az və ya çox) fərqlənə bilər. Bu qiymətlər müdaxilə (intervention prices) qiymətləri adlanır. Qiymətlər aşağı həddə düşdükdə üzv ölkədə yaradılmış müdaxilə təşkilatı bazardan əmtəə satın olaraq anbarlarda ehtiyatlar yaradır. Qiymətlər yuxarı həddə çatdıqda isə ehtiyatlardakı malları bazara çıxarır. Bunun da müdaxilə qiymət sistemi birlik daxilində kəndlilərə minimum qiymətə, müvafiq olaraq minimum gəlirə zəmanət verir.

Birlik daxilindəki qiymətləri aşağı dünya qiymətlərindən qorumaq üçün "kənar qiymətlər" (threshold price) adlı ayrıca qiymətlər də müəyyən olunur. Bu qiymətlər kənd təsərrüfatı məhsullarının birliyə idxal olunmasına icazə verilən ən əsas qiymətlərdir. Məlum olduğu kimi, birlikdəki qiymətlər daha əlverişli istehsal şəraitinə məlik xarici dünyadakı qiymətlərə nisbətən xeyli yüksəkdir. Bu malların birlik bazarına daxil olaraq Avropa kəndlisini zərəmə salmasının qarşısını almaq məqsədilə idxal qiymətlərini Avropa malları ilə bərabər səviyyəyə qaldırmaq üçün dəyişən nisbətlə bir vergi (prelevman, variable) qoyulması zərurəti yaranmışdır. Kənar qiymətlər müdaxilə qiymətlərindən idxal olunan malların ölkəyə daxil olduğu limandan başlıca istehlak mərkəzlərinə daşınması üçün lazım olan nəqliyyat xərcləri çıxılmaqla müəyyən edilir. Bu yol ilə əldə edilən vergilər də gömrük vergiləri kimi birlik büdcəsinə daxil olur.

Kənd təsərrüfatı məhsulları ixracatçılarına isə əksinə, maya dəyərinin qiymətlərdən çox olan hissəsi qədər subsidiya verilir. Bu subsidiya birlikdə mövcud olan yüksək qiymətlərlə aşağı dünya qiymətləri arasındakı fərqi ödəmək məqsədini güdür.

Birlikdə yardım alan əsas kənd təsərrüfatı məhsulları bunlardır: taxıl, heyvandarlıq məhsulları, zeytun yağı, bitki yağları, şəkər, meyvələr və şərab.

Təbii ki, birlikdə belə yüksək qiymət siyasəti bir sıra maliyyə problemləri doğurur. Həmin tədbirin maliyyələşməsi Avropa kənd təsərrüfatını istiqamətləndirmə və zəmanət fondu hesabına təmin olunur. Fondun minimum qiymətlərə zəmanət verən və ixracat qiymətlərindəki fərqi ödəyən hissəsi birlik büdcəsinin ən böyük məbləğini təşkil edir.

Bu yolla birlik daxilində kənd təsərrüfatı məhsulları bolluğu yaradılıb və mətbuatda "süd gölü", "meyvə bağlarından" söhbət gedir. Belə ki, tədricən anbarlarda çoxlu həcmdə entiyatlar toplanır və onlar vaxtı keçdikdə çox ucuz qiymətlərə satılır.

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatında əsas problem satış problemi-dir. Birlik daxilində kənd təsərrüfatı məhsullarının minimum qiymətlərlə satın alınmasına zəmanət verilməsi aqrar bölmədə istehsalın genişlənməsi üçün zəmin təşkil edir.

Məsələnin belə bir cəhətini də nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa birliyində yüksək qiymət və qiymətləri qoruma siyasəti dünya bazarında kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətini ciddi olaraq məhdudlaşdırır. ÜTT görüşündə bu çox mühüm problema cəvzilir, Avropa Birliyi ilə ABŞ arasında mühüm fikir ayrılığı yaradır.

2. Rəqabət siyasəti - Avropa birliyi ölkələri arasında ümumi bazarın bir qayda daxilində işləyə bilməsi rəqabət şərtlərinin əhəmiyyətli dərəcədə eyni olmasından asılıdır. Bu haqsız rəqabətin qarşısını almaq, dövlət və özəl müəssisələr üçün bərabər rəqabəti pozaan amilləri aradan qapdırmaq baxımından çox vacibdir. Birlik müqavilələrində rəqabətdə bərabərliyi təmin etmək üçün bir sıra müddəalar nəzərdə tutulmuşdur. Məsələn, müəssisələr arasında rəqabəti məhdudlaşdıran gizli və açıq sazişlər, bazarda hegemon vəziyyətində olan firmanın istehsalı məhdudlaşdırması, ifrat inhisar qiyməti qoyması, texniki tərəqətinin məhdudlaşdırılması və bu kimi digər məsələlər qadağan olunmuşdur. Bu şərtlər pozulduqda Avropa Komissiyası pul cəriməsi təyin etmək səlahiyyətinə malikdir.

3. Birgə nəqliyyat və enerji siyasəti - AB müqaviləsində kənd

təsərrüfatı kimi nəqliyyat siyasətinin də uzlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin, olduqca mürəkkəb olan bu sahədə hələlik elə bir irəliləyiş yoxdur və milli hökumətlər tərəfindən tənzimlənilir. 70-ci illərin enerji böhranından sonra üzv ölkələr enerji sahəsində də öz siyasətlərini uyğunlaşdırmaq yolunda addımlar atmağa başlamışlar. Birlik tərəfindən qəbul edilmiş qərarlara əsasən neft idxalının müəyyən bir səviyyədə saxlanılması, ümumi iqtisadi artımla enerjiyə olan tələb arasındakı asılılığın ləğv olunması, kömür və nüvə enerjisinin xüsusi çəkisinin artırılması məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Birlik texnologiyanın inkişafına və elmi-tədqiqat işlərinə xüsusi fikir verir. Müasir dünyədə özünü göstərən texnoloji sıçrayışlarda ABŞ və Yaponiyadan geri qalmamaq üçün bir sıra mühüm birgə proqramlar işləniş həyata keçirilir.

V. Birgə sosial siyasət - Avropa Birliyi iqtisadi birlik olduğu üçün iqtisadi məqsədlərə çatdıqda sosial problemlər də öz-özünə həll ediləcəkdir. Bununla yanaşı birlik bəzi sosial məqsədlərin həllini də öz qarşısına məqsəd kimi qoymuşdur. Məsələn, xüsusən, gənc əhali arasında geniş yayılmış işsizlik Birlik üzvlərində böyük narahatçılıq mənbəyidir. Müxtəlif sənaye sahələrində iş şəraitinin yaxşılaşdırılması da birliyi narahat edir. Birlikdə so-sial siyasətin həyata keçirilməsi üçün mühüm vasitə Avropa sosial fondudur. Fond öz qarşısında işsizliyi azaldaraq, işçilərin coğrafi baxımdan hərəkət edə bilməsinə və ixtisasının artırılmasına yardım etmək qoymuşdur.

Üzv ölkələrdə regional inkişafın tənzimlənməsinə də Avropa Birliyinin birgə siyasətinin əsas istiqamətlərindənədir. Çünki, regional inkişafda mövcud olan qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması birliyin əsas məqsədlərindən biridir. Birlik müqaviləsində bu, məhz belə də qeyd edilmişdir. Bu məqsədi həyata keçirmək üçün 1975-ci ildə Avropa regional inkişaf fondu yaradılmışdır. Fondun yardımı ilə milli layihələrin həyata keçirilməsi üçün mənbə təmin edilir. Birlik ətraf mühitin və istehlakçıların qorunmasına da mühüm əhəmiyyət verir.

D. "Vahid Avropa" bazarına doğru irəliləyiş - Avropa şurası "vahid bazarın" yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir. Vahid bazar ölkələr arasında əmtəə və istehsal amillərinin tam sərbəst hərəkət etməsinə tələb edir. Lakin, əmtəə hərəkəti sərbəstləşdirilmiş olsa da istehsal amillərinin hərəkətində hələlik məhdudiyyətlər qalmaqda davam edir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, tariflərin ləğvi hec də əmtəə hərəkətinin tam sərbəstləşdirilməsi demək deyildir. Çoxlu qeyri-tarif maneələri mövcuddur. Bazarların birləşdirilməsi üçün bunlar tam ləğv edilməlidir. Sərhəd nəzarətinə də son qoyulmalıdır.

Vahid bazarın yaradılmasında xidmət hərəkatının sərbəstləşdirilməsi və maliyyə bazarlarının birləşdirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. İşçi qüvvəsi hərəkatının genişləndirilməsi və ixtisas diplomlarının bütün ölkələrdə qəbul edilməsi vəzifələri qarşıya qoyulmuşdur.

Digər sərfədən bank, sığorta və kapital bazarı kimi maliyyə xidmətlərinin də sərbəstləşdirilməsi maliyyə inteqrasiyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün xarici istiqraz, bons və pay sənədlərinin alqı-satqısında mövcud olan bütün maneələr aradan qaldırılmalıdır.

AB əsas hadisələrin xronologiyası:

1957-ci il-AB-ii əsasını qoyan Roma müqaviləsinin bağlanması. İlk 6 üzvü: Belçika, Fransa, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya və AFR;

1959-cu il -AB-də daxili tariflərin ilk dəfə azaldılması;

1967-ci il - Əlavə dəyər vergisi sistemi üzrə ümumi razılığa gəlinməsi;

1968-ci il - bütün daxili tariflərin ləğvi və vahid xarici tarifə keçilməsi;

1973-cü il - AB-nə İngiltərə, Danimarka və İrlandiyanın qəbulu;

1979-cu il - Avropa parlamentinə ilk birbaşa seçkilər;

1979-cu il - Avropa valyuta sisteminin qüvvəyə minməsi;

1985-ci il - Lord Kokfild Avropa parlamentinə əmtəə və xidmət ticarətində qalan bütqün məhdudiyətlərin ləğv edilməsi üçün 300 addımı göstərən Ağ kitabı təqdim edir. Kitab üzv dövlətlər tərəfindən bəyənilir və Birliyin əsas siyasətinə çevrilir;

1986-cı il - AB-nə İspaniya və Portuqaliyanın daxil olması;

1987-ci il - Vahid Avropanın yaradılması haqqında Akt qüvvəyə minir. Akt qərar qəbul edilməsi prosedurasını asanlaşdırır və Avropa parlamentinin rolunu artırır;

1992-ci il AB daxilində ticarətdə mövcud olan bütün məhdudiyətlərin ləğv edilməsi.

"Avropa 1992"

1991-ci ildə bağlanmış Maastrixt Sazişi Qərbi Avropada inteqrasiyanın inkişafında yeni mərhələdir. Həmin saziş ölkələrin mikrosevviyədə yaxınlaşmasını və inteqrasiyanın dərinləşməsinə mane olan müxtəlif vergi, gömrük və digər maneələrin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.

Sazişlə Avropa Birliyinə aşağıdakı funksiyalar həvalə edildi:

- vahid iqtisadi, xüsusən büdcə siyasətinin əlaqələndirilməsi və onun icrası üzərində nəzarət;

- azad və ədalətli rəqabətə əsaslanan Avropa vahid bazarının yaradılması və qorunması;

- varlı və kasıb regionlar arasında vəsaitin yenidən bölgüsündə bərabərliyin qorunması;

- qanunçuluğun qorunması;

- vətəndaşların əsas hüquqlarının tanınması və inkişaf etdirilməsi;

- vahid xarici siyasətinin idarə olunması. İqtisadi baxımdan sazişin əhəmiyyətli cəhəti Vahid bazarın, o cümlədən valyuta ittifaqının yaradılmasını nəzərdə tutan müddəalardır. Valyuta ittifaqının əsas elementləri:

- 1997-ci ilin əvvəllərində ölkələrin əksəriyyətinin valyuta ittifaqına doğru geniş hərəkatı;

- ittifaqa girmək üçün qiymətlərin sabitliyi üzrə öhdəliklərin sözsüz yerinə yetirilməsini təmin edən meyarların müəyyən edilməsi;

- müstəqilliyə malik Avropa Mərkəzi Bankının yaradılması.

-1993-cü ildən Avropa Birliyinin vahid bazar yaradılması üzrə qoyduğu qaydaların 70%-i Avropa azad ticarət assosiasiyasına şamil edilir.

- 01 yanvar 2002-ci ildə vahid valyuta – Avro tədaviyə buraxılmışdır.

- 2008-2011-ci illərdə Avropanı bürümüş dağıdıcı borc böhranının təsiri altında 2011-ci ilin dekabr ayında Maastrixt Sazişinə (1991-ci ildə bağlanmış) əlavə və dəyişiklik edilmişdir. Ölkələrə məhdudlaşdırıcı müddəalar tətbiq olunmasını nəzərdə tutan həmin sazişə Böyük Britaniya və digər üç dövlət imza atmamışdır.

7.5. Dünyada digər iqtisadi birləşmələr

Avropa qitəsi:

1. *Avropa Azad ticarət Assosiasiyası (EFTA)* - AB-nə əvvəlcə daxil olmayan İngiltərə Birlikdən kənarda qalan digər Avropa ölkələri ilə birgə 1960-cı ildə Avropa azad ticarət Assosiasiyası (European Free Trade Association - EFTA) adlı bir təşkilat yaratdı. Çünki, İngiltərə iqtisadi inteqrasiyanın gömrük birliyi şəklində deyil, azad ticarət zonası kimi olmasını istəyirdi.

EFTA-ya İngiltərə, Norveç, Danimarka, Avstriya, Portuqaliya, İslandiya və İsveçə üzv idi. Finlandiya tam üzv statusuna malik deyildir (associate member). Sonralar İngiltərə, Danimarka və Portuqaliya EFTA üzvlüyündən çıxaraq AB-ə daxil olmuşlar.

Qarşılıqlı Yardım Şurası (QYŞ) - Qarşılıqlı Yardım Şurası (rus dilində: Sovet Ekonomiceskoy Vzaïmopomoşı; ingiliscə: Council for Mutual Economic Assistance) 1949-cu ildə SSRİ-nin başçılığı ilə keçmiş sosialist ölkələri tərəfindən yaradılmışdır. Üzvləri: SSRİ, Bolqarıstan, Cexoslovakiya, ADR, Macarıstan, Polşa, Rumınyə, sonralar

Monqolustan, Kuba və Vyetnam da (Avropada yerləşməsələr də) ona üzv qəbul edildilər.

QYŞ-nın iki maliyyə təşkilatı var idi: İqtisadi Əməkdaşlıq Bankı və Beynəlxalq Kapital Qoyuluşu Bankı.

Təşkilat üzv ölkələr arasında iqtisadi inteqrasiyanın inkişaf etdirilməsinin qarşısına qoymuş olsa da onun fəaliyyəti iqtisadi inteqrasiya halında müasir anlayışlara uyğun olmamışdır. Təşkilat vasitəsilə üzv ölkələrin mərkəzi planları əlaqələndirilmişdir. Başqa sözlə, Sovet İttifaqı digər sosialist ölkələrin iqtisadiyyatını nəzarət altında saxlamaq üçün təşkilatdan bir vasitə kimi istifadə etmişdir.

QYŞ-da ticarət ikitərəfli müqavilələrlə aparılmışdır. Bu ölkələrdə qiymətlər tələb və təklifin təsiri altında deyil, mərkəzdən müəyyən edilmişdir. Təşkilatın üzv ölkələri əslində xarici dünyadan təcrid olunmuş vəziyyətdə idilər. Xarici ticarət üzərində dövlət inhisarı mövcud idi. Mərkəzi planlaşmanın hökmüən olduğu bir şəraitdə təklif çatışmazlığı, pis keyfiyyətli və bahalı məhsul istehsalı QYŞ-ı təşkilatı iflasa uğrətmişdir. Təşkilat öz fəaliyyətini 1991-ci ildən dayandırdı.

Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT):

Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı Türkiyə Respublikasının təşəbbüsü ilə 1992-ci ilin iyun ayında yaradılmışdır. Təşkilatın 11 üzvü vardır: Azərbaycan Respublikası, Albaniya Respublikası, Ermənistan Respublikası, Bolqarıstan Respublikası, Gürcüstan Respublikası, Yunanıstan Respublikası, Moldova Respublikası, Rumıniya Respublikası, Rusiya Federasiyası, Türkiyə Respublikası və Ukrayna Respublikası.

QİƏT hal-hazırda özünün formalaşma mərhələsindədir. 1992-ci ilin dekabrında QİƏT xarici işlər nazirlərinin görüşündə qərara alınmışdır ki, QİƏT Xarici İşlər Nazirlər Şurası Təşkilatın ali və əsas həlledici orqanıdır. Həmin Şura 6 aydan bir çağırılır, QİƏT ölkələr arasında əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müzakirə edir və müvafiq qərarlar qəbul edir. Şuranın sədri və həmcinin QİƏT-in sədri əlifba sırası ilə hər yarım ildən bir üzv ölkələrdən biri olur. Qaradəniz sazişində yer alan dövlətləri iqtisadi cəhətdən birləşdirmək məqsədilə yaradılmışdır. Onun yaradılması fikri ilk dəfə 19-21 dekabr 1990-cı ildə Ankarada əlaqədar ölkələrin başçılarının iştirak etdiyi yığıncaqda atılmışdır.

Təşkilatın nizamnaməsinə uyğun olaraq üzv ölkələr aşağıdakı istiqamətlərdə əməkdaşlıq edirlər: ticarət və iqtisadi inkişaf, bank işi və

maliyyə, kommunikasiya, enerji, nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və aqrar sənaye, səhiyyə və farmoseptika, turizm, elm və texnika və s.

Təşkilat üzv ölkələrin iqtisadi inteqrasiyasını təmin etməklə region əhalisinin ümumi rifah səviyyəsinin artırılması üçün onların iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni cəhətdən bağlanmasını öz qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Amerika qitəsində iqtisadi birləşmələr:

Latin Amerikasını sərbəst Ticarət Assosiasiyası (LAĞTA)-1960-cı ildə yaradılmışdır. Üzvləri- Argentina, Braziliya, Çili, Meksika, Paraqvay, Peru, Uruqvay, Kolumbiya, Ekvador, Venesuela və Boliviya. Adından da göründüyü kimi, məqsədi üzv dövlətlər arasında ticarətin sərbəstləşdirilməsi, regionda kənd təsərrüfatı və sənayenin inkişaf etdirilməsi üzrə milli siyasətlərin əlaqələndirilməsi idi. Fəaliyyətinin ilk illəri uğurlu olmuşdur. Lakin, 1967-ci ildən sonra regionda böhran baş verdi. 1980-ci ildə LAFTA öz fəaliyyətini dayandırmışdır. Əvəzində aşağıdakı təşkilat yaradıldı:

Latin Amerikasını inteqrasiya Assosiasiyası - LAİA özündən əvvəlki Assosiasiyanın (LAFTA) demək olar ki, bütün üzvlərini özündə birləşdirir. Əsas məqsədi ölkələr arasında bütün tarif və qeyri-tarif məhdudiyyətlərini ləğv etmək və tədricən ümumi bazar yaradılmasına doğru irəliləməkdir. Bu, Amerika qitəsində ən iri ticarət-iqtisadi inteqrasiya qurumudur.

And Paktı ölkələri qrupu Latin Amerikasında ümumi bazar yaradılmasında ilk addımlardandır. LAFTA-nın bir sıra üzvləri həmin təşkilat daxilində sərbəst ticarət yaradılması ilə kifayətlənmişlər və ondan ayırlaraq 1969-cu ildə ümumi bazar yaratdılar. Üzvləri: Boliviya, Kolumbiya, Ekvador, Peru, Venesuela və Çilidir. Məqsədi sənaye məhsulları istehsalının və çeşidlərinin artırılması, regionda mənbələrdən maksimum istifadə olunması, məhsuldarlığın yüksəldilməsi və inteqrasiyanın daha da dərinləşdirilməsidir.

Mərkəzi Amerika ümumi bazarı (CACM) 1960-cı ildə yaradılmışdır. Üzvləri- Qvatemala, Salvador, Honduras, Nikaraqua və Kosta Rikadır. Məqsədi vahid xarici tariflər tətbiq edilməsi, xarici investisiyalara məhdudiyyət qoyulması, iqtisadi və sosial siyasətin inteqrasiyasıdır.

Karib ölkələri Birliyi (CARJKOM) 1973-cü ildə regionun 13 dövləti tərəfindən yaradılmışdır. Məqsədi tam iqtisadi inteqrasiyanı təmin etməkdir. Regionda əmtəə və kapitalın tam sərbəst hərəkəti, vahid xarici tarifin tətbiqi, ticarət və biznes, habelə maliyyə siyasətinin əlaqələndirilməsidir.

ABŞ-Kanada azad ticarət Assosiasiyası 1988-ci ildə iki dövlət arasında bağlanmış müqavilə ilə yaradılmışdır. Həmin müqavilə ilə tariflərin ləğvi, qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin azaldılması və xidmət ticarətinin liberallaşdırılmasını təmin etməklə iqtisadi inteqrasiyanı daha da genişləndirməkdir.

Şimali Amerika Azad Ticarət Assosiasiyası (NAFTA) – 1994-cü ildə təsis edilmiş NAFTA-nın tərkibinə üç dövlət daxildir: ABŞ, Kanada və Meksika. Təşkilatın əhatə etdiyi ərazidə 400 milyondan çox əhali yaşayır və dünyada ən böyük regional azad ticarət zonasıdır. NAFTA-nın əsas məqsədi üzv ölkələrin iqtisadi inteqrasiyasını genişləndirmək, əmtəə mübadiləsində mövcud olan maneələri aradan qaldırmaqdır.

Asiya qitəsində inteqrasiya:

Cənub Şərqi Asiya ölkələri Assosiasiyası (Association of South-East Asian Nations-ASEAN). Beş üzvü vardır: İndoneziya, Malayziya, Filippin, Sinqapur və Tailand. 1967-ci ildə Banqok Bəyannaməsi ilə yaradılmışdır. Yarandıqdan sonrakı 10 il ərzində elə bir fəaliyyəti olmamışdır. Fəaliyyəti 1976-cı ildən sonra (Vyetnam birləşdikdən sonra) bir sıra siyasi və strateji amillərin təsiri altında canlanmışdır. 1976-cı il Bəyannaməsində Assosiasiyanın qarşısında aşağıdakı məqsədlər qoyulmuşdur: regionda ərzaq və enerji sahəsində iri həcmli istehsalın təşkili, ticarətin sərbəstləşdirilməsi, xarici bazarlara çıxılması və digər iqtisadi və maliyyə məsələlərində əməkdaşlıq edilməsi.

ASEAN ölkələri üçün əsas problem üzvlərin öz iqtisadi gücünə görə bir-birindən ciddi fərqlənməsidir. 1988-ci ildə Sinqapurda adambaşına gəlir 9070 ABŞ dolları, İndoneziyada isə cəmi 440 dol. təşkil etmişdir.

Iqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (ECO) - Iqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (Economik Cooperation Organization-ECO) ECO Türkiyə, İran və Pakistan arasında yaradılmış (1964-cü il) İnkişaf naminə Regional Əməkdaşlıq Təşkilatının davamı olaraq 1985-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. Üzvləri Azərbaycan Respublikası, Əfqanıstan, İran İslam Respublikası, Qırğızıstan, Pakistan, Türkiyə, Türkmənistan və Özbəkistan Respublikalarıdır. Təşkilatın əsas məqsəd və vəzifələri ECO-nun fəaliyyətini tənzimləmə, İzmir müqaviləsində əks olunmuşdur. ECO öz fəaliyyətini infrastruktura, sənaye, kənd təsərrüfatı, elm və texnologiya sahələrində yaradılmış komitələr vasitəsilə həyata keçirir. Təşkilat müştərək kapital qoyuluşları, güzəştli ticarət sistemini yaradılması, kapital qoyuluşu bankı yaradılması, neqliyyat və rabitə üzrə əməkdaşlıq yaradılması sahəsində işlər aparır. Azərbaycan, Gürcüstan,

Ermənistan və Orta Asiya Respublikaları təşkilata Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra üzv olmuşlar

Afrikada əməkdaşlıq:

Afrikada əsas qrupar bunlardır: Qərbi Afrika İqtisadi Birliyi (Benin, Burkina Faso, Kotdivuar, Mali, Mavritaniya, Niger və Senegal), Razılışma Şurası (Burkina Faso, Benin, Kotdivuar, Niger və Toqo), Qərbi Afrikanın iqtisadi əməkdaşlığı, Afrika birliyi ölkələri (Bu təşkilata demək olar ki, Afrikanın bütün ölkələri daxildir), İnkişafın əlaqələndirilməsi üzrə, Cənubi Afrika konfransı (Anqola, Botsvana, Lesoto, Moliwi, Mozambik, Svazilend, Tanzaniya, və Zimbabve). Yuxarıda adları çəkilən qruplardan başqa Afrika İnkişaf Bankı da mövcuddur. Aydındır ki, bir çox qrupların maraqları daima bir-birinə zidd olur. Demək olar ki, bütün qruplar çox aşağı səviyyədə iqtisadi inteqrasiya formaları yaradırlar. Afrika ölkələrində yoxsulluq həddi və iqtisadi fəallığın aşağı olması əməkdaşlıq üçün müvafiq baza yarada bilər.

Demək olar ki, bütün Afrika ölkələri, kənd təsərrüfatı və zəngin təbii ehtiyatlarına arxalanırlar. Onların ixracdan gələn gəlirləri əsasən bu sahələrdən olur. Ölkələrin çoxunda sənayenin inkişafı çox aşağı səviyyədədir və ona görə də, onların rəqabətdən ciddi müdafiəyə ehtiyacı vardır.

Afrika Birliyi (African Union) – bu Birlik 2001-ci ildə Qərbi Afrika iqtisadi birliyinin bazasında yaradılmışdır. 53 ölkəni birləşdirən Birliyin əsas məqsədi üzv ölkələr arasında inteqrasiya proseslərini sürətləndirmək və qloballaşmanın mənfi nəticələrinin qitədə təsirlərinin azaldılmasına xidmət etməkdir.

MDB ölkələrində iqtisadi inteqrasiya:

Müxtəlif millətləri zorakı siyasi, hərbi və iqtisadi metodlarla özündə birləşdirən Sovet imperiyası özünün mərkəzi planlaşdırma və inzibati amirlik sistemi ilə birlikdə tarix səhnəsindən silindi. Səni şəkildə yaradılmış "ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksi" siyasi zəncirlər parçalandıqdan sonra alt-üst oldu. Sovet məkanında yaradılmış respublikalar arasında təsərrüfat əlaqələri iflic vəziyyətinə düşdü. Həmin məkanda yaşayan xalqların imperiya dağıldıqdan sonra, ilk illərdə düşər olduqları iqtisadi və sosial fəlakətlərin əsas səbəblərindən biri də, məhz öz aralarında birtərəfli formalaşmış təsərrüfat əlaqələrinin pozulması olmuşdur. Keçmiş müttəfiq respublikaların (Pribaltikadan başqa) nisbətən başqa şərtlərlə yenidən birləşdirilməsi üçün 1991-ci ildə

Müstəqil Dövlətlər Birliyinin (MDB) yaradılması haqqında razılığa gəlinmişdir. Azərbaycan yalnız 1993-cü ildə həmin birliyə daxil oldu.

14 sentyabr 1995-ci ildə Rusiya Prezidentinin Fərmanı ilə Rusiyanın MDB üzvləri ilə əlaqələri sahəsində strateji kurs müəyyən edilmişdir. 1996-cı ildə bu əməkdaşlıq Rusiya xarici siyasətinin üstün sahəsi elan edilmişdir.

MDB ölkələri arasında iqtisadi inteqrasiyanın əsas həyata keçirilmə mexanizmindən biri gömrük ittifaqının yaradılması hesab edilir. Bu ittifaqın əsasını 1995-ci ilin yanvarında Belarusiya və Qazaxıstanla bağladığı müqavilə təşkil edir. Müqavilə ilə gömrük ittifaqının yaradılmasında məqsəd: iştirakçı dövlətlərin təsərrüfat subyektləri arasında sərbəst qarşılıqlı əlaqələr üçün alverişli şəraitin yaradılması, miqdar məhdudlaşdırmaları, gömrük tarifləri, vergi və yığımların aradan qaldırılması yolu ilə qarşılıqlı ticarətin inkişaf etdirilməsi, üçüncü ölkələrə qarşı eyni ticarət rejiminin tətbiq edilməsi, vahid gömrük ərazisinin yaradılması, habelə iqtisadiyyatın eyni tipli tənzimləmə mexanizminin yaradılmasıdır. Müqavilədə həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin vahid qaydalarının yaradılması, gömrük xidmətinin vahid idarə mexanizmi, gömrük ittifaqı xarici sərhədlərinin qorunması üçün birgə səy göstərilməsi, azad ticarət rejiminin yaradılması haqqında razılıq əldə edilmişdir. 29 mart 1996-cı ildə Qırğızıstan həmin gömrük ittifaqına daxil oldu. Gömrük birliyi çərçivəsində ödənişlər üzrə ittifaqın yaradılması, klirinq hesablaşmalarının bərpa olunması, kredit siyasətinin uzlaşdırılması üzrə işlər gedir. Gömrük birliyi vahid gömrük sərhədi və vahid gömrük ərazisinin yaradılmasını nəzərdə tutduğu üçün Azərbaycan, Ukrayna, Moldova və Gürcüstan kömrük ittifaqına daxil olmamışlar.

MDB daxilində gömrük ittifaqı ilə yanaşı istehsal, elm və texnika sahəsində inteqrasiyaya da mühüm əhəmiyyət verilir. Hazırkı mərhələdə MDB ölkələri arasında istehsal sahəsində inteqrasiyanın əsas istiqamətlərindən biri enerji ilə təchizat məsələsidir. Çünki SSRİ dövründə mövcud olan vahid energetika sisteminin dağılması istehsal prosesinə dağıdıcı təsir göstərmişdir. Moskvanın enerji siyasəti yeni müstəqil dövlətləri yenidən öz orbitinə cəlb etmək və onların güclü enerji potensialını birləşdirərək Qərbdəki ölkələrə qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməkdir.

Iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi üçün dövlətlərarası maliyyə-sənaye qruplarının yaradılması da diqqət mərkəzindədir. Vahid elmi-texnoloji

məkan yaradılmasına, təsərrüfat subyektləri arasında birbaşa əlaqələrə və mikrosəviyyədə inteqrasiyaya da əhəmiyyət verilir.

Həqiqətən, MDB ölkələrinin müasir anlayışlara uyğun olaraq iqtisadi inteqrasiyası üçün obyektiv əsaslar vardır. Onların coğrafi yaxınlığı, 70 il ərzində onlar arasında əmək bölgüsünün dərinləşməsi, iqtisadiyyatlarının bir-birini tamamlaması, bir-birindən asılı vəziyyətdə olması orada zəngin olan təbii və işçi qüvvəsi ehtiyatlarından, bütün iqtisadi potensialdan daha səmərəli istifadə olunması üçün geniş imkan yaradır. Lakin bu gün bu dövlətlər arasında iqtisadi inteqrasiya olduqca ləng gedir.

Rusiyanın postsövet məkanında hegemonluq iddiaları, özünün iqtisadi maraqlarını strateji, hərbi, siyasi maraqları ilə əlaqələndirməyə çalışması, yeni dövlətlərdəki qurumların yaradılması cəhdləri, eləcə də xarici sərhədlərin birgə qorunması haqqında tələbləri yeni yaradılmış dövlətlərin müstəqilliyini təhlükə altına salması MDB ölkələri arasında obyektiv iqtisadi inteqrasiya prosesini ləngidən mühüm amillərdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, 2009-cu ildə Gürcüstan respublikası MDB-dən çıxmaq barədə qərar qəbul etdi.

Bu dövlətlər arasında inteqrasiya mexanizmi ilə təşkil olunmalıdır ki, ölkələr özləri oraya can atsınlar. Əksinə, iqtisadi birliyə cəlb etmək üçün onlara hərbi, siyasi və iqtisadi təzyiqlər göstərilməsi isə yalnız əks təsir yaradır. Azərbaycanı öz orbitinə cəlb etmək üçün ona qarşı tətbiq etdiyi açıq hərbi, siyasi və iqtisadi təzyiqləri buna misal göstəmək olar. Respublikamıza qarşı 1990-cı illərdə həyata keçirilən nəqliyyat blokadası Azərbaycan iqtisadiyyatını ağır vəziyyətə salaraq, ticarət-iqtisadi əlaqələrimizin başqa istiqamətdə - Cənub və Qərb istiqamətində sürətlə inkişaf etməsinə yardım etmişdir.

1995-ci ildə iqtisadi və humanitar inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi haqqında Belarus, Qırğızıstan Rusiya arasında müqavilə imzalanmışdır. 2000-ci ildə isə Belarus, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Rusiya və Tacikistan Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılması haqqında razılığa gəlmişdir. Ukrayna, Moldova və Ermənistan Birliyin iclaslarında müşahidəçi statusu ilə iştirak edirlər, Özbəkistan isə 2003-cü ildən Birliyə üzv qəbul edilmişdir.

Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Uğrunda Təşkilat (GUAM) – 1997-ci ilin oktyabr ayında Avropa Şurasının Sammitində GUAM-ın məşvərətçi forumu yaradılmış və 2001-ci ilin iyun ayında Yalta Xartiyası imzalanmışdır. GUAM-ın yaradılması haqqında isə 2006-cı ilin may ayında Kiyev Sammitində qərar qəbul edilmişdir. İlk olaraq təşkilata

Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan, Ukrayna və Moldova Respublikaları üzv oldular. 2005-ci ilin may ayında isə Özbəkistan GUAM-dan çıxdı.

GUAM-ın əsas məqsədləri demokratiyanın və hüquqi dövlət prinsiplərinin inkişaf etdirilməsi, dayanıqlı inkişafın təmin olunması, beynəlxalq və regional təhlükəsizlik və sabitliyin möhkəmləndirilməsi, üzv ölkələrin sosial-iqtisadi, nəqliyyat, enerji, elmi-texniki və humanitar potensialının inkişaf etdirilməsi, qarşılıqlı marağ doğuran sahələrdə siyasi əlaqələr və praktiki əməkdaşlığın fəallaşdırılmasından ibarətdir.

Qeyri-coğrafi amillər əsasında inteqrasiya:

1. *İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD)* -1961-ci ildə Avropa İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (OEES) əvəzinə yaradılmışdır. Təşkilat Atlantik okeanın hər iki tərəfində mövcud olan sənaye ölkələrini birləşdirmişdir. Qərbi Avropa ölkələri, ABŞ, Kanada, Yaponiya, Türkiyə təşkilatın üzvləridir. Ümumilikdə 30 ölkənin üzv olduğu bu Təşkilat Qərbin sənaye ölkələri arasında birlik, həmrəylik və əməkdaşlıq təmin etməyə, onların iqtisadi və siyasi sahələrdə siyasətlərini uyğunlaşdırmağa çalışır.

Təşkilatın hər il çağırıldığı iclaslarda dünyada iqtisadi vəziyyət, üzvlərin iqtisadi və maliyyə siyasətləri nəzərdən keçirilir, ümumi mövqelər müəyyənləşdirilir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrə Qərb yardımları da OESD daxilində yaradılmış İnkişaf Yardımları Komitəsi vasitəsilə edilir. Təşkilat həmçinin ətraf mühitin qorunması, enerji problemi, dünya valyuta sistemi, kapital hərəkətləri, ticarətin sərbəstləşdirilməsi, elm və maarif, sənaye, işçi qüvvəsi və məşğulluq məsələləri ilə məşğul olan komitələr də yaratmışdır.

2. *Ərəb Birliyi Təşkilatı (Arab League)* 1945-ci ildə yaradılmışdır - Məqsədi ərəb dünyasında siyasi əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir. Ərəb ümumi bazarı yaradılması yolunda da bir sıra işlər görmüşdür.

3. *Neft ixrac edən ölkələr Təşkilatı (OPEK)* - OPEK-ə aşağıdakı ölkələr daxildir - Səudiyyə Ərəbistanı, Küveyt, Qətər, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İraq, Liviya, Əlcəzair, İran, İndoneziya, Nigeriya, Qabon, Venesuela və Ekvador. OPEK ölkələri arasında qiymətlər və istehsalın həcminə nəzarətin səmərəliliyi ilk dəfə 1973-74-cü illərin siyasi və iqtisadi böhranları dövründə nümayiş etdirildi. Bunun nəticəsində bir il ərzində neftin qiyməti 1 barel üçün 3,63 \$-dan 11,65 \$-a qalxdı.

OPEK dörd səbəb üzündən bu məqsədə nail ola bildi:

- 1973-cü ildə OPEK dünya neftinin 55,5 %-ni hasil edirdi;
- Neftə tələb çox böyük idi;

c) İstehlakçı ölkələr istehlakını öz gücləri hesabına təmin etmək iqtidarında deyildilər;

d) Nefti əvəz edən maddələr hələ kifayət qədər deyildir.

Lakin, 80-cü illərin əvvəllərində neftin qiyməti bir qədər düşməyə başladı. Bu da ilk növbədə onunla əlaqədar idi ki, neft digər enerji daşıyıcıları ilə əvəz olunmağa başlanmışdı. Bu isə bir çox ölkələrdə sənayenin enerji tutumunu aşağı saldı. İngiltərə və Meksika da neft çıxarmağa başladı. Nəticədə OPEK 1983-cü ildən başlayaraq qiymətləri aşağı salmağa məcbur oldu. 1986-cı ildə neftin barelli 10 ABŞ \$-dan az oldu. 1987-ci ildə qiymət qalxaraq 18 ABŞ \$-ı, 1990-cı ilin ortalarında isə 20 \$ oldu. Lakin bu da yüksək deyildi. İraq prezidenti neftin qiymətinin bu cür aşağı olmasında Küveyti günahlandırır və qoşunları ora yeritdi. 1990-cı ildə «körfəz müharibəsi» zamanı neftin qiyməti 41 ABŞ \$-na qalxdı. 1990-cı ildə müharibə qurtardıqdan sonra qiymət 25 ABŞ \$-ı oldu. Sonrakı illərdə neftin qiyməti sürətlə artmağa başladı. 2008-ci ilin mayında neftin 1 bareli 146 ABŞ \$-na qədər yüksəldi. Həmin ilin ikinci yarısında özünü göstərən global maliyyə böhranı neftin qiymətinin sürətlə aşağı düşməsinə səbəb oldu. Artıq 2008-ci ilin payızında neftin 1 barelinin qiyməti 50 ABŞ \$-dan da aşağı düşdü. 2009-cu ilin ikinci yarısında isə qiymətlər 60-70 ABŞ \$-ı səviyyəsinə yüksəlmişdir. Qiymətlərin yüksəlməsində OPEK üzvlərinin neft hasilatını müəyyən qədər azaltmaq haqqında qərarı da öz təsirini göstərmişdir.

4. *İslam Konfransı Təşkilatı* 1969-cu ildə yaradılmışdır. İslam ölkələri arasında sosial, mədəni, iqtisadi və elmi sahələrdə əməkdaşlıq təmin etmək, beynəlxalq görüşlərdə İslam ölkələrinin birgə hərəkəti üçün şərait yaratmaq məqsədini güdür. Təşkilata 44 ölkə üzvdür. Onlar geniş coğrafi məkanda yerləşmişlər.

Təşkilatın üç komitəsi vardır: iqtisadi və ticarət, sosial və mədəni. İslam həmrəylik fondu və İslam inkişaf bankı adlı iki maliyyə təşkilatı vardır. Azərbaycan təşkilatın üzvüdür.

FƏSİL VIII BEYNƏLXALQ VALYUTA SİSTEMİ VƏ VALYUTA MƏZƏNNƏSİ

8.1. Beynəlxalq valyuta sistemləri

Beynəlxalq valyuta münasibətləri - Müasir iqtisadi həyatda pul özünün klassik funksiyalarını yerinə yetirməklə yanaşı məşğulluq və gəlir səviyyəsi, qiymətlərin sabitliyi və xarici müvazinətə təsir göstərən mühüm iqtisadi siyasət alətlərindən birinə çevrilmişdir. Ona görə də tədaviyə nə qədər pul buraxılacağı, onun təklifinin necə nəzarət altında saxlanılacağı kimi məsələlər daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Eyni zamanda beynəlxalq ticarətin sürətlə inkişaf etməsi və beynəlxalq əlaqələrin intensivləşməsi nəticəsində pulun ölkə sərhədlərindən kənarında istifadə olunması və beynəlxalq ödəmələrin həyata keçirilməsi üçün "beynəlxalq valyuta" kimi ciddi problemlər də ortaya atılmışdır.

Müasir mərhələdə beynəlxalq valyuta münasibətləri dünya təsərrüfat əlaqələrinin ən mürəkkəb və ən həssas sahələrindən biridir.

Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin - dünya pulunun fəaliyyəti və ölkələr arasında müxtəlif təsərrüfat əlaqələrinə xidmət göstərilməsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlərdir. Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin sosial-iqtisadi funksiyası dünya təsərrüfatı çərçivəsində kapitalın geniş təkrar istehsalı üçün zəruri şərait yaratmaqdan ibarətdir. Valyuta münasibətlərinin beynəlxalq ödəmə sistemi ölkə daxilində fəaliyyət göstərən pul tədaviyə qanununu beynəlxalq miqyasda spesifik şəkildə inkişaf etdirir və həyata keçirir.

Beynəlxalq aləmdə əmtəə axınına paralel, lakin əks istiqamətdə pul axını mövcuddur. Bu axın qismən pul hərəkəti, qismən də qısa və uzunmüddətli borcların meydana gəlməsi şəklində özünü göstərir. Pul axınının yekunu ölkənin ödəniş balansında əks olunur. Beynəlxalq iqtisadi əməliyyatların mahiyyətini dərinədən başa düşmək üçün bütün iqtisadi pul münasibətlərini bir tam şəkildə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Valyuta münasibətləri tarixində üç əsas valyuta məzənnəsi sistemi mövcud olmuşdur:

1. 1879-1934-cü illərdə (birinci dünya müharibəsi illərindən başqa) qızıl standartı və yaxud sabit valyuta məzənnəsi sistemi;
2. 1944-1971-ci illərdə fəaliyyətdə olan Bretton-Vuds və yaxud tənzimləmə bilən valyuta məzənnəsi sistemi adlanan sistemdir. Hər iki sistem

təsbit olunmuş sabit valyuta məzənnəsi sistemi idi. Ancaq ikinci sistem valyuta məzənnələrinin vaxtaşırı olaraq dəyişdirilməsinə yol verirdi.

3. 1971-ci ildən etibarən dəyişkən, sərbəst dalğalanan (fluctuation), çəvik (flexible) və yaxud üzən (floating) valyuta məzənnəsi sistemi. Bu sistem əslində idarə olunaraq dəyişkən (üzən, dalğalanan) valyuta məzənnəsi sistemi adlanır. Çünki, dövlətlər öz valyutalarının dəyərində təsir göstərmək üçün valyuta bazarının fəaliyyətinə tez-tez müdaxilə edirlər.

Qızıl standartı (sabit valyuta məzənnəsi) sistemi - Tarixən tədiyyə (ödəniş) balansları qızıl standartı əsasında təsbit olunmuş valyuta məzənnələrinin köməyi ilə tənzimlənirdi. Bu sistemdə milli valyutanın dəyəri qızılın çəki vahidi əsasında müəyyən edilirdi və möhkəm təsbit olunurdu. Belə sistem, XIX əsrin axırlarında qəti olaraq formalaşdı və Almaniya, İtaliya, Fransa, Norveç, Hollandiya, Danimarka və İsveçdə hakim sistemə çevrildi. Keçən əsrin 90-cı illərində ABŞ, Yaponiya və Rusiya da həmin sistemə birləşdi. Həmin ölkələrdə kağız banknotlar sərbəst şəkildə qızıla dəyişdirilirdi.

Qızıl standartında ingilis funt sterlinqi 113,0016 qram xalis qızıl məzmununa malik idi. ABŞ dolları isə 23.22 qrama bərabər idi. Bu hesabla bir funt 4,87 dollar təşkil edirdi. Bir sıra Qərb iqtisadçıları bu sistemə qaydılması zəruriliyini sübut etməyə çalışdılar üçün həmin sistemin üstün və mənfəətli cəhətlərini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Aşağıdakı şərtləri gözləyən ölkələrdə qızıl standartı qəbul edilmiş hesab olunurdu:

1. Milli pul vahidinin müəyyən qızıl məzmununu müəyyən edilməli idi;
2. Öz qızıl ehtiyatları ilə pulun daxili təklifi arasında sət nisbət təmin edilməli idi;
3. Qızıl idxalı və ixracı sərbəst olmalı idi.

Hər bir ölkə öz pul vahidinin qızıl məzmununu müəyyən etdiyi üçün müxtəlif milli valyutalar öz aralarında təsbit olunmuş müəyyən nisbətə malik idilər və "qızıl nöqtələri" adlanan məzənnə hədudları içində sabit qaldılar.

Qızıl standartı sisteminin üstünlükləri:

1. Sabit valyuta məzənnəsi beynəlxalq kommertiya əməliyyatlarında qeyri-müəyyənliyi və riski azaldır və bununla da beynəlxalq ticarətin genişlənməsini təşviq edir.
2. QIZIL standartı ödəniş balansı kəsirləri və aktivlərini avtomatik olaraq tənzimləyir.

Birinci dünya müharibəsi başlayana qədər qızıl standartı sistemi müvəffəqiyyətlə tətbiq olunurdu (baxmayaraq ki, ödəniş balansı müvazinətini tənzimləmə mexanizmi heç də nəzəriyyədə olduğu kimi həyata keçirilmirdi).

Öksər dünya dövlətlərinin valyuta siyasəti 1918-ci il-dən sonra iki mühim sarsıntıdan: birinci dünya müharibəsi və 1929-1933-cü illərin Böyük depressiyanın təsiri altında formalaşdı.

Avropa ölkələrində hərbi xərclərin artması nəticəsində pul kütləsinin kəskin çoxalması milli hökumətləri məcbur etdi ki, milli valyutanın qızıla dəyişdirilməsini dayandırsın.

30-cu illərdə bütün dünyanı əhatə etmiş "Böyük depressiya" qızıl standartı sisteminin iflasına uğramasını daha da sürətləndirdi. İstehsal və məşğulluq üzrə göstəricilər pisləşdikcə hər bir ölkə tədiyyə balansı kəsirlərinin daha da artmasından qorxaraq, geniş himayəçilik tədbirləri həyata keçirirdi. Çünki tədiyyə balansı kəsirinin artması qızılın xaricə axmasına və müvafiq olaraq işgüzar aktivliyin azalmasına səbəb olurdu. Ona görə də qızıl standartı sistemini tətbiq edən müxtəlif ölkələr ixracı təşviq etmək və idxalı azaltmaq üçün öz milli valyutalarını qızıla nisbətən devalvasiya etməyə çalışırdılar. Bu devalvasiyalar qızıl standartı sisteminin əsaslarını sarsıtdı və sistem iflasına uğradı.

Qızıl standartı sisteminin başlıca nöqsanı ölkə iqtisadiyyatında xarici müvazinətin təmin olunması mexanizmi ilə əlaqədardır. Bu müvazinət nəzəriyyədə nəzərdə tutulduğu kimi qiymət səviyyəsi, milli gəlir və pul miqdarında özünü göstərən dəyişmələr ilə təmin oluna bilmirdi. Və bu standartı qəbul edən ölkələr bir tərəfdən işsizliyin artması və gəlirlərin azalması, digər tərəfdən isə inflyasiya kimi heç də xoşagəlməyən makroiqtisadi prosesə məruz qalırdılar. Onlar eyni zamanda müstəqil pul siyasəti yeritmək imkanından məhrum idilər. Ölkənin pul siyasəti əslində xarici valyutaya olan tələb və təklifdə özünü göstərən dəyişikliklər ilə müəyyən edilirdi. Nöqsanlardan biri də o idi ki, həmin sistem üzvlərdən birinin qızıl ehtiyatı qurtarana qədər mövcud ola bilərdi. Çünki, rəsmi ehtiyatı qızıl oynadığı üçün, yalnız bu ehtiyatlar olduqda həmin dövlətlər öz təəhhüdlərini yerinə yetirə bilərdilər.

Bretton-Vuds (tənzimlənən valyuta məzənnəsi) sistemi - 30-cu illərin "Böyük iqtisadi böhranı", bu böhranla əlaqədar ayrı-ayrı dövlətlərin beynəlxalq ticarətə qoyduqları səddlər və sonralar isə ikinci dünya müharibəsi dünya ticarəti və dünya pul sistemini kökdən sarsıdıb tamamilə alt-üst etdi.

1944-cü ildə yeni dünya valyuta sisteminin əsaslarını işləyib hazırlamaq üçün ABŞ-in Bretton-Vuds şəhərində müvafiq dövlətlər beynəlxalq konfrans çağırıldı. Konfransda Bretton-Vuds sistemi adlanan idarə olunan qarşılıqlı əlaqədar valyuta məzənnələri sisteminin yaradılması haqqında razılığa gəldi. Yeni sistem köhnə qızıl standartı sisteminin üstünlüklərini - təsbit olunmuş valyuta məzənnələrini qoruyub saxlamalı, onun nöqsanlarını (ağır daxili makroiqtisadi uyğunlaşmaları) aradan qaldırılmalı idi. Konfransda yeni valyuta sistemi üçün işgüzar mühit formalaşdırmaq üçün Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) yaradılması haqqında qərar qəbul edildi.

İdarə olunan qarşılıqlı əlaqədar valyuta məzənnələri sisteminin əsasını o təşkil edirdi ki, BVF üzvləri qızıl standartı ənənəsinə sadıq qalaraq öz pul vahidinin qızıl (yaxud dollar) məzmununu müəyyən edir. Bununla da o öz valyutası ilə digər üzv ölkələrin valyutaları arasında valyuta pariteti müəyyən etmiş olurdu. Sonra, hər bir ölkə öz valyutasının məzənnəsini digər valyutaya nisbətən dəyişməyə saxlamalı idi. Bu sistem qəbul edən ölkələr milli valyutalarını sabit məzənnə ilə ABŞ dollarına bağlayırdılar. ABŞ isə dolların dəyərini qızıla (1 unsiya qızıl=35 dollar) təsbit etmiş və belə mübadilə nisbətini öz öhdəsinə götürmüşdür. Milli valyuta dolların pariteti ətrafında yalnız +1% (1971-ci ilin dekabrından - 2.25%) dəlğalana bilərdi. Dolların qızıl pariteti dəyişə bilərdi. Bütün digər kənarlaşmalar və paritetin özünün rəsmən dəyişdirilməsi (devalvasiya və ya revalvasiya yolu ilə) yalnız BVF-nun razılığı ilə ola bilərdi.

Bretton-Vuds beynəlxalq valyuta sisteminin əsas prinsipləri:

a) Beynəlxalq təşkilatlar sahəsində: Valyuta üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın artması məlum funksiyalara malik olan beynəlxalq təşkilatların (Beynəlxalq Valyuta Fondu və Beynəlxalq Bərpa və İnkişaf bankı - Dünya bankının) yaradılmasını zəruri etmişdir.

b) Valyuta məzənnəsinin rejimləri sahəsində: Valyuta məzənnələri qısa müddət ərzində dövlətlər arasında sabit qalmalı, lakin "struktur qeyri-tarazlığı" yarandığı halda tənzimlənməli idi. Ona görə də bu sistem sabit, lakin idarə oluna bilən valyuta məzənnəsi sistemi adlanırdı.

v) Beynəlxalq valyuta ehtiyatları sahəsində: sabit, lakin tənzimlənə bilən valyuta məzənnəsinin sarsılmadan işləyə bilməsi üçün ölkələrin kifayət qədər beynəlxalq nəqdiyyə (likvid) ehtiyatlarına ehtiyacı vardır. Ona görə də belə ehtiyatların yaradılması qərarlaşdırılmışdır.

q) Milli valyutaların dönrəlilik prinsipi qəbul edilmişdir. Çünki, dünyada rifah səviyyəsinin yüksəldilməsinin mühüm şərti olan beynəlxalq ticarətin sərbəstləşdirilməsi və milli valyutaların dövrü valyutayına

götürülməsi vacibdir. BVF sistemin yuxarıdakı prinsiplər əsasında işlənməsini təmin etməyə məsul hesab edilmişdir. Fondun üzvləri tədiyyə balansında "struktur pozuntusu" özünü göstərirdi halda BVF-nun icazəsi ilə milli valyutaların paritetini 10%-dən çox dəyişdirə bilərdilər. 10%-dən az dəyişikliklər üçün fondun icazəsi tələb olunmurdu.

BVF-nun Bretton-Vuds sisteminə üç əsas vəzifəsi vardı:

1. Milli valyutalar arasında sistemli əlaqələri təmin etmək və valyuta bazarında yaranan problemlərin həlli yolunu tapmaq;

2. Tədiyyə balansının cari əməliyyatlar bölməsindəki maddələr üzrə tətbiq edilən valyuta nəzarətini aradan qaldıraraq, bütün milli valyutaların bir-birinə sərbəst çevrilməsini təmin edən bir iqtisadi sistem yaradılmasını təmin etmək;

3. Tədiyyə balansı müvəqqəti kəsirlə bağlanan üzv dövlətlərə nəqdiyyə mənbələri taparaq, kəsirləri aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görmək, balans kəsirləri müvəqqəti olmayıb "struktur-pozuntusu" mahiyyəti daşıyan ölkələrə valyuta məzənlərini dəyişmək haqqında tövsiyələr vermək.

Bretton-Vuds sistemi beynəlxalq ehtiyat şəklində qızıl və dollardan istifadə olunmasını nəzərdə tuturdu. Qızılın beynəlxalq ehtiyat kimi istifadə olunması onun qızıl standartı dövründə oynadığı rol ilə əlaqədar idi. Dollar isə belə bir rola iki səbəbə görə layiq görülmüşdü:

1. ABŞ ikinci dünya müharibəsindən ən güclü iqtisadiyyatla çıxmışdır;

2. ABŞ külli miqdarda qızıl ehtiyatı (1947-ci ildə dünya rəsmi qızıl ehtiyatının 70%-ni) toplamışdır və 1934-1971-ci illərdə xarici maliyyə təşkilatları ilə təsbit olunmuş sabit qiymətlə (1 unsiya=35 oll.) qızıl alışı və satışı siyasəti yeridirdi. Bununla da dollar təqdim olunanda qızıla çevrilirdi. Ona görə də dollar qızılın əvəzedicisi hesab edilirdi. Bu sistem bəzən dollar standartı da adlanırdı. Lakin, dolların dünya valyuta ehtiyatının tərkib hissəsi kimi istifadə olunması beynəlxalq valyuta əməliyyatlarının iştirakçıların dilemma qarşısında qoyurdu. Bunu 50-60-cı illərdə yaranmış vəziyyət bütün aydınlığı ilə izah edir. Ölkələrdə qızıl problemi onun miqdarı ilə əlaqədar özünü göstərirdi. Məlum olduğu kimi dünya qızıl ehtiyatının artımı çıxarılın qızılın həcmindən aslıdır. Lakin, qızıl ehtiyatının artımı bir qayda olaraq beynəlxalq ticarətin və maliyyə münasibətlərinin genişlənməsindən geri qalırdı. Ona görə də dollar dünya valyuta ehtiyatı kimi getdikcə daha böyük rol oynayır. Onda belə bir sual ortaya çıxırdı: dövlətlər ehtiyat valyutası kimi dolları necə əldə edirlər? Cavab isə aydın idi: ABŞ-in tədiyyə balansının kəsirləri hesabına. Əcnəbilərin əlində olan dollarlar artdıqca və buna

müvafiq olaraq ABŞ-in qızıl ehtiyatı azaldıqca dolların beynəlxalq qızıl ehtiyatı roluna şübhələr artırdı. ABŞ dollarının dünya valyutası statusunu qoruyub saxlamaq üçün tədiyyə balansı kəsirlərini azaldıb, aradan qaldırılmalı idi. Lakin, əgər baş tutsa idi, bu beynəlxalq ehtiyatların azalmasına və müvafiq olaraq beynəlxalq ticarətin və maliyyə əməliyyatlarının məhdudlaşmasına səbəb olardı.

Bu məsələlər 70-ci illərin əvvəllərində olduqca kəskinləşdi. 15 avqust 1971-ci ildə ABŞ prezidenti R.Nikson tədiyyə balansının durmadan artan kəsirlərinin təsiri altında dolların qızıla konvertasiyası prosesini (1 unsiya =35 dol. dəyişdirilməsi qaydasını) dayandırdı. Bununla da qızıl ilə dolların beynəlmüləl dəyəri arasındakı əlaqə qırıldı. Bretton-Vuds sistemi ABŞ-in dəstəyindən məhrum oldu və iflasa uğradı.

İdarə olunaraq dəyişən valyuta məzənnəsi sistemi - Məlum olduğu kimi, bir tərəfdən, ölkələr arasında dəyişən iqtisadi münasibətlər ödəniş balansları kəsiri və müsbət qalıqların qarşısını almaq üçün valyuta məzənnələrinin çevik dəyişdirilməsini tələb edir. Ona görə də valyuta məzənnəsi "üzə" bilməlidir. Digər tərəfdən isə, valyuta möhtəkirliyi əməliyyatları vasitəsilə sürətləndirilən valyuta məzənnələrində qismüddətli dəyişmələr ticarət və maliyyə axınının pozulmasına səbəb olurdu. Ona görə də BVF-nun üzvləri 1976-cı ildə Yamaykada toplanaraq beynəlxalq valyuta sistemində və BVF-u haqqında əsas sənədə prinsiplə dəyişikliklər edilməsi haqqında razılığa gəldilər. Bu dəyişikliklərin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, üzv ölkələr qəbul edilmiş prinsiplər daxilində "sabit" və ya "dəyişkən" məzənnə sistemindən sərbəst olaraq lazım bildiklərini seçə bilərlər. Lakin, hansı sistemi seçdikləri və valyuta məzənnəsi sahəsində edəcəkləri dəyişikliklər haqqında müəyyən müddət ərzində fonda məlumat verməlidirlər. BVF haqqında əsas sənədə edilən dəyişikliklərə görə fond üzv ölkələrin məzənnə siyasətini müşahidə altında saxlamaq və onların bu siyasətinə istiqamət verən "prinsiplər" müəyyən etmək səlahiyyətini əldə etdi. Bu baxımdan Fond tərəfindən müəyyən edilmiş və 1 aprel 1978 -ci ildən qüvvədə minmiş əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

a) üzvlər tədiyyə balansı kəsirlərini aradan qaldırılmasına mane ola bilən və ya digər üzvlərə zərər verə bilən şəkildə valyuta məzənnəsinə və ya beynəlxalq valyuta sistemində müdaxilə edə bilməzlər;

b) müdaxilə zərurəti yarananda, xüsusən hər hansı digər üzv ölkənin valyutasına müdaxilə edildikdə bu üzvlün də mənafehi nəzərə alınmalıdır;

v) üzvlər valyuta möhtəkirliyinin qarşısını almaq məqsədilə valyuta bazarlarına müdaxilə edərək, sabitliyi təmin edən tədbirlər görməlidirlər.

Yamayka razılaşmasına görə müxtəlif ölkələrin mərkəzi bankları valyuta məzənnələrinin dalğalanmasının qarşısını almaq üçün xarici valyutaları alıb satmalıdırlar. Başqa sözlə mərkəzi banklar öz ölkələrinin valyutasının qısamüddətli möhtəkir dalğalanmalarını "idarə etməli", yaxud onu sabitləşdirməlidirlər. Ona görə də yeni sistem valyuta məzənnələrinə uzunmüddətli planda çeviklik xassəsi verməklə, onları qısamüddətli möhtəkirlik dalğalanmalarından qoruyur.

Əslində yeni sistem xeyli mürəkkəbdir. Dünyanın aparıcı valyutaları (ABŞ və Kanada dolları, Yapon ieni, funt sterlinq) tələb və təklifin dəyişən şərtlərinə uyğun olaraq "üzüdü" halda, Avropa İqtisadi Birliyi ölkələrinin çoxu öz valyutalarını bir-birinə "bağlamağa" çalışırlar. Bundan başqa bir çox zəif inkişaf etmiş ölkələr öz valyutalarını hər hansı bir aparıcı valyutaya bağlayırlar. Bəziləri isə öz valyutasını kollektiv valyuta "səbətina" bağlayırlar.

Sistemin işləmə mexanizmi - Sistemin təməl şərti valyuta məzənnəsinin bazarda gündəlik sərbəst formalaşması və bu prosese dövlətin məhdudlaşdırıcı tədbirlərlə müdaxilə etməməsidir. Sistem belə bir ideya üzərində qurulmuşdur ki, ölkədə pula olan tələb və təklifi valyuta məzənnəsi tarazlayır. Valyuta məzənnəsindəki dəyişmələr ödəmələrdə olan kəsirləri idxalat və ixracat malları, xidmətlər və qısamüddətli kapital hərəklərində dəyişiklik yaradaraq tənzimləyir.

İdarə olunaraq üzən valyuta məzənnəsi sisteminin ideal olaraq neçə işlədiyini şəkil 6-dan əyani şəkildə görmək olar. Şəkildə Azərbaycanın Yapon ieni ilə əlaqədar valyuta bazarının vəziyyəti öz əksini tapmışdır.

Fərz edək ki, bu sistem respublikamızda xalis şəkildə tətbiq edilir. Bu zaman Azərbaycanın valyuta gəlirlərinin E nöqtəsindən başlayaraq artması nəticəsində tutaq ki, Yapon mallarına tələb çoxalmışdır. Bu isə müvafiq olaraq İenə olan tələbi T_0 -dan T_1 qədər yüksəltmişdir. Əvvəlcə İenə olan tələb və təklif arasında tarazlığın pozulmağa başlama meyli özünü göstərirdi. Çünki, 0.40 İen=1manat olduğu haddə Azərbaycana İenə olan tələbi 10 milyard manatdan çox idi. Lakin, Azərbaycan istehlakçıları idxalat tələbini təmin etmək üçün İen satın almağa başlayırlar. Bu isə İenə satılan ixracat mallarının qiymətinin azalmasına səbəb olacaqdır. Belə vəziyyət isə Azərbaycanın Yaponiyaya ixracatını təşviq edəcəkdir.

İdxalın da manatla qiyməti artır. Bu da öz növbəsində daxili istehlakın azalmasına səbəb olur. Heç bir məhdudiyət qoyulmadığı və valyuta məzənnəsi lazımı elastiklik göstərdiyi halda İenin öz dəyərini itirməsi idxalat məsrəflərinə nisbətən ixracat gəlirlərini çoxaldır. Bu isə tədiyyə

balansında özünü göstərən qeyri-tarazlığın qarşısını alır. Belə vəziyyət şəkil 6-da 1 manat=0.40 İendən 1 man=0.45 İenə qədər enərək öz dəyərini itirdiyi R nöqqəsindəki tarazlıqda öz əksini tapmışdır.

İdarə olunaraq üzən valyuta məzənnəsi sisteminin lehinə və əleyhinə gətirilən arqumentlər.

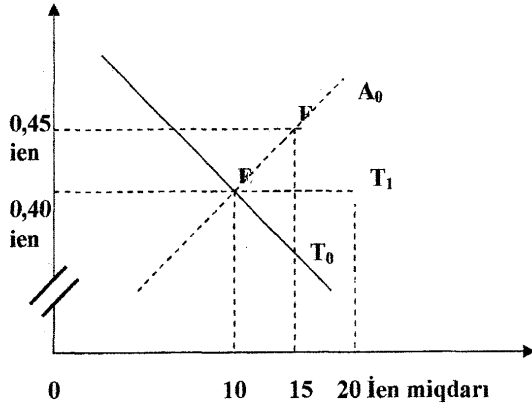
Adı çəkilən valyuta sistemi sərbəst bazar iqtisadiyyatının vacib şərtlərindən biridir.

Hesab edilir ki, bu sistem ən az məsrəflə mənbələrin ən səmərəli bölgüsünü təmin edir. Onun lehinə aşağıdakı arqumentlər irəli sürülür:

1. Sistemini sadəliyi - Hesab edilir ki, tələb və təklifin şərtlərinə həssas olduğu üçün sərbəst dəyişən valyuta məzənnəsi bazarın amillərinə çox çevik şəkildə uyğunlaşır. Bu yolla hər hansı bir ölkə valyutasının bazarda ifrat çoxluğu ya da çatışmazlığı asanlıqla aradan qalxır. Valyuta məzənnəsi mərkəzi bankların bürokratları tərəfindən süni olaraq deyil, bazar tərəfindən asan və məsrəfsiz müəyyən edilir.

2. Mütəmadi tənzimləmə - Sərbəst valyuta məzənnəsi bazar şərtlərindəki dəyişmələrə həssas olduğu üçün üzən valyuta məzənnəsi də mütəmadi olaraq tənzimlənə bilər. Bazarda valyuta məzənnəsinin gündəlik tənzimlənməsi iqtisadiyyatı, yəni biləcəkdir. Bretton-Vuds sistemi belə bir etibarlı mexanizm yarada bilməmişdir. Ona görə də valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi ehtiyacı birdən-birə və böyük miqyasda qarşıya çıxırdı. Bu isə çox vaxt iqtisadiyyatda şok vəziyyəti yaradırdı. Valyuta məzənnəsinin bazar şərtlərinin təsiri altında gündəlik və mütəmadi tənzimlənməsi iqtisadiyyatı belə risklərdən azad edir.

3. Müstəqil ölkədaxili siyasət aparılması - Adı çəkilən sistemi müdafiə edənlər "üzən" məzənnənin ölkə iqtisadiyyatını xarici amillərdən ayırdığı fikrini də irəli sürürlər. Çünki, bu sistemi tətbiq edən dövlətlər inflyasiya və ya deflyasiya kimi amillərə əl atmadan ödəmələrdə müvazinət yarada bilərlər.

Şəkil 10. Manat və ien arasındakı məzənnə

Bu sistemdə müvazinət yaratmaq üçün olduqca çox variantlı imkanlar mövcuddur. Tədiyyə balansında müvazinət yaradılması üçün inflyasiya və deflyasiya kimi tədbirlərdən istifadə olunması çox vaxt ölkəni xarici amilləri də nəzərə almağa məcbur edir və müstəqil siyasət yeridilməsinə xələl gətirə bilər.

4. Pul siyasətinin rolunun artması - Sistemin digər bir faydası da ölkə-daxili iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında pul siyasətinin rolunun artmasıdır. Çünki, üzən valyuta məzənnəsi sistemində, pul siyasəti əmtəə və xidmət hərəkətlərinə, ölkədaxili məsrəf səviyyəsinə təsir göstərir. Fərz edək ki, durğunluqla mübarizə aparmaq üçün faiz səviyyəsi aşağı salınmışdır. Bretton-Vuds sistemində iqtisadi genişlənməyə yol açan belə bir tədbir kapital qoyuluşlarının artması ilə nəticələnəcəkdir. Üzən valyuta məzənnəsi sistemində isə belə pul siyasəti əmtəə və xidmət axınlarını da hərəkətə gətirir və ölkə iqtisadiyyatının sağlamlaşmasına xidmət edir.

Sistemin əleyhinə gətirilən arqumentlər - Elmi dairələr bu sistemin faydalarının hələ yaxşı öyrənilməli olduğu fikrini irəli sürürlər.

Praktiklər isə hesab edirlər ki, onun faydalılıq dərəcəsi məhduddur. Bu barədə aşağıdakı arqumentlər irəli sürülür:

1. Elastiklik pessimizmi - Üzən məzənnələrin iqtisadiyyatı sabitləşdirici rolu qəbul edilir. Çünki, valyuta bazarında kifayət qədər rəqabət var. Əsas tələb və təklif amilləri qiymət dəyişmələrinə həssasdır. Belə elastiklik çərçivəsində valyuta məzənnəsində baş verən çox az nisbi azalıb-çoxalma ticarət obyektini olan malların miqdarında əhəmiyyətli dəyişikliyə səbəb ola bilər. Lakin, elastiklik zəif olduqda valyuta məzənnəsindəki dəyişikliyə malların miqdar dəyişmələri çox az olur. Ona görə də ticarət axınında əhəmiyyətli dəyişikliyə nail olmaq üçün valyuta məzənnəsində də əhəmiyyətli dəyişiklik tələb olunur.

2. Nizamsız valyuta bazarı - Sistemin əleyhidarları onun xarici ticarəti və kapital qoyuluşlarını təşviq edə bilmədiyini ən ciddi nöqsanı hesab edirlər. Bu halda üzən məzənnələrin qiymət və gəlirlərdə qeyri-müəyyənlik yaradaraq maliyyə risklərini daha da artdığı arqumenti irəli sürülür. Üzən məzənnə sistemi valyuta möhtəkirliyinə də yaşıl işıq yandırır. İqtisadi durğunluğun yaranması, yaxud siyasi qeyri-sabitlik "çilgünlüqün" meydana gəlməsinə və kapitalın xaricə axmasına yol açır. Bunlar isə valyuta məzənnəsini normal səviyyədən aşağı salır. Milli valyutanın dəyərini itirməyə başlaması möhtəkirlərdə belə bir fikir yarada bilər ki, yaxın gələcəkdə devalvasiya olaçaqdır. Bu da milli valyutadan "qaçmaq" meylini yaratmaqla, onun daha da qiymətdən düşməsinə sürətləndirə bilər. Belə dalğalanma isə öz növbəsində ticarətə və kapital hərəkətinə ciddi maneçilik təşkil edə bilər.

Valyuta məzənnəsi sistemləri (VMS) təcrübədə - Bu və ya digər valyuta məzənnəsi sisteminin seçilməsi ölkə qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir. 70-ci illərin əvvəllərində Bretton-Vuds sisteminin verdiyi hüquqdan sonra BVF-na üzv olan ölkələr öz ölkələrinin ehtiyaclarına uyğun olaraq VMS-ni sərbəst olaraq seçirlər. Bu zaman yuxarıda gördüyümüz kimi bir çox alternativlər vardır.

VMS-ni seçərkən ölkə iki alternativdən birini seçir: 1. Öz valyutasının sərbəst üzməsi, yaxud da; 2. Onun hər hansı bir valyutaya "bağlanması" haqqında qərar qəbul edir. hər iki alternativin də öz növbəsində bir neçə alternativini mövcuddur. Məsələn, ölkə üzən valyuta sistemində üstünlük verərsə aşağıdakı üç variantdan birini seçməlidir: 1) valyuta məzənnəsinin müstəqil tənzimləyir; 2) öz valyutasını digər ölkələrin valyutaları ilə birlikdə tənzimləyir və ya; 3) valyuta məzənnəsini nisbi inflyasiya dərəcələri əsasında müəyyən edilmiş formulalarla tənzimləyir. Ölkə öz valyutasını "bağlamaq" siyasətini

qəbul edirsə onu hər hansı tək bir valyutaya, yaxud bir neçə valyutadan ibarət valyuta "səbətinə", ya da qızıla (bu variant keçmişdə mövcud idi) bağlanması kimi alternativlərdən birini seçməlidir.

BVF-nun üzvlərinin bir çoxunun öz valyutalarını bu və ya digər valyutalara "bağlamasına" baxmayaraq əsas səbəb ölkələrinin valyutaları 1973-cü ildən bu yana nəzarətli (mərkəzi bankların valyuta bazarına müdaxiləsi ilə) üzən VMS-i əsasında fəaliyyət göstərirlər.

VMS seçilərkən əsas götürülən meyarlar aşağıdakılardır: 1. Ölkə iqtisadiyyatının xaricə açıqlıq dərəcəsi. VMS-i seçilərkən bu amil çox mühüm rol oynayır. Xaricə açıqlıq dərəcəsi bir qayda olaraq ixracın məcmuu milli məhsula nisbəti ilə müəyyən edilir. Nisbətən qapalı hesab edilən "xırda" ticarətçi ölkələr adətən üzən valyuta məzənnəsi sisteminə, xaricə çox açıq olan "böyük" ticarətçi ölkələr adətən sabit məzənnəyə üstünlük verirlər. Çünki, sabit məzənnə sisteminə xarici ticarət kəsirinin aradan qaldırılması məcmuu tələbdə zidiyyətli tənzimləmələri şərtləndirə bilər. Məlumdur ki, müvazinət yarıdan tənzimləmə dərəcəsi ölkənin idxalat həcmi ilə tərs mütənəsbidir. Az idxalata olan nisbətən qapalı ölkələr ticarət balansını bağlamaq üçün ölkə daxilində məcmuu tələbi ciddi tənzimləmək məcburiyyəti qarşısındadır. Əlbəttə yüksək idxal həcmimin malik olan "açıq" ölkələrdə belə məcburiyyət yoxdur. ABŞ kimi xarici ticarət bölməsi nisbətən "kiçik" olan ölkələr sabit valyuta məzənnəsi sistemini seçirlər. Çünki, bu halda xarici ticarət kəsirini ləğv etmək üçün böyük miqyasda ölkə daxili tənzimləmələr aparılmalıdır.

2. Ölkədə ixrac mallarının çox və ya az çeşidli olması VMS-nin seçilməsinə təsir edən mühüm amillərdəndir. Adətən ixracat malları çox çeşidli olan ölkələr üzən məzənnə sistemini seçirlər. Çünki, ixrac mallarının növlərinin çox olması ölkənin hər hansı bir əmtəə ixracından asılılığını azaldır. Bu əmtəələrin qiymətləri və miqdarının artıb azalması bir-birini qarşılıqlı olaraq neytrallaşdırır və valyuta məzənnəsində baş verə biləcək dalğalanmalarla əlaqədar itkilərin də qarşısını ala bilər. Bunun əksinə, ixracı məhdud sayılı əmtəədən ibarət olan ölkələr ixrac gəlirlərinin iqtisadiyyata mənfəətini azaltmaq və valyuta ehtiyatlarını sabitləşdirmək üçün sabit valyuta məzənnəsi sistemində üstünlük verirlər.

3. Digər amillər - Ölkələr arasında qısamüddətli kapital hərəkətlərinin rolu sabit və ya üzən məzənnə sistemlərinin seçilməsinə təsir edən amillərdəndir. Kapital hərəkəti nisbətən çox olan ölkələrdə sabit məzənnələri müdafiə etmək üçün dövlət müdaxiləsini həyata keçirmək çətindir. Bununla əlaqədar olaraq, məsələn, Belçika, tədiyyə balansına

mənfəətini aradan qaldırmaq məqsədilə kapital hərəkəti əməliyyatlarına üzən məzənnə, əmtəə və xidmət əməliyyatları üçün isə sabit məzənnə təbiiq edir. Ölkələr arasında inflyasiya səviyyəsi xeyli fərqlidirsə adətən üzən məzənnə siyasəti təbiiq edilir. Burada şübhəsiz ölkənin böyük ticarət partnyorları olan ölkələrdəki inflyasiya səviyyəsi nəzərdə tutulur. Əksinə, inflyasiya səviyyəsi az-çox bir-birinə yaxın olan ölkələr sabit məzənnə sistemini seçirlər. Inflyasiya səviyyəsi əgər bir ölkədə partnyor ölkələrə nisbətən aşağıdırsa, bu zaman sabit məzənnə, əks halda isə üzən məzənnə siyasəti təbiiq edilir.

Valyuta məzənnəsinin proqnozlaşdırılması - Valyuta məzənnəsinin ifrat dərəcədə artması və ya azalmasının qarşısının alınması üçün valyuta proqnozlaşdırılmasının aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Valyuta siyasəti sahəsində mövcud olan beynəlxalq təcrübə göstərir ki, çox mürokkəb və çox vaxt da etibarsız olan valyuta məzənnəsinin proqnozlaşdırılması zamanı aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

1. Pul kütləsində gözlənilən dəyişikliklər - Valyuta alıcıları valyuta almaq istəyərkən özləri üçün aydınlaşdırırlar ki, həmin valyutanın məxsus olduğu ölkədə mərkəzi bankların pul kütləsinin artırılması üzrə siyasəti necə olacaqdır. Pul kütləsinin ifrat artırılmasına işarə edən hər hansı bir əlamət həmin ölkə valyutasının təklifinin artacağı və müvafiq olaraq onun dəyərinin aşağı düşəcəyi haqqında fikir oyadır. Ona görə də Mərkəzi Bank rəhbərləri və siyasi liderlər pul siyasəti haqqında fikirlərini ehtiyatla söyləyirlər.

2. Özəl aktivlər üzrə gözlənilən hökumət siyasəti - Nəgd şəkildə və yaxud faiz gətirən qiymətli kağızlar formasında hər hansı bir milli valyutaya sahib olanlar dövlətin bu sahədə hər hansı bir məhdudiyyət və vergi qoyması məsələsini diqqətlə izləyirlər. Özəl mülkiyyətin gələcəkdə müsadirə ediləcəyi istiqamətində ölkədə siyasi meyil yaranırsa, bu proses adətən valyutaya tələbi artır və onun məzənnəsinin düşməsinə səbəb olur. Maliyyə aktivlərinə yeni vergilər qoyulması və yaxud valyuta məhdudiyyətinin təbiiqinə də eyni nəticə doğurur.

3. Valyuta bazarına rəsmi müdaxilənin nəticələri - Valyuta məzənnəsinə təsir göstərmək üçün rəsmi orqanlar özləri valyutayı alıb satmaqla valyuta bazarına mülxilə edə bilərlər. Onların zəifləyən valyutayı müdafiə etmək üçün bazara müdaxiləsi adətən izafi təklifi aradan qaldırmaqla onun vəziyyətini möhkəmləndirir. Lakin, müdaxilənin son nəticəsi valyuta möhtəkirlərinin reaksiyasından asılıdır. Əgər onlar əmin olsalar ki, rəsmi orqanlar haqiqətən valyuta məzənnəsinin sabitləşdirmək istəyir və bunun üçün kifayət qədər

ehtiyatları vardır, o zaman möhtəkirlərin özləri məzənnənin möhkəmlənməsinə kömək edəçəklər. Yox əgər, rəsmi orqanların cəhdləri onları inandırmasa, möhtəkirlərin valyuta əleyhinə əməliyyatları daha da artacaqdır.

Milli valyutanın məzənnəsini dövlətin siyasi və maliyyə rəhbərləri də diqqətlə izləyir və bu məzənnədə ifrat dəyişikliklər meydana gəlməsini vaxtında bilib qarşısını almağa çalışırlar. Bu məqsədlə valyuta məzənnəsinin uzun müddət üçün müvazinət dəyərinin hesablanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu müvazinət dəyəri ilə onun həqiqi dəyəri arasındakı fərq həmişə diqqət mərkəzində saxlanılır və fərq yarandıqda ciddi narahatlıq meydana gəlir.

Uzun müddət üçün məzənnənin müvazinət dəyəri səviyyəsi proqnozlaşdırılarkən iki üsuldən istifadə edilir: a) alıcılıq qabiliyyəti pariteti və b) tədiyyə balansı baxımından araşdırma.

Alıcılıq qabiliyyəti paritetinin yuxarıda göstərilən formulu əsasında valyutanın uzun müddət üçün müvazinət dəyəri səviyyəsi və bunun da əsasında məzənnənin həqiqi dəyərinin düzgün müəyyən edilib, edilmədiyi hesablanır. Lakin təcrübədə alıcılıq qabiliyyəti paritetinin bir çox çatışmazlıqları özünü göstərir. Məsələn, uzun dövr dedikdə onun başlanğıcı nə zaman olmalıdır? Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir çox qiymət indeksi hesablanır. Hesablamalarda bu indekslərdən hansı nəzərə alınmalıdır? Qiymət fərqindən əlavə dünya ticarətində mühüm rol oynayan nəqliyyat məsrəfləri, zövq və gəlir fərqləri və s. hesablamalarda necə nəzəri alınmalıdır? Ona görə də alıcılıq qabiliyyəti pariteti məzənnənin proqnozlaşdırılmasında çox təxmini bir göstərici kimi istifadə edilir.

Həqiqi valyuta məzənnəsinin müəyyənəşdirilməsində siyasətçilərin istifadə etdikləri digər üsul tədiyyə balansıdır. Bu üsulun əsasını belə bir ideya təşkil edir ki, hər hansı bir ölkənin beynəlxalq ödəmələrinin vəziyyəti ilə valyuta məzənnəsi arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur. Əgər ölkədə xaricdən gəlirlər xaricə ödəmələrdən azdırsa, valyuta bazarında bu ölkənin pul təklifi tələbdən çox olacaq və milli pul öz dəyərini itirəcəkdir. Əks halda isə məzənnə yüksəlir. Məzənnələrin tənzimlədiyi Bretton-Vuds sistemində tədiyyə balansı doktrinasından geniş istifadə olunurdu. Valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi adətən tədiyyə balansının vəziyyətindən asılı olaraq həyata keçirilirdi.

Proqnozlaşdırmanın hər iki üsulu ciddi çatışmazlıqlara malikdir. Ona görə də iqtisadçıların çoxu üzən valyuta məzənnəsi sisteminə üstünlük verirlər.

Dəyişkən (üzən, dalğalanan) valyuta məzənnəsi siyasəti təcrübəsi - bu siyasətin iki növü ən çox yayılmışdır: a) birgə "dalğalanma"; b) tən-zimlənən "dalğalı" valyuta məzənnəsi.

Birgə "dalğalanan" valyuta məzənnəsi - Müxtəlif ölkələrin valyutaları müstəqil dalğalanmaqla yanaşı beynəlxalq valyuta sistemində bəzən dövlətlər qarşılıqlı tənzimləmə şərtləri qəbul edərək, öz valyutalarını birgə dalğadandırmaya çalışırlar. Bunun bariz nümunəsi ABŞ ölkələrinin təcrübəsidir. Avropada valyuta birliyinin yaradılmasına doğru ilk addım hələ 1970-ci ildə elan edilmiş və birliyin üzvləri bu haqda saziş bağlamışlar. Valyuta birliyi valyuta məzənnələri sahəsində iş birliyinin yaradılmasını, kapital hərəkəti üzrə mövcud olan bütün məhdudiyətlərin lazımı, üzv ölkələrin hamısında valyutaların dönrəliyinin təmini, bu dönrəliyin qorunmasında tam qarşılıqlı inam yaradılmasını və milli valyutaların bir-birinə çevrilməsi zamanı hər növ bank məsrəflərinin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur.

Valyuta birliyi yaradılmasın ən başlıca şərti valyuta məzənnəsi sahəsində birliyin təmin edilməsidir. Mütəxəssislər çox vaxt bu birliyi valyuta məzənnəsi birliyi adlandırırlar. Birliyə daxil olan milli valyutalar sabit bir paritetlə bir-birinə bağlanmışdır. Üzv ölkələrinin qarşılıqlı razılaşmasına əsasən milli valyutalar dollar pariteti ətrafında maksimum / minimum 2.25% dalğalanması imkan verilir ki, buna "ilan tunelə" adı verilmişdir. Bunu təmin etmək üçün qarşılıqlı tədbirlər görülməsi nəzərdə tutulurdu. Avropa valyuta birliyinin yaradılmasında bu birinci mərhələnin həyata keçirilməsində bir sıra çətinliklər özünü göstərdi. Bu çətinliklər üzv ölkələrin yeritdiyi iqtisadi siyasətdəki müxtəlifliklər ilə əlaqədar idi.

Əgər AFR-da makroiqtisadi siyasətin əsas məqsədi inflyasiya ilə mübarizə idisə, İtaliya və Fransa işsizliyin artmasına yol verməməyə çalışaraq dövlət məsrəflərinin artırılması yolu ilə getdilər. Ona görə də üzv ölkələr qruplara bölündülər: "güclü" valyutası olan ölkələr (AFR, Benilyuks ölkələri), "zəif" valyutası olan ölkələr (İtaliya, Böyük Britaniya) və orta vəziyyətdə olan ölkələr (Fransa).

1972-ci ildən həyata keçirilməyə başlayan sistem müvəfəqiyyətsiziyə uğradı və 1973-cü ilin martından məhdudiyətlər götürüldü və üzv ölkələrin valyutaları müstəqil dalğalanmağa başladı. Avropada valyuta birliyinin yaradılması illər sonralar da davam etdirildi. 1979-cu ildə Avropa ölkələri (Qərbi Almaniya, Belçika, Danimarka, Fransa, İrlandiya İtaliya, Lüksemburq və Hollandiya) Avropa Valyuta sistemi yaradılması

haqqında qərar qəbul etdilər. Sonralar bütün AİB üzvləri (İnkiltərə 1990-cı ildə) bu sistemə qoşuldular.

Avropada valyuta sabitliyinin yaradılması üçün Avropa Valyuta sistemi qarşısında iki əsas məqsəd qoyulmuşdur: 1) Avropa valyutalarını sabit məzənnələr ilə bir-birinə bağlamaq; 2) Avropa Valyuta Fondu adlı bir fond yaradaraq AİB-nin üzvlərinin tədiyyə balans problemlərinə yardım etmək. Avropa Valyuta sisteminin əsasını Bretton Vuds sisteminə olduğu kimi "sabit, lakin idarə olunan" valyuta məzənnəsi sistemi təşkil edir. Sistemə daxil edilmiş ölkələrin milli valyutalarının əsas məzənnəsi EKYU ilə ifadə olunmuşdur. Milli valyutalar bu əsas məzənnə ətrafında $\pm 2,25\%$ (İtaliya lirası üçün $+6\%$) dalğalana bilər.

Avropa Valyuta sisteminin digər əsas cəhətləri aşağıdakılardır:

1) Sistem AB-dən kənar ölkələr üçün açıqdır;

2) Valyuta əməliyyatları EKYU ilə aparılır;

3) Birliyə üzv olan hər bir ölkənin vəziyyəti (xüsusiyyəti) ayrılıqda nəzərə alınır;

4) Üzv ölkələrin mərkəzi banklardakı valyuta əhiyatlarının bir hissəsi birgə istifadə üçün ayrılmışdır. Bununla da maliyyə imkanları xeyli genişləndirilmişdir.

AB üzvləri valyutalarının bir-birinə bağlılığını gücləndirməyə çalışan Avropa Valyuta sisteminin son məqsədi Avropa pul vahidinin yaradılması olmuşdur. Avropa pul vahidi- EKYU (European Currency Unit :ESU) Avropa valyutalarından yaradılmış bir "səbətə" əsaslanan və Birlük tərəfindən "ödəmə vasitəsi" və "hesab vahidi" (piteqeq) kimi qəbul edilən rəsmi və süni pul vahididir.

Tənzimlənən dalğalı (üzən) valyuta məzənnələri -1973-cü ildə "Neft böhranı" və dünyanı bürüyən inflyasiya dalğaları inkişaf etmiş sənaye ölkələrini tənzimlənən dalğalı valyuta məzənnələri sisteminin qeyri-müəyyən vaxtda tətbiq etməyə vadar etdi. Bu sistemdə BVF milli valyuta siyasətinin qeyri-rəsmi tənzimləyicisi rolunu oynayır.

İnkişaf etmiş sənaye ölkələri öz valyutalarının dalğalanmasına imkan verməklə bu dalğalanmanın müxtəlif tənzimləmə tədbirləri ilə müəyyən istiqamətə yönəltməyə çalışırlar. Belə "istiqamətləndirmə" iki səbəblə əlaqədardır. 1) ölkələr dünya bazarında özlərinin rəqabət gücünü poza bilən valyuta məzənnəsi dəyişmələrinin qarşısını almağa çalışırlar. Məsələn, ABŞ 70-ci illərin əvvəllərində məhz bu məqsədlə dolların məzənnəsini dalğalandırmağa başladı; 2) Tam sərbəst dalğalanma sisteminə valyuta məzənnəsi iqtisadiyyatda optimal

olmayan hərəkət tərzini göstərir. Başqa sözlə sistemiz valyuta bazarı şərtləri çox vaxt valyuta məzənnələrinin sabitliyi pozmaq istiqamətində hərəkət etməsinə yol açır. Bu səbəblərlə əlaqədar olaraq dövlətlərin çoxu tənzimlənən, nəzarətli dalğalanən valyuta məzənnələri sistemini tətbiq edirlər. Bu sistem BVF tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, tənzimləmə tədbirləri məcbureddici deyil, istiqamətvericidir. İstiqamətləndirmə üç əsas formada həyata keçirilir: a) günlük və ya həftəlik tənzimləmə; b) bir və ya bir neçə aylıq tənzimləmə; v) tədiyyə balansının vəziyyətdən asılı olaraq həyata keçirilən tənzimləmə.

Valyuta məzənnələrinin günlük və ya həftəlik tənzimlənməsində başlıca məqsəd bu məzənnələrin təhlükəli istiqamətdə getməsinin qarşısını almaqdır. Bunun üçün lazımi tədbirlər həyata keçirilir. Bir və ya bir neçə aylıq tənzimləmə də birinci ilə eyni prinsiplərə əsaslanır və valyuta məzənnəsində qeyri-normal dalğalanma özünü göstərdikdə tətbiq edilir. Bu tədbirlərlə az-çox uzun müddət ərzində valyuta məzənnələrinin bazar güclərinin qeyri-normal təsirinə xilas edilməsi və valyuta məzənnəsini sabitləşdirilməsi məqsədi güdülür. Bu tədbirlər hazırlanıb həyata keçirilərkən qətiyyətlə tələsiklik və düşünülməmiş addımlara yol vermək olmaz.

Tənzimləmə tədbirləri həyata keçirilərkən nəzərə almaq lazımdır ki, valyuta məzənnəsinin dalğalanması perspektiv planda kapital hərəkətlərini şərtləndirən və iqtisadiyyatda rəqabəti müəyyən edən amillərdən asılıdır. Uzun müddət ərzində kapital hərəkətinə istehsal xərclərinin nisbi səviyyəsi, məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi, həyata keçirilən pul-kredit siyasəti kimi amillər təsir göstərir. Ölkədə rəqabət gücünü isə istehsal amillərinin mövcudluğu, zövqlər və s. kimi şərtlər müəyyən edir. Bu gün isə onlar perspektiv planda valyuta məzənnələrində öz əksini tapdıqları üçün tənzimləmə tədbirlərində nəzərə alınmalıdır.

8.2. Valyuta və valyuta bazarları haqqında ümumi anlayış

Valyuta nədir? - beynəlxalq iqtisadi əməliyyatları həyata keçirmək üçün istifadə edilən ödəmə vasitəsinə valyuta deyilir. Başqa sözlə hər hansı bir milli pul vahidi beynəlxalq hesablaşma və iqtisadi münasibətlərin iştirakçısı kimi çıxış etdikdə valyutaya çevrilir. Valyuta rolunu yalnız müxtəlif ölkələrin pul vahidləri (məs. ABŞ dolları, Alman markası və s.) deyil, həmçinin beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi pul əvəzinə qəbul edilən çek, xəzinə bonsları, pay sənədləri, istiqraz və s.

kimi digər qiymətli kağızlar da oynayırlar. Ona görə də valyuta deyildikdə onların hamısı başa düşülməlidir. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, heç də hər ölkənin milli pul vahidləri beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi qəbul edilmir. Tədiyyə balansı xroniki kəşir verən, borçunu ödəməkdə çətinlik çəkən, iqtisadiyyatı zəif olan ölkələrin pul vahidləri eyni zamanda valyuta olmaqla bərabər beynəlxalq ödəmələrdə ödəmə vasitəsi kimi qəbul edilmirlər. Çünki, həmin pul ilə o pulu buraxan ölkədən lazımı mal və xidmət əldə etmək çox vaxt mümkün olmur

Valyutanın dönərliliyi - bir valyutanın digər bir valyutaya dəyişdirilməsində hər hansı bir çətinlik valyutanın dönərlilik (convertibility) dərəcəsi ilə əlaqədar olur. Məsələn, Sovet (İttifaqı dövründə dolları sovet rublu ilə asan dəyişdirməsi mümkün idisə, rublu dollara çevirmək, əslində, mümkün deyildi.

Heç bir məhdudiyət qoyulmadan digər valyutalara dərhal çevrilə bilən və beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi qəbul edilən milli pul vahidlərinə dönərlili valyuta deyilir. Milli valyutaların dönərliliyi tam və ya qismən ola bilər. Hal-hazırda ölkələrin əksəriyyətində qeyri-rezident, yaxud xarici dönərlilik mövcuddur. Məsələn, fransız banklarında əmanəti olan və Fransanın vətəndaşı olmayan (qeyri-rezidentlər) bütün şəxslər frank hesabındakı əmanətlərini istədikləri vaxt və istədikləri ölkənin valyutasına tam və ya qismən dəyişdirə bilərlər. Başqa sözlə, ABŞ ixracatçısı ixrac etdiyi malın dəyərini frankla ala bilər. Çünki, həmin frankı o istədiyi vaxt başqa valyutaya dəyişə bilər.

Tam dönərlilik (full convertibility) o deməkdir ki, dövlət bütün ölkə sakinlərinə (rezidentlərinə) və habelə qeyri-rezidentlərinə milli valyutayı istənilən digər valyutaya məhdudiyət qoyulmadan dəyişdirməsinə imkan verir.

Möhkəm valyutalar (hard currencies) adətən tam dönərlili və nisbətən sabit dəyərlili olurlar. Onlar, ölkələrin toplayıb saxlamağa çalışdıqları ehtiyat aktivləri rolunu oynayırlar. Tam dönərlilik olmadığı hallarda adətən rəsmi bazarla yanaşı, dövlət nəzarətindən kənar qara bazar (black market) meydana gəlir.

Ölkələrin milli valyutalarının nə dərəcədə dönərlili olması Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) tərəfindən aşağıdakı (meyarların) məhdudiyətlərin mövcud olub-olmaması dərəcəsi ilə aslı olaraq müəyyən edilir:

- tədiyyə balansının cari əməliyyatlar hissəsində məhdudiyətin olub-olmaması;
- ixraca tətbiq edilən valyuta məzənnəsinin idxala aid valyuta məzən-

nəsindən fərqli olub-olmaması;

- ixrac və idxal əməliyyatları üçün bir çox valyuta məzənnəsinin tətbiqi;
- kapital hərəkətləri ilə görünməyən maddələrə fərqli məzənnənin tətbiqi;

- kapitalın hərəkətinə məhdudiyət qoyulması;
- xarici ödəmələrdə istifadə olunan valyutalara fərq qoyulması;
- BVF-na üzv olan və üzv olmayan ölkələr arasında ikitərəfli ödəmə müqavilələrinin olması;

- idxalat üçün təminat verilməsi;
- idxalda dəyər (ingiliscə: surcharge) ödəmələrinin olması;
- ixaracat gəlirlərinin milli mərkəzi banklarda toplanması zəruriliyi.

Göstərilən on məhdudiyətdən heç birinin tətbiq edilməməsi milli valyutanın tam dönərlili valyuta olması üçün şərtidir. Bu məhdudiyətlərin olmaması ilə yanaşı ölkənin tədiyyə balansı xroniki kəşir verməməli, ölkə açıq iqtisadiyyat modeli əsasında inkişaf etməli, dünya bazarında özünü göstərə biləcək hər hansı bəhrəli vəziyyətdən çıxmaq üçün zəruri olan qızıl və valyuta ehtiyatına malik olmalı, ölkədə inflyasiya səviyyəsi ticarət əlaqələrinin mövcud olduğu ölkələrdən yüksək olmamalıdır.

Hər hansı bir ölkə valyutasını dönərlili valyutaya çevirmək üçün aşağıdakı tədbirlər görməlidir:

- xarici ticarət və tədiyyə balansının az-çox müvazinətini təmin etməli;
- lazımı valyuta ehtiyatları yaratmalı və onu qoruyub saxlamalı;
- müstəqil valyuta bazarını yaratmalı;
- real valyuta məzənnəsi siyasətini həyata keçirməli;
- milli pul və kapital bazarını mümkün qədər beynəlxalq bazarlar ilə bütünləşdirməli;
- idxal məhdudiyətləri və kömrük tariflərini minimum endirməklə xarici dünyaya açılmanı təmin etməlidir.

Valyuta məhdudiyəti - bir sıra dövlətlər xarici valyuta sahəsində bəzi məhdudiyətlər qoyurlar. Bu məqsədlə idxalın lisenziyalaşdırılması, bir necə (çoxsaylı) mübadilə məzənnəsinin tətbiqi, idxal depozitlərinə qoyulan tələb və miqdar nəzarəti kimi vasitələrdən istifadə olunur.

Lisenziyalaşdırma (licences) ilə hökumət mübadilə məzənnəsinə təsbit edir və məcbur edir ki, xarici valyuta əldə etmiş ixracatçı yaxud başqa şəxslər pul valyutanı rəsmi məzənnə ilə Mərkəzi Banka satsınlar. Ölkənin pul siyasətini həyata keçirmək səlahiyyətinə malik olan Mərkəzi bank bu yolla əldə etdiyi valyutanı xaricdən zəruri malların alınması üçün ehtiyacı olanlara təsbit olunmuş məzənnə ilə satmaqla

bölgüsünü təşkil edir. Xaricdən alınan əmtəələrin zəruriliyini dövlət və ya onun adından fəaliyyət göstərən digər orqanlar müəyyən edir. Bu zaman idxalçı xarici valyutanı yalnız müvafiq malın idxalı üçün lisenziyası olduqda ala bilər.

Çoxsaylı valyuta məzənnəsi - xarici valyutanın qorunub saxlanması digər yolu bir neçə valyuta məzənnəsinin tətbiq olunmasıdır. Bu çoxsaylı valyuta məzənnəsi (multiple exchange rates) sistemi adlanır. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hökumət müxtəlif əməliyyatlar üçün müxtəlif mübadilə məzənnələri tətbiq edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçmişdə bu sistem geniş yayılmışdır. Məsələn BVF-nun məlumatlarına görə 1989-cu ildə birdən çox valyuta məzənnəsi: idxalda -28 ölkədə və ixracda-32 ölkədə tətbiq olunurdu. Əgər hökumət idxalı məhdudlaşdırmaq istəyirsə arzu olunmaz idxal malları üçün yüksək valyuta məzənnəsi tətbiq edir ki, bu da həmin malları bahalaşdırır və idxalını məhdudlaşdırır.

İdxal depozitlərinə qoyulan tələb - İdxal depozitinin köçürülməsi üzrə tələb o zaman qoyulur ki, hökumət depozitin köçürülməsini xarici valyutanın istifadə olunması haqqında qərar qəbul edilənə qədər təmin olunmasını tələb edir. İdxal depozitinin vaxtında köçürülməsi üzrə tələb valyuta nəzarətinin bir forması olmaqla çoxlu sayda ölkələrdə tətbiq olunur. İdxal depozitinin avans olaraq köçürülməsi tələbi ilə hökumət şirkətləri məcbur edir ki, malları idxal edərkən onların məqsədə uyğunluğunu ətraflı götür-qoy etsinlər. Bu zaman hökumət həmçinin xarici valyutanın hərəkətini planlaşdırmaq üçün vaxt da qazanmış olur.

Miqdar nəzarəti - Hökumət həmçinin hər hansı konkret məqsəd üçün ayrılan valyutanın miqdarını da məhdudlaşdırmaqla bilər. Belə nəzarət forması turizm sahəsində tətbiq olunur. Bəzi ölkələr turistlərin xaricə apardıqları valyuta məbləğini məhdudlaşdırırlar.

Valyuta bazarı - Valyuta alqı-satqısının həyata keçirildiyi bazara valyuta bazarı deyilir. Valyuta bazarının bəlli bir məkanı yoxdur və bu əməliyyatlar üzrə hər hansı bir "yer ayrılması" məcburi deyildir. Valyuta alıcı və satıcıları və ya onların vasitəçilərinin telefon, faks və telekslə bir-biri ilə əlaqə yarada bilmələri valyuta bazarının mövcudluğu üçün kifayətdir.

Bazar valyuta alqı-satqısı ilə məşğul olan kommersiya bankları, valyuta komissionçuları və mərkəzi milli banklardan ibarətdir. Kommersiya bankları müştərilərin valyutalarını satın alır, onlara istədikləri valyutanı satır. Valyuta ilə kredit verir və valyuta qoyuluşlarını daxili və xarici bazarlarda işlədir. Valyuta komissionçuları dünyanın

tanınmış maliyyə mərkəzləri ilə sıx informasiya əlaqəsində olduğu üçün arbitraj funksiyasını yerinə yetirir, maliyyə təşkilatlarına vasitəçilik edir.

Mərkəzi milli banklar valyuta bazarında ölkənin pul avtoritetini formalaşdırır və zəruri hallarda bazara müdaxilə edir. Həmin banklar bazarda valyutaya tələb çox olduqda bu tələbi öz etiyatları hesabına ödəyir, təklif çox olduqda isə onu bazardan sorub yığır. Açıq bazar maliyyəatları həyata keçirərək valyuta - məzənnəsinin sabitliyini yaradır, onu qoruyub saxlayır, eləcə də kommersiya bankları və valyuta komissionçularının fəaliyyətinə nəzarət edir.

Valyuta bazarında əsas fəaliyyət dünyanın aparıcı maliyyə mərkəzlərində kommersiya bankları tərəfindən aparılan banklararası əməliyyatlardan ibarətdir. Hal-hazırda dünyada kommunikasiya şəbəkələri olduqca inkişaf etmiş və dünya ölkələrinin çoxu məhdudiyət qoyulmadan fəaliyyət göstərən valyuta bazarına malikdir. Bu isə dünyada vahid valyuta bazarının mövcud olduğunu göstərir. Bu nəhəng bazar hər səhər öz fəaliyyətinin kiçik miqyasda Yeni Zenlandiyada yerli vaxtla saat 9-da başlayır. Bu elə vaxtdır ki, Nyu-York bazarında əvvəlki axşamın nəticələrini kommunikasiya vasitələri ilə artıq əldə etmək olar. İki yaxud üç saatdan sonra bazar Tokioda, daha yarım saat sonra Sinqapurda açılır. Bu zaman uzaq şərq bazarı tam gücü ilə işləyir və diqqət yavaş-yavaş Orta və Yaxın Şərqi yönəlir. Bombeydə bazar Sinqapurdan iki saat sonra açılır. Saat yarım sonra isə estafeti Abu-Dabi, ondan iki saat sonra Cədda, bir saat sonra-Afrika və Beyrut qəbul edir. Bu mərhələdə ticarət Uzaq və Yaxın Şərqi yavaş-yavaş sönmür, lakin, bir qədər əsəbilik şəraitində keçir. Çünki, tacirlər hadisənin Avropada neçə inkişaf edəcəyini izləyirlər. Paris və Frankfurtda bazar London bazarına nisbətən bir saat əvvəl açılır. Bu zaman bazar Tokioda bağlanmağa hazırlaşır. Ona görə də Avropa bazarı Tokio bazarında əvvəlki gün olan vəziyyət haqqında tam təsəvvür əldə edə bilər. Londonda günorta fasiləsi olanda Nyu-York bazarı açılır və Avropada vəziyyət səngiməyə doğru gedəndə Nyu-Yorkda bazar tam kücü ilə işləməyə başlayır. Burada da fasilədən sonra vəziyyət səngiməyə başlayır. Estafeti verməyə daha yer qalmır. Çünki, Yeni Zenlandiya bazarı kiçik miqyaslı bazardır.

Valyuta bazarı aşağıdakı dörd əsas funksiyanı yerinə yetirir:

1. Əmtəə və xidmət satın alındıqda onların dəyərinin transfer edilməsi (köçürülməsi);
2. Xarici ticarətlə məşğul olan fərd və qurumlara kredit təmin edilməsi;

3. Valyuta risklərinin minimuma endirilməsi üçün lazım olan tədbirlərin görülməsi;

4. Xarici ticarətdə müvazinətin yaradılmasına yardım edilməsi.

Valyuta bazarı tam rəqabətin hökm sürdüyü bazar tipinə ən yaxın olan bazardır. Dünyanın ən məşhur maliyyə və valyuta bazarı mərkəzləri London, Nyu-York, Toronto, Paris, Frankfurt, Syurix, Amsterdam, Brüssel, Çenevrə və Tokiodur. 1915-ci ilə qədər dünyanın ən böyük maliyyə mərkəzi London idi. Həmin il ABŞ-da Federal Rezerv Sistemi yarandıqdan sonra Nyu-York dünyanın ən güclü maliyyə mərkəzinə çevrilməmişdir.

8.3. Valyuta məzənnəsi

Valyuta bazarları öz funksiyalarını yerinə yetirərkən ölkənin milli pulu ilə xarici valyuta arasında müəyyən qiymət formalaşır. Bu qiymətə valyuta yaxud mübadilə məzənnəsi (exshane rare) deyilir. Başqa sözlə valyuta məzənnəsini digər bir ölkə valyutasını əldə etmək üçün tələb olunan milli valyuta vahidinin miqdarı kimi də xarakterizə etmək olar.

Dünyanın dövrü informasiya vasitələri hər gün gündəlik valyuta məzənnələrini dərc edirlər. Məsələn, Azərbaycanda idxalçı xaricdən mal almaq üçün 1 dollara 81 manat verirsə, onda valyuta məzənnəsi 1 dollar = 81 manatdır (fevral 2009-cu il vəziyyətinə). Valyuta məzənnəsi iki üsulla ifadə olunur: Birincisi, milli pul vahidini neçə əcnəbi valyutaya bərabər olduğu göstərilir. Məs. 1man= 1/81 dollar; 1 man=. frank və s. İkincisi isə bir vahid əcnəbi valyutanın neçə milli valyutaya bərabər olduğu ifadə edilir. Məs. 1 dollar = 81manat. Burada qiymət cütlüyü tərs mütənəsbidir. Valyuta məzənnəsi valyutanın "qiyməti" olmaqla yanaşı hər hansı bir malın qiymətindən fərqlidir. Çünki, valyuta məzənnəsindəki dəyişiklik hər hansı bir əmtənin qiymətində baş verən dəyişiklikdən çox fərqli təsir mexanizminə malikdir. Məsələn, buğdanın qiymətində özünü göstərən dəyişiklik yalnız buğda cinsinə oxşar malların (məs. qarğıdalı, arpa, çovdar) və onlardan hazırlanan məmulatların qiymətlərinə təsir göstərir. Valyuta məzənnəsində baş verən dəyişikliklər isə, əvvəlcə beynəlxalq əlaqələrdə iştirak edən bütün mal və xidmətlərin bazar və qiymətlərinə, sonra isə bunlar vasitəsilə digər bazarlara təsir göstərərək iqtisadiyyatda qlobal dəyişikliklərə yol açır.

Valyuta məzənnəsi valyuta bazarında formalaşır. Valyuta bazarlarında valyutaların alınıb-satıldığı və hər gün qəzetlərdə dərc olunan

məzənnələr "cari" və ya "həqiqi" məzənnə adlanır. Rəsmi məzənnə tətbiq edən ölkələrdə rəsmi məzənnə də mövcuddur. Ona görə də sərbəst "cari" məzənnə ilə yanaşı rəsmi alqı-satqıda tətbiq edilən rəsmi məzənnə də ola bilər. Əgər rəsmi məzənnə ilə cari məzənnə arasında fərq varsa bu fərqin azaldılması məqsədi ilə valyuta nəzarəti tətbiq edilir və valyuta xərcləmələri üçün "əvvəlcədən icazə" verilmə qaydası qəbul edilir.

Valyuta məzənnəsinin yüksəlməsi bir vahid xarici valyuta almaq üçün daha çox milli pul vermək deməkdir ki, bunun nəticəsində milli pul vahidi öz dəyərini itirir. Valyuta məzənnəsinin azalması isə əks nəticə doğurur.

Milli pul vahidi məzənnəsinin xarici valyutada təsbit olunmasına valyuta kətirovkası deyilir. Bu zaman milli pul vahidinin məzənnəsi həm düz kotirovka (1,10,100 vahid xarici valyuta= x vahid milli valyutaya), həm də əks kotirovka (1,10,100 vahid milli valyuta=x vahid xarici valyutaya) formasında müəyyən edilə bilər. Əksər ölkələrdə valyuta məzənnəsi müəyyən edildikdə düz, Böyük Britaniyada isə əks kotirovkadan istifadə edilir. ABŞ-da hər ikisi tətbiq edilir.

Valyuta bazarının peşəkar iştirakçısı üçün alışı və satışı məzənnələri mövcuddur. Alışı məzənnəsi rezident bankın xarici valyutayı milli valyutaya aldığı məzənnəyə deyilir. Satışı məzənnəsi isə - onun xarici valyutayı milli valyutaya satdığı məzənnədir. Düz kotirovkada satışı məzənnəsi alışı məzənnəsindən yüksək olur. Bu fərq marj adlanır və bankın valyuta əməliyyatlarından mənfəətini təşkil edir, eləcə də xərclərini ödəyir. Valyuta məzənnəsi ödəmə sənədlərinin növündən asılı olaraq fərqlənir və teleqraf köçürməsi məzənnəsi, çek məzənnəsi, banknot məzənnəsi adlanır. Eyni zamanda kross-məzənnə anlayışı da mövcuddur. Bu məzənnə valyuta sövdələşməsi iştirakçısının heç birinin milli valyutası olmayan iki xarici valyutanın kotirovkasıdır. Məs. Almaniya mərkəzi bankının tətbiq etdiyi dolların iənə olan məzənnəsinin müəyyən edilməsi kross-məzənnə adlanır. Bu kotirovkalar da müxtəlif banklarda fərqlənir və valyuta arbitrajı üçün şərait yaradır.

Nəhayət valyuta məzənnəsi valyuta sövdələşməsi növündən asılı olaraq da fərqlənir. Nəğd (spot) sövdələşmə (bu zaman valyuta iki iş günü ərzində ödənilir) və müddətli (forward) sövdələşmə (bu zaman valyuta dəqiq müəyyən edildiyi zaman ödənilir) məzənnələri də mövcuddur. Spot məzənnəsi valyuta bazarlarında bazar məzənnəsidir. Cari ticarət və qeyri-ticarət əməliyyatları həmin məzənnə ilə aparılır.

Forvard məzənnəsi isə valyuta sövdələşməsi iştirakçıları tərəfindən müəyyənləşdirilir. Həmin məzənnə ilə müəyyən konkret müddətdən sonra əməliyyat həyata keçirilir.

Valyuta arbitrajı - valyuta bazarları tam liberal işlədiyi iqtisadi sistemlərdə hər hansı bir milli pul vahidinin yalnız bir valyuta məzənnəsi olur. Əgər iki müxtəlif valyuta bazarı arasında eyni valyutanın iki fərqli məzənnəsi olarsa, bu valyuta arbitrajının yaranmasına yol açır. Valyuta arbitrajı valyutanı ucuz olan bazardan alıb bahalı bazarda satmaqla mənfəət əldə edir. Bununla da onlar müxtəlif valyuta bazarları arasında əlaqə yaradır və onların vahid bazara çevrilməsini təmin edir. Valyuta bazarlarında sərt nəzarət rejimi mövcud olduqda valyuta arbitrajı fəaliyyət göstərmir.

Valyuta ticarətinin əsasları - valyuta ticarəti bir ölkə valyutasının başqa ölkə valyutasına mübadiləsindən ibarətdir. Valyuta bazarlarında satılan pul aktivlərinin əsas hissəsi bir-biri ilə ticarət edən aparıcı banklarda tələb olunan qədər depozit (əmanət) formasında olur. Bazarda valyutanın yalnız az bir hissəsi moneta və nəgd pul sövdələşməsindən ibarətdir.

Valyuta məzənnəsinin ən geniş yayılmış kotirovkası banklar arasında ticarət zamanı meydana gəlir.

Valyuta bazarı banklar arasında saysız-hesabsız baş verən telefon zəngləri və radiosiqnallarla həyatda yaşayır. Çıxaqo şəhərindəki Beynəlxalq pul bazarı kimi bəzi ixtisaslaşmış bazarlar nəzərə alınmazsa valyuta bazarı alıcı və satıcıların valyuta alıb-satması üçün çığır-bağır saldıqları bir yer deyildir. Valyuta bazarında təcrübəli maklerlər müxtəlif banklarda öz iş yerlərində oturaraq bir-biri ilə kompüter və telefonlar vasitəsilə əlaqə yaradırlar. Kompüterin terminalı alqı-satqı baş vərənə tarixi göstərilməklə bütün əsas valyutaların cari kotirovka məzənnəsini əks etdirir. Hər bir iri bank öz partnyoru ilə hansı məzənnə ilə valyuta ticarəti aparmağa hazır olduğu valyuta kotirovkasını kompüterlər vasitəsilə yayır. Əlverişli məzənnə ilə valyuta satın almaq istədikdə hər şeydən əvvəl kompüterdə kotirovkalara baxır. Əlverişli məzənnə tapdıqda alıcı-bank telefonla digər bankla birbaşa əlaqə yaradır və maliyyə haqqında razılaşıır. Adətən hər cür formallıq bir dəqiqə ərzində həll edilir və saziş şifahi bağlanır. Lazım olduqda, sənədlər sonra göndərilir.

Banklararası valyuta bazarında adətən iri əməliyyatlar aparılır. Dərc olunan kotirovkaların məbləği ən azı 1 mln. ABŞ dolları olur. Dilerlər

adətən öz telefon danışıqlarında vaxta qənaət etmək üçün hər milyon dolları sadəcə olaraq dollar adlandırılır.

Fərdlər və firmalar isə valyuta ticarəti ilə müxtəlif səbəblərlə məşğul olurlar. Onların bəziləri əmtəə və xidmət alıb satmaq üçün əllərində olan pulu valyuta və ya valyutanı milli pula çevirirlər. Belə müştərilərin əlverişli əməliyyat aparmaları üçün valyuta bazarı klining xidməti göstərir.

Valyuta risklərinin sığortası (hedging)- Hedging adlanan valyuta risklərini sığorta mexanizmi valyuta əməliyyatları aparıcıların müxtəlif riskdən qorunması məqsədi ilə istifadə olunan bazar mexanizmidir. Günümdə valyuta ticarəti baş verdiyi anda alınıb-verilən valyutaların (spot market) məzənnəsi mutəmadi olaraq dəyişikliyə məruz qalır. Bunun nəticəsində gələcəkdə valyuta ödəmələri aparıcı fərd və qurumlar məzənnənin oynaması ilə əlaqədar olaraq əlavə xərcə məruz qala bilər. Valyuta möhtəkirləri nəzərə alınmazsa, hamı ödənişin baş verdiyi tarixdəki valyuta məzənnəsi ilə əməliyyatı aparmağı arzu edir. Bu yolla hamı valyuta məzənnəsinin oynamasından özüni qorumağa çalışır.

Beynəlxalq əməliyyatları sığorta edən adətən milli valyutası olanlar və xarici valyuta aktivi və passivi arasında balans yaratmaq istəyən insanlardır. Beynəlxalq maliyyə sövdələşmələri ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən üçün valyuta sığortası normal haldır.

Valyuta möhtəkirliyi- Valyuta möhtəkirliyinin iqtisadi əsası valyuta məzənnəsinin gələcəkdə necə olacağı haqqında qeyri-müəyyənlikdir. Başqa sözlə məzənnənin gələcəkdə necə olacağı haqqında müxtəlif ehtimallar mövcud olur və belə vəziyyətdən bəzi möhtəkirlər qazanc əldə edir, digərləri isə zərərli çıxırlar.

Möhtəkir arbitrajçıdan fərqli olaraq valyuta məzənnəsinin gələcəkdə necə olacağı haqqında ehtimallar irəli sürür və qazanc əldə etmək üçün müddətli valyuta alıb-satır.

Daha dəqiq desək, möhtəkir dəyəri dərhal ödənilən bazardan valyuta alır, müəyyən müddət gözləyir və ehtimalı düz çıxarsa onu müəyyən qazancla satır. O bu zaman arbitrajçıdan fərqli olaraq müəyyən risk altına girir.

Möhtəkir, valyuta məzənnəsinin gələcəkdə aşağı düşəcəyinə əmindirsə o valyuta üzrə müddətli satış müqaviləsi bağlayır. Lakin bu anda onun müqavilə ilə təəhhüd etdiyi miqdarda valyutası olmur. Əgər möhtəkirin ehtimalı düz çıxarsa təəhhüd anındakı ucuz məzənnə ilə bir az sonra mövcud olacaq yüksək məzənnə arasındakı fərq onun qazancını təşkil

edəcəkdir. Onun ehtimalı düz çıxılmazsa, yəni, əksinə, valyuta məzənnəsi yüksəlsə o zərər əldə etmiş olacaqdır.

Valyutaya olan tələb və təklif - Valyutaya olan tələb, ümumiyyətlə "asılı", "törəmə" (derived) bir tələbdir. Çünki, valyuta (bəzi istisnalar olmaqla) əslində bilavasitə özü üçün deyil, onun vasitəsilə mal və xidmət satın almaq üçün tələb edilir. Ölkənin sakinləri (rezidentləri) valyutayı əcnəbilərə olan borcunun ödənilməsi üçün tələb edirlər. Xaricə borcu olmaq, əmtəə və xidmət idxalı, xaricdə turizm xərcləri, xaricdən daşınmaz əmlak, pay sənədləri və istiqraz satın almaq, xaricə kapital qoyuluşu, faiz dərəcələrindən yararlanmaq və nəhayət valyuta məzənnəsinin dəyişməsindən qazanc əldə etmək məqsədilə xarici banklara pul qoymaq xarici valyutaya tələb yaradır.

Valyutaya olan tələb valyuta məzənnələrində olan azalma ilə tərs mütənasib olaraq artır. Valyuta məzənnəsi artırsa valyutaya olan tələb bir qayda olaraq azalır. Çünki, yüksək məzənnə ölkədən borc ödəyənləri məlum miqdar xarici valyuta üçün daha çox milli pul verməyə məcbur edir. Valyutaya olan tələbə, əsasən aşağıdakı amillər təsir edir:

1. Xarici ölkələrdən idxal edilən əmtəə və xidmətlərin miqdarı və qiyməti;

2. Xarici ölkələrə ödəniləcək borcların miqdarı;

3. Xaricə kapital qoyuluşlarının miqdarı.

Valyuta təklifinə əsas etibarlı ilə bir ölkənin başqa ölkədən alacaqları təsir edir. Tədiyyə balansının aktivini passivindən çox olduqda ölkə digər ölkələrdən alacaqlıdır. İxracdan ölkənin alacaqları artır. Kapital ixracında isə valyuta təklifi deyil, valyuta tələbi yaranır. Bütün xidmət gəlirləri, xarici turistlərin ölkədə xərclədikləri, xaricdən alınan yardımlar, valyuta təklifini artırır. Qısa deyilsə valyuta təklifi hər hansı bir şəkildə əldə edilən və milli pula çevirmək üçün valyuta bazarına daxil olan xarici valyutalardan ibarətdir.

Ölkədə valyuta məzənnəsi yüksəldikdə adətən valyuta təklifi artır. Çünki, yüksək məzənnə ölkə sakinlərinin daha çox milli pul əldə etməsinə şərait yaradır. Beləliklə, valyuta təklifi valyuta məzənnəsi ilə düz mütənasibdir. Valyuta təklifinə: 1) xarici əmtəə və xidmət ixracı; 2) xaricdən alınan xarici borc və yardımların miqdarı; 3) xaricilərin ölkəyə kapital qoyuluşlarının miqdarı təsir göstərir.

Valyuta məzənnəsi valyuta bazarında valyuta tələb və təklifi ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, bütün qiymətlər kimi valyutanın "qiyməti" də cəmi tələbin cəmi təklifə bərabər olduğu nöqtədə formalaşır. Valyuta məzənnəsi azaldıqca valyuta təklifi azalır və əksinə valyuta tələbi artır.

8.4. Valyuta məzənnəsinə təsir edən amillər

Valyuta məzənnəsi beynəlxalq təsərrüfat əlaqələri sisteminin ən həssas sahəsidir və onun vəziyyətinə demək olar ki, ölkənin iqtisadi inkişafını müəyyən edən bütün amillər bu və ya digər dərəcədə təsir edir. Bu amillər içərisində pul kütləsinin xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır.

Pulun miqdar nəzəriyyəsi - Valyuta məzənnəsi və beynəlxalq ödəmələrin vəziyyəti milli pul bazarının vəziyyəti ilə sıx əlaqədardır. Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, tədaviyədəki pulun həcmi nə qədər çoxdursa onun dəyəri istər beynəlxalq aləmdə, istərsə də milli bazarda bir o qədər aşağıdır.

Aydındır ki, tələb pul bazarında pulun mübadilə vasitəsi kimi istifadə olunması nəticəsində yaranır. Əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi üzrə sövdələşmələri həyata keçirmək üçün həmişə müəyyən miqdar pul kütləsi tələb olunur. Bu miqdar sövdələşmələrinin həcmindən asılıdır və istehsal olunan məcmu milli məhsulun (MMM) miqdarı ilə sıx əlaqədardır.

Əgər iqtisadi agent ABŞ-da istehsal olunmuş mal almaq istəyirsə o ABŞ-da və ya digər başqa bir ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq ABŞ dolları əldə etməyə çalışacaqdır. Beləliklə, istər ölkə daxilində, istərsədə xaricdə dollara olan tələb ABŞ-ın MMM-nun bir hissəsini satın ala bilmək hüququ deməkdir.

Ölkənin milli məhsulu və milli valyutasına olan tələb arasındakı əlaqə pulun miqdar nəzəriyyəsində əsas rol oynayır. Miqdar nəzəriyyəsi tənliyi belə bir müddəaya əsaslanır: hər hansı bir ölkədə pul təklifi pula olan tələbə bərabərdir ki, bu da minimum dəyərle düz mütənasibdir. Ölkə üçün və digər bütün ölkələr üçün pulun miqdar nəzəriyyəsi aşağıdakı iki qoşa tənlikdə öz əksini tapır:

$$M = k_r^* r^* u \quad \text{və} \quad M = k_f^* p_f + u_f$$

Burada M və M_f - pulun daxili və xarici təklifi, P və P_f - qiymətlərin səviyyəsi, y və y_f - real (sabit qiymətlərlə) milli məhsul, k və k_f - isə həssaslıq əmsalındır. M bir qayda olaraq ölkənin yalnız valyuta siyasəti ilə müəyyən edilir, y isə təklifə təsir edən amillərdən (əmək məhsuldarlığı, quraqlıq və s.) asılıdır.

Miqdar nəzəriyyəsi tənliyi ölkələr arasında qiymət səviyyəsi nisbətini müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilər:

$$P : P_f = (M : M_f) (K_A : K) (Y_f : Y)$$

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən amil ölkələr arasında valyuta məzənnəsini müəyyən edən heç də əsas amil deyildir. Burada alıcılıq qabiliyyəti pariteti xüsusi rol oynayır.

Alıcılıq qabiliyyəti pariteti (AQP) - İki valyutanın mübadilə nisbətinin əsasını təşkil edən və müvafiq ölkələrdə valyuta məzənnəsi dinamikasını qiymət nisbətindəki dəyişikliklərlə əlaqələndirən alıcılıq qabiliyyəti pariteti nəzəriyyəsi mövcuddur. Nəzəriyyənin əsasında belə bir ideya dayanır ki, beynəlxalq ticarət bu ticarətdə iştirak edən əsas əmtəələrin qiymətlərinin hərəkətində özünü göstərən fərqli meylləri bərabərləşdirir. AQP nəzəriyyəsi öz əksini aşağıdakı tənlikdə tapır:

$$P=r*P_f \text{ yaxud } r=P:R_f$$

Burada r - xarici valyutanın dollarla (yaxud funt sterlinqlə) qiymətini əks etdirən valyuta məzənnəsidir. P və P_f isə bu ölkədə və bütün digər ölkələrdə qiymət səviyyəsini (milli valyuta ilə) əks etdirir.

AQP nəzəriyyəsi XX əsrin 20-ci illərində qəti olaraq formalaşmışdır. Həmin nəzəriyyədən istifadə edərək iqtisadçılar Avropa dövlətlərinə rəsmi valyuta məzənnəsinin, yaxud daxili qiymətlərin səviyyəsini necə dəyişdirilməsi haqqında tövsiyələr verirdilər. Hələ birinci dünya müharibəsi dövründə inflyasiya nəticəsində bu məsələ olduqca aktual idi. Sonralar təsbit olunmuş məzənnələr tətbiq edildikdən sonra onun aktualığı itmişdir. 1971-ci ildən dəyişən valyuta məzənnələri tətbiq olunmağa başladığından sonra nəzəriyyəyə maraq yenə artmışdır.

AQP nəzəriyyəsi öz empirik təsdiqini almışdır. Birincisi, o yüksək inflyasiya sürətinə malik olan ölkələrdə qiymətləri və valyuta məzənnəsini təhlil edərkən faydalı olur və bu halda demək olar ki, "işləyir". Hiper inflyasiya şəraitində isə daxili qiymətlər indeksi və milli valyutanın məzənnəsi əslində üst-üstə düşür. İkincisi, muxtəlif ölkələrdə, inflyasiya səviyyəsi və valyuta məzənnəsinin dinamikası arasında korrelyasiya uzunmüddətli dövr (10 ildən çox vaxt ərzində) üçün mövcuddur.

Qısamüddətli dövr ərzində nəzəriyyə xüsusən inflyasiya səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə kifayət qədər öz təsdiqini almamışdır. Buna baxmayaraq nəzəriyyə uzunmüddətli dövr ərzində özünü kifayət qədər doğruldur. İndi isə, aydınlaşdıraraq ki, pul kütləsi valyuta məzənnəsinə necə təsir edir?

Bu təsiri Böyük Britaniyanın misalında izah edək. Fərz edək ki, sət partiyası siyasəti yeritməklə bu ölkə funt sterlinq təklifini (kütləsini) 10% azaldı. Funt sterlinq miqdarının azalması onun dəyərini artmasına səbəb olacaqdır. Sət partiyası (buna bəzən məhdudlaşdırıcı pul siyasəti də deyirlər) ölkədə bank sistemi ehtiyatlarını azaldacaqdır ki, bu da bankları

məcbur edəcəkdir ki, krediti daha ağır şərtlərlə versin, sterlinq və bank depozitlərinin həcmi azalsın. Bunlar isə pul kütləsinin əsasını təşkil edir. Kredit şərtlərinin ağırlaşması borc imkanlarını pisləşdirir, pula olan məcmu tələbi, məhsul buraxılışını, iş yerlərinin sayını və ümumi məsrəfləri azaldır. Məhsul buraxılışı və iş yerlərinin azalması məzənnəni sonra qiymətlərin təxminən 40% aşağı düşməsinə səbəb olacaqdır. Bu zaman darhal və uzun perspektivlər üçün f.st. dəyəri yüksəlməlidir. Beləliklə, pul təklifinin 10% azaldılması, son nəticədə f.st. dəyərini 10% artmasına gətirib çıxaracaqdır. Bu zaman faizlərin dəqiq uyğun gəlməsi yalnız uzun perspektivdə mümkündür.

Real gəlirlərin valyuta məzənnəsinə təsiri - Fərz edək ki, Böyük Britaniyada real gəlirlər adi hallarda olduğundan 10% çox artmışdır. Bu, məsələn, dənizdə yeni neft yataqlarının kəşfi ilə əlaqədar ola bilər. Əlavə neft satışı funt sterlinqə yeni əməl yarada bilər. Miqdar nəzəriyyəsinə görə gəlirin 10% artması neft əməliyyatları üçün funt sterlinq tələbin 10% çoxalması ilə nəticələnməyə bilər.

Milli gəlir hökumət tərəfindən əlavə xərclər çəkilməsi (əlavə kapital qoyuluşları) və ya ümumi tələbin dəyişməsi nəticəsində də arta bilər. Milli gəlirin bu cür artması da f.st. dəyərini çoxalmasına səbəb olur. Əlavə pullar idxalın artırılmasına sərf edildikdə bu daha qabarıq özünü göstərir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, daxili tələbin artması nəticəsində milli gəlirin çoxalması valyuta məzənnəsinə aşağı salır.

Valyuta məzənnəsinə təsir edən digər amillər - Pul bazarında pula olan tələbi müəyyən edən amillər də valyuta məzənnəsinə ciddi təsir edir. Valyuta bazarı xüsusən faiz dərəcələrinin təsirinə çox həssasdır. Faiz dərəcələrinin məzənnəyə təsir mexanizmini nəzərdən keçirək. Əgər, yerli faiz dərəcələri 1% artmış, xaricdə isə dəyişməz qalmışdursa, investorlar bazarda spot dollarları satın almağa çalışırlar. Valyutaya sahib olmaqdan əldə edilən mənfəətin bir hissəsi və onun gələcək məzənnəsi üzrə risk bu valyutada səhm və istiqrazları qısamüddətli depozitlərə qoyulmasından alınan faiz üzərində qurulur. Beləliklə, göstərilən dollar spot məzənnəsi üçün ölkədə faiz dərəcələrinin artması dolları investisiyalar üçün cəzbedici edir. Dollar diqqətin artması onun məzənnəsinə Spot bazarında artırır. Hər şey cox sadədir: dollarla faiz dərəcələrinin artımı amerikan valyutasını daha cəzbedici edir və dolları faizlə borc verməyə sərfəli edir.

Pul mübadilə vasitəsindən başqa yığım, dəfinə vasitəsi rolunu da oynayır. Pulun bu funksiyası valyuta məzənnəsi və valyuta ticarətində özünə-məxsus rol oynayır. Yığım vasitəsi rolunu oynayan həтта qeyri-pul

aktivləri də əvvəlcə hər hansı bir valyutada satın alınır ki, bu da pula olan tələbi artırır. Hər hansı bir valyutada, o cümlədən milli valyuta məzənnəsinin hərəkətinə təsir göstərir.

8.5. Valyuta siyasəti

Valyuta siyasəti dünya təsərrüfat əlaqələri sistemində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik tarazlığını təmin etmək, beynəlxalq ödəmələri müəyyən bir sistem daxilində yerinə yetirmək və xarici tədiyyə balansını tənzimləmək məqsədilə hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmuudur.

Dövlət öz valyutasının məzənnəsini və digər dövlətlərlə maliyyə sövdələşmələrini neçə idarə etməlidir? Ölkədə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək məqsədilə valyuta problemlərini həll etmək üçün müttəxəssislər aşağıdakı beş variantın mümkünlüyünü qeyd edir:

1. Valyuta məzənnəsini və yaxud milli iqtisadiyyatın şərtlərini dəyişdirmədən tədiyyə balansını kəsinin maliyyələşdirilməsi. Burada iki variant mümkündür :

a) müvəqqəti maliyyələşdirmə: əgər balansdakı tarazlığın pozulmasının müvəqqəti olduğu məlumdursa sadəcə olaraq mövcud ehtiyatlara əl atmaq olar. Lakin, bu zaman tədbir görmək lazımdır ki, ehtiyatların azalması daxili bazarda pul təklifinə təsir göstərməsin. Sonra ehtiyatların səviyyəsinin bərpa olunmasını və balansda tarazlığın yaranmasını gözləmək lazımdır;

b) Əgər ölkənin valyutası hesablaşma vasitəsi kimi çıxış edirsə və beynəlxalq aləmdə aparıcı valyutalardandırsa, o zaman ölkə bir müddət tədiyyə balansının kəsinindən narahət olmaya bilər.

2. Valyuta nəzarəti: dövlət valyuta siyasətində digər ifratçılığa gedərək ölkənin xaricə bütün sövdələşmələrinə nəzarət edir. Məsələn, o, valyuta məzənnəsini dəyişmədən rezidentlərin xaricdəki məsəfləri üçün xarici valyuta dəyişmək imkanlarını məhdudlaşdırmaqla bilər.

3. Dəyişkən valyuta məzənnələri: ölkə valyuta bazarına imkan verir ki, müstəqil olaraq valyuta məzənnəsini müəyyən etsin və avtomatik olaraq tarazlığı təmin etsin.

4. Daimi təsbit olunan məzənnələr: rəsmi dairələrdə təsbit olunmuş valyuta məzənnəsinə uyğunlaşmaq üçün iqtisadiyyatda dəyişikliklər edə bilərlər. Əgər ölkə xaricdə xroniki olaraq çətinlik çəkirsə və əcnəbilər bu ölkənin valyutasından imtina edərlərsə, pul kütləsi təklifini valyuta ehtiyatlarını azaltmaqla məhdudlaşdırmaq, qiymətləri aşağı salmaq və

gəlirləri azaltmaqla deflyasiya siyasəti yeritmək olar. Bu siyasət təsbit olunmuş pariteti dəyişmədən xarici valyutaya olan tələb və təklif arasında tarazlıq yaranmasına qədər davam etdirilməlidir. Tədiyyə balansında tarazlıq pozulduqda belə siyasətin yeridilməsi "klassik dərman" adlandırılır.

5. Valyuta məzənnələrində qarşılıqlı güzəşt: ölkə 3 və 4-cü maddələri birləşdirməklə tənzimləməni qismən öz valyutasının məzənnəsinin hərəkəti ilə həyata keçirə bilər. Bu zaman da iki variant mümkündür.

a) Valyuta paritetini dəyişdirməklə, yaxud Bretton-Vuds sistemində nəzərdə tutulduğu kimi: Bu zaman ölkə təsbit olunmuş valyuta məzənnəsini 4-cü maddədə göstərilən qaydada iqtisadiyyatda az dəyişiklik etməklə dəstəkləyir. Lakin, bu dəyişikliklər kifayət etməzsə valyuta devalvasiya edilir və təsbit olunmuş yeni rəsmi məzənnə müəyyən edilir. Devalvasiya – qanunvericilik yolu ilə milli pul vahidinin qızıl məzmununun, yaxud ölkənin milli valyutasının rəsmi məzənnəsinin qızıla, yaxud başqa valyutalara nisbətən aşağı salınmasıdır

b) idarə olunaraq dəyişən valyuta məzənnəsi: rəsmi dövlət orqanları bu halda yeni paritet yaranana qədər valyuta məzənnəsini tədricən dəyişdirirlər. Yeni paritetə doğru irəlilədikcə, onlar milli valyutayı əvvəlcədən nəzərdə tutulduğu miqdarda devalvasiya edə bilərlər, yaxud zəruri hallarda əvvəllər nəzərdə tutulduğu intervallarla məzənnəni böyük miqdarda aşağı sala bilərlər və yaxud məzənnəni əvvəllər elan olunmuş miqdarda hər gün aşağı sala bilərlər. Bu zaman hökumət eyni zamanda iqtisadiyyatın yeni şəraitə uyğunlaşması və valyuta bazarında maliyyə vəsaiti axtarılması üçün tədbirlər görür. Ölkələrin valyuta siyasətinin təhlili göstərir ki, ilk iki variant məhdud xarakterə malik olduğu üçün təcridlə tam şəkildə tətbiq edilir. Son üç variantda isə valyuta siyasəti valyuta məzənnəsi sistemləri çərçivəsində həyata keçirilir.

8.6. Beynəlxalq nəqdiyyə (likvid) ehtiyatları

Milli valyutaların məzənnəsində sabitliyinin təmin edilməsi, yalnız beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin maneəsiz genişlənməsi üçün deyil, həm də ölkə daxilində, sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu problem tənzimlənən sabit və dəyişkən valyuta məzənnəsi sistemləri tətbiq edildikdə xüsusən böyük əhəmiyyətə malikdir. Məlum olduğu kimi hər hansı bir valyutanın beynəlxalq dəyərində milli hökumətlər müxtəlif üsullarla təsir göstərir. Tariflər,

kvotalar və subsidiyalar kimi ticarət siyasəti əmtəə və xidmətlərin tələb və təklifinə təsir göstərmək üçün istifadə edilir. Valyuta məzənnəsinə təsir göstərmək üçün Mərkəzi banklar valyuta bazarına müdaxilə edir və valyutadan asılı olaraq beynəlxalq ehtiyatları müqabilində milli valyutani alıb sata bilirlər. Başqa sözlə beynəlxalq nəqdiyyə ehtiyatları Mərkəzi banklara valyuta bazarına müdaxilə etmək üçün şərait yaradır. Beynəlxalq ehtiyatlar xarici əməliyyatların maliyyələşməsində istifadə olunan ödəmə vasitələridir. Bütün dövlətləri beynəlxalq ehtiyatlara ehtiyacı vardır. Bu ehtiyatların yaradılmasında əsas məqsəd tədiyyə balansında baş verə bilən qeyri-tarazlıqların aradan qaldırılmasıdır. Başqa sözlə hər hansı bir ölkədə valyuta gəlirləri valyuta məsrəflərindən az olduqda fərq beynəlxalq ehtiyatların köməyi ilə aradan qaldırılır. Bu ehtiyatların mövcud olması tədiyyə balansı kəsrinin aradan qaldırılması üçün təsirli iqtisadi siyasət yeridilməsi üçün şərait yaradır.

Beynəlxalq ehtiyatlara tələb iki amildən asılıdır: a) beynəlxalq əməliyyatların pul dəyərindən; b) tədiyyə balansı kəsrinin böyüklüyündən.

Beynəlxalq ehtiyatların iki növü vardır: dövlətin öz ehtiyatları və borc alınan ehtiyatlar. Bu və ya digər dövlətin malik olduğu qızıl, müxtəlif valyutalar, SDR kimi ehtiyat aktivləri dövlətin öz ehtiyatı hesab edilir. Lakin, ödəmələrində kəsir olan ölkə bu ehtiyatları kifayət hesab etməzsə beynəlxalq təşkilatlardan borc almağa məcbur olur. Borcu adətən ehtiyatı çox olan ölkələr, xarici maliyyə təşkilatları, BVF kimi beynəlxalq idarələr verə bilirlər. Beynəlxalq nəqdiyyə ehtiyatlarına geniş mənada dövrəli valyutaların təminatı əsasında yazılmış və beynəlxalq ödəmələrdə qəbul edilən qismüddətli rəsmi və özəl alış sənədləri və istiqrazlar da daxildir. Hal-hazırda beynəlxalq nəqdiyyə "qızıl" və "qızıldan başqa digər" ehtiyatlar adı altında iki qrupa bölünür.

Beynəlxalq nəqdiyyə başqa baxımdan da iki yerə bölünür: a) ehtiyac olduqda iqtidarın sərəncamında "istifadə oluna bilən" ehtiyatlar (availability) və b) alacaqlılar tərəfindən qəbul edilə bilən (acceptability). Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq ehtiyatlar hesablanarkən yalnız Mərkəzi banklar ilə digər rəsmi dövlət təşkilatlarının nəzarəti altında olan bank və digər təşkilatların portfelinəki nəqdiyyələr əsas götürülür. Əhalinin əlindəki qızıl və valyuta isə rəsmi nəzarətdən kənar olduğu üçün ehtiyatlara daxil edilmir.

Beynəlxalq nəqdiyyəyə olan ehtiyac ilə yeridilən valyuta siyasəti arasında sıx əlaqə vardır. Bretton-Vups tənzimlənən sabit məzənnə siste-

mində beynəlxalq nəqdiyyəyə ehtiyac çox idi. Üzən valyuta məzənnəsi sistemində nəqdiyyə ehtiyatı sabit məzənnə sistemində görə çox azdır. Çünki, dalğalı məzənnə sistemində tədiyyə balansı kəsiyi məzənnənin dəyişməsi ilə avtomatik olaraq tənzimlənir. Bununla yanaşı bu sistemdə də tədiyyə balansı kəsrinin ləğvi üçün müəyyən miqdar nəqdiyyəyə ehtiyac vardır.

Beynəlxalq nəqdiyyə ehtiyatlarının tərkibində qızıl və dollarla yanaşı, 1970-ci ildə BVF tərəfindən yaradılmış yeni bir ehtiyat aktiv - SDR, yəni Xüsusi Borc alma hüququ mühüm rol oynayır. Bu yeni aktiv valyuta qeyri-tarazlıqlarının aradan qaldırılmasında qızıl və dollarla yanaşı geniş istifadə edilir. Gündəlik istifadə olunan bu "kağız qızıl" (paper gold) geniş mənada dünya ehtiyatlarının dünya ticarətinə uyğunlaşdırılması məqsədilə yaradılmışdır.

SDR hər hansı bir dövlət tərəfindən digər ölkələrin valyutalarını heç bir şərt qoyulmadan BVF-dən almaq hüququdur. Bunun mexanizmi belədir: BVF-u müəyyən miqdar SDR fondu yaratdıqdan sonra, üzv ölkələr həmin fonda ölkələrinə uyğun olaraq SDR ala bilirlər. Kvotalar isə üzv ölkələrin milli gəlir, xarici ticarət və mövcud ehtiyat məbləğlərindən asılı olaraq müəyyən edilir. Üzv ölkələr valyuta ödəmələrindəki kəsirləri aradan qaldırmaq üçün BVF-nun SDR-indən istifadə edə bilirlər. Burada əsas məsələ bundan ibarətdir: BVF-na səlahiyyət verilmişdir ki, o valyuta ödəmələrində kəsiyi olan və kəsiyi olmayan ölkələrin kəsirini SDR-dən istifadə edərək tənzimləsin. Məsələn, tutaq ki, A ölkəsində ödəniş balansının 100 mln. dollar məbləğində kəsiyi yaranmışdır və bu kəsiyi ödəmək üçün o BVF-dən SDR borc almaq istəyir. BVF-u bu SDR-i ödəmələrində kəsiyi olmayan B ölkəsinin mənbələri hesabına verə bilər. B ölkəsi öz valyutası hesabına SDR-i dəyişdirdikdə, cəmi ehtiyatlar bu SDR məbləği qədər artır. SDR məzənnəsi əvvəllər ABŞ dollarına bağlanmışdırsa, 1974-cü ildən "birgə dalğalanma" sistemi fəaliyyətə başlamışdır.

FƏSİL IX
TƏDİYYƏ BALANSI
9.1. Tədiyyə balansının mahiyyəti

Beynəlxalq iqtisadiyyat haqqında nəzəriyyələrin mühüm tərkib hissəsini xarici ödəmələr – tədiyyə balansı haqqında fikirlər (baxışlar) təşkil edir. Xarici ödəmələrdə kəsir və müsbət qalığın müəyyən edilməsi, eləcə də kəsirlərin aradan qaldırılması tədbirləri və mexanizmlərinin təhlili bu baxışların əsas mövzularıdır. Bu fəsilə tədiyyə balansı anlayışı, onun strukturu, tənzimlənməsi və s. məsələlər verilmişdir.

Tədiyyə balansı (balance of payments) ölkələrin məlum bir dövr ərzində xarici iqtisadi əlaqələrinin nəticəsini özündə əks etdirir. Yeni ölkələrin mal, xidmət və kapital axınları kimi əməliyyatlarla xaricdən əldə etdiyi gəlirlərin həyata keçirdiyi ödəmələrə bərabər olub-olmadığını əks etdirir. Hər hansı bir ölkənin tədiyyə balansındakı müvazinət (tarazlıq) və ya kəsir həmin ölkənin beynəlxalq ödəmə vəziyyətindəki dəyişikliyi (yaxşılaşma və ya pisləşmə) əks etdirir. Başqa sözlə desək, balans həmin ölkənin beynəlxalq iqtisadi ticarət və maliyyə sahəsində etibarlı tərəfdaş olub-olmadığını ifadə edir. Bu eyni zamanda, ölkədə həyata keçirilən iqtisadi və maliyyə siyasətinin nəticəsidir. Bu baxımdan balans həmin siyasətin bir növ güzgüsüdür.

Tədiyyə balansının kəsiri və ya müsbət qalığı ölkə iqtisadiyyatı üzərində ciddi təsir gücünə malikdir. Məsələn, ölkədəki milli gəlir və məşğulluq səviyyəsi, iqtisadi artım tempi, valyuta məzənnəsi, inflyasiya səviyyəsi, gəlir bölgüsü və xarici borclar kimi əsas iqtisadi dəyişikliklər tədiyyə balansının vəziyyəti ilə sıx əlaqədardır. Deməli, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi, bu sahədə mövcud olan problemlərin aşkara çıxarılması və aradan qaldırılması, müvafiq istiqamətdə həyata keçirilən siyasətdə müəyyən dəyişikliklər edilməsi və s. üçün tədiyyə balansı statistikasına daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Beləliklə, hər bir ölkənin rəhbər orqanlarına düzgün maliyyə və pul siyasəti yeritmək, yeridilən xarici ticarət siyasətini dəyərləndirmək və lazım gələrsə onu dəyişdirmək üçün xarici iqtisadi əlaqələr haqqında dövrü və əhatəli statistik məlumatlar lazımdır. Bu məlumatlar öz əksini tədiyyə balansında tapır. Tədiyyə balansı bir ölkə rezidentlərinin (sakinlərinin) müəyyən dövr ərzində bütün başqa ölkələrin rezidentləri ilə apardığı xarici iqtisadi əməliyyatların (səvdələşmələrin) məcmusunu, sisteməlik olaraq, yekun şəkildə əks etdirən statistik sənəddir.

Xarici iqtisadi əməliyyatlar dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Qızıl və qısamüdtəli sənədlər müqabilində əmtəə və xidmət alqı-satqısı;
2. Sənədlərin sənədlərə dəyişdirilməsi;
3. Əmtəə və xidmətlərin əmtəə və xidmətlərə mübadiləsi;
4. Hədiyyə şəklində əmtəə və xidmət vermə və ya alma;
5. Hədiyyə şəklində sənəd, qızıl və valyuta vermə və ya alma;

Göründüyü kimi, iqtisadi əməliyyat əmtəə və xidmət müqabilində pul ödənişini tələb edir. Lakin, bu hər zaman belə olmaya bilər. Ona görə də, BVF-nun müəyyən etdiyi qaydaya əsasən tədiyyə balansının adında "ödəniş" sözünün işləməsi ilə əlaqədar bəzən belə bir səhv fikir yaranır ki, guya bu balansda yalnız "ödəmələr" öz əksini tapır. Əslində isə bu sənəddə "ödəmələr" ilə əlaqədar olmayan bir çox başqa əməliyyatlar da əks olunur. Ödəmələrə aid olmayan əməliyyatlara birtərəfli (yəni əvəzi ödənilməyən) köçürmələr, BVF tərəfindən ayrı-ayrı ölkələrə verilən SDR, qızılın monetarlaşması və ya demontarlaşması (yəni ölkə qızılının bir hissəsinin qızıl ehtiyatına verilməsi və ya əks əməliyyat); dünya qızıl qiymətinin və valyuta məzənnələrinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq ölkənin qızıl və valyuta ehtiyatlarının yenidən qiymətləndirilməsi. Ona görə nəzərə almaq lazımdır ki, tədiyyə balansında yalnız ödəmələr deyil, ödəmələrin də daxil olduğu əməliyyatlar öz əksini tapır.

BVF-nun müəyyən etdiyi qaydaya görə, tədiyyə balansına aşağıdakı göstəriciləri özündə əks etdirən statistik sənəddir:

1. Hər hansı bir ölkə ilə xarici dünya arasında baş verən əmtəə, xidmət və gəlirlər üzrə bütün əməliyyatları;
2. Bu ölkəyə aid olan monetar qızıl, SDR-xüsusi borc alma hüquqlarında, habelə xarici dünyaya olan öhdəlikləri və maliyyə tələblərində özünü göstərən mülkiyyət və digər bütün dəyişiklikləri;
3. Qarşılıqlı ödənişləri bir-birinə bağlamayan əməliyyatları və dəyişiklikləri balanslaşdırmaq üçün lazım olan bütün birtərəfli köçürmə və kompensasiya xarakterli qeydləri;

Tədiyyə balansı adətən illik tərtib olunur. Mühəssibat balansından fərqli olan bu balans hər hansı məlum bir vaxtda (məsələn 31 dekabr 1996-cı il) ölkənin cəmi borc və alacaqlarının əks etdirir. Bu sənəd ölkənin bir il ərzində digər ölkələrlə aparmış olduğu bütün iqtisadi əməliyyatların hansı şəkildə dəyişdiyini göstərir. Ona görə də müəssisələrdə tərtib olunan balans daha çox mənfəət zərər hesablaşmalarına oxşayır. Tədiyyə balansda isə "qalıq" deyil, əməliyyatların "axını" öz əksini tapır.

Ölkənin beynəlxalq müvazinatının təmin olunması üçün tədiyyə balansı maddələrinin kəsir və ya "artıqları" bir-birini ödəməli və tarazlıq daim təmin olunmalıdır. Ona görə də bu sənədin adında "balans" sözü istifadə edilir.

Tədiyyə balansını ölkənin xarici valyutalara olan tələb və təklifinin balansı kimi də qiymətləndirmək olar.

Tədiyyə balansı ölkənin xarici iqtisadi vəziyyətini təhlil etmək üçün bir vasitə kimi özünün tarixinə malikdir. Xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində ilk hesablamalar hələ orta əsrlərdə aparılmağa başlamışdır. "Tədiyyə balansı" termini isə Şotlandiya iqtisadçısı Ceyms Styuart tərəfindən XVIII əsrdə ortaya atılmışdır. XX əsrin əvvəllərində tədiyyə balansının tərtib olunma üsulları İngiltərə və ABŞ-da artıq formalaşmışdır. Əvvəlcə Millətələr Liqası, sonralar isə BVF-u İngiltərə və ABŞ-da tədiyyə balansının tərtib olunma üsullarını bütün dünya ölkələri üçün standartlaşdırmışdır.

Beləliklə, tədiyyə balansı yarandığı vaxtdan statistik və informasiya ucotu metodu kimi formalaşmış və o tədqiqat məqsədləri üçün deyil, daha çox praktiki fiskal məqsədləri üçün istifadə edilir.

9.2. Tədiyyə balansı üzrə uçot aparılmasının prinsip və qaydaları

Tədiyyə balansı iki prinsipə görə tərtib edilir: birinci prinsip hər hansı bir vaxt ərzində ölkənin bütün xarici iqtisadi əməliyyatlarının əhatə olunmasıdır. BVF xarici iqtisadi əməliyyatları daxili iqtisadi əməliyyatlardan fərqləndirmək üçün "xarici iqtisadi əməliyyatlar" dedikdə ölkə rezidentləri (sakinləri) və bütün digər ölkələrin rezidentləri arasında aparılan əməliyyatların başa düşülməsini tövsiyyə edir. "Rezident" anlayışını aydınlaşdırmaq lazımdır. Öz ölkəsinin ərazisindən kənarında olmasından asılı olmayaraq diplomatlar, hərbiçilər və turistlər hansı ölkənin vətəndaşdırlarsa həmin ölkənin rezidenti hesab edilirlər. Bu firmalara da aiddir. Onlar hansı ölkədə qeydiyyatdan keçmişlərsə, o ölkənin də rezidentidirlər (əməliyyatı hansı ölkədə həyata keçirməsindən asılı olmayaraq). Filial və bölmələr də rezident ola bilərlər. Bunun üçün onlar qeydiyyatdan keçdiyi yerdə təmsilçilik açmalıdırlar. Bir sözlə, "rezident" onun daimi yerləşməsi və ya yaşayışının qeyd olunması faktından asılıdır. Ona görə də "rezident" sözü Azərbaycan dilində "sakin" anlayışına daha çox uyğun gəlir.

Tədiyyə balansının tərtibində ikinci prinsip ondan ibarətdir ki, balans maddələrinin birində yaranmış kəsinin başqa maddədəki "artıq" hesabına balanslaşdırılması üçün (kredit son nəticədə debetə bərabər oləmtəədir) əməliyyatların ikili qeydləri aparılır. Başqa sözlə hər bir əməliyyat eyni zamanda iki hesabda qeyd olunur: əmtəə və ya vəsaitin bu hesaba daxil olduğunu göstərən debet, əmtəə və ya vəsaitin bu hesabdən verildiyini göstərən kredit hesabında.

Aparılan hər bir əməliyyatın iki tərəfi vardır, məsələn əmtəənin daxil olması və onun dəyərinin ödənilməsi. Əmtəəni alan onun dəyərini ödəməlidir. Adətən tərtib olunan balansa debet qeydləri minus ("-"), kredit qeydləri isə plus ("+") işarəsi ilə daxil edilir.

Hər hansı bir əməliyyatın kredit, yaxud debetə yazılmasını müəyyən etmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, balansın kredit hissəsinə o əməliyyatlar yazılır ki, həmin əməliyyatlar ilə ölkəyə valyuta daxil olur. Debetə isə ölkədən valyuta çıxışına səbəb olan əməliyyatlar yazılır. Məsələn, əmtəə və xidmət ixracı, bəxşeyişlər, ölkəyə kapital axını — bütün bunlar "+" işarəsi ilə balansın kredit hissəsinə yazılır. Əmtəə idxalı, yaxud xaricə qoyulan investisiyalar ölkədən çıxan istiqraz və kreditlər, əcnəbilərə köçürülən təqaüd və hədiyyələr - bütün bunlar isə "-" işarəsi ilə balansın debetinə yazılır.

Debet və kreditin mahiyyəti A ölkəsinin Cədvəl 9.1 və 9.2-də misal olaraq verilmiş tədiyyə balansından daha aydın olur.

Hansı əməliyyatların kredit bölməsinə daxil edilməsi heç də həmişə aydın olmur. Yuxarıdakı misallarda əmtəə və xidmət ixracının kreditə daxil edilməsi aydındır. Çünki, bu əməliyyatlarla A ölkəsindən dəyərlərin axını nəticəsində bu ölkənin rezidentləri valyuta ödəmələri əhrlir. Lakin, xaricdəki uzun və qısamüddətli istiqrazların nə üçün "kreditə" düşməsi o qədər də aydın deyil. Amma, dərinəndən fikirləşdikdə aydın olur ki, xaricdəki isiqrazlar əslində ixracata oxşardır. Çünki, onlar da ölkəyə satılmış qiymətli kağızlar əvəzində valyuta gətirilməsinə səbəb olur. "Debet" bölməsinin təhlili də oxşar nəticəyə gəlməyə imkan verir. Ölkənin rəsmi ehtiyat aktivlərinin artması "debitdə" öz əksini tapır.

A ölkəsinin tədiyyə balansı (mlrd. dollar)

Cədvəl 9.1.

KREDİT		DEBET	
a) Mülki əmtəələr ixracı	100	v) Mülki əmtəələr ixracı	200

b) Hərbi əmtəələr ixracı	15	q) Xaricdən hərbi malların satın	20
Ticarəti balansının kəsiri 105 mlrd. dollar			
d) Xidmət ixracı (invens-tisiyalardan gəlir, xarici turizmdən gəlirlər və s.)	150	d) Xidmət ixracı (invenstisiyalar əvəzində pul köçürmələri xaricdəki turizm üçün pul ödəmələri və s.)	100
Çari tədiyyə balansı kəsiri 65 mlrd. dollar			
z) əcnəbilərdə özəl istiqrazlar	100	r) əcnəbilərə verilən özəl kreditlər	50
Ümumi balans (rəsmi hesablar üzrə)-kəsir 15 mlrd. dollar			
k) xarici dövlətlərə verilmiş qısamüddətli istiqrazlar	16	d) dövlət ehtiyatının artımı	1
Kredit yekunu	381	Debet yekunu	381

Tədiyyə balansında qeydlərin aparılma nümunəsi

Cədvəl 9.2

KREDIT	DEBET
Cari hesablar a) B ölkəsinə pambıq satışı v) Q ölkəsinə traktor satışı d) Z ölkəsində A ölkəsi istiqrazlarından gələn faizlər;	b) V ölkəsindən minik avtomobillərinin alınması q) M ölkəsində diplomatik korpus üçün xidmət alışı. e) A ölkəsində B ölkəsi
Kapital və maliyyə hərəkəti hesabları	
z) A ölkəsində otel alınması üçün Ğ ölkəsi kapitalının gəlməsi	i) M ölkəsində şaxtalar satın
Ehtiyatlar	
k) L Hökumətinin A ölkəsində bank depozitlərinin artması	l) A ölkəsini xaricdə qızıl aktivlərinin netto-artımı

9.3. Tədiyyə balansında müvazinət və kəsir anlayışı

İkili uçot prinsipi balanslaşdırma məqsədi ilə edilir. Bütün əməliyyatların uçotu - yəni bütün əmtəə və kapitalların hərəkətinin qeydə alınması bu əməliyyatların balanslaşdırılmasına və sonluqda "sıfır" rəqəminin alınmasına imkan verir. Bu zaman belə bir sual meydana çıxır: balansdakı münasibət texnikası ilə əldə edilən müvazinət (balans), xarici ödəmələrdə həqiqətən müvazinət olduğunumu göstərir? Bu halda xarici ödəmələrdə çətinlik olurmu? Şübhəsiz, vəziyyət əslində belə deyildir.

Tədiyyə (ödəniş) balansında əməliyyatların əks olunduğu maddələri "muxtar" və "balanslaşdırıcı" olmaqla iki qrupa bölmək olar. Muxtar, başqa sözlə, əsas maddələr adi kommersiya məqsədilə əmtəə və xidmətlərin mərkəzini özündə əks etdirir. Balanslaşdırıcı maddələr isə, ölkənin tədiyyə balansında "kəsir" və ya "artıq" yaranmasına səbəb olan maddələrdir. Balanslaşdırıcı maddələrin xarakteri muxtar maddələrin vəziyyəti ilə əlaqədardır. Hansı maddənin muxtar, hansının balanslaşdırıcı maddə olmasında istifadə olunan mühüm meyarlardan biri əməliyyatın nə məqsədlə aparılmasıdır. Məsələn, beynəlxalq kapital hərəkətləri ölkələr arasındakı faiz fərqi nəticəsində meydana gəlmiş olarsa, muxtar, ölkələrin tədiyyə balansı kəsirlərinin ödənilməsi nəticəsində yaranmış olduqda isə balanslaşdırıcı xarakter daşıyır.

Muxtar maddələrə misal olaraq mənfəət əldə etmək üçün əmtəə və xidmət ixracını, birbaşa xarici kapital qoyuluşlarını, qazanc məqsədi güdən portfel kapital qoyuluşlarını göstərmək olar. Lakin, muxtar əməliyyatları aparılmağa gəlir və xərc arasındakı kəsiri ödəmək məqsədi ilə mərkəzi bankların qızıl və valyuta satması əməliyyatları balanslaşdırıcı mahiyyət daşıyır.

Balanslaşdırıcı maddələrdə isə valyuta ehtiyatlarının hərəkəti, qısamüddətli aktivlərin miqdarının dəyişməsi, dövlət yardımları və beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının istiqraz və kreditləri daxil olmaqla tədiyyə balansının qalığının tənzimlənmə mənbə və üsulları əks olunur.

Tədiyyə balansında həqiqi kəsiri müəyyən etmək üçün balans cədvəlinin müəyyən bir yerindən üfiqi, belə demək mümkündürsə, xəyali bir xətt çəkilir. Bu xətdən yuxarıda qalan əməliyyatlara "xəttüstü" əməliyyatlar adı verilir. Tədiyyə balansının balanslaşdırılması ilə muxtar əməliyyatlar adlanan bu əməliyyatların əlaqəsi yoxdur. Əksinə, xarici müvazinəti poza maddələr məhz bunlardır. Xəyali cizginin altındakı əməliyyatlar isə tədiyyə balansının pozulmuş müvazinətinin aradan qaldırılması məqsədini daşıyırlar.

Ölkəyə vəsait və kapital gəldiyini (“+”) göstərən və ya əksinə, getdiyini (“-”) əks etdirən muxtar (əsas) maddələr, tədiyyə balansının rəsmi sənədlərdə və iqtisadi ədəbiyyatda “tədiyyə balansı qalığı” kimi dəyərləndirilir.

Müləhizələrimizi bir az da dərinləşdirək görərik ki, tədiyyə balansının mənfəi və ya müsbət qalığı onun aşağıdakı bölmələrində tarazlığın pozulduğunu göstərir: a) əmtəə satışı ilə əlaqədar olan “görünən” ticarətdə; b) müxtəlif xidmət və nəqliyyat daşımalarının daxil olduğu “görünməyən” ticarətdə; v) bir ölkədən başqa ölkəyə kapital və maliyyə hərəkətində.

Bir tərəfdən, debet üzrə ümumi məbləğ cari əməliyyatlar, yaxud kapital ilə əlaqədar əməliyyatlar üzrə hesabların kreditindən çox olduqda netto-debet tədiyyə balansının kəsiri olduğunu göstərir. Bu kəsir beynəlxalq ehtiyatlarda dəyişiklik edilməklə (artırılmaqla) ödənilə bilər. Digər tərəfdən, əgər kredit üzrə ümumi məbləğ cari əməliyyatlar və kapital əməliyyatları hesablarının debet məbləğindən çox olduqda tədiyyə balansı aktiv qalığa (“artıq”) malik olur. Aktiv qalıq beynəlxalq ehtiyatlar hesabında debet balansı ilə (azaldılmaqla) əvəz olunur.

Balansın hansı maddələrinin əsas, hansının isə balanslaşdırıcı olduğunu müəyyən etmək bəzən çətinlik törədir. Hər şeydən əvvəl bir ölkə üçün müxtər olan əməliyyat, başqa ölkə üçün balanslaşdırıcı mahiyyət daşıya bilər. Bu vəziyyət, “kəsiri” ödəmək üçün bir ölkə başqasından borc aldıqda aydın şəkildə özünü göstərir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir əməliyyatın arxasında duran məqsəd bu əməliyyatın hansı kateqoriyaya aid olunmasını müəyyən edir. Ticarət balansı maddələri adətən muxtar hesab edilir. Lakin, əgər ölkə sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları ehtiyatlarını balans kəsirini ödəmək üçün xaricə satırsa bu əməliyyat balanslaşdırıcı mahiyyət daşıyır.

9.4. Tədiyyə balansının strukturu

Xarici iqtisadi siyasətin formalaşdırılması üçün ölkələr arasındakı iqtisadi əməkdaşlığı təşkil edən çoxsaylı əməliyyatların bir sistem halında işlənilib qiymət verilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sistemin yaradılması məqsədilə bu əməliyyatlar oxşarlıq prinsipinə əsasən qruplaşdırılır. Bu qruplaşdırmalar nəticəsində tədiyyə balansının tərkibində aşağıdakı balans və ya hesablar meydana gəlir:

1. Cari əməliyyatlar balansı
2. Kapital və maliyyə hərəkəti hesabları.

Hal-nazırda tədiyyə balansının tərtib olunması üçün nümunə kimi BVF-u tərəfindən “Tədiyyə balansı üzrə məlumat kitabında” (Balance of Payments Textbook) verilmiş sxemdən istifadə olunur. Bu sxem BMT tərəfindən bəyənilmişdir. Buna baxmayaraq, bir çox ölkələrdə tədiyyə balansı bu sxemdən fərqli şəkildə tərtib olunur. Bu isə balans göstəricilərinin müqayisə olunmasına mane olur. Ona görə də BVF öz üzvlərinin tədiyyə balanslarını standart sxem əsasında yenidən hesablanmış variantını vahid valyutada dərc edir. Bu sahədə BVF-nun əsas nəşri hər il dərc olunan ikicildli hesabatdır (Balance of Payments Statistics). Birinci cildə BVF üzvlərinin balansları, ikinci cildə isə həmin balanslar genişləndirilmiş maddələr üzrə verilir.

Tədiyyə balansının BVF-u tərəfindən tövsiyə olunan tam sxemi 112 maddədə ibarətdir. Genişləndirilmiş sxem tədiyyə balansı maddələrini 7 qrupda birləşdirir.

BVF-nun sxemi əsasında tərtib olunmuş göstəricilərdən ibarət tədiyyə balansı aşağıdakı kimidir:

Tədiyyə balansının strukturu (BVF-nin metodikası əsasında)

I. Cari əməliyyatlar hesabı

- A) mal və xidmətlər
  - a) mallar
  - b) xidmətlər
- B) Faktor gəlirləri
- C) Cari transferlər

II. Kapital və maliyyə əməliyyatları hesabı

- A) kapital əməliyyatları hesabı
- B) Maliyyə hesabı
  - a) Birbaşa investisiyalar
  - b) Portfel investisiyalar
  - c) Digər investisiyalar
  - d) Rezerv aktivləri

Tədiyyə balansı maddələrinin qeyd olunduğu kimi düzülüşü imkan verir ki, hər qrup balans və hesab növləri üzrə ayrı-ayrılıqda yekun vurulsun. Cari əməliyyatlar balansı əsasında əmtəə, xidmət, kapital və pul köçürmələri üzrə əməliyyatların müsbət qalığı və ya kəsiri olması hesablanır. Sonrakı blok isə kapital və maliyyə hərəkətinin nəticələrini əks etdirir. Tədiyyə balansının tarazlığının təmin edilməsi üzrə dövlət tədbirləri balanslaşdırıcı əməliyyatlarda əks olunur.

Nöticədə tədiyyə balansının yekun qalığı - rəsmi hesablar balansının qalığı yaranır ki, bu da qızıl valyuta ehtiyatlarının və digər rəsmi ehtiyatların dəyişdirilməsi hesabına ödənilir (əgər mənfidirsə), yaxud böhlükdürülür (əgər müsbətdirsə).

Hər bir bloku ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazımdır.

a) *Cari əməliyyatlar balansı* - Cari əməliyyatlar balansı tədiyyə balansının ən mühüm tərkib hissəsidir. Çünki, dünyada xarici iqtisadi əlaqələrin əsas forması olan əmtə və xidmətlər üzrə xarici ticarət, habelə, həm də əvvəllər ölkədən çıxarılmış, yaxud da ölkəyə gətirilmiş kapitallardan gələn gəlirlər üzrə iri həcmli köçürmələr, özəl təsərrüfat subyektlərinin pul köçürmələri və bütün əvəzsiz yardımlar (transfertlər) balansın, məhz bu bölməsində öz əksini tapır.

Bu balans ölkənin məcmu milli məhsulu ilə yaxından əlaqəlidir. Çünki, əmtə və xidmətlər üzrə ticarət ölkənin məcmu məhsulunun mühüm tərkib hissəsidir. Balansın vəziyyəti ölkənin milli məhsuluna bu və ya digər şəkildə təsir göstərir. Ona görə də cari əməliyyatlar balansı milli iqtisadiyyatın bəzi makroiqtisadi göstəricilərində baş verən dəyişikliklər haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Cari əməliyyatlar balansının müsbət qalığı o deməkdir ki, əmtə, xidmət, hədiyyə maddələri üzrə kredit debətdən çoxdur və ölkə istehsal etdiyi əmtə və xidmətləri aldığından daha çox ixrac edir. Xaricdə ölkənin sərəvəti toplanır. Cari əməliyyatlar balansının kəsiri isə, əksinə, göstərir ki, ölkənin xaricdəki investisiyaları azalır və ölkə xalis borcuya çevrilir (yəni əlavə xalis əmtə və xidmət idxalında, hədiyyə və köçürmələrdə).

Ticarət balansı - Ölkənin beynəlxalq ödəmələrinin vəziyyətinə qiymət verildikən hər şeydən əvvəl ticarət balansı nəzərdən keçirilir. Ticarət balansı ölkədən əmtə ixracı və əmtə idxalı əməliyyatlarının nəticəsini əks etdirir. Bu əməliyyatlar ölkə sərhəddindən əmtəələr keçərkən görüldüyü və qeydiyyatdan keçdiyi üçün çox vaxt "görünən əməliyyatlar" adlanır. Nəzərə almaq lazımdır ki, BVF-nun metodikasına əsasən ticarət (ödəniş) balansında ixrac və idxal FOB şərtləri ilə daxil edilir. İngilis dilində free on board sözlərindən meydana gəlmiş FOB şərtini mənası budur ki, ixrac və ya idxal edilən əmtə istehsal edildiyi yerdən xarici ölkəyə göndəriləcəyi nəqliyyat vasitəsinə qədər gətirilir və orada təhvil verilir. Bu zaman əmtə vahidinin qiyməti həmin nəqliyyat vasitəsi ilə gətirilənə qədərki nəqliyyat və s. məsrəfləri özündə birləşdirir. Bu halda gəmi ilə daşıma və sığorta xərcləri alıcıya aiddir. Lakin məlum olduğuna kimi xarici ticarət statistikasında idxalat adətən SIF

şərtləri ilə (ingiliscə cost, insurance and freight) sözlərindən əmələ gəlmişdir və əmtənin satış qaymatlarının üstünə sığorta və fraxt xərclərinin gəlinməsi ilə) hesablanır. Ona görə də ticarət balansı və xarici ticarət statistikasının rəqəmləri bir-birindən fərqlənir.

Əmtə ixracı valyuta daxil olmasına və ölkə sakinləri üçün almaq hüququ yaratması ilə əlaqədar olaraq balansın kreditində, idxalı isə əks proses yaratdığı üçün debetində əks olunur. Ticarət balansının krediti debetindən çox olduqda balans müsbət qalığa malikdir. Əks naldə balans kəsirlə tamamlanmış olur. Balansın kreditlə debeti arasındakı fərq "xarici ticarət müvazinətini" əks etdirir.

Xarici ticarət balansının müvazinəti əhəmiyyətli dərəcədə tədiyyə balansının ümumi vəziyyətini müəyyən edir. Bəzən ticarət balansının vəziyyətini rəqəmlərə baxaraq çox sadə şəkildə izah edirlər: müsbət qalığ - yaxşıdır, kəsiri isə pisdir. İxracın idxaldan çox olması bu ölkənin əmtəələrinə dünyada tələbin artdığı və ölkədə vəziyyətin yaxşı olduğu kimi baxılır. Əks hal, yəni kəsirin olması isə belə qiymətləndirilir ki, ölkə məhsulları xaricdə rəqabətə davam gətirmir. Belə dəyərləndirmə o zaman düzgündür ki, ticarət balansında baş verən dəyişikliklər bu ölkənin əmtəələrinə olan tələbin artmasının və ya azalmasının nəticəsi olsun. Lakin, bəzən ticarət balansına başqa amillər də təsir göstərir. Məsələn, Kanadada ticarət balansının kəsiri bəzən ölkədə əlverişli investisiya iqliminin yaranması ilə əlaqədar özünü göstərmişdir. Ölkədə dəmir yolu, saxta və fabriklərin inşasının əlverişli olması Kanadaya kapital axınına xeyli artırmış və onun hesabına isə çoxlu yeni avadanlıq alınmışdır (o cümlədən xaricdən). Avadanlığın belə əlavə idxalı nəticəsində yaranan kəsiri isə mənfii hal kimi dəyərləndirmək düzgün deyildir,

BVF-nun sxemində görə tərtib olunan tədiyyə balansının cari əməliyyatlar bölməsində "digər əmtə, xidmət və gəlirlər" maddəsinə aşağıdakılar daxil edilir:

- a) xidmət satışından fərqləndirilməsi çətin olan əmtə satışları;
- b) müxtəlif xidmətlər: yük, sərnişin və sair daşımaları; beynəlxalq turizm; telekommunikasiya xidmətləri; təhsil; maliyyə və sığorta; müxtəlif işgüzar (məsələn, vasitəçilik); texniki; professional və s. xidmətlər.
- v) mülkiyyət hüququndan istifadə üzrə gəlir və xərclər (lisenziya, patent, royalti və s. üzrə ödəmə gəlirlər);
- q) xaricdə özəl və dövlət investisiyaları üzrə gəlirlər və ölkədə xarici investisiyalardan eyni tipli gəlirlər (bunları başqa bölmələrdə əks olunan investisiyaların özü ilə qarışdırmaq olmaz). Buraya həmçinin reinvestisiya olunan gəlirlər də daxil edilir.

d) dövlətin xaricdə siyasi və inzibati funksiyalarının yerinə yetirməsi ilə əlaqədar əməliyyatları (hərbi bazarlar, diplomatik heyətin saxlanması, beynəlxalq təşkilatlar və s. üzrə xərclər).

b) **Kapital və maliyyə əməliyyatları balansı** - Ölkə rezidentləri ilə xarici ölkələrin rezidentləri arasında uzunmüddətli və qısamüddətli kapital və kredit axınlarının əks olunduğu hesablara kapital və maliyyə hərəkəti hesabları deyilir. Ölkənin özünə aid olmayan kapitaldan istifadə etməsi kapital idxalı olub, vəsaitin daxil olması deməkdir. Hesabda olan artım ölkə lehinə bir əməliyyatdır, azalma isə əksinə. Ölkədən xarici ölkələrə kapitalın getməsi isə kapital ixracı hesab olunur. Bu hesaba aşağıdakı əməliyyatlar daxil edilir:

1. Birbaşa qoyuluşlar və sair uzunmüddətli kapital:

a) Birbaşa və portfel investisiyalar

b) sair uzunmüddətli kapital:

- uzunmüddətli dövlət və özəl bank istiqrazları;

- əvvəllər alınmış (verilmiş) istiqrazlar üzrə alınan (verilən) faizlər;

- beynəlxalq bank və təşkilatların istiqrazlarına abunə.

Bu sahədə dövlət ehtiyatlarının çox böyük rolu vardır. Onların funksiyalarına milli valyutanın məzənnəsinin qorunması üzrə zamanətin təmini, məhsul qiyyəti yarandıqda, təbii fəlakətlərdən, vətəndaşlıq tabesizliyi və hərbi əməliyyatlar nəticəsində gözlənilməyən itkilərin qarşısının alınması daxildir. Ehtiyatlar millətin kredit qabiliyyətini təmin edir və onlar kredit kimi istifadə olunduqda ölkə büdcəsinə əlavə mənfəət gətirir. Çünki, ölkələr çox vaxt öz ehtiyatlarını satmağa deyil, onları faiz müqabilində "icarəyə" verməyə üstünlük verirlər.

Qızıl-valyuta ehtiyatının artması ölkənin beynəlxalq aləmdə etibar qazanması üçün çox vacibdir və ölkədə iqtisadi vəziyyətin qənaətbəxş olduğuna dəlalət edir. Lakin, göstərmək lazımdır ki, ehtiyatların artması heç də həmişə öz-özlüyündə müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilməz. Devalvasiyaya məruz qalan valyutalarla ehtiyatların artması, xüsusən perspektivsizdir.

Azərbaycan Respublikasının son illərə aid göstəricilərini əks etdirən tədiyyə balansı aşağıdakı cədvəldə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı (mln. ABŞ dolları)

Cədvəl 9.3.

Tədiyyə balansı	2000	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Cari əməliyyatlar hesabı	-	2589,2	167,3	3707,6	9018,9	16453,5	10172,8	15039,6
	167,8							

Xarici ticarət balansı	319,3	161,3	3299,1	4745,3	15224,3	23011,7	14582,9	19730,4
Malların ixracı	185	3743,0	7649,0	13014,6	21269,3	30586,3	21096,8	26476,0
	8,3							
Malların idxalı	153,9	3581,7	4349,9	5269,3	6045,1	7574,7	6513,9	6745,6
Xidmət balansı	224,7	2238,4	1970,0	1923,4	2131,1	2342,6	1612,6	1732,9
Sığorta daxil olmaqla nəqliyyat	-	-83,7	-	-	57,1	111,4	-	156,7
	24,7		139,7	101,5			139,4	
Sofərlər	-	-62,8	-86,3	-84,4	-82,7	-150,9	-27,3	-
	68,6							124,3
Tikinti	-	-	-	-	-	-	-	-
	85,7	1363,8	1489,4	1254,5	1425,3	1331,7	599,5	172,6
Rabitə	9,3	20,0	23,2	20,2	23,6	18,9	25,5	22,7
Maliyyə	-	-	-	-	-	-12,4	-15,1	-8,6
					12164,2			
Dövlət	16,0	10,4	30,4	19,0	21,5	29,5	19,7	13,1
Digər	-	-	-	-	-	-	-	-
	71,1	758,5	308,3	522,2	603,6	1007,6	876,6	1306,4
Gəlirlər	335,5	700,6	1645,6	2680,6	5079,4	5266,1	3519,2	3467,1
Əmək ödənişləri	-	-95,3	20,8	3,0	-55,5	-66,1	-42,8	-41,1
Qiyətli kağızlar portfelindən gəlir	-	-	0,4	-	-	11,2	428,0	512,4
Birbaşa investisiyalardan gəlir	-	-	-	-	-	-	-	-
	-	581,2	1494,0	2492,6	4920,8	5346,9	3603,0	3591,8
Digər gəlirlər	25,9	-24,1	-85,2	191,0	103,1	179,8	252,8	154,5
Cari transferlər	73,1	188,5	483,9	566,3	1005,0	1050,5	721,7	509,2
Beynəlxalq təşkilatlara üzvlük haqqı	-	-5,8	-4,7	-5,2	-7,2	-12,7	-17,3	-10,9
Humanitar, texniki və digər təmənnsiz yardımlar	-	63,2	119,8	67,3	101,4	64,2	62,5	49,8
Pul baradları	-	-	-	-	-	-	-	-
Digər transferlər	-	131,0	368,9	504,2	910,8	999,5	676,5	470,3
Kapital və maliyyənin hərəkəti hesabı	441,9	3023,3	566,0	-	1735,4	5759,8	3557,9	3589,7
Neft bonusu	100,0	21,6	1,0	17,0	68,2	3,5	1,0	2,0
Q/maliyyə aktivlərinin alınması (torpaq və s.)	-	-	-	0,4	8,5	0,7	-	-

İqtisadiyyata investisiya	-	-	-	-	-	-555,6	-	-
	-	1204,8	1220,8	705,5	285,6	-	326,1	231,9
Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa investisiya	29,2	4697,5	4475,4	4469,0	4291,1	3982,4	2899,0	3347,3
Sahmdar kapital	-	-	-	4286,4	4009,9	3516,4	-	-
Digər kapital	-	-	-	182,5	281,2	466,0	-	-
Portfel invest.	-	-18,1	30,5	-12,1	-26,4	-347,4	-	-
Aktivlər	-	-18,1	-47,8	-34,4	-	-320,8	-84,3	-
	-	-	-	110,9	-	-	-	163,3
Passivlər	-	927,6	78,3	22,3	84,6	-26,6	-34,5	24,5
Digər investisiyalar	312,8	694,2	35,4	430,1	696,1	2680,3	6035,4	3796,4
Aktivlər	114,2	233,4	889,7	1006,0	1534,1	3585,3	5653,7	5594,3
Kommer. Kreditləri	-	-57,9	-	-	-	1984,3	-	-
Kredit və ssudalar	-	-	766,4	948,5	1257,2	-	1077,1	1471,6
Nəgd pul və depozit	119,9	-	-12,6	-42,0	-	731,2	301,4	266,6
	7,1	20,1	-74,2	-15,5	-	869,8	-	-
Digər aktivlər	-	-	-36,4	-	-	-	-	-
Passivlər	426,9	927,7	925,1	575,9	838,1	905,0	382,7	1797,9
Ticarət kredit.	33,5	-89,9	-97,4	-	163,1	42,3	75,6	523,4
	-	-	-	302,2	-	-	-	-
Kredit və ssuda	203,4	1038,1	1179,6	701,4	597,9	759,8	-	1318,8
Nəgd pul və depozit	-	-	14,8	176,7	-77,1	102,9	-	-44,3
	22,6	-	-	-	-	-	149,8	-
Digər passivlər	-	-	171,9	-	-	533,2	240,1	-
Ehtiyat aktivləri	-	-	-	1716,1	-	12049,9	-	-
Burax. səhv. və hesab alınmay.	274,2	384,0	607,7	-	2898,1	-	2691,0	10461,2
	-	-50,1	-	-	360,9	-845,7	-	988,7
	-	-	125,6	256,1	-	-	1463,0	-
Ümumi balans	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Mənbə: http://www.azstat.org/hu_2013/07/14.pdf

9.5. Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının aktual problemləri

Bazar iqtisadiyyatını özünün iqtisadi inkişaf yolu kimi seçən Azərbaycan Respublikasında tədiyyə balansının tərtibatına 1995-ci ildən başlanılmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 fevral 1995-ci il tarixli 25 nömrəli qərarı ilə ölkədə tədiyyə balanslarının hazırlanması Milli Banka (indiki Mərkəzi Bank) həvalə olunmuşdur. Bu

məqsədlə yaradılmış xüsusi departament Dövlət Statistika Komitəsinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, digər müvafiq dövlət orqanlarının və bank statistikasının məlumatları əsasında rüblük, yarımillik və illik tədiyyə balanslarının tərtibi ilə məşğuldu. Artıq 1995-1998-ci illər üzrə tədiyyə balansları işlənib hazırlanmışdır. Bu balanslar Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını, onun inkişaf səviyyəsini və xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadiyyatda rolunu nümayiş etdirir. Belə ki, həmin illər üzrə tədiyyə balansları Azərbaycan Respublikasının təxminən 5 min hüquqi və 600 mindən çox fiziki şəxslərinin il ərzində 80-dən artıq dövlətin çoxsaylı rezidentləri ilə aparıcıları iqtisadi əlaqələri özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansının təhlili göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatı 70 il ərzində Sovet imperiyasının yeritdiyi siyasətin dərin izlərini özündə uzun müddət əks etdirməkdə davam etmişdir. Statistik məlumatlar göstərir ki, tədiyyə balansının əsas tərkib hissəsi olan cari əməliyyatlar hesabının hesabı yekunlaşmasının əsas səbəbi (1996-1999-cu illərdə) Azərbaycan Respublikası üçün xarakterik ticarət və xidmətlər balansında iri həcmdə mənfi saldonun mövcudluğu olmuşdur. Cari əməliyyatlar balansının kəsiri 1998-ci ildə ən yüksək həddə - 1364,5 mln. ABŞ dolları çatdıqdan sonra 2000/2001-ci illərdə azalmış və 2001-ci ildə 51,8 mln. dollar təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə isə balansın kəsiri aradan qalxmış və profit yaranmışdır. 2005-ci ildə profit 167,3 mln. dollar olduğu halda, 2007-ci ildə bu rəqəm 9,0 mlrd. dollar, 2009-cu ildə 10 mlrd. dollar, 2010-cu ildə isə 15 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Bu isə, 2010-cu ildə 2005-ci ilə nisbətən 75 dəfə, 2007-ci ilə nisbətən 45 dəfə, 2009-cu ilə nisbətən isə 1,5 dəfə artım deməkdir. Təbii ki, burada əsas səbəb beynəlxalq neft məqavilələrinin - neft hasilatı və onun nəqli mərhələsinə daxil olmasıdır.

Cari əməliyyatlar hesabının ən mühüm tərkib hissəsi ticarət balansıdır. 1994-cü ildən başlayaraq ticarət balansı kəsirlə başa çatmışdır. Bu meyil 1999-cü ilədək davam etmiş, yalnız 2000-ci ildən ölkənin xarici ticarətində müsbət dəyişikliklər baş verməyə və balans müsbət saldo ilə yekunlaşmışdır. 2000-ci ildə ixracın payı artaraq 60%, idxalın payı isə 40% olmuş, ticarət balansı müsbət saldo verərək 319,3 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2004-cü ildə bu göstəricilər, müvafiq olaraq, 51%, 49% təşkil etmişdir və müsbət saldo isə 161 mln. ABŞ dolları olmuşdur. Eyni zamanda sonrakı illərdə də bu tendensiya davam etmiş və 2006-cı ildə müsbət saldo 4,7 mlrd. dollar olmuşdur. Müvafiq olaraq 2007-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 87%-i ixracın, 13%-i isə idxalın payına

düşmüş, müsbət saldo isə 15,2 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə də müsbət tendensiya davam etdirilmiş, 2008 və 2010-cu illərdə bu göstərici 2007-ci ilə nisbətən, uyğun olaraq, 1,5 və 1,3 dəfə artaraq 23,0 və 19,7 mlrd. dollar təşkil etmişdir. İnkişaf dinamikasının təhlilindən aydın olur ki, ixrac həcminin idxala nisbətən artması ixracın strukturunda neft və neft məhsullarının xüsusi çəkisinin artması ilə əlaqədar olmuşdur.

Həmin dövrdə xarici ticarət balansını kəsinin coğrafi strukturunun təhlili göstərir ki, bu kəsinin başlıca mənbəyi MDB ölkələri ilə olan ticarətdir. 2001-2006-cı illərdə Avropa Birliyi ölkələri ilə xarici ticarət müsbət saldo verdiyi halda MDB ölkələri ilə ticarətin kəsimi artmaqda davam edir. Son illərdə tədiyyə balansını üzrə maliyyə axınları ölkənin ödəmə qabiliyyətinin daha da yaxşılaşdığını, investisiya potensialının reallaşması prosesinin sürətləndiyini və xarici tərəfdaşların ölkəmizə etimadının artdığını göstərir. Bu illər ərzində ölkəyə daxil olmuş xarici kapitalın artması hesabına investisiya xarakterli malların və xidmətlərin idxalı çoxalmışdır ki, bu da öz müsbət nəticələrini vermişdir.

Müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət balansını

Cədvəl 9.4.

İllər	Mln. ABŞ dolları ilə			əvvəlki ilə nisbətən faktiki qiymətlərlə, %-lə			
	Tic. dövr.	İdxal	İxrac	Saldo	Tic. dövr.	İdxal	İxrac
1991	4 002,2	1 881,2	2 121,0	239,8	-	-	-
1992	2 423,8	939,8	1 484,0	544,2	60,6	50,0	70,0
1993	1 353,5	628,8	724,7	95,9	55,8	66,9	48,8
1994	1 430,6	777,9	652,7	-125,2	105,7	123,7	90,1
1995	1 304,9	667,7	637,2	-30,5	91,2	85,8	97,6
1996	1 591,9	960,6	631,3	-329,3	122,0	143,9	99,1
1997	1 575,7	794,4	781,3	-13,1	99,0	82,7	123,8
1998	1 682,6	1 076,5	606,1	-470,4	106,8	135,5	77,6
1999	1 965,6	1 035,9	929,7	-106,2	116,8	96,2	153,4
2000	2 917,3	1 172,1	1 745,2	573,1	148,4	113,1	187,7
2001	3 745,3	1 431,1	2 314,2	883,1	128,4	122,1	132,6
2002	3 832,9	1 665,5	2 167,4	501,9	102,3	116,4	93,7
2003	5 216,6	2 626,2	2 590,4	-35,8	136,1	157,7	119,5
2004	7 131,4	3 515,9	3 615,5	99,6	136,7	133,9	139,6
2005	8 558,4	4 211,2	4 347,2	136,0	120,0	119,8	120,2
2006	11 638,9	5 266,7	6 372,2	1 105,5	136,0	125,1	146,6
2007	11 771,7	5 713,5	6 058,2	344,7	101,1	108,5	95,1
2008	54 926,0	7 170,0	47 756,0	40 586,0	466,6	125,5	788,3
2009	20 824,5	6 123,1	14 701,4	8 578,3	37,9	85,4	30,8
2010	27 960,8	6 600,6	21 360,2	14 759,6	134,3	107,8	145,3

Mənbə: http://www.azstat.az/in_20/PdfE24.pdf

Göründüyü kimi, xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldo yalnız 2000-

ci ildən etibarən təmin edilmişdir. Eyni zamanda, yalnız 2000-2006-cı illər ərzində xarici ticarət dövriyyəsində müsbət saldo, təqribən 2 dəfə artmışdır. Sonrakı illərdə isə bu müsbət tendensiya davam etdirilmiş, ticarət dövriyyəsi dinamik artmış və coğrafiyası sürətlə genişlənməmişdir. Konkret olaraq, 2011-ci il ərzində dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları, eləcə də ayrı-ayrı fiziki şəxsləri tərəfindən 147 dövlətlə 29,8 milyard ABŞ dolları məbləğində xarici ticarət əməliyyatları aparılmışdır.

Xarici ticarət dövriyyəsinin 22,2 milyard dollarını və ya 74,4 faizini ölkədən ixrac olunmuş mallar, 7,6 milyard dollarını və ya 25,6 faizini isə ölkəmizə idxal edilmiş məhsullar təşkil etmişdir. Ticarət əlaqələrinin 84,4 faizi və ya 25,2 milyard dolları uzaq xarici ölkələrlə, 15,6 faizi (4,6 milyard dolları) MDB üzvü dövlətləri ilə aparılmışdır.

Ölkəmizdən göndərilmiş malların 88,4 faizi uzaq xarici dövlətlərə, 11,6 faizi isə MDB üzvü ölkələrinə ixrac olunmuş və onun əsas hissəsini mineral məhsullar, ərzaq məhsulları, kimya və neft-kimya sənayesi məhsulları təşkil etmişdir. İdxal olunmuş məhsulların isə, çox hissəsi (72,9 faizi) uzaq xarici ölkələrdən daxil olmuşdur. Maşın və mexanizmlər, elektrotexniki avadanlıqlar, ərzaq məhsulları, ağacyonqarlı plitələr, kağız, karton məmulatları, kimya sənayesi məhsulları, mineral məhsullar idxal olunmuş mallar içərisində üstünlük təşkil etmişdir. Beləliklə, il ərzində aparılmış idxal-ixrac əməliyyatları nəticəsində 14,5 milyard dollarlıq, o cümlədən uzaq xarici ölkələrlə 14,0 milyard dollar məbləğində, MDB üzvü dövlətləri ilə isə 494,0 milyon dollar məbləğində müsbət ticarət saldosu yaranmışdır.

Tədiyyə balansının strukturu təhlil edildikdə məlum olur ki, xidmətlər balansını əsasən aşağıdakı xidmətləri özündə birləşdirir: nəqliyyat xidmətləri, turizm xidmətləri, rabitə xidmətləri, tikinti xidmətləri və s. Xidmətlər balansında daxilolmalar (kredit) bölməsi Azərbaycan Respublikası tərəfindən digər ölkələrə göstərilən xidmətlərə görə alınan vəsaiti, onun ödənişlər (debet) bölməsi isə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına və hüquqi şəxslərinə xarici rezidentlər tərəfindən göstərilən xidmətlərin dəyərini əks etdirir.

Xarici ölkələr tərəfindən Azərbaycanı göstərilən xidmətlər içərisində turizm, tikinti və nəqliyyat xidmətləri xüsusi yer tutur. Tədiyyə balansında öz əksini tapan qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsində nəqliyyat əməliyyatlarının payı 2000-ci ildə 11,0%, 2005-ci ildə 7,1%, 2007-ci ildə isə 2,7%, 2008-ci ildə 4,8%, 2010-cu ildə isə 9,0% təşkil etmişdir. Nəqliyyat xidmətlərinin ümumi məbləğinin 54,7%-i Azərbaycan rezidentləri tərəfindən xarici firmaların nəqliyyat vasitələrindən istifadə ilə

əlaqədardır. Halbuki, başqa dövlətlərə Azərbaycan tərəfindən göstərilən nəqliyyat xidmətləri isə ondan iki dəfə azdır. Bunun isə böyük bir hissəsi TRASEKA proqramı çərçivəsində Respublika ərazisindən Orta Asiyadan Avropaya keçib gedən tranzit yük daşımaları ilə əlaqədardır.

Xidmətlər balansının passiv xarakter daşmasının və idxal olunmuş xidmətlərin artmasının əsas səbəblərindən biri son illər beynəlxalq neft kontraktları ilə bağlı işlərin həcmnin çoxalmasıdır.

Balansın kəsirləri 2000-ci ildə 224,7 mln. dollardan 2004-cü ildə 2,2 mlrd., 2006-cı ildə 1,9 mlrd., 2007-ci ildə isə 2,1 mlrd. dollara, 2008-ci ildə 2,3 mlrd. dollara çatmış, 2010-cu ildə isə 1,7 mlrd. dollara düşmüşdür. Araşdırmalar göstərir ki, bu, neft sektorunda xarici xidmətlərin və xarici investisiyalar üzrə transfert ödəmələrin sürətlə artması nəticəsində baş verir. Belə ki, təkcə 2002-ci ildə xidmətlər balansının 875, 0 mln. dollarlıq kəsirinin 800 mln. dolları neft sektoru ilə əlaqədar olmuşdur. Xidmətlər balansının tədiyyə balansına göstərdiyi davamlı və ciddi təzyiq ölkənin zəif inkişaf etmiş infrastruktur sahələrində xarici firmaların müxtəlif xidmətlər təşkil etməsinə geniş meydan açmışdır. Ölkəmizdə son 7 ildə infrastruktur obyektlərinin sürətli inkişafını təmin edən strateji xətt bu boşluğun aradan qaldırılmasına ciddi təkan olmaqdadır.

Cari transfertlər əsasən humanitar, texniki və digər təmənnsiz yardımlardan, pul bəratlarından və beynəlxalq təşkilatlara zərflük haqlarından ibarətdir. Cari əməliyyatlar hesabının digər bölmələrindən fərqli olaraq cari transfertlər üzrə saldo müsbətdir, yəni bu sahə üzrə daxilolmalar ödənişləri üstələyir.

Azərbaycanın tədiyyə balansının mühüm fərqləndirici xüsusiyyəti onun mühüm tərkib hissəsi kimi kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabının rolunun sürətlə artması və balansın aparıcı elementinə çevrilməsidir. Bu hesab öz həcminə görə cari əməliyyatlar hesabını ötüb keçmişdir.

Tədiyyə balansının kapitalın və maliyyənin hərəkəti bölməsində bir tərəfdən Azərbaycana xarici investisiyaların və maliyyə vəsaitinin daxil olmasını, digər tərəfdən isə Azərbaycandan xarici ölkələrə vəsaitin axmasını və ya xarici bankların depozitlərində maliyyə ehtiyatlarının saxlanulmasını əks etdirir. Bu bölmədə kapitalın hərəkəti 1996-2000-ci illərdə neft bonusu ilə bağlı daxilolmalardan ibarət idi. Maliyyənin hərəkəti bölməsi iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə birbaşa investisiyaları, ölkədə makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün müxtəlif beynəlxalq maliyyə qurumlarından, o cümlədən Beynəlxalq Valyuta Fondundan və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankından alınan kreditləri əhatə

edir. Bu bölmə son illərdə sürətlə artır.

1996-2007-ci illərdə kapitalın və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti hesabı üzrə yaranmış müsbət saldo 5,7 mlrd. dollar məbləğinə çatmışdır ki, bu da balansın cari əməliyyatlar hesabının kəsirinin azalmasına səbəb olmuşdur. Bu məbləğ yalnız 2004-cü ildə 3023 mln., 2005-ci ildə isə 565 mln. ABŞ dollarına çatmışdır. Eyni zamanda, 2008, 2009 və 2010-cu illərdə, bu bölmə üzrə, müvafiq olaraq, 3,6, 6,0 və 3,6 mlrd. dollar mənfii saldo müşahidə edilmişdir. Təbii ki, kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabı üzrə daxilolma və ödənişlər də, başlıca olaraq, neft sektoru ilə əlaqədardır.

Kapital və maliyyənin hərəkəti hesabının digər mühüm maddəsinə Azərbaycan iqtisadiyyatına birbaşa xarici investisiya qoyuluşları təşkil edir. Bu maddə üzrə müsbət saldo 1996-2010-cu illərdə davamlı olaraq artmışdır. Bu göstərici 1995-ci ildə 154,7 milyon dollar, 2005-ci ildə 4,5 milyard dollar, 2010-cu ildə isə 3,3 milyard dollar təşkil etmişdir. Müşahidələr göstərir ki, kapital hesabında baş verən əsas dəyişiklik 1998-ci ildən neft sektorunda xarici investisiyaların həcmnin azalmasından irəli gəlir. 1999-cu ilin 4-cü rübündən etibarən isə xarici birbaşa investisiyalar mənfii saldoya malik olmuşdur ki, bu da neft sektorunda xarici şirkətlər tərəfindən mənfəətdən olan gəlir paylarının ölkədən çıxarılmasını əks etdirir.

Xarici investisiyalar üzrə müsbət saldo sonrakı illərdə yenidən artmışdır. Onun məbləği 2000-ci ildə 29,2 mln. dollardan, 2004-cü ildə 4,7mlrd. dollara yüksəlmişdir. Birbaşa investisiyalar da, yuxarıda göstəriləyi kimi, əsas etibarilə, neft sektoru ilə əlaqədardır. Azərbaycanda kapital bazasının zəif inkişafı ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyata qoyulan portfel investisiyaları yox dərəcəsinə düşür.

Hasılatın pay bölgüsü sazışları çərçivəsində aparılan genişmiqyaslı işlər, habelə BTC kəmərinin işə düşməsi nəticəsində neft hasilatının yüksək templərlə artması və dünya neft bazarlarının əlverişli konyunkturəsi tədiyyə balansının cari hesabında iri həcmli profisitə formalaşmasına səbəb olmuşdur. 2006-cı ildə cari əməliyyatlar hesabının profisitü 3,7 mlrd. dollara çatmış, nəticədə strateji valyuta ehtiyatlarının həcmi 4,3 mlrd. dolları ötmüşdür. Bununla belə, əvvəlki illərdə olduğu kimi 2006-cı ildə də xarici iqtisadi əməliyyatlar neft-qaz sektoru üzrə müsbət saldoya, qeyri-neft sektoru üzrə isə mənfii saldoya malik olmuş, neft-qaz sektoru üzrə yaranmış ümumi müsbət saldo iqtisadiyyatın digər sektorlarının xarici valyutaya tələbatının maliyyələşdirilməsini və ölkənin valyuta ehtiyatlarının artmasını təmin etmişdir. Məhz, həyata keçirilən uğurlu neft strategiyasının nəticəsidir ki, 2011-ci ilin məlumatlarına görə, artıq ölkənin valyuta ehtiyatları 44 milyard dollara

çatmışdır.

Neft-qaz sektoru üzrə ümumi daxilolmalar əsasən neftin ixracı və bu sektora cəlb edilən xarici kapitalın hesabına formalaşır. Bu sektor üzrə ödənişlər isə mənfəətin və investisiyaların repatriasiyasını, avadanlıqların idxalının və Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum əsas ixrac boru kəmərlərinin tikintiləri ilə bağlı Türkiyə və Gürcüstan ərazilərindəki işlərin maliyyələşdirilməsinə sərf olunan vəsaitləri əks etdirir.

Milli Bankın hesabatından məlum olur ki, 2006-cı il ərzində ölkənin beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətinin cari əməliyyatlar üzrə bütün sahələrində məcmu daxilolmalar və ödənişlər arasındakı balansda-cari əməliyyatlar hesabında 2005-ci ildə 3707,6 mln. \$, 2007-ci ildə isə 9018,9 mln. \$, 2008-ci ildə 16,5 mlrd. dollar, 2009-cu ildə 10,1 mlrd. dollar, 2010-cu ildə isə 15,0 mlrd. dollar məbləğində profisit yaranmışdır. Cari əməliyyatlar hesabında profisit yaranması əsasən neft-qaz sektoru üzrə malların ixracının artması ilə izah olunur. Belə ki, 2005-ci ildə neft-qaz sektoru üzrə malların ixracı 6,9 mlrd. \$ olmuşdursa, 2006-cı ildə bu göstərici 1,8 dəfə artaraq 12,1 mlrd. \$-a çatmışdır. Bu isə öz növbəsində xarici ticarət balansının saldosunun da müsbət 3,3 mlrd. \$-dan 7,7 mlrd. \$-a qədər yüksəlməsinə şərtləndirmişdir.

Milli Bankın məlumatlarına əsasən 2007-ci ildə xarici ticarət dövriyyəsi 11,8 mlrd. dollar, 2008-ci ildə isə 54,9 mlrd. dollar, 2009 və 2010-cu illərdə isə, 20,8 və 28,0 mlrd. dollar təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci ilin müvafiq göstəricisindən 1,4, 6,4, 2,5 və 3,3 dəfə çox deməkdir. O cümlədən 2010-cu ildə ölkəyə idxal olunan malların həcmi 6,6 mlrd. dollar və ya ÜDM-in 15,9 %-ni, ixracın həcmi isə 21,4 mlrd. dollar və ya ÜDM-in 51,4 %-ni təşkil etmişdir. Xarici ticarət balans 14,8 mlrd. dollar məbləğində və ya ÜDM-in 35,6%-i həddində müsbət saldo ilə nəticələnmişdir.

Bütövlükdə, 2010-cu ildə, əvvəlki ilə müqayisədə, xarici ticarət dövriyyəsinin ümumi həcmi 7,2 mlrd. dollar, o cümlədən ixrac 6,7 mlrd. dollar, idxal isə 0,5 mlrd. dollar məbləğində artmışdır.

Hesablamalar göstərir ki, əmtəələrin ixracı üzrə ümumi artımı 26,2%-i qiymət və çeşid faktoru ilə, 73,8% isə fiziki həcm artımı ilə bağlı olmuşdur. Əmtəələrin idxalına gəldikdə isə qiymət və çeşid faktoru üzrə 94,3%, fiziki həcm faktoru üzrə isə 5,7% artım olmuşdur. Ümumilikdə 2009-2010-cu illərin tədiyyə balansının müqayisəli təhlili isə aşağıdakı kimidir:

Əsas tendensiyalar - 2010-cu ildə tədiyyə balansının ümumi saldosu müsbət 10,5, 2009-cu ildə isə 2,7 mlrd. dollar olmuşdur ki, bu da ötən ilə

müqayisədə 3,9 dəfə artım deməkdir. Bu artım cari əməliyyatlar balansının pozitiv saldosundan qaynaqlanmışdır. Tədiyyə balansının cari əməliyyatlar balansında 2010-cu ildə müşahidə olunan profisit ötən ilə müqayisədə 1,5 dəfə artaraq 15,0 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Cari əməliyyatlar balansının tərkib hissəsi olan xarici ticarət balansının müsbət saldosu, keçən ilə müqayisədə 1,3 dəfə artmışdır. Bu da kapitalın və maliyyənin hərəkəti hesabına yaranmış mənfə saldonu maliyyələşdirərək tədiyyə balansının ümumi müsbət saldosunu şərtləndirmişdir. Əvvəlki illərdə olduğu kimi 2010-cu ildə də xarici iqtisadi əməliyyatlar neft-qaz sektoru üzrə müsbət saldoya, qeyri-neft sektoru üzrə isə mənfə saldosu malik olmuşdur.

Tədiyyə balansı

Cədvəl 9.5.

	2009-cu il		2010-cu il	
	mln. dollar	ÜDM-də %-lə	mln. dollar	ÜDM-də %-lə
I. Cari əməl. hesabının saldosu: o cümlədən	1017 2,8	23,0	15039,6	29,0
Xarici ticarət balans	1458 2,9	33,0	1973 0,4	38,0
Xidmətlər balans	1612,6	-3,6	1732,9	-3,3
Gəlirlər balans	-	-7,9	-	-6,8
İnves. gəlirl. repatrias.	3519,2	-7,2	3467,1	-6,0
Cari transfer. balans	3152,6		-3052,4	
	72	1,6	50	1,0
	1,7		9,2	
II. Kapital və maliy. hərəkəti hesab. sald.	-	-13,5	-	-6,9
Birbaşa investisiyalar	6018,8		3589,7	
-Azərb. cəlb edilmiş	146,2	7,2	329,1	6,9
-Xaricə yönəldilmiş	2899,0	6,5	334	6,4
	-	-0,7	-	-0,4
	326,1		231,9	
- Investis. repatriasiyası	2426,7	5,9	2786,2	6,0
Neft bonusu		0	2,0	0
	1,0			
Kredit. və digər invest.	-	-17,2	-4907,5	-9,5
	7628,0			
III. Tədiyyə balansının ümumi saldosu	2691,0	6,1	10461,2	20,3

Mənbə: <http://www.ghar.az/pages/statistics/external-sector-statistics/> saytında verilmiş məlumatlar əsasında məalliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cari əməliyyatlar hesabı - 2010-ci ildə cari əməliyyatlar hesabında

15,0 mlrd. dollar məbləğində profisit yaranmışdır ki, bu da 2009-cu ilin müvafiq göstəricisindən 4,9 mlrd. dollar çoxdur ki, bu da əsasən xam neftin ixracının artması və baxılan dövrdə neftin qiymətinin yüksəlməsi ilə izah oluna bilər. Nəticədə ölkədən ixrac olunmuş xam neftin ümumi dəyəri 1,5 dəfə artaraq 22,3 mlrd. dollara çatmışdır. Bu da, yekunda, xarici ticarət balansının müsbət saldusunun da 3,9 dəfə yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Xarici ticarət balansı - Xarici ticarət dövriyyəsi 33.2 mlrd. \$ təşkil etmiş və xarici ticarət balansı 19.7 mlrd. dollar məbləğində müsbət saldo ilə nəticələnmişdir. 2010-cu ildə Azərbaycanın dünyanın 150-dək dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 12%-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 88%-i isə digər xarici dövlətlərin payına düşür. Dövlətimizin İtaliya, ABŞ, Fransa, Rusiya, İsrail, Birləşmiş Krallıq, Türkiyə, Ukrayna, Gürcüstan və Çin ilə daha intensiv ticarət əlaqələri olmuşdur. (Ümumi ticarətdə bu ölkələrin payı 68% təşkil etmişdir).

2010-cu ildə əsas xarici ticarət tərəfdaşları, mln.dollar

Cədvəl 9.6.

Ölkələr	Əmt. dövriy.	İxrac	İdxal	Saldo
İtaliya	7476	7356	120	+7236
ABŞ	2665	2451	214	+2237
Fransa	2001	1865	136	+1729
Rusiya Fed.	1968	862	1106	-244
İsrail	1811	1751	60	+1691
B.Krallıq	1761	1452	309	+1143
Türkiyə	1619	905	714	+191
Ukrayna	1328	910	418	+492
Gürcüstan	981	939	42	+897
Çin	945	311	634	-323
Başqaları	10667	7674	2993	+4681
Cəmi:	33222	26476	6746	+19730
<i>O cümlədən:</i>				
MDB dövlətləri	4117	2165	1952	+213
Digər dövlətlər	29105	24311	4794	+19517

<http://www.cbar.az/assets/1726/XSB.2010.pdf>

Əmtəə ixracı - 2010-cu ildə əmtəə ixracı 26.5 mlrd. dollar təşkil etmiş, ixrac olunmuş malların strukturunda neft-qaz məhsullarının payı 94.9% olmuşdur. Xarici dövlətlərə 23.8 mlrd. dollar neft məhsulları ixrac olunmuşdur ki, bunun da 1571.5 mln. dolları neft emalı məhsullarının, 22.3

mlrd. dolları isə xam neftin ixracının payına düşür. İxrac olunmuş xam neftin 21.0 mlrd. dolları Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) tərəfindən hasil olunmuş neftin ümumi dəyəridir. O cümlədən, ümumi xam neftin 1.3 mlrd. dolları isə digər müəssisələr tərəfindən xaricə göndərilmişdir ki, bunun da 126.3 mln. dolları Şahdəniz yatağından hasil edilmiş kondensatın, 1162.5 mln. dolları isə ARDNŞ-nin payına düşür. Bütün bunlarla yanaşı, 2010-cu ildə ölkənin qeyri neft-qaz ixracı ötən ilə nisbətən 20% artaraq 1.4 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

İxracın strukturu

Cədvəl 9.6.

	2009-cu il		2010-cu il	
	Məbləğ, mln. \$	Xüs. çəkisi, %-lə	Məbləğ, mln. \$	Xüs. çəkisi, %-lə
İxrac – cəmi	21096.8	100.0	26476.0	100.0
O cümlədən;				
I. Yanacaq-xammal məhsulları	20217.3	95.9	25398.6	95.9
-neft məhsulları	19969.5	94.7	25107.5	94.8
-digər xammal	247.8	1.2	291.1	1.1
II. Maşın və avadanlıq	257.0	1.2	336.1	1.3
III. İstehlak malları	594.3	2.8	725.6	2.7
IV. Digər mallar	28.2	0.1	15.7	0.1
- təbii qaz	1,1	2.5	1,4	2,7

Mənbə: <http://www.cbar.az/assets/1726/XSB.2010.pdf>

Əmtəə idxalı - 2010-cu ildə əmtəə idxalı 6.7 mlrd. dollar təşkil etmişdir. İstehlak mallarının idxalının ümumi dəyəri isə 2954.3 mln. dollar olmuşdur ki, bunun da 1050.4 mln. dolları ərzaq məhsullarının payına düşür. İdxalın strukturunda xarici investisiyalar hesabına gətirilmiş maşın-avadanlıq və malların xüsusi çəkisi 10.2% təşkil edərək 689.0 mln. dollar olmuşdur. Bunun 81.1%-ni beynəlxalq neft-qaz kontraktları çərçivəsində istifadə olunmuş investisiyalar hesabına idxal edilmiş mallar təşkil edir. Bundan başqa ölkəyə ümumi məbləği 3102.3 mln. dollar olan istehsal təyinatlı maşın-avadanlıq, kimya, qara və əlvan metal məhsulları da gətirilmişdir. Ümumilikdə idxalın strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur.

İdxalın strukturu

Cədvəl 9.8

	2009-cu il		2010-cu il	
	Məblə ğ, mln. \$	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məblə ğ, mln. \$	Xüsusi çəkisi, %-lə
İdxal – cəmi O cümlədən;	6513.9	100.0	6745.6	100.0
I. İstehlak malları	2587.0	39.7	2954.3	43.8
-ərzaq məhsulları	826.7	12.7	1050.4	15.6
-digərləri	1760.3	27.0	1903.9	28.2
II. İnvəs. yön. mallar	773.3	11.9	689.0	10.2
-beynəl. neft-qaz kon.	402.2	6.2	559.0	8.3
-digərləri	371.1	5.7	130.0	1.9
III. Digər mallar	3153.6	48.4	3102.3	46.0

Mənbə: <http://www.cbar.az/assets/1726/XSB.2010.pdf>

Xidmətlər balansı - 2010-cu ildə xarici dövlətlərlə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində qarşılıqlı xidmətlər əsas yerlərdən birini tutmuş və bu xidmətlərin ümumi həcmi 5862.7 mln. dollar təşkil etmişdir. Bunun 3797.8 mln. dolları qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycanın rezidentlərinə, 2064.9 mln. dolları isə Azərbaycan rezidentlərinin xarici ölkələrin rezidentlərinə göstərilən xidmətlərdir. Beləliklə, xidmətlər balansının saldosu mənfəi 1732.9 mln. dollar olmuşdur. Qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsinin 24.6%-i nəqliyyat xidmətləri üzrə aparılan əməliyyatların payına düşür. Ümumi dəyəri 1444.7 mln. \$ olan nəqliyyat xidmətlərinin 55.4%-i Azərbaycan rezidentlərinin xarici dövlətlərin nəqliyyat sistemlərindən istifadə etmələri ilə əlaqədardır. Azərbaycanın rezidentlərinin qeyri-rezidentlərə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin ümumi dəyəri isə 644.0 mln. dollar təşkil etmişdir. 2010-cu ildə xarici ölkə vətəndaşlarına turizmle bağlı göstərilən xidmətlərinin dəyəri 620.7 mln. dollar məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bunun 33.5%-i qeyri-rezidentlərin Azərbaycana işgüzar səfərləri ilə bağlıdır. Öz növbəsində xarici ölkələr tərəfindən Azərbaycan rezidentlərinə turizmle bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri əvvəlki ilə nisbətən 2 dəfə artaraq 745.0 mln. dollar məbləğində olmuşdur. Bunun 73.9%-i Azərbaycan vətəndaşlarının şəxsi səfərləri ilə bağlı xarici ölkələrdə olarkən sərf etdikləri vəsaitlərin payına düşür. Ümumiyyətlə, qarşılıqlı xidmətlərin

ölkənin xarici dövlətlər ilə əmtəə və xidmətlər üzrə ümumi idxal-ixrac dövriyyəsinə xüsusi çəkisi 15% təşkil etmişdir.

Gəlirlər balansı - 2010-cu ildə gəlirlər üzrə daxilolmaların və ödənişlərin ümumi dövriyyəsi 4818.2 mln. dollara çatmışdır. Bunun 86%-ni və ya 4142.6 mln. dollarını Azərbaycandan ödənişlər təşkil edir ki, bu məbləğin də əsas hissəsini, yəni 3082.4 mln. dollarını beynəlxalq neft-qaz konsorsiumları üzrə xarici investorların payına düşən gəlirlərin repatriasiyası (əsasən xam neft şəklində), qeyri-rezidentlərə ödənilmiş əmək haqları (113.6 mln. dollar) və xarici kreditlərdən istifadəyə görə ödənilən faizlər (212.0 mln. dollar) təşkil edir.

Cari transferlər balansı - 2010-cu ildə cari transferlər üzrə xarici ölkələrlə aparılan əməliyyatların ümumi dəyəri 2.3 mlrd. dollar məbləğində qiymətləndirilmişdir ki, bunun da 60.9%-ni ölkəyə daxilolmalar təşkil edir. Cari transferlər üzrə ümumi daxilolmaların 94.2%-ni xarici ölkələrdən fiziki şəxslərin pul baratları, 2.3%-ni ölkəyə gətirilən humanitar idxal mallarının dəyəri, 3.5%-ni isə digər daxilolmalar təşkil edir. Bütövlükdə, cari transferlər üzrə əməliyyatların müsbət saldosu 509.1 mln. dollar təşkil etmişdir.

Kapitalın və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti - 2010-cu ildə xaricdən cəlb olunmuş kapitalın ümumi həcmi, əvvəlki ilə müqayisədə, 1.5 dəfə artaraq 8.3 mlrd. dollar təşkil etmişdir. Bu göstərici əsasən ölkəyə cəlb olunmuş birbaşa investisiyaların və xarici kreditlərin hesabına formalaşmışdır.

Birbaşa investisiyalar - 2010-cu ildə Birbaşa investisiyalar formasında xaricdən cəlb olunmuş sərmayələrin ümumi məbləği 3347.3 mln. dollar olmuşdur. Bu investisiyaların strukturunda neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi 76.9% təşkil etmişdir. Cəlb olunmuş sərmayələr iri neft-qaz layihələrinin, əsasən BP Eksploreyşn (Şah Dəniz) Ltd. layihəsi və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında görülən işlərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunmuşdur.

Cəlb edilmiş xarici kapitalın strukturu

Cədvəl 9.9.

	2009-cu il		2010-cu il	
	mln. \$	Xüsusi çəkisi, %-lə	mln. \$	Xüsusi çəkisi, %-lə
Birbaşa invest.	2899.0	51.5	3347.3	40.3
- neft-qaz sektoru	2146.3	38.1	2573.4	31.0

- digər sektorlar	752.7	13.4	773.9	9.3
Kreditlər və digər investisiyalar	2729.9	48.5	4966.2	59.7
- dövlət təminatlı kr.	646.8	11.5	735.5	8.8
- dövlət təminatı olmayan kreditlər	1020.9	18.1	2635.3	31.7
- neft-qaz sektoru	77.0	1.4	667.6	8.0
- banklar	734.8	13.0	1686.6	20.3
- digərləri	209.1	3.7	281.1	3.4
- digər investisiyalar	1062.2	18.9	1595.4	19.2
Neft bonusu	1.0	-	2.0	-
CƏMI	5629.9	100.0	8315.5	100.0

Mənbə: www.nba.az

Cədvəldən göründüyü kimi, qeyri-neft sektoruna cəlb olunmuş birbaşa investisiyaların ümumi məbləği 773.9 mln. dollar olmuşdur. Bu da ölkəyə cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyaların ümumi həcminin 23.1%-ni təşkil etmişdir.

Kreditlər və digər investisiyalar – Əvvəlki illə müqayisədə 2010-cu ildə kreditlər və digər investisiyalar formasında cəlb olunmuş sərmayələrin xüsusi çəkisi xarici kapitalın strukturunda 1.8 dəfə artaraq 59.7% (4966.2 mln. dollar) təşkil etmişdir. Artım əsasən neft-qaz sektoru və banklar tərəfindən cəlb edilmiş kreditlər hesabına təmin edilmişdir. Kreditlərin 21.8%-i və ya 735.5 mln. dolları birbaşa dövlət və dövlət təminatı əsasında beynəlxalq maliyyə və digər təşkilatlardan cəlb olunmuş kreditlər, 78.2%-i və ya 2635.3 mln. dolları isə dövlət təminatı olmayan kreditlərdir ki, bunun da 1686.6 mln. dolları banklar, 667.6 mln. dolları neft-qaz sektoru, 281.1 mln. dolları isə digər müəssisələr və firmalar tərəfindən cəlb olunmuşdur. Əvvəlki dövrlərdə cəlb olunmuş kreditlər üzrə 2010-cu ildə 2052.0 mln. dollar geri qaytarılmışdır. Qaytarılmış kreditlərin 44.3%-i və ya 909.9 mln. dolları bank sisteminin, 12.3%-i və ya 252.2 mln. dolları dövlət və dövlət təminatı əsasında cəlb olunmuş kreditlərin, 30%-i və ya 615.9 mln. dolları neft-qaz sektorunun, 13.4%-i və ya 274.1 mln. dolları isə digər müəssisələr və firmaların payına düşür.

Beləliklə, 2009-2010-cu illərin müqayisəli təhlilindən belə nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycanında əldə edilmiş dinamik sosial-iqtisadi inkişaf, artıq tədiyyə balansından da aydın hiss edilməkdədir. Ümumilikdə, xidmətlər balansını istisna etməklə, müsbət saldo təmin edilmişdir ki, bu

da qeyd olunanları bir daha təsdiq edir. Ölkəmizdə nəqliyyat, turizm və digər xidmət sahələrinin inkişafı və infrastruktur təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən ardıcıl tədbirlər xidmətlər balansında da, yaxın illərdə müsbət saldonun əldə ediləcəyinə imkan yaradacaqdır.

9.6. Tədiyyə balansının tənzimlənmə mexanizmi

Tədiyyə balansını müvazinətinin pozulmasının iqtisadi nəticələri - Ölkələrin əksəriyyətində tədiyyə balansını müvazinətinin pozulması müasir dövürün mühüm xarakterik cəhətlərindən biridir və bu müvazinətin pozulma səbəbləri haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Adətən hesab olunur ki, tədiyyə balansını kəsirinin meydana gəlməsinə bir sıra makroiqtisadi göstəricilər - milli məsrəflərdə özünü göstərən dövri dəyişikliklər, valyuta məzənnəsinin dalğalanması, tələbdə və məhsudarıqda özünü göstərən dəyişikliklər ciddi təsir göstərir. Digər fikrə görə, BVF yaradılmamışdan qabaq (30-cu illərdə) müxtəlif ölkələrin öz valyutalarının məzənnələrini qorumaq üçün bir-biri ilə rəqəbat vasitəsi kimi devalvasiyalardan geniş istifadə etmələri (qonşuya ziyan vurmaq siyasəti) statik müvazinətin pozulması ilə nəticələnirdi. XX əsrin ikinci yarısında dünya təsərrüfatının iqtisadi inkişaf sürəti bəşəriyyət tarixində ən yüksək nöqtəyə çatmışdır. Belə bir şəraitdə ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişafında özünü göstərən qeyri-bərabərlik daha ciddi xarakter almışdır. Məsələn, Yaponiya və Almanyanın iqtisadi mövqeyinin dünya iqtisadiyyatında artması onların tədiyyə balansında müsbət qalıq yaranması üzrə nəticələnmişdir. Başqa sözlə, tədiyyə balansının müvazinəti iqtisadi vəziyyətin müəyyən mənada güzgüsüdür. Dünya iqtisadiyyatında müvazinətin pozulması isə tədiyyə balansında da müvazinətin pozulmasına gətirib çıxarır.

Hər şeydən əvvəl daxili iqtisadi proseslərin tənzimləyicisi olan tədiyyə balansını müvazinətinin pozulması ölkə iqtisadiyyatı üçün bir sıra arzu edilməz nəticələr doğurur.

Tədiyyə balansının cari əməliyyatlar üzrə sabit müsbət qalığı milli valyutanın mövqeyini möhkəmləndirir və ölkədən kapital ixracı üçün möhkəm maliyyə bazası yaradır. Balansın xroniki mənfə qalığı isə, bunun əksinə olaraq, milli valyutanın mövqeyini zəiflədir və ölkəni daha çox xarici kapital cəlb etməyə vadar edir. Əgər belə kapital axını uzunmüddətli sahibkarlıq investisiyaları şəklində deyil, uzunmüddətli dövlət və özəl bank istiqrazları şəklində keçirilirsə, bu ölkənin xarici borcunun və bu borclar üzrə faizlərinin sürətlə artmasına səbəb olur. Ölkə kreditlər hesabına yaşamağa başlayır.

Tədiyyə balansının cari əməliyyatlar üzrə qalığının güclü şəkildə dalğalanması (bu və ya digər tərəfə) ölkə üçün ağır nəticələr doğurur. Belə ki, müsbət qalığın sürətlə artması ölkədə pul kütləsinin sürətlə artmasına və müvafiq olaraq inflyasiyanın yaranmasına şərait yaradır. Mənfii qalığın kəskin artması isə valyuta məzənnəsinin ciddi aşağı düşməsinə səbəb olur və ölkənin xarici iqtisadi əməliyyatlarında xaos yaradır. Ona görə də tədiyyə balansının müvazinatından söhbət gedəndə diqqət mərkəzində ilk növbədə cari əməliyyatlar balansının kəsiri və balans qalığının dalğalanması diqqət mərkəzində durur.

Tədiyyə balansı nəzəriyyələri - Tədiyyə balansı müvazinatının tənzimlənməsi dünya dövlətlərinin iqtisadi siyasətlərinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu balansın dövlət tənzimlənmə mexanizmi iqtisadi fikir axınında uzun tarixə malik olan tədiyyə balansı nəzəriyyələri əsasında həyata keçirilir.

Merkantilizm düşüncə tərzii tədiyyə balansında müvazinet fikrinin əleyhinə idi. Merkantilistlər baha satıb ucuz almaqla tədiyyə balansının müsbət qalığın təmin olunması və bu yolla da ölkədə rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi fikrini müdafiə edirdilər. Onlar hesab edirdilər ki, tədiyyə balansı müsbət qalığa malik olduqda milli valyutanın məzənnəsi valyuta bazarında artır və bununla əlaqədar olaraq ixrac qiymətləri idxal qiymətlərinə nisbətən sürətlə çoxalır. Bu isə onların fikrincə baha satıb ucuz almaq üçün şərait yaradır. Onlar balansın müsbət qalığının daxili qiymətləri yüksəltməsi fikrini qəbul etmişlər, lakin bunun ixracatı azaldaraq idxalatı artırması, bunun nəticəsində isə ölkədən qızılın çıxarılacağı fikrini görə bilməmişlər. Merkantilistlər tədiyyə balansına böyük əhəmiyyət versələr də, bu sahədə nəzəriyyə yarada bilməmişlər.

Klassik iqtisadçılar tədiyyə balansı müvazinatının qiymət və valyuta məzənnəsi mexanizmi vasitəsilə avtomatik şəkildə təmin olunması fikrini müdafiə etmişlər. Davud Hume 1752-ci ildə tədiyyə balansı müvazinetinin qiymətlərin təsiri ilə təmin olunması fikrini irəli sürmüşdür.

Nəzəriyyəni sistem halına ilk dəfə C.Stuart Mill salmışdır. Sonralar isə 1930-cu ildə A.Lerner və C.Robinson nəzəriyyəni tənqid etmişlər. 1936-cı ildə Keyns nəzəriyyəsi meydana çıxana qədər klassiklər qiymət və valyuta məzənnəsində dəyişmələri beynəlxalq müvazinat mexanizmi hesab etmişlər. Bu dövrdə isə qızıl standartı sistemi mövcud idi. Klassiklərin fikrincə xarici müvazinatın pozulması nəticəsində qızıl və valyuta hərəkətləri idxal və ixrac qiymətlərinə təsir göstərərək balansı tarazlaşdırır. Nəzəriyyəyə görə tədiyyə balansı kəsirlə bağlanan hər

hansı bir ölkə bu kəsiri bağlamaq üçün qızıl ixrac etməlidir. Pulun miqdar nəzəriyyəsinə görə qızıl ixracı ölkədə pul miqdarının azalmasına, pul miqdarının azalması isə öz növbəsində qiymətlərin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Borc bazarında pulun azalmasına müvafiq olaraq faiz dərəcələri yüksəlir. Digər tərəfdən, tədiyyə balansında müsbət qalığ olan ölkəyə qızıl axını olur. Qızıl isə ölkədə pul miqdarını və müvafiq olaraq qiymətlərin səviyyəsinə yüksəldir. Bununla da əlaqədar olaraq ixracat azalarkən idxalat artır. Bu yol ilə xarici müvazinet təmin edilir. Ölkələr arasında kapital və maliyyə hərəkəti də bu prosesə öz təsirini göstərir. Klassik düşüncəyə görə ixracat və idxalat valyuta məzənnələri ilə yaxından bağlıdır. Kapital hərəkəti də valyuta məzənnəsi ilə sıx əlaqədar. Valyuta məzənnəsi isə ölkənin tədiyyə balansından asılıdır. Bu balansda müvazinet pozulduqda onu tənzimləmək üçün ən təsirli vasitə valyuta məzənnələrindəki dəyişmələrdir.

Balansda kəsir meydana gəldikdə valyuta tələbi təklifindən artıq olur və bunun nəticəsində xarici valyutaların məzənnələri milli valyuta məzənnəsinə nisbətən artır. Müvafiq olaraq yerli əmtələrin qiyməti xarici valyutalarda azalır. Bu proses ixracatı təşviq edir. Balans müsbət qalığa malik olduqda isə əks proses baş verir. Beləliklə, qarşılıqlı təsir nəticəsində ölkələr arasında tədiyyə balansları tarazlaşır.

Keynsin tədiyyə balansı nəzəriyyəsi ilə yeni beynəlxalq müvazinet nəzəriyyəsi meydana gəldi. Nəzəriyyəyə görə bir ölkədə tədiyyə balansı kəsir verirsə iqtisadiyyatda həmin kəsir məbləğində pul azalır və ona görə də tələb həcmi daralır. Tələbdə meydana gələn daralma iqtisadiyyatda məşğulluq və istehsal səviyyəsi və müvafiq olaraq milli gəliri də azaldır. Milli gəlirin azalması ilə idxala tələb də məhdudlaşır. Digər tərəfdən, tədiyyə balansı müsbət qalığa malik olan ölkələrdə pul həcminin genişlənməsi ümumi tələbi artıraraq istehsal və milli gəlir həcmi yüksəkdir. Milli gəlirin artımı isə müvafiq olaraq idxalı təşviq edir. Müxtəlif ölkələrdə baş verən bu əlaqədar proseslər az müddət sonra onlar arasında beynəlxalq müvazinatı tarazlaşdırır. Xarici müvazinetin təmin olunması, sübhəsis, qiymətlər də öz təsirini göstərir.

S.Aleksander, C.Midin və Y.Tinberqan ideyalarından və Keyns nəzəriyyəsinə istinad edərək problemə "gəlir udma" (income-absorption approach) adlanan yanaşma tərzini işləyib hazırladı. Belə yanaşma tərzii vasitəsilə tədiyyə balansı (ilk növbədə ticarət balansı) məcmu daxili məhsulun əsas elementləri ilə hər şeydən əvvəl, özəl istehlak, dövlət istehlakı və investisiyaların ümumi məbləğindən ibarət olan məcmu daxili istehlak və investisiya tələbi (bunu ifadə etmək üçün

“gəlir udmaq”-absorbasiya-terminindən istifadə edilir) ilə uzlaşdırılmağa çalışılır. Belə yanaşma tərzii ilə sübut edilir ki, tədiyyə balansii vəziyyətinin yaxşılaşması (o cümlədən milli valyutanın devalvasiyası vasitəsilə) ölkənin gəlirini çoxaldır və bunun nəticəsində isə ümumiyyətlə 'gəlir udmanı' (absorbasiyam), yeni istehlakı və kapital qoyuluşunu artırır.

Keyns nəzəriyyəsinin mahiyyətinin açılması üçün aşağıdakı göstəricilərdən istifadə edilir:

Yekun məsrəfləri (D) - bütün milli təsərrüfat vahidlərinin (istehlakçı və istehsalçıların) istehlakı (S) və investisiyaları (Y) təmin etmək üçün həyata keçirdikləri ümumi məsrəflər. Deyilənlər belə bir formulada öz əksini tapır:

$$D=S+Y+E-M$$

burada: E-ixracat; M-idxalatdır.

Yekun məhsul buraxılışı (O)- investisiya və istehlak mallarının ümumi istehsalı (yaxud əgər söhbət hər hansı bir dövrdən (ildən) gedirsə məcmu milli məhsul);

Milli gəlir (U) - istehsalda iştirak edən bütün “amillərin” əldə etdikləri gəlir, (yəni milli gəlirin özündə birləşdirdiyi əmək haqqı, faiz dərəcəsi, renta və mənfəət) D və O -nun bir-birinə bərabər olduğunu və $D=S+Y+E-M$ formulunda nəzərə alsaq sadə riyazi hesablamalar ilə aşağıdakı formulamı əldə etmək mümkündür.

$$O=S+Y+E-M \text{ yaxud } E-M=O-(S+Y)$$

burada S+Y məcmu daxili məsrəflərdir.

Keynsçilər belə bir nəticəyə gəlirlər: hər şeydən əvvəl milli əmtə və xidmətlərin rəqabət gücünün artırılması vasitəsilə (yalnız milli valyutanı devalvasiyası vasitəsilə deyil) ixracatı hərtərəfli təşviq etmək və idxalatı isə məhdudlaşdırmaq lazımdır.

Tədiyyə balansii haqqında monetarizm nəzəriyyəsi - Monetarizm ideyası ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyət prosesində aşağıdakı üç parametrlər arasında təsbit olunmuş nisbətə təmin olunmasından ibarətdir:

a) mövcud olan pul vəsaitinin məbləği (M) ilə

b) ümumi məhsul buraxılışı yaxud gəlirlər arasında.

Nəticədə hər iki göstərici istehsal olunan məhsulun həcminə vurulan qiymət (R_a) şəklində ifadə olunur $Q_a(P_a, Q_a)$;

v) habelə aktivlər (puldən başqa) arasında. Bu da əmtə miqdarına (Q_a) vurulan qiymətlər də (P_a) ifadə olunur.

Pul vəsaiti məbləği isə son nəticədə belə ifadə olunur:

$$M=P_a, Q_a = P_a, Q_a$$

Monetarizm ideyalarına görə, yuxarıda göstərilən müvazinət pozulduqda şəxslər və şirkətlər öz pul vəsaitlərinin həcmi bərpə etməyə çalışırlar. Məsələn, əgər dövlət buraxılan pul vəsaitinin miqdarını azaldarsa, nəqəd vəsait tələbatından az olduğu üçün özəl bölmədə müvazinət pozulur. Ona görə də özəl bölmədə fəaliyyət göstərən fiziki və hüquqi şəxslər cari məsrəfləri və əsas vəsait alınması xərclərini (məsələn, əsas vəsaitləri satmaq yolu ilə) ixtisar etməklə öz pul məsrəflərində müvazinət yaratmağa çalışırlar.

Nəticədə ölkədə əmtə və əsas vəsaitin “artıqlığı” yaranır. Bazara daxil olan əmtə və əsas vəsaitin qiyməti azalır. Bu o vaxta qədər davam edəcəkdir ki, P_a, Q_a və P_a, Q_a həcmələrində azalma pul vəsaiti miqdarındakı M_a ilk azalma səviyyəsinə çatdır.

Beynəlxalq monetarizm nəzəriyyəçiləri bu vəziyyəti belə izah edirlər: bazara əlavə əmtə və əsas vəsaitlər çıxarıldıqda onları xarici alıcılar alır. Beləliklə, nə məhsul buraxılışı, nə də əsas vəsaitin miqdarı yaxud qiymətləri azalmır.

Əgər dövlət pul buraxılışı həcmi artırırsa, xarici istehsalçılar kifayət qədər əmtə təklifi miqdarını təmin edirlər. Milli əmtə çatışmazlığı idxal ilə ödənilir. İzafi pul tələbinin xarici əmtə idxalına istiqamətlənməsi tədiyyə balansii kəsirlərində aydın şəkildə ifadə olunur. Məsrəflərin azalması ilə əlaqədar olaraq pul vəsaiti çatışmazlığı olduqda (deflyasiya) ixracat genişlənəcək və bunun nəticəsi olaraq, tədiyyə balansii müsbət qalıq özünü göstərəcəkdir.

Beləliklə, tədiyyə balansii kəsiri, yaxud müsbət qalıq inflyasiya və ya deflyasiya dövlət siyasəti yeridildiyini göstərir.

Başqa sözlə, monetaristlər hesab edirlər ki, tədiyyə balansii müvazinətinin pozulması hər şeydən əvvəl real tələbatla nisbətən tədavi ilə izafi pul vəsaiti buraxılması ilə əlaqədardır. Əgər izafi pul həcmi müəyyən həddi keçərsə tədiyyə balansii kəsir baş verir. Pul vəsaiti çatışmazlığı gətirilən xarici valyutadan geniş istifadə olunmasına yol açır. Xarici valyuta ölkəyə kifayət qədər daxil olduqda və ya ölkədən getdikdə tədiyyə balansii kəsiri, yaxud müsbət qalıq ləğv edilir.

Monetarizm nəzəriyyəsinin klassik və neoklassik tədiyyə balansii nəzəriyyəsiindən fərqi odur ki, onlar tədiyyə balansii əmtə və xidmət hərəkəti kimi deyil, pul-maliyyə fenomeni kimi baxırlar. Tədiyyə balansii sabitləşməsi, yaxud tarazlığının pozulmasında pul tədavi həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Balans müvazinətinin pozulması isə müvəqqəti hal hesab edilir.

Monetarizm anlayışı əsas diqqəti tədiyyə balansının “dövlət ehtiyatları” maddələrinə yönəldir, qalan bütün maddələri isə xəyali xəttin yuxarı hissəsində bir vahid qrupda birləşdirir. Monetaristləri xəyali xətdən yuxarıdakı ayrı-ayrı maddələrin, əmtəə və xidmət satışı, kapital hərəkəti və balanslaşdırılması maraqlandırır. Balansa bir növ ‘aşağıdan yuxarı’ baxılır, əmtəə dövriyyəsi deyil, pul dövriyyəsi təhlil edilir.

Tədiyyə balansının dövlət tənzimlənməsi üsulları. Tədiyyə balansı vəziyyətinə dövlət təsirinin bir neçə üsulları vardır:

Birinci üsul- birbaşa nəzarət şəklində həyata keçirilir. Buraya daxildir: idxalın tənzimlənməsi (məsələn, miqdar məhdudlaşdırılması vasitəsilə), gömrük və digər yığımlar, xarici investisiyalar üzrə gəlirləri və özəl şəxslərin pul transferlərinin xaricə köçürülməsinin qadağan edilməsi, ya da məhdudlaşdırılması, əvəzsiz yardımların, uzun və qısamüddətli kapital ixracının kəskin surətdə azaldılması və s. Belə birbaşa nəzarət tədbirləri adətən ölkədə bir çox firmalar üçün ciddi çətinliklər yaradır və müvafiq olaraq pis qarşılanır.

Birbaşa nəzarət qısamüddətli planda müsbət səmərə verir. (Bu, firmalar tərəfindən təsərrüfat qanunvericiliyinə riayət olunmasından və hökumətin öz qərarları üzərində nəzarəti həyata keçirə bilməsi qabiliyyətindən asılıdır). Uzunmüddətli planda bu tədbirlərin səmərəsi ziddiyyətlidir. Çünki, belə tədbirlərlə yerli istehsalçılar üçün “istixana rejimi” yaradılır, gəlirlərin xaricə köçürülməsinə məhdudlaşdırma qoyulduğu üçün xarici investorların ölkəyə marağı azalır, xarici mütəxəssislərin cəlb edilməsində çətinlik yaranır, milli ixracatçılar üçün xaricədə əmtəə və xidmətlərin daşınma şəbəkəsinin genişləndirilməsində maneçilik yaranır.

Lakin, ixraca subsidiyalar verilməsi kimi birbaşa tədbirlər milli firmalar tərəfindən yaxşı qarşılanır. Amma o çox bahalıdır və ona görə də onun tətbiqi adətən dövlət büdcəsinin vəziyyətindən asılıdır.

Tədiyyə balansına dövlət tərəfindən təsir göstərilməsində **ikinci üsul-** daxili iqtisadi vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilmiş, lakin, eyni zamanda tədiyyə balansı vəziyyətinə təsir göstərən deflyasiya (yəni, inflyasiya ilə mübarizə) tədbirlərindən istifadə olunmasıdır. Hesab olunur ki, deflyasiya siyasətinin ənənəvi nəticələri istehsal, investisiya və gəlirlərin azalması, idxalın ixtisar olunmasına və ixracın artırılması üçün ehtiyat istehsal güclərinin çoxalmasına aparır. Deflyasiya siyasəti üçün adi hal olan faiz dərəcələrinin yüksəlməsi ölkədə inkişaf etmiş kredit - bank şəbəkəsinin mövcudluğu və siyasi riskin az olduğu bir şəraitdə qısamüddətli kapitalın gəlməsinə yol açır.

Lakin, başqa nöqtəyi-nəzər də mövcuddur: deflyasiya ixracatı azaldır və idxalatı artırır. Deflyasiya şəraitində milli valyutanın məzənnəsi yüksəlir ki, bu da idxalatçıların imkanlarını artırır. İxracatçılar üçün isə yüksək milli valyuta məzənnəsi ona səbəb olur ki, ixrac gəlirlərini milli valyutaya dəyişərkən onlar az gəlir (milli valyutada) əldə edirlər. Bu isə, şəbhəsiz, ixracatı təşviq edə bilməz.

Tədiyyə balansına dövlət təsirinin üçüncü mexanizmi-mübadilə məzənnəsinin dəyişməsidir. İstər təsbit olunmuş, istərsə də üzən valyuta məzənnəsi sistemində mübadilə dövlət təsiri və nəzarəti altında keçir. Belə ki, hətta üzən valyuta məzənnəsi şəraitində dövlət (adətən ölkənin mərkəzi bankı vasitəsilə) məzənnədəki dalğalanmaları yuxarıda gördüyümüz kimi müəyyən istiqamətə yönəldir və onu bu və ya digər həddə daxilində saxlamağa çalışır.

Mübadilə dəyərinin dəyişməsi mexanizmi dövlətə tədiyyə balansının müvazinatını nizamlamaq imkanı verir. Lakin, bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, revalvasiya yaxud devalvasiyadan əldə olunan səmərə ixrac və idxalın elastikliyi və xarici ticarət axınlarının etəli ilə azalır. Ona görə də tədiyyə balansına mübadilə məzənnəsindəki dəyişikliklərlə qısa, orta və uzunmüddətli təsir formalarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır.

Belə ki, xarici ticarət axınlarındakı etəlet bəzən onunla nəticələnir ki, milli valyuta məzənnəsi ciddi surətdə aşağı düşdükdən sonrakı ilk aylarda ticarət balansının vəziyyəti dəyişmir və hətta, qərribə də olsa, onun vəziyyəti pisləşə bilər. Çünki, ixracatçılara ixracatı artırmaq, idxalatçılara isə kontraktları azaltmaq üçün vaxt lazımdır. Ona görə də xarici ticarət axınları nə qədər ki, əvvəllər bağlanmış müqavilələrlə gedir, ixrac və idxalın dollar ilə dəyəri azalmır. Lakin, daxili bazarda ixrac əmtəələrinin dəyəri valyuta ilə əvvəlki səviyyədə qalır, idxal mallarının dəyəri isə artır. Buna baxmayaraq az vaxt keçdikdən sonra ticarət balansının vəziyyəti dəyişir: ixracat artır və idxalat azalır. Mübadilə məzənnəsindəki dəyişikliklərin kapital hərəkətinə təsiri müxtəlifdir. Ölkəyə uzunmüddətli kapitalın daxil olması perspektiv məqsədlərlə müəyyən edilir. Ona görə də mübadilə məzənnəsindəki dəyişiklik ona az təsir göstərir. Ölkəyə sərbəst dönerli valyuta ilə qısamüddətli kapital daxil olması üçün, əksinə, bu böyük əhəmiyyətə malikdir, çünki bu zaman məzənnədəki dəyişikliklərdən istifadə etmək mümkündür. Gözlənilən revalvasiyadan əvvəl ölkəyə gətirilən qısamüddətli kapitalın miqdarı artır, revalvasiyadan sonra isə əksinə, kapital ixracı artır.

FƏSİL X

Qloballaşma dövründə beynəlxalq iqtisadiyyatın xüsusiyyətləri

10.1. Qlobal iqtisadiyyatın əsasları

Müasir dünya son illər ciddi transformasiya proseslərinə sahne olmuşdur. Bu transformasiyalar beynəlxalq münasibətlərdə, milli münasibətlərdə, ictimai qruplararası münasibətlərdə, insanların gündəlik həyat tərzində ciddi nəticələr doğurur, yeni proseslər yaradır və bəzən də insanların dünyagörüşlərində də dəyişikliklərə yol açır. İstər iqtisadi, istərsə də siyasi və mədəni sahələrdə baş verən və çoxsaylı qeyri-müəyyənliliklərlə müşayiət edilən bu dəyişikliklər mahiyyətcə qloballaşma prosesləri kimi səciyyələnir. Bu mənada qloballaşma anlayışı yaşadığımız dünyada beynəlxalq iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərin genişlənməsi, dərinləşməsi və sürətlənməsi ilə əlaqədar olan bütün təmayülləri və hadisələri əhatəli şəkildə əks etdirir. Bu proseslər və hadisələr dünyanı həm genişləndirir, həm də kiçildir. Bu genişlənmə-kiçilmə prosesi artıq çox sürətlidir və təsiri də sürətlə hiss edilir. Burada iki məsələyə diqqət vermək lazımdır:

a) Rabitə və bilik texnologiyalarının təkənverici gücü ilə ictimai münasibətlər və hadisələr bir sahə kimi durmadan genişləyir, dünyanın hər hansı bir yerində baş verən hadisə digər guşələrində də hiss edilir.

b) Bu hissedilmə yalnız məlumat almaq çərçivəsində qalmır, həm də "müşət və mənfəi ciddi təsirlər" yaradır, yeni proseslərə yol açır.

Beləliklə, qloballaşma beynəlxalq ictimai münasibətlərin zaman və məkan çərçivəsində genişlənmə, dərinləşmə, kiçilmə və sürətlənmə hadisələrinə meydan vermiş, özünün müşət və mənfəi təsirləri ilə həm aktorluq, həm təsisatlar, həm də dünyagörüşü baxımından daim yeniliklər tələb edir.

İnformasiya texnologiyasında baş verən inqilab cəmiyyətin maddi əsasını köklü sürətdə yenidən quraraq, bəşəriyyətin sosial mənzərəsini keyfiyyətcə yeni səviyyəyə yüksəltdi.

Hələ 1960-cı ildə Amerikan iqtisadçısı Uolt Rostou cəmiyyətin iqtisadi inkişaf mərhələlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdi:

1) ənənəvi cəmiyyət; 2) yüksəliş üçün şəraitin yaradılması; 3) yüksəliş (sıçrayış);

4) kamilliyə doğru irəliləyiş; 5) yüksək kütləvi istehlak əsri.

Fransız sosioloq Raymon Aron bəşəriyyətin gətirdikə yeni vahid sənaye cəmiyyətinə çevrildiyini əsaslandırmışdır. Vahid sənaye cəmiyyətinin digər müəllif fransız alimi Ellul hesab edirdi ki, bu yeni cəmiyyət iqtisadi qanunları yalnız modifikasiya etmir, həmçinin onların mahiyyətini dəyişdirir: mülkiyyətin

aparıcı rolu aradan qaldırılır, iqtisadi hakimiyyət iri korporasiyaların əlinə keçir, dövlətin köməyi ilə varlıq və dilənçilik qütbləri ləğv edilir. Yeni sənaye cəmiyyət nəzəriyyəsi amerikalı iqtisadçısı Con Qelpreyt tərəfindən hələ 1967-ci ildə əsaslandırılmışdır. Onun fikrinə görə, müasir dünyanın iqtisadi sistemi iki müxtəlif təbii bölmənin vəhdətidir: "planlaşdırılan sistem" və "bazar sistemi". Birinci bölməyə o yalnız qiymətlər, texnologiya və s. üzərində deyil, eyni zamanda dövlət və cəmiyyət üzərində nəzarəti həyata keçirən nəhəng korporasiyalar dünyasını, ikinci bölməyə isə kiçik biznesi aid edirdi. O, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, azad rəqabətə nisbətən oliqopoliyaların hökmranlıq etdiyi bazarlarda tənzimləmə və planlaşdırma aparmaq daha asandır. İqtisadiyyatın iki sistemə bölünməsinin əsasında, onun fikrinə görə, istehsalın təşkilatı-texniki amilləri dayanır. O, qeyd edirdi: "Bir şəxsin tam nəzarəti altında olan müəssisə və təşkil olunmadan mövcudluğu mümkün olan müəssisə arasında dərin konseptual fərq vardır". Bu fərq milyonlarla kiçik müəssisələri planlı sistemə daxil olmayan minlərlə nəhəngdən ayırır.

Cəmiyyətin inkişafında keyfiyyətcə yeni mərhələni amerikalı sosioloq D.Bell postsənaye cəmiyyəti adlandırmışdır. Onun fikrinə görə postsənaye cəmiyyəti aşağıdakı əsas əlamətlə xarakterizə edilir:

1) iqtisadiyyatın əmtəə istehsalından xidmət istehsalına keçməsi;

2) məşğul olan əhali arasında peşəkar mütəxəssislər və texniklərin üstünlük təşkil etməsi;

3) nəzəri biliklərin aparıcı rol oynaması;

4) texniki-iqtisadi mühitin texnologiya üzərində nəzarətə istiqamətlənməsi;

5) elmin kamillik mərhələsinə çatması;

6) qərar qəbul etmə prosesinin yeni "intellektual texnologiya" ilə təmin edilməsi. "Sənayeləşmə" böhranından çıxışı o, "postsənaye təmayüllərinin" inkişafında görür.

Amerikalı sosioloq A. Toffler "Üçüncü dalğa" adlı kitabında (1980) postsənaye cəmiyyətini super sənayeləşmə nəzəriyyəsi ilə əsaslandırır. O nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır ki, tarixi inkişaf prosesində ardıcıl olaraq özünü göstərən "dəyişik dalğaları" son nəticədə "yeni sivilizasiyanın" yaranması ilə nəticələnir. Onun fikrinə görə, on min il əvvəl "sivilizasiyanın aqır dalğası" baş vermişdir. XVII əsrin sonundan isə Avropada sənaye inqilabı qələbə çalmış və "planet miqyaslı dəyişikliklərə" yol açaraq industrial sivilizasiya cəmiyyətinin bərqərar olması ilə nəticələnmişdir. XX əsrin 60-cı illərindən sonra "üçüncü dalğa" yaxınlaşmağa başlamışdır.

Müasir ictimai fikirdə özünəməxsus yer tutan "Vahid sivilizasiya" nəzəriyyəsinin yaradıcısı hesab edirlər ki, dünyanın bütün dövlətləri vahid siyasi, sosial və iqtisadi quruluşa - liberal demokratiyaya doğru irəliləyirlər. Onların fikrinə görə,

belə bir quruluşa artıq Qərbdə nail olunmuşdur. Dünyanın bütün digər dövlətləri də liberallaşma yolu ilə gedərək belə bir quruluşa nail olduqda, dünya vahid cəmiyyətə çevriləcəkdir.

Tarixin inkişaf mərhələlərinin nəzərdən keçirilməsi bəşəriyyətin gələcək təkamül proseslərinin müəyyən istiqamətləri haqqında da fikir yürütməyə imkan verir.

Cəmiyyətin inkişafının təhlili göstərir ki, XX əsrin ortalarında inkişaf etmiş ölkələrdə formalaşmağa başlamış olan postsənaye cəmiyyəti XXI əsrin əsas aparıcı təmayülünü təşkil edərək, gətirdikcə daha geniş əhatə dairəsinə malik olur. Sənaye cəmiyyətindən postsənaye cəmiyyətinə keçmə təmayülü bütün dünya dövlətlərinin də artıq irəliləyən doğru hərəkətinin əsas istiqamətini təşkil edir.

Mürəkkəb və ziddiyyətli qloballaşma (ingiliscə global-ümumdünya) proseslərinin dərinləşməsi bəşəriyyətin ictimai və iqtisadi inkişafında yeni mərhələ yaratmış və meqacəmiyyət adlanan ümumbəşəri cəmiyyətin formalaşmasına yol açmışdır.

Sosialist sistemi adlanan süni iqtisadi sistem süqut etdikdən sonra, demək olar ki, vahid qaydalarla inkişaf edən global postbazar iqtisadiyyatı sistemi yarandı.

Qloballaşma haqqında son dövrlərdə söylənilən fikir və mülahizələri şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: birinci qrup fikirlərin müəllifləri mürəkkəb və ziddiyyətli qloballaşma prosesinin, hər şeydən əvvəl iqtisadi sahədə mahiyyətini obyektiv şəkildə açmağa çalışır, müasir dünyada real olaraq baş verən və insan cəmiyyətinin maddi həyatını kökündən dəyişdirən hadisələri şərh etməyə çalışırlar. Onlar belə bir mürəkkəb şəraitdə milli dövlətləri qloballaşma prosesinə necə uyğunlaşmaq haqqında düşünməyə çağırırlar. İkinci qrup müəlliflər isə dünyada yaranmış yeni "hökmranlıq ideologiyası" mövqeyindən çıxış edirlər və milli dövlətlərə bu baxımdan hərəkət tərzini üçün müqavimət göstərməyə çağırırlar.

Qloballaşma iqtisadi sistemin bütün əsas proses və ünsürlərində özünü göstərir. Tarixdə ilk dəfə olaraq kapitalın idarə olunması real vaxt rejimində global maliyyə bazarlarında fasiləsiz olaraq həyata keçirilir. Yeni texnologiya kapitalı qısa müddət ərzində bir iqtisadiyyatdan digər iqtisadiyyata keçirməyə imkan verir. İnvestisiya və valyuta kimi müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatı da qarşılıqlı əlaqələr və qarşılıqlı asılı və qlobaldır. Başqa sözlə, qloballaşma dünya təsərrüfatının vahid əmtəə, xidmət, kapital, işçi qüvvəsi və biliklər bazarına çevrilməsi deməkdir. Bu, beynəlmilləşmənin yeni və yüksək mərhələsidir. Dünya TMS-lər üçün vahid bazara çevrilir, bütün ölkələr onların fəaliyyəti üçün açıqdırlar. Onları iqtisadi ədəbiyyatda bəzən sərhədsiz dövlət adlandırırlar. TMS-lərin müasir dövrdə əsas məqsədi mənfəətin maksimalaşdırılmasından çox, bazarın maksimalaşdırılmasıdır. Çünki onların əsas məqsədi mənfəəti

maksimum dərəcədə artırmaq olsa, rəqabət mübarizəsində başqa şirkətlərə uduzurlar. Qloballaşma beynəlxalq rəqabəti daxili bazarlara da keçirir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatının əsas postulatı olan rəqabət mexanizmi özünün qanunlarına uyğun olaraq bütün dünya miqyasında işləyir. Texnoloji inqilab istehsal amillərindən daha səmərəli istifadə edən şirkətlərə texnoloji üstünlük əldə etməklə mənfəətlərini optimallaşdırmaq imkanını verir. İnformasiya cəmiyyətində yüksək nailiyyətlərlə yanaşı, sosial gərginlik və sosial ziddiyyətlər də artır.

Mütəxəssislərin əksəriyyəti hesab edirlər ki, qloballaşma prosesinin əsasında son onilliklərdə iqtisadiyyatın və bütün bəşəriyyətin texniki-texnoloji, nəqliyyat-kommunikasiya və informasiya bazasında dərin inqilabi dəyişikliklər dayanır. Məhz həmin sahələrdə son yüzillikdə baş verən sıçrayışlar dünya iqtisadi məkanının müxtəlif hissələrinin bir-biri ilə üzvi şəkildə birləşməsinə yol açdı. Bu proses təsərrüfat həyatının çoxəsrlik beynəlmilləşmə təmayülünün məntiqi nəticəsidir. Burada kapitalın hökmranlığı daha çox texnologiya və rəqabət üstünlüyünə əsaslanır.

İqtisadi qloballaşma – milli təsərrüfatların vahid dünya iqtisadiyyatına çevrilməsi prosesidir. Əvvəllər dünya iqtisadiyyatı yer kürəsində mövcud olan və ticarət və digər əlaqələrlə bir-birinə bağlı olan, müəyyən dərəcədə qapalı iqtisadiyyatların məcmuyundan ibarət idi. İndi isə o, dövlətlər və müxtəlif ölkələrə məxsus transmilli təsərrüfat subyektləri arasında dövlətin iştirakı olmadan baş verən mürəkkəb qarşılıqlı münasibətlər toplusudur.

İqtisadi qloballaşma işçi qüvvəsi, kapital, texnologiya, əmtəə bazarlarının beynəlxalq mahiyyət alması və ölkə bazarlarının bir-birinə açılması prosesini əks etdirir.

Dünya Bankının verdiyi tərifi görə, qloballaşma fərdlərin və firmaların digər ölkə rezidentləri ilə könüllü iqtisadi əlaqələr aparmaq imkanını və azadlıqlarını.

Global maliyyə-iqtisadi mühit global və regional iqtisadi məkanda əmtəə və xidmətlərin, kapital və maliyyənin, işçi qüvvəsinin hərəkətini təmin edən şəraiti və bu sahədə mövcud olan qaydaları özündə ehtiva etdirir.

Qloballaşma dövründə beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin aparıcı həlqələrindən biri olan maliyyə və valyuta münasibətləri ölkələrin təsərrüfat həyatının yaxınlaşmasında mühüm rol oynayır. Məlum olduğu kimi, ümumdünya maliyyə-valyuta sistemi əmtəə istehsalının inkişafı, pul dövrüyyəsi və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin bazası əsasında tədiyyə dövrüyyəsinin iştirakçıları arasında formalaşmış hesablaşma qaydalarıdır. Bu qaydalar hökumətlərarası sazişlər və beynəlxalq təşkilatların nizamnamələri ilə rəqləmləndirilir. Nisbi müstəqilliyə malik olan valyuta münasibətləri tədiyyə balansını, valyuta məzənnəsi, kredit və hesablaşma əməliyyatları vasitəsilə ictimai təkrar istehsalın

gedişinə, ölkələrin iqtisadi inkişaf sürətinə, proporsiyalarına və istiqamətinə ciddi təsir göstərir.

Qlobal maliyyə-iqtisadi mühiti onunla sosiyyalərin ki, ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat subyektləri yalnız ölkə daxilində deyil, həm də xarici bazarlarda əvvəllər görünməmiş dərəcədə sərbəstlik əldə etmişlər. Əgər onlar əvvəllər sərhədləri genişləndirilmiş hallarda keçirdilərsə, indi belə hallar daimi xarakter almışdır. Digər tərəfdən, milli dövlətlər qeyri rezidentlərə imkan vermişdir ki, onlar qarşılıqlı səmərəlilik prinsipində həmin ölkədə maneəsiz olaraq ticarət və bizneslə məşğul olsunlar. Hətta onlara milli sahibkarların malik olduqları hüquqları da verirlər.

Bazarlar sürətlə qloballaşır. Bazarların qloballaşması dedikdə, əmtəə, xidmət və mobil mahiyyətə malik olan istehsal amillərinin sərbəst beynəlxalq hərəkəti başa düşülür. Bu hərəkət dünya miqyasında rəqabət mühitində formalaşan qiymətlər əsasında gerçəkləşir. Məsələn, miqyaslı neft və ərzaq, o cümlədən, taxıl bazarı daha çox qlobal mahiyyət daşıyır. Bazarların qloballaşmasını bazar iqtisadiyyatının yüksək mərhələsi hesab etmək olar.

Son onilliklərin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri maliyyə bazarlarının qloballaşmasıdır. Maliyyə bazarlarının qloballaşmasının zəruri şərti kapitalın əsas formalarının liberallaşdırılması, onun texniki vasitəsi isə pul vəsaitlərinin bir anda dünyanın istənilən nöqtəsinə köçürülməsini təmin edən qlobal telekommunikasiya sistemidir. Maliyyə bazarları isə, məlum olduğu kimi, valyuta, kredit və qiymətli kağızlar bazarlarından ibarətdir. Maliyyə bazarları möhtəklik əməliyyatlarına, yəni aktivlərə sahib olmaq üçün deyil, onların yüksək qiymətli satışından yüksək mənfəət əldə etmək üçün alqı-satqı oqdlarına geniş imkanlar yaradır. Məhz möhtəklik əməliyyatları qlobal maliyyə bazarlarına qeyri-sabitlik mahiyyəti verir.

Qlobal maliyyə-iqtisadi mühiti dünya iqtisadiyyatı üçün yeni və yüksək səviyyəli risklər yaratmışdır. XX əsrin ikinci yarısı dünyada yüksək iqtisadi inkişafı və dərin elmi-texniki tərəqqi ilə xarakterizə edilir. Bazar iqtisadiyyatına xas olan inkişafda tsiklik xarakteri nisbətən zəif təzahür edirdi.

İqtisadi böhranlar, əsas etibarilə qısamüddətli xarakter daşıyır, bir ölkədə ciddi, digərlərində isə nisbətən az özünü göstərir və hətta bəzilərində heç özünü göstərmir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin intensiv inkişafı dünyada tsiklin yaranmasına və iqtisadi böhranların inkişafına mane olurdu.

Lakin 90-cı illərdə qloballaşmanın sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə maliyyə böhranları dünya iqtisadiyyatı üçün ciddi təhlükəyə çevrildi. Belə böhranlar Şərqi və Cənubi-Şərqi Asiya, Latın Amerikası ölkələrində və Rusiyada özünü göstərdi. Fond bazarlarının çökməsi, bankların və fimaların kütləvi şəkildə iflası, valyutaların devalvasiyası, inflyasiyanın güclənməsində ifadə olunan

həmin böhranlar həm daxili, həm də xarici amillərin nəticəsi idilər. Ancaq onların miqyası və formaları onu göstərirdi ki, həmin böhranların meydana gəlməsində və inkişafında beynəlxalq borclar, kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətinin nəhəngliyi, ticarət və maliyyə axınlarının liberallaşdırılması ciddi rol oynayıb.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün obyektiv olaraq dərinləşməsi prosesi milli iqtisadiyyatların bir-birinə açılmasını tələb edir. Bunun nəticəsində, dövlətlər həm milli təsərrüfat subyektlərinin xaricə, həm də qeyri-rezidentlərin ölkə daxilində ticarət-iqtisadi əlaqələri üzərində özünün inhisarçı nəzarətindən məhrum olmuşlar. Sahibkarların xarici bazarlarda uğurlu fəaliyyətinin əsas şərti onların yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olmalarıdır. Ona görə də belə açıqlıq dərəcəsinə ilk növbədə TMSŞ-lər istifadə edirlər. Beynəlxalq maliyyə kapitalının həmin çoxistiqamətli şirkətləri milli "oyunçulara" nisbətən rəqabət mübarizəsində adətən həmişə qalib çıxırlar. Qloballaşmanın özünü daha çox göstərdiyi maliyyə sahəsində onların qalib vəziyyəti daha aydın şəkildə görünür. Belə ki, dünya maliyyə bazarlarında və fond birjalərində pul kapitalının və qiymətli kağızların təmərküzləşməsi nəticəsində nəhəng miqdarda fiktiv kapital toplanmışdır. Müəyyən hallarda belə təmayüllər olduqca təhlükəlidir. Qiymətli kağızlarla aparılan möhtəklik, onların real maddi dəyərlərdən ayrı mövcud olması, şirkətlərin və sahibkarların real vəziyyətinə təsir göstərməyən səhm alqı-satqıların menecerlərə imkan verir ki, onlar öz şirkətlərində mövcud olan əsl vəziyyəti ört-basdır etsinlər.

Rəqabət texnologiyasında özünü göstərən sırayışlar maliyyə sahəsində qloballaşmanı olduqca sürətləndirmişdir. Bu sahədəki qloballaşmanı birbaşa investisiyalar daha da dərinləşdirir. İqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi nəticəsində xarici ticarətdə ciddi kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verməsinə baxmayaraq bu sahə maliyyə və birbaşa qoyuluşlardan geri qalır. Əməyin beynəlxalq hərəkəti isə qloballaşma prosesinin ən məhdud sahəsidir:

Maliyyə-iqtisadi mühitdə aşağıdakı ümumbəşəri təmayüllər özünü göstərir.

1. Özəl biznes dövlətlərarası sərhədləri asanlıqla dəf etməyə başlamışdır. Düzdür, hələlik buna əsas etibarilə transmilli şirkətlər və beynəlxalq banklar nail ola bilərlər.

2. Dövlətlər xarici əmtəə, xidmət, kapital və işçi qüvvəsi qarşısında əvvəllər qoyduqları gömrük və digər maneələri tədricən azaldır və hətta tamamilə aradan qaldırırlar.

3. Xarici ticarətin liberallaşdırılmasını və onlara ÜTT çərçivəsində riayət olunmasını təmin edən ümumdünya qaydaları meydana gəlmişdir.

4. Valyuta - maliyyə böhranlarının qarşısının alınması üçün BVF xətti ilə ümumdünya maliyyə tənzimləmələrinə cəhd edilir.

5. Birbaşa xarici investisiyalar yolu ilə və bir sıra nəhəng fond birjaları və qiymətli kağızlarla birjadankənar ticarət vasitəsilə istehsalat və bank kapitalının sərbəst miqrasiyası prosesi başlamışdır.

6. Səmişin və yük daşınmasında aviasiya və digər nəqliyyat növlərində sürət amilinin rolu artmış və nəqliyyat xidmətində ümumdünya şəbəkəsi yaranmağa başlamışdır.

7. Sözünl əsl mənasında, qlobal rabitə sistemi kimi internet şəbəkəsi yaranmışdır. Bu xarici ticarət, maliyyə və digər sahələrdə əqdrlərin bağlanması və yerinə yetirilməsini sürətləndirir və xeyli asanlaşdırır.

Yeni maddi mühitin və informasiya məkəmin transformasiyası. XX əsrin ikinci yarısında elmi-texniki və texnoloji inqilabların sürətlənməsi nəticəsində cəmiyyətin maddi həyatında yeni keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. Elm bilavasitə məhsuldar qüvvəyə çevrildi, ön plana işe informasiya texnologiyaları çıxdı.

Qloballaşmanın əsasında istehsal sferasında baş verən dəyişikliklər dayanır. Mürəkkəb texnologiyanın tətbiqi, ixtisaslaşma və əməyin kooperasiyası sahəsində getdikcə özünü daha çox göstərən dəyişikliklər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İstehsal prosesində baş verən tərəqqi nəqliyyat, rabitə, ticarət və təhsil sahəsində tərəqqi ilə müşayiət olunur.

Elektron texnologiyaya əsaslanan müasir telekommunikasiya sistemində tətbiq edilən informasiya texnologiyası tamamilə yeni hadisədir.

Maddi sahədə baş verən həmin dəyişikliklər işe insanların həyatında, tələbata, davranışında və psixologiyasında yeni təmayüllərlə müşayiət olunur.

Ölkə daxilində iqtisadi hökmranlıq ələ keçirən kapital hələ orta əsrlərdən dünya miqyasında hökmranlıq etməyə can atmağa başlamışdır. Bu prosesin başlanğıcı Avro - Atlantik ölkələrin ticarət kapitalının hökmranlığını təmin edən merkantilizm dövrünə təsadüf edir. Sənaye inqilabı baş verənə qədər aparıcı Qərbi dövlətlərinin rəsmi siyasətinin əsasını təşkil edən merkantilizm ideyalarının son nəticəsi dünyanın zəngin xammal mənbələrini Qərbin ticarət kapitalının yığım məntiqinə tabe etməkdən ibarət olmuşdur. Sürətlə zənginləşən avropalı tacirlər öz dövlətlərinin bilavasitə hərbi dəstəyi ilə yeni-yeni bazarlara və kapital mənbələrinə can atırdılar. Qızıl, yeni-yeni torpaqlara və xarici mallara olan hərislik yeni ticarət yollarının açılmasına, müstəmləkəçilik sisteminin yaranmasına və o dövrlün dünya bazarının həddudlarının yeni regionlar hesabına genişlənməsinə səbəb oldu.

Sənaye inqilabının qələbəsi, azad rəqabət və bazar mexanizminin tam şəkildə işləməyə başlaması və fabriklə zavod istehsalının kütləviləşməsi dünya bazarına qoşulan yeni regionlarla təsərrüfat əlaqələrini daha da genişləndirdi. XIX əsrin sonlarında dünya bazarı formalaşdı. Tədricən malların hərəkəti ilə yanaşı istehsal

amillərinin (kapital, işçi qüvvəsi sahibkarlıq qabiliyyəti, texnologiya) də beynəlxalq hərəkəti sürətlənərək, dünya təsərrüfat sistemini formalaşdırdı. Lakin Asiya (Yaponiyadan başqa), Afrika və Latın Amerikası ölkələri sənaye inqilabından kənarda qalaraq, beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə kənd təsərrüfatı və dağ-mədan sənayesinin məhsulları ilə iştirak etməli oldular.

Yeni yaranan iqtisadi və maliyyə mühitində istehsal amillərinin tərkib hissələrinin beynəlxalq miqyasda hərəkəti eyni şəkildə cərəyan etmir və bir-birindən fərqlənir. Məsələn, dünya bazarında kapitalın çevikliyi ilə işçi qüvvəsinin çevikliyi eyni deyildir. Belə ki, ümumi ekvivalentdə - pulda təzahir edən kapitalın hərəkəti dövlətlər arasında əslində maneəsiz baş verir. Onun hərəkətinin yeganə meyarı-yüksək mənfəət əldə etməkdir. Lakin işçi qüvvəsinin hərəkətverici meyarları mürəkkəb və müxtəlifdir. Yüksək əmək haqqı bu meyarlardan yalnız biridir. Onun əsas meyarı işe əlverişli təbii, sosial və mənəvi mühitin olmasıdır. Ona görə də hətta milli təsərrüfatlar daxilində də işçi qüvvəsi bazarının çevikliyi, digər bazarlara nisbətən zəifdir. Beynəlxalq miqyasda işe dil, mədəni və s. maneələr də mövcuddur. Ona görə də məhdud da olsa əmək bazarı da qlobal mahiyyət daşıyır: 1)firmalar dünyanın istədikləri yerində yerləşərək əmək ehtiyatlarından maneəsiz istifadə edə bilərlər; 2) firmalar hər yerdən istədikləri mütəxəssisləri cəlb edə bilərlər; 3) insanlar dünyanın istənilən nöqtəsindən müxtəlif səbəblərlə (müharibə və s.) öz ölkəsini tərk edərək, öz təşəbbüsünü ilə istənilən əmək bazarlarına müraciət edə bilərlər.

Elm, texnologiya və informasiyanın beynəlxalq miqyasda hərəkəti sərbəstdir və qlobal mahiyyət daşıyır. Texnoloji informasiya üzərində mülkiyyət hüququ rəqabət üstünlüyünü yaradır. Texnologiya və bilik mübadiləsi qlobal iqtisadiyyatın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir.

Postsənaye cəmiyyətində yüksək mənfəəti ən yeni texnologiyaya malik olanlar əldə edirlər. Bunun üçün elmi tədqiqatları intensivləşdirmək, onların nəticələrinin tətbiqini sürətləndirmək, təhsilin səviyyəsini yüksəltmək, informasiya sisteminin geniş şəbəkəsini yaratmaq, sosial təminatın etibarlı müdafiəsini təmin etmək lazımdır. Yeni şəraitdə cəmiyyətin fiziki deyil, intellektual potensialı ön plana çıxır. Kadrların professionallığı, yeni texnologiya ilə əlaqədar sahələrə maraqların yaranması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik kapitalizm işçi qüvvəsinin ölkə daxili hərəkətində, xammal əldə etmək üçün müstəmləkələrin zəbt olunmasında maraqlı idi. Yeni şəraitdə insanların və ideyaların ölkələrarası hərəkəti ön plana çıxır. Bu zaman elmi ideyalar və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər geniş miqyasda, yalnız həyat səviyyəsi kifayət qədər yüksək olan qabaqcıl sənaye ölkələrində istifadə edilir. Ona görə intellekt dolağı sərbəst gəlmə mənbəyinə çevrilmişdir. İEOO-ə ağır zərbə vuran "beyin axını" geniş yayılmışdır.

Postsonayə cəmiyyəti təşkilatçılıq və idarəçilik sahələrində ciddi dəyişikliklər ilə xarakterizə edilir. Texnoloji üstünlük üçün yüksək təşkilatçılıq, işdə dəqiqlik, çeviklik tələb olunur. İstehsal prosesinin yenidən qurulması imkanı vaxt itirilmədən nəzərdən keçirilməlidir. Əsas məsələlərdən biri- istehsal prosesində idarəçiliyin texniki-təşkilat və sosial aspektlərini öyrənən elm sahələrinin inkişafıdır. Elektron birjalar və elektron ticarət sisteminin təşkil kapitalın dövryyəsi və dövrünün xeyli sürətləndirəmişdir.

Müasir iqtisadiyyat həddən artıq mürəkkəbləşmişdir. Onu canlı orqanizmin inkişafı ilə müqayisə etmək olar. Müəssisələrarası əlaqələrin, onların bir-birindən asılılığının artdığı bir şəraitdə inkişaf imkanlarından birini daim seçmək tələb olunur. Bu seçim isə həlledici olur. Kəskin iqtisadi dəyişikliklər neqativ nəticələr yaradır, tərəqqi yalnız təcridi dəyişikliklərlə mümkündür.

Qloballaşma dövründə təsərrüfat vahidlərinin fəaliyyətində xarici mühitin rolu getdikcə artır. Xarici mühit dedikdə, müəssisələrin fəaliyyətinə təsir göstərən xarici şərait nəzərdə tutulur. Müəssisələr beynəlxalq bazarlara çıxdıqda məncələr qlobal iqtisadi və maliyyə mühitinin tələblərini nəzərə almalıdırlar. Beynəlxalq rəqabət mühitinə uyğunlaşmaq zərurəti olduqca vacibdir. Məlum olduğu kimi hər bir sahədə müxtəlif rəqabət şəraiti hökm sürür. Çevik siyasət yeridən firmalar xarici mühitin verdiyi üstünlüklərdən məharətlə istifadə edirlər. Ölkə daxilində də bəzi firmalar xarici rəqiblərlə daha uğurlu rəqabət mübarizəsi apara bilirlər. Qlobal iqtisadi sistemin yaranması xarici bazarlar, yeni məhsullar haqqında informasiyanın tez yayılmasına imkan verir. Müəssisələr çevik şəkildə istehsalı xərəcə köçürməyə və yaxud xaricdən ölkəyə gətirməyə şərait axtarırlar. Beləliklə də, himayəçilik meyllərinin müəyyən dərəcədə sərbəstləşməsinə baxmayaraq, əmtəə və xidmət bazarları getdikcə daha çox qloballaşır.

Qloballaşma dövründə maliyyə mühitinin transformasiyası. İstehsalın miqyasının artması və mürəkkəbləşməsi investisiyaya ehtiyacı ciddi şəkildə artırır və kapitalın hərəkətini sürətləndirir. Həyata keçirilən sayız hesabız maliyyə əməliyyatlarının məqsədi və obyektı çox vaxt milli sərhədlərdən kənarıdır. Kapitalın tərəküzləşməsi və mərkəzləşməsi istehsal sferasında nisbətən bank-maliyyə sferasında misli görünməmiş dərəcədə sürətlənmiş və qloballaşmışdır. maliyyə, investisiya və informasiya ehtiyatları əldə etmək uğrunda rəqabət mübarizəsi şiddətlənmişdir. Nəhəng beynəlxalq banklar, bu mübarizənin fəal aparıcı qüvvələridir.

Bank-maliyyə əməliyyatlarının yeni kommunikasiya vasitəsilə aparılması "elektron pulların" hərəkətini nəzərdə tutan yeni anlayışın "virtual iqtisadiyyat" anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qloballaşma şəraitində kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkəti ciddi kamıyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. Başqa sözlə,

qloballaşma özünü maliyyə sahəsində daha qabarıq şəkildə göstərir. XX əsrdə milli maliyyə bazarları dünya bazarının tərkib hissəsinə çevrilmişdilər, həmin əsrin sonunda dünya maliyyə bazarı qlobal bazara çevrildi. Corc Soros «Açıq cəmiyyət. Qlobal kapitalizm islahat edilərək» adlı (M., 2001) əsərində maliyyə sahəsində qloballaşmanın maliyyəni belə artır: «Biz qlobal iqtisadiyyatda yaşayırıq, onun üçün işə əmtəə və xidmətlərin sərbəst mübadiləsi, daha böyük dərəcədə işə kapitalın azad hərəkəti xasdır. Bunun nəticəsində müxtəlif ölkələrdə faiz dərəcələri, valyuta məzənnələri və birja kotirovkaları sıx şəkildə qarşılıqlı asılıdır. Qlobal maliyyə bazarları işə bütün dünyada iqtisadi şəraitə güclü təsir göstərir. Maliyyə kapitalı imtiyazlı vəziyyətdədir. Ümumiyyətlə götürüldükdə, kapital digər istehsal amillərinə nisbətən, maliyyə kapitalı işə onun başqa formalarına nisbətən daha mobildir. Maliyyə bazarları ayrı-ayrı ölkələr üçün kapitalın vergiyə cəlb edilməsini hədsiz dərəcədə çətinləşdirmişdir, çünki onu həra istəsələr apara bilirlər. Nəzərə alınsa ki, beynəlxalq maliyyə kapitalı ayrı-ayrı ölkələrin həyatında həlledici rol oynayıb, bu gün artıq qlobal kapitalist sistemi haqqında danışmaq olar».

Qlobal maliyyə mühiti dedikdə, qloballaşma dövründə dünya maliyyə bazarlarının inkişafına və bankların, maliyyə korporasiyalarının və investirlərin qərarlarına təsir edən qlobal və regional şərait nəzərdə tutulur. Qlobal maliyyə mühiti transformasiya edən (inkişaf edən) beynəlxalq pul sistemləri, ayrı-ayrı ölkələrin tədiyyə balanslarının vəziyyəti, aparıcı dünya dövlətlərinin və regionalının inkişaf modellərinin təsiri altında ciddi dəyişikliklərə məruz qalır. Qlobal maliyyə mühiti beynəlxalq maliyyə bazarlarında, beynəlxalq bank işində, beynəlxalq maliyyə korporasiyalarında və beynəlxalq portfeli investisiyalarında mövcud olan şəraiti özündə birləşdirir.

Qlobal kapital və maliyyə bazarlarının aşağıdakı başlıca xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar:

- əməliyyatların nəhəng miqdarda dünya maliyyə mərkəzlərində, habelə offşor zonalarda (dünya iqtisadiyyatının "qara bazarlarında") cəmlənməsi. 90-cı illərin əvvəlində yalnız "yeddiilər" arasında gündəlik maliyyə axınları 420 mlrd. ABŞ dollar təşkil edirdi ki, bu da dünya ticarəti həcmindən 34 dəfə çox idi;
- coğrafi sərhədlərin olmaması;
- əməliyyatların bütün sükə ərzində aparılması;
- qabaqcıl ölkələrin valyutalarından, habelə AVRO və SDR-dən istifadə olunması;
- iştirakçıları əsasən yüksək reytingə malik olan birinci dərəcəli banklar, şirkətlər, maliyyə-kredit institutları və hökumətlərdir;
- maliyyə xidmətlərində inqilab özünü göstərdiyi bir şəraitdə bazar segmentləri və sövdələşmə alətlərinin çoxşaxəlilliyi;

- beynəlxalq faiz dərəcələrinin spesifik olması;
- ən dəqiq elektron hesablaşma maşınlarından istifadə olunması əsasında kağızsız əməliyyatların yüksək informasiya texnologiyası və standartlaşdırılması;
- bütün dünyada sərbəst dəyişən valyuta məzənnəsi sistemində keçilməsi ilə əlaqədar olaraq valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının geniş vüsət alması. Valyuta birjəsi qlobal maliyyə bazarının aparıcı ünsürünə, valyuta məzənnələrinin gözlənilməz dəyişməsi və möhtəkirlilik hücumları onun mühüm atributuna çevrilmişdir;
- əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq hərəkətinə xidmət edən dünya maliyyə axınlarının böyük vüsət alması;
- qısamüddətli kreditlər və qiymətli kağızlarla qoyuluşlar şəklində “qaynar” və ya “çilgün” pulların böyük məbləğlərdə axımının yaranması;
- maliyyə bazarlarının bütün seqmentlərində (valyuta, kredit, sığorta və s.) “heç nədən” pul düzəldən möhtəkirlilik əməliyyatlarının görünməmiş dərəcədə artması;
- cinayətkarlıq yolları ilə əldə edilmiş qeyri-leqal pulların böyük miqdarda mövcud olması.

Qlobal bazarların yeni subyektləri TMS və TMB-lərdir. Dünya iqtisadiyyatının, o cümlədən, dünya maliyyə bazarlarının qloballaşmasında və müasir dövrdə fəaliyyətində onlar aparıcı rol oynayırlar. Nəhəng TMS-lərin dövryyəsi bir çox ölkələrin MMM-undan, TMB-lərin aktivləri isə dövlət büdcələrindən qat-qat çoxdur. Onların valyuta ehtiyatları dünyadakı bütün Mərkəzi bankların ehtiyatlarından bir neçə dəfə çoxdur.

Şübhəsizdir ki, TMS və TMB nəhəng maliyyə ehtiyatlarına malikdirlər və ona görə də onlarla hesablaşmayan ayrı-ayrı ölkələrin hakim dairələrini “cəzalandıra” və ya “təşviq edə” bilərlər. Bu zaman onlarla vahid iqtisadi məkana daxil olmayan və güclü iqtisadi, elmi-texniki potensiala malik olmayan ölkələr daha çox “cəzalandırılırlar”. Lakin bir çox ölkələrin təcürbəsi göstərir ki, (Məsələn, Argentinanın) ölkənin iqtisadi inkişaf tələblərinə cavab verməyən təklif və tövsiyələrin qəbul edilməsi ölkədə ciddi çətinliklər yaradır, bəzən isə böhranla nəticələnir.

Lakin məlum olduğu kimi, müstəqil dövlətlər TMS və TMB-in fəaliyyətinin ölkə daxilində hüququ tənzimlənməsi imkanına malikdirlər. Beləliklə, beynəlxalq kapital və maliyyə hərəkətində qloballaşma prosesində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələri təsərrüfat və maliyyə həyatında yeni realqların yaranmasına səbəb olmuşdur. Həmin realqların nəzərə alınması transformasiya mərhələsində olan ölkələr, o cümlədən, Azərbaycan üçün olduqca vacibdir.

Dünya təsərrüfatı sisteminin beynəlmiləl xarakteri artdıqca beynəlxalq kapitalın hərəkəti də sürətlənir. Azad rəqabət dövründə ölkələr arasında əmtəə hərəkəti ənənəvi olduğu halda, XIX əsrin sonları və XX əsrdə kapital hərəkəti beynəlxalq əlaqələrin daha tipik cəhətinə çevrilmişdir. 1914-cü ildən ikinci dünya müharibəsinin sonlarına qədər xarici kapital qoyuluşları təxminən 1/3 qədər artmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra xarici kapital qoyuluşları hər on ildə, birbaşa investisiyalar isə hər 6-7 ildə iki dəfə artmışdır. Yalnız 1945-1985-ci illərdə sənaye ölkələrinin kapital ixracı 40 dəfədən çox artmışdır. 1983-1989-cu illərdə isə BVF-nə üzv olan ölkələrdə bütün formalarda kapital ixracı 3, 5 dəfədən çox artmışdır (299 mlrd. dollardan 1103 mlrd. dollara yüksəlmişdir). İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (İƏİT) məlumatlarına görə 1983-cü ildən sonra birbaşa xarici investisiyaların orta illik artım sürəti 34% olmuş və bu da dünya ticarətinin artım sürətindən 5 dəfə yüksək olmuşdur. Xaricdə külli miqdarda cənəbi kapitalı fəaliyyət göstərir. BMT-nin məlumatına görə xaricdə toplanmış yalnız birbaşa investisiyalar 1993-cü ildə 2,0 trilyon dollar təşkil etmişdir. 1992-ci ildə xarici kapital iştirak edən müəssisələrdə 5,5 trilyon dollarlıq məhsul və xidmət istehsal edilmişdir. Sonrakı illərdə kapital ixracının artım sürəti həm məcmusu milli məhsulun, həm də əmtəə ixracının artımından çox yüksək olmuşdur. Yalnız 1990-2000-ci illər ərzində qlobal valyuta bazarlarında gündəlik əməliyyatlar 2 dəfə, istiqraz bazarlarında 5 dəfə, səhm bazarlarında isə 20 dəfə artmışdır. Beynəlxalq kapital hərəkəti dünya təsərrüfat əlaqələrinin mühüm amilinə çevrilmişdir. Xarici investisiyaların artması və borc kapitalının beynəlmiləlləşməsi nəticəsində dövlətlərarası kredit təşkilatları sistemi yaradılmış, nəhəng beynəlxalq pul bazarı formalaşmışdır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr xarici kapital üzrə yeridiciləri siyasətdə bu kapitalın ixracat yönüli istehsal qoyulmasını geniş təşviq edirlər. Çünki TMS-nin bazarlarda bütün dünya miqyasında böyük şəbəkə və təcürbələri vardır.

Xarici kapital iqtisadiyyata dinamik xarakter verir və daxili rəqabəti artırır. Əgər ölkə daxilində hər hansı bir sahədə inhisar varsa, xarici kapitalın daxil olması onu aradan qaldırır, istehsalın artmasına və qiymətlərin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Xarici kapital sahəsində dünya dövlətləri müxtəlif siyasət yeridirlər. Onların əksəriyyəti liberal siyasət yeritdiyi halda, bəziləri onların fəaliyyətini məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Bu məhdudlaşdırma kapitalın qoyulma sahəsi (məsələn, dağmadan sənayesi, bank işi, qəzet buraxılması, serinləşdirici içkilər istehsalında xarici kapital bəzən məhdudlaşdırılır və ya qadağan edilir), gətirilən texnologiyanın növü, xarici kapitalın yerli iştiraklarda payı, mənfəəti köçürmə payı, fəaliyyət kimi tələblər aiddir.

Bir çox iqtisadçılar birbaşa xarici kapital qoyan TMS-nin yaratdıqları müəssisələrin idarə olunmasını öz əllərində saxladıqları üçün ehtiyat edirlər ki, onlar aparıcı iqtisadi sahələri ələ keçirərək bütün iqtisadiyyatı öz nəzarəti altına ala bilərlər. Bunun nəticəsində isə ölkə müstəqil maliyyə, kredit və xarici ticarət siyasəti yeridə bilmək imkanını itirər, siyasi təşkilatlar da xaricilərin təsiri altına düşə bilər.

Rusiyanın iqtisadçı alimləri A.Libman və B.Keyfets kapital və maliyyənin hərəkətində ümumi məkan anlayışından istifadə edirlər. Onların fikrinə görə kapital hərəkətində ümumi məkan dedikdə beynəlxalq miqyasda ölkələrin hüquqi və fiziki şəxslərinin mobil kapitallarının sərhədlərdən keçirilməsi zamanı qarşıya çıxan maneələrin aradan qaldırılması üçün eyniləşdirilmiş qaydalar sistemi nəzərdə tutulur. Belə qaydalar beynəlxalq regional iqtisadi birliklər tərəfindən müəyyən edilir. İnvestisiya fəaliyyətində ən çox yayılmış məhdudiyətlər öz ifadəsini konkret olaraq aşağıdakılarda tapır:

1. Xaricdə qız şirkətlərinin yaradılması və yaxud şirkətin xaricdə pay sənədlərinin (səhmlərin) satın alınması qaydası. Ümumi mühit bu sahədə məhdudiyətlərin aradan qaldırılmasını tələb edir;

2. İnvestisiyaların icazəli xarakterli kapital hərəkətinin ümumi mühiti tələb edir ki, inteqrasiya birliyinin digər ölkələrinin şirkətlərinin investisiya qərarlarını məhdudlaşdırma bilməz. (məsələn, milli təhlükəsizlik məsələləri ilə əlaqədar və s.);

3. Xarici investorlar üçün ölkəyə gəlmək məsələsində məhdudiyət qoyulmamalıdır;

4. Milliləşdirilmə təhlükəsinə qarşı zəmanət olmalıdır;

5. Mənfəətin transferinə məhdudiyət qoyulması problemi;

6. Xarici şirkətin idarə olunmasında yerli kadrların iştirakına qoyulan tələblər.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında inkaredilməz əhəmiyyətə malik olduğu halda, Kanada, Yaponiya və Qərbi Avropa kimi bir sıra inkişaf etmiş ölkələr milli iqtisadi mexanizmlər üzərində nəzarət sükranını itirməkdən qorxaraq öz ərazisində xarici investisiyaları məhdudlaşdırmağa çalışırlar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin mövqeyi ikilidir: onlar ölkəyə xarici kapital qoyuluşlarının həm artmasından, həm də azalmasından narahatdırlar. Onlar, bir tərəfdən xarici istismarın artmasından qorxurlar, digər tərəfdən isə xarici kapital və texnologiyanın məhdudlaşa biləcəyindən ehtiyat edirlər. Ancaq ümumiyyətlə götürüldükdə dünya təsərrüfat əlaqələrində birbaşa xarici investisiyalar sahəsində liberallaşdırma meylı, məhdudlaşdırma meylindən qat-qat yüksəkdir.

Lakin xarici kapitaldan ölkəyə köçürülən mənfəətdə müqayisədə mənfəətlər o qədər böyük əhəmiyyətə malik deyildir. Bundan başqa, kapital qoyan ölkə kapital qoyulan ölkəni öz siyasi təsiri altına da sala bilər. Başqa sözlə, kapi-

tal qoyan ölkə xarici kapital siyasətini xarici siyasətin tərkib hissəsi kimi istifadə edə bilər.

Beynəlxalq maliyyə bazarlarının qloballaşması dünya maliyyə mərkəzləri və şirkətləri arasında qiymətli kağızlar sahəsində mövcud olan rəqabəti olduqca kəskinləşdirmişdir. Məsələn, əgər həmsəhi bir dövlət milli bazarda qiymətli kağızlar üzrə məhdudlaşdırıcı tədbirləri azaldırsa, rəqabətə davam gətirmək üçün digər dövlətlər də məhdudlaşdırıcı tədbirlər görməyə məcburdurlar. Beləliklə, maliyyə sisteminin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi rəqabətdir. Rəqabətin yaratdığı dinamik güc isə maliyyə yenilikləri - innovasiyadır (innovation).

Beynəlxalq maliyyə bazarlarında qloballaşma prosesləri XX əsrin 80-ci illərdə yüksək sürət almışdır. Beynəlxalq maliyyə bazarlarında qloballaşma prosesinin sürətlənməsi aşağıdakı amillərlə əlaqədardır:

- əvvəlcə sənaye ölkələrində, sonralar isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əmtəə və kapital hərəkətlərini tənzimləyən qanunvericiliyin təcridən liberallaşdırılması;

- rabitə və kompüter texnologiyasının sürəti inkişafı və banklarda həmin texnologiyaların geniş tətbiqi;

- beynəlxalq maliyyə bazarlarında digər maliyyə təşkilatlarının da banklarla rəqabət mübarizəsinə daxil olması.

Bretton-Vuds valyuta sisteminin süqut etdiyi və dünya neft böhranının özünü göstərdiyi 70-ci illərdə beynəlxalq maliyyə bazarlarında bankların rolu sürətlə artmışdır. Bretton-Vuds sistemi ləğv olunduqdan sonra bir çox ölkələr sabit məzənnə siyasətindən sərbəst dəyişən məzənnə sisteminə keçdilər və valyuta rejimlərini dəyişdirərək kapital hərəkətlərini məhdudlaşdıran müddəaları yumşaltmağa başladılar. Neft qiymətlərinin qısa müddət ərzində dörd dəfə artması nəticəsində neft ixrac edən ölkələrin (OPEC) əlində külli miqdarda valyuta ehtiyatlarını toplanmasına yol açdı. Bu ölkələr isə həmin ehtiyatları inkişaf etmiş sənaye ölkələri banklarında müxtəlif şəkildə yerləşdirdilər. Bu banklar isə astronomik rəqəmlərlə ifadə olunan həmin ehtiyatların dünya maliyyə bazarlarında yenidən yerləşdirilməsi əməliyyatlarını həyata keçirməyə başladılar. Bütün bunlar beynəlxalq maliyyə bazarlarının sürətlə genişlənməsini şərtləndirdi.

80-ci illərdə kompüter və rabitə texnologiyasında özünü göstərən sürətlə inkişaf bank əməliyyatlarına çəkilən xərclərin (maya dəyərinin) azalması ilə nəticələndi. Bu isə bank əməliyyatlarının genişlənməsinə, sayının artmasına səbəb oldu. Bu bazarlarda banklarla yanaşı sığorta şirkətləri, pensiya fondları, investisiya institutlarına geniş fəaliyyət sahəsi açıldı.

Beynəlxalq maliyyə inteqrasiyası (maliyyə inqilabının ikinci tərəfi) daxili və beynəlxalq maliyyə bazarları arasında mövcud olan maneələrin aradan qaldırılması və çoxtərəfli əlaqələrin inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədardır. Maliyyə

kapitali sərbəst olaraq heç bir məhdudiyət olmadan daxili bazardan dünya bazasına doğru və əks istiqamətdə hərəkət edə bilər.

Maliyyə inqilabının üçüncü tərəfi maliyyə yenilikləri, yeni yeni maliyyə alət və texnologiyalarının yaradılmasıdır. Bütün bunlar maliyyə sahəsində qloballaşmanı olduqca sürətləndirmişdir.

10.2. Qlobal iqtisadi inteqrasiya proseslərinin nəzəri əsasları

Qloballaşma dövründə təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi və inteqrasiya prosesləri daha əhatəli mahiyyət almışa başlamışdır. Amerikan iqtisadçısı Martin Şouvin qeyd etdiyi kimi: “Yaşadığımız dövrün əsas tarixi dəyişikliyi başa düşmək bizim iqtisadi, mədəni və siyasi transformasiyalar arasındakı, eləcə də bazarlar, dövlət institutları və sosial hərəkətlər arasındakı əlaqəni başa düşməyimizlə bağlıdır. Qloballaşma iqtisadi və mədəni proseslə eyniləşdirildiyi müddətdə daha geniş mənada qlobal dəyişiklik daha siyasi xarakter daşıyır.

Digər Amerikan iqtisadçıları A. Kruqman və M. Obstfeld isə haqlı olaraq göstərirlər ki, “Beynəlxalq iqtisadiyyat nəzəriyyələrinin təməl problemi nə etmək lazım olduğu haqqında hansısa dünya dövlətinin müdaxiləsi olmadan müxtəlif ölkələrin xarici ticarət və valyuta siyasətində harmoniya yaradılmasından ibarətdir”.

İnformasiyaya əsaslanan istehsal və rəqabət beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə formalaşan qloballaşma ölkələrarası asılılıq, regionalaşma və hər bir regionda diversifikasiyanın durmadan artması ilə xarakterizə edilir, tarixən formalaşmış iqtisadi coğrafiyanın dəyişdirilməsinə doğru aparır.

Hər bir ölkədə geniş təkrar istehsal prosesinin mühüm amillərindən biri olan beynəlxalq əmək bölgüsü (BƏB) milli iqtisadiyyatla qlobal iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini şərtləndirir, zəruri beynəlxalq iqtisadi proporsiyaları formalaşdırır və inkişaf etdirir.

Təbii sərvətlərin milli dövlətlər arasında qeyri-bərabər bölgüsü BƏB-in mövcudluğunu şərtləndirir və hər bir ölkə ərazisində milli iqtisadiyyatın formalaşmasının əsasını təşkil edir. Lakin qloballaşma dövründə baş verən informasiya və texnologiya inqilabları təbii şəraitin və sərvətlərin həlledici rolunu ikinci plana keçirir. Mütəsir dövrdə hər bir ölkədə sosial-iqtisadi tərəqqi informasiya və texnologiya sahəsində durmadan baş verən dəyişikliklərdən necə və nə dərəcədə istifadə olunmasından asılıdır.

Ölkələr arasında qarşılıqlı əlaqələr də BƏB sahəsində özünü göstərən təməlyüklər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Qloballaşma prosesləri sənaye ölkələrində iriməşməli sənayenin inkişafını daha da sürətlənməsi ilə nəticələnir. Bu isə istehsalın miqyasını əvvəllər görünməmiş dərəcədə artırmaqla onların

satışı və xammal mənbələri uğrunda dünya bazarlarında gedən mübarizəni olduqca kəskinləşdirir. Amerikan iqtisadçısı Phillip G. Cernin göstərdiyi kimi: Bu gün bizim son bir əsr yarımında tənqidimiz dövlətlər onların funksiyalarını, rollarını və fəaliyyətlərini ciddi şəkildə dəyişdirən və məhdudlaşdırən güc sistemlərinin yenidən qurulmasına nail olurlar”. Digər tərəfdən isə İEOÖ-lərin elmi-texniki nailiyyətlərdən istifadə etmə zərurəti də durmadan artır.

Qloballaşma da, əslində bu ehtiyacların təsiri altında yaranmış və inkişaf edir. Beynəlxalq əmək bölgüsü dərinləşdikcə kapital və maliyyənin, işçi qüvvəsinin beynəlxalq hərəkəti genişlənir.

Qərbin aparıcı tədqiqatçılarının BƏB-nin modernləşdirilməsi sahəsindəki görüşlərini iki qrupa bölmək olar:

1. Ölkələrin qarşılıqlı asılılığının müxtəlif variantları;
2. Mövcud BƏB modelinin yenidən qurulmasına yönəlmiş tövsiyələr.

Xarici asılılıq nəzəriyyəsi 20-ci illərdə “Üçüncü dünya” ölkələrində populyarlıq qazanmağa başlamışdır.

Sözgedən nəzəriyyəyə əsasən, zəif inkişaf etmiş ölkələr varlı İEO tərəfindən istismar olunur və ölkələrin yoxsulluğu onların dünya iqtisadiyyatına necə inteqrasiya olmasından asılıdır. Nəzəriyyəyə görə, gələcək inkişafın təmin olunmasında zəif inkişaf etmiş ölkələr üzərindəki müstəmləkəçiliyin təsirləri nəzərə alınmalıdır. Sözgedən nəzəriyyə qeyd edir ki:

- Kasıb ölkələr varlı ölkələr üçün təbii resurslar, ucuz işçi qüvvəsi və onların texnologiyaları üçün bazar rolunu oynayır.
- ədəd olaraq, üçüncü dünya ölkələri xarici valyuta əldə etmək üçün daha çox İEO müxtəlif siyasət və təşəbbüslər vasitəsilə kasıb ölkələri özlərindən asılı vəziyyətə salırlar.
- Asılı ölkələr İEO-in təsirlərinə müqavimət göstərdikdə isə varlı ölkələr tərəfindən onlara tətbiq edilən iqtisadi sanksiyalarla, hərbi təcavüzlə və güclü nəzarətlə üzəlişirlər.

Bu nəzəriyyə ilk dəfə P. Baranın Artımın əsərində öz əksini tapmışdır. O qeyd etirdi ki, qərbin İEO əslində İEOÖ-in yoxsulluqdan azad olmasına mane olur. Baran həmçinin vurğulayır ki, İEOÖ əldə etdikləri mənfəətləri iqtisadi artıma səbəb olacaq səmərə qoyuluşlarına yatırırırlar. Baranın nəzəriyyəsinə təkmilləşdirən A. Frank qeyd etirdi ki, Qərbin burjuvaları İEOÖ-i inkişafını ləngitməklə öz hazır əmtəələri üçün bazar və zavodları üçün isə ucuz xammal təchizatını təmin edirlər. Bu yolla da İEOÖ İEO-dan asılı vəziyyətə düşürlər. Kapitalist ölkələrdə üçüncü dünya ölkələrinin dominant təbəqələri ilə əlyans yaradaraq həmin ölkələrin inkişafına mane olmuşdur. Kapitalist ölkələrdən asılı olan üçüncü dünya ölkələrinin dominant təbəqələri Qərb ölkələrinə xammal bərcə etməklə gəlir əldə edir və birinci dünya ölkələrindən bahalı mallar idxal

edirlər. Sözügedən nəzəriyyə ölkələri 2 müxtəlif inkişaf kateqoriyasına - mərkəz və periferiyaya bölmüşdür. Mərkəzə inkişaf etmiş və müstəmləkəçi dövlətləri, periferiyaya isə inkişaf etməkdə olan və müstəmləkə dövlətləri daxildir. Mərkəz periferiyayı istismar edir və müstəmləkəçilik nəticəsində inkişafını təmin etmiş olur.

Bu nəzəriyyəyə görə, Qərbi şirkətləri İEOÖ-in bazarlarına girməyə, oradakı ucuz işçi qüvvəsindən istifadə etməyə can atır, kapitaltutumlu və ekoloji cəhətdən zərərli zavodları bu ölkələrə köçürür. Lakin həmin ölkələrə özlərinin tədqiqat və inkişaf potensialını ixrac etmirlər. Nəticədə, üçüncü dünya ölkələrinin sənayeləri "ikinci nəsil" texnologiyalara əsaslanır, xaricdən gətirilən xammal istifadə edən əcnəbilərə məxsus olur, az sayda iş yerləri açılır və ölkə iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən digər istehsalçılar ilə az bağlılıq yaranır. Eyni zamanda, üçüncü dünya ölkələrinin xarici valyuta ehtiyatları azalır, çünki xarici şirkətlər öz mənfəətlərini ölkələrinə göndərirlər. Bununla əlaqədar xammal ixrac etməyə məcbur olurlar. Buna görə, üçüncü dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının sağlamlığı inkişaf etmiş ölkələrə xammal ixrac etməkdən asılı olacaqdır. Bununla yanaşı, iş yerləri açılmadığından həmin ölkələrin əhalisi bu artımın yalnız kiçik faydasını görə bilərlər. Ona görə də, üçüncü dünya ölkələrində baş verən hər hansı iqtisadi inkişaf müəyyən sosial inkişafa gətirib çıxaracaqdır, lakin yəni də birinci dünya ölkələrinin iqtisadiyyatlarının inkişafı ilə müəyyən olunacaqdır. Elə bu səbəbdən də, sözügedən nəzəriyyənin nümayəndələri qeyd edirdilər ki, İEOÖ üz davamlı inkişafı İEO-dən asılı olmaqla təmin edə bilməzlər. Bununla əlaqədar olaraq, üçüncü dünya ölkələrinin müstəqil milli inkişaf strategiyasına ehtiyacın vardır. Həmin ölkələr birinci dünya ölkələrindən asılı olaraq inkişaf etməməli, iqtisadi cəhətdən öz tələblərini təmin edə bilməlidirlər.

Qeyd olunanlardan ki, bütün dünya ölkələri bu və ya digər dərəcədə bir-birlərindən asılıdırlar. Həmçinin, hər bir ölkə özünün iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün digər ölkələrlə iqtisadi və ticarət əlaqələri qurur. Qloballaşma şəraitinin bütün dünya ölkələri qarşılıqlı sürətdə bir-birlərindən asılıdırlar və özlərinin iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə öz səylərini əsirgəmir.

ABŞ iqtisadçısı R.Kuper qarşılıqlı asılılıq problemini müxtəlif nöqteyi nəzərdən araşdırır. Onun fikrinə görə, dörd növ qarşılıqlı asılılıq mövcuddur.

1. Struktur asılılığı. Ölkələr bir-biri ilə o qədər qarşılıqlı asılılıq vəziyyətindədirlər ki, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatında baş verən əhəmiyyətli dəyişiklik dərhal digər ölkələrdə əks-səda doğurur.

2. İqtisadi siyasət sahəsində qarşıya qoyulan məqsədlərin qarşılıqlı asılılığı;

3. İqtisadi inkişafın xarici amillərinin qarşılıqlı asılılığı.

4. Siyasi cəhətdən qarşılıqlı asılılıq həmin nəzəriyyəyə öz reallığı ilə fərqlənir.

Göstərilən nəzəriyyələr qloballaşma dövründə BƏB sisteminin modernləşdirilməsi sahəsində digər nəzəriyyələrin meydana çıxmasına şərait yaratmışlar.

BƏB modernləşdirilməsi və milli dövlətlərin bu prosesə uyğunlaşması ideyalarının əsas məzmunu ondan ibarətdir ki, İEOÖ himayəçilik siyasətindən imtina etməlidirlər və xarici kapitalın ölkəyə daha çox daxil olması üçün şərait yaratmalıdırlar. İEOÖ-in çoxu həmin nəzəriyyələrin işığında "açıq qapı" siyasətini həyata keçirir, müştərək müəssisələrin, azad iqtisadi zonaların yaradılmasını sürətləndirirlər.

Bu sahədə Cənubi-Şərqi Asiya və Latın Amerikası ölkələri xeyli nailiyyətlər əldə etmişlər. Bununla yanaşı, onlar himayəçilik siyasətindən də tam imtina etməyiblər. Onlar himayəçilik rejiminin yumşaldılması siyasətinin İEO tərəfindən də həyata keçirilməsini tələb edirlər.

Qloballaşma dövründə BƏB sisteminin modernləşdirilməsi ideyasının əsas məzmununu İEOÖ-lərin sənayeləşmə siyasətinin sahə strukturunun yeni istiqamətlərini müəyyən edilməsi təşkil edir. Onlara təklif olunur ki, İEO-in ehtiyatlarını ödəmək üçün əməkətlümlü, materialtutumlu, standartlaşdırılmış məhsul və məmulatların istehsalına üstünlük versinlər. Həmin məhsulların ixracı hər vaxtə ilə stimullaşdırılsın. İEO isə yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi tələb olunan elmi-texniki tərəqqinin özüntü çox göstərdiyi sahələrin inkişafına üstünlük verməlidirlər.

80-ci illərdə ABŞ, Kanada, Böyük Britaniya və AFR-da konservativ hökumətlərin hakimiyyətə gəlməsi iqtisadi nəzəriyyədə və siyasətdə neoklassik əksinqilab ilə nəticələndi. Onlar İEO-lərdə məcmu təklifin stimullaşdırılmasına və dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə üstünlük verdilər. Həmin nəzəriyyənin tərəfdarları üçüncü dünya ölkələrində iqtisadiyyata dövlət müdaxilələrinin ixtisar olunması ideyasını irəli sürdülər. Həmin ideyalar aparıcı beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar olan BVF və Dünya bankı tərəfindən qəbul olundu. Ona görə də azad bazar ideyalarını əsas götürən neoklassik məktəbin nümayəndələri asılılıq nəzəriyyəsinin tərəfdarlarına qalib gəldilər. Onlar hesab edirdilər ki, bazarlara sərbəstlik verməklə, dövlət müəssisələrini özəlləşdirməklə, ixracatın qarşısındakı maneələri götürməklə və xarici kapitalı cəlb etməklə iqtisadi inkişafı sürətləndirmək mümkündür.

Asılılıq nəzəriyyəsi tərəfdarlarından fərqli olaraq neoklassiklər hesab edirdilər ki, üçüncü dünya ölkələri öz inkişafında İEOÖ-lərin irticaçı siyasətlərinə görə deyil, iqtisadiyyata dövlət müdaxilələrinin yüksək olmasına görə geri qalırlar.

Bu nəzəriyyənin nümayəndələri olan C. Bhaqvati, V. Ramasvami, H. Conson, B. Balassa, Ə. Kruqer və V. Kordan əsas diqqəti proteksionizmin itkilərinə və valyutanın həddən artıq yüksək qiymətləndirilməsinə yönəlmişlər. Onlar hesab edirdi ki, üçüncü dünya ölkələri bazara və özəl təşəbbüsçiliyyətə sərbəstlik

verməklə ehtiyatların səmərəli bölgüsünü və sürətli inkişafı təmin edə bilərlər. Buna misal olaraq, Cənubi-Şərqi Asiya ölkələri göstərilir. Lakin üçüncü dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərdi ki, neoklassik nəzəriyyələr uzun müddətli perspektivdə özünü heç də həmişə doğrultmur. Xüsusən keçid iqtisadiyyatı ölkələrində sosial-iqtisadi proseslərin tənzimlənməsində bazar mexanizminə bir mənalı şəkildə üstünlük verilməsi və dövlət tənzimləmələrinin rolunun zəiflədilməsi həmin ölkələrdə mövcud problemlərin uzunmüddətli perspektivdə həllini sürətləndirə bilməz. Amerikan tədqiqatçısı Manuel Kastelsin fikrinə görə, qlobal proseslər dərinləşdikcə rəqabət mübarizəsi dünyanın iqtisadi mərkəzləri, regionları və ölkələri arasında getdikcə kəskinləşir, BƏB sisteminin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verir.

Yeni BƏB anlayışı qlobal iqtisadiyyatda dörd əsas istehsalçılar qrupunun mövqeyini əks etdirir: ixtisaslı əməyə əsaslanan yüksək dəyər istehsalçıları; az əmək haqqı ödəmələrinə əsaslanan miqdarca böyük həcmdə məhsul istehsalçıları; təbii ehtiyatlara əsaslanan xammal istehsalçıları; qiymətdən düşmüş məhsul istehsalçıları. Lakin həmin müxtəlif növ əmək bölgüsü ölkə bölgüsü ilə uyğun gəlmir. Onlar qlobal iqtisadiyyatın informasiya infrastrukturundan istifadə edilməklə şəbəkə və axınlar şəklində təşkil olunurlar. Coğrafi cəhətdən onlar planetin bir sıra regionlarında mərkəzləşir və qlobal iqtisadiyyata diferensial xarakter verirlər. Lakin yeni BƏB ölkələr arasında deyil, yuxarıda göstərilən dörd əmək növü şəklində qlobal iqtisadiyyatda şəbəkə və axınlar şəklində yerləşdirilmiş iqtisadi agentlər arasında baş verir. Həmin dörd mövqə bütün ölkələrdə mövcuddur və onlar öz reallığı və məqsədləri baxımından qlobaldırlar. Hətta ən marjinal iqtisadiyyatda belə, az da olsa, yüksək dəyər istehsalçıları mövcuddur və əksinə, ən qüdrətli iqtisadiyyatda da, marjinal seqmentlər mövcuddur (Məs. Nyu-York, Osaka, London və yaxud Madriddə).

BƏB-də mövqə, prinsip etibarilə, ölkənin xarakterindən deyil, onun əmək ehtiyatlarının xüsusiyyətlərindən, bilik səviyyəsindən və onun qlobal iqtisadiyyata daxil olma dərəcəsindən asılı olduğu üçün dəyişikliklər qısa tarixi dövr ərzində baş verə bilər. Bu prosesdə hökumətlərin və biznes strukturlarının fəaliyyəti həlledici rol oynayır. Yeni beynəlxalq əmək bölgüsü, əmək ehtiyatları və texnologiya bazası əsasında formalaşır və hökumətlər və sahibkarların fəaliyyəti ilə istiqamətlənir.

Beləliklə, qloballaşmanın əsas problem sahəsi qloballaşmanın mürəkkəb proseslərinin necə dəyişməsi və necə paylaşıdırılmasından, həmçinin etibarlı vəzifələrin mənbələrinin və kollektiv aksiyaların səmərəliliyini saxlamaqdan ötürü ölkələrin imkanlarını sarsıtmaqdan ibarətdir. Faktiki olaraq biz soruşuruq ki, Polşanın böyük transformasiyası ərsəyə gələn əsas struktur şəbəkələri indi fundamental şəkildə dəyişirmi və ya (və necə) qloballaşma prosesində hər hansı

böyük transformasiya “ dövlətdə öz-özünə baş verəcəkmi?”. Beləliklə müasir iqtisadi proseslər diqqətlə nəzərdən keçirildikdə aydın olur ki, yeni informasiya iqtisadiyyatı qlobal miqyasda fəaliyyət göstərir. Lakin bunu şübhə altına alanlar da vardır. Məsələn, Stiven Koen hesab edir ki, beynəlxalq iqtisadiyyat hələlik qlobal deyildir. Belə ki, bazarlar hətta strateji əhəmiyyətli sənaye sahələri və nəhəng firmalar üçün hələlik tam şəkildə inteqrasiya olunmamışdır; maliyyə axınları valyuta və bank əməliyyatlarının həyata keçirilməsi sahəsindəki qaydalarla məhdudlaşdırılmışdır, immiqrasiya nəzarəti nəticəsində əməyin mobilliyi azaldır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma təmayülləri hələlik tam reallaşmamışdır. İstehsalın beynəlmilləşməsi sahəsində nail olunmuş səviyyə baxımından inteqrasiya birləşmələri formal və real xarakter daşıyır. Formal inteqrasiya istehsalın ələ beynəlxalq ictimailəşməsinə nəzərdə tutur ki, onun əsasında ölkələr arasında iqtisadi əlaqələr BƏB prinsipləri əsasında qarşılıqlı əlaqədar olan ölkələrdə istehsalın inkişafı səviyyəsinin müvafiq parametrləri ilə şərtləndirilməmişdir. İstehsalın beynəlxalq ictimailəşməsi inkişaf edə bilər, amma onun iştirakçıları son nəticəyə təsir edən müxtəlif iqtisadi şəraitdə ola bilərlər. Real iqtisadi inteqrasiya isə istehsalın ictimailəşməsinin ələ bir səviyyəsi deməkdir ki, bu zaman iştirakçı ölkələrin əsas sosial-iqtisadi parametrləri nəzərə alınır, təşkilatlanma prosesləri həyata keçirilir.

10.3. Qlobal maliyyə böhranının mahiyyəti, səbəbləri və təzahür formaları

Qloballaşma dövrü milli iqtisadiyyatların qeyri-sabitliyinin artması və böhranların yaranması ehtimalının artması ilə səciyyələnir. Maliyyə böhranları bu dövrdə bir çox ölkələrdə davamlı xarakter almağa başlamışdır.

1970-ci illərin əvvəllərindən etibarən vaxtaşırı özünü göstərən başlıca maliyyə böhranlarını açıqlayan nəzəriyyələri altı başlıq altında toplamaq olar:

1. **Dövrü borc yığılı**- Fişer, Minsk kimi alimlərin araşdırmalarına görə istər şirkətlərin, istərsə də ölkələrin sürətli böyümə dönməsində dövrü olaraq borc yığılına rast gəlinir. Borcların artımı maliyyə böhranının meydana gəlməsində başlıca faktor rolunu oynayır.

2. **Bank sahəsində yaşanan böhran** - Fridmen, Kaqan kimi monetaristlər tərəfindən irəli sürülən bu nəzəriyyəyə görə yüksək inflyasiya bankçılıqda təşvişə yol açır. Bu zaman sət pul siyasətinin iqtisadi aktivlik üzərində təsiri azalır.

3. **Rasional nəzəriyyə** - Flud, Qerber, Votson kimi iqtisadçılara görə ən önəmli amil faktiki olaraq qiymət dəyişmələrində gözləmələrdir.

4. *Qeyri-müəyyənlik nəzəriyyəsi* - Bu nəzəriyyə gələcəkdə əldə ediləcək gəlirlə risk arasında nisbət haqqında qərar qəbul etmənin vacibliyini açıqlayır. Bu məktəbin nümayəndələri olan Molozer, Nerrinqə görə maliyyə böhranlarına səbəb gələcəyə yönəlmiş qeyri-müəyyənlikdir.

5. Kredit nəzəriyyəsinə görə kreditin miqdarında olan azalmalar ona olan tələbdə ani bir artıma səbəb olur.

6. *Maliyyə bazarının struktur nəzəriyyəsi* - Davis tərəfindən inkişaf etdirilən bu nəzəriyyəyə görə global maliyyə böhranının səbəbi maliyyə bazarlarının sərbəstləşdirilməsidir. Bazara giriş sahəsində maneçiliklərinin azaldılması rəğbət artımına, bu artım isə kredit tələbində artıma və kredit standartlarında azalmaya yol açır. Bu isə böhrana səbəb olur.

Digər tərəfdən, dünya konyunkturəsində dəyişmələrlə birlikdə kompüter sahəsindəki sürətli inkişaf nəticəsində artan inteqrasiya, bir bölgədə yaşanan böhranın sürətlə digər ölkələrə təsirinin daha sürətlə artmasına səbəb olur. Bunun son nümunəsi Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində yaşanan böhrandır.

Xarici ölkə sakinlərinin sərbəst olaraq daxili maliyyə bazarlarında, istər depozit yerləşdirməsi, istərsə də kredit ala bilməsi sakinlərin sərbəstə bütün valyuta əməliyyatları apara bilməsi deməkdir. Beynəlxalq bazarlarda maliyyə sərbəstləşməsi portfel investisiyalarının həcminin artmasına səbəb oldu. Bu cür investisiyaların verilməsində inkişaf etmiş ölkələrin payı 90%-i keçir. Onlar isə mərkəz ölkələrdə yerləşdirilmişdi.

London birjası dünyanın əsas maliyyə mərkəzlərindəndir. İngiltərədə 1986-cı ildə həyata keçirilən maliyyə bazarlarının sərbəstləşdirilməsi siyasəti və elektronika sisteminə keçid beynəlxalq maliyyə əməliyyatlarının həcmi artırılmışdır. Mərkəz ölkələrdə faiz hədləri (1990-cı illərdə) aşağı olduğu üçün investorlar "inkişaf edən bazarlar"a yəni İEOÖ-dəki kapital bazarına doğru hərəkət edirlər. Həmin çevrə ölkələrində risklər yüksək olsa da, gəlirlilik nisbəti inanılmaz dərəcədə yüksək səviyyəyə çatır. Çevrə ölkələrinə (İEOÖ-lər) portfel investisiyaları 1987-ci ildə sifara yaxın iken, 1993-cü ildə 81,6 milyard dollara çatdı. Bunun 73%-i istiqrazlar, 27%-i səhm olmuşdur. 1990-cı ildən sonra Çevrə ölkələrinin həm dövlət, həm də özəl sektoru borc bataqlığına düşdü və nəticədə bir tərəfdən ixracat artarkən (kapital), digər tərəfdən məhsul istehsalı azalmağa doğru hərəkət etməyə başladı. 1994-cü ilə qədər portfel investisiyaları əsasən 5 ölkə üzrə təmərküzlənmişdir: Argentina, Braziliya, Meksika, Cənubi Koreya,

Türkiyə. Bu ölkələrdə milli pul vahidi üzrə daxili bazara ixrac edilən mallar dollar üzrə rəqabət gücünü itirirdi. Buna görə də cari əməliyyatlar üzrə defisitın artması nəticəsində risk sistemətik artır və maliyyə böhranı reallaşır.

Ciddi bir borc böhranı 80-ci illərdən başlamışdır ki, bu da neftin qiymətinin artımı ilə müşahidə olunurdu. Neftdən gələn böyük gəlirlər, hansı ki, ixracatçılar öz iqtisadiyyatına qoya bilmədilər, böyük həcmdə sərbəst kredit resurslarına yol açdı. Borc alan qismində Latın Amerikası, həmçinin Mərkəzi və Şərqi Asiya ölkələri çıxış edirdilər. Onların çoxu yanacaqın qiymətinin belə artımından çox ağır vəziyyətə düşmüşdürlər. Borcları ödəmə üçün valyuta toplamağa çətinlik çəkirdi. İnkişaf etmiş dünya staqflyasiya ilə rastlaşdı. Belə ki, İEOÖ-də mallara olan tələb enmişdi. 1981-82-ci illərdə Argentina və Çilidə borc böhranı yaranı. Elə bu zaman Kolumbiya, Meksika, Peru və Uruqvayın bank sistemi tamamilə çökdü. Maliyyə böhranı kreditor ölkələrin borcunu ödəmə qabiliyyəti olmayanlara yardım tədbirlərini həyata keçirməyə məcbur etdi. ABŞ borclu ölkələrin böyük borclarını kiçik borclarla əvəz etmək planı hazırladı.

Müəyyən müddət sürən nisbi sabitlikdən sonra 1994-1995-ci illərdə beynəlxalq valyuta-kredit sferasında yenidən Meksikada bank, valyuta və borc böhranı baş qaldırdı. Sonra isə 1997-98-ci illərdə Cənub-Şərqi Asiyada, Braziliyada, Rusiyada, Türkiyədə, Argentinada maliyyə valyuta sistemində problemlər yaranı.

Böhranları araşdırarkən bütün ölkələrdə eynilik aşkar olunur. Cənub-Şərqi Asiyada pul və fond bazarlarında dövlət büdcəsi və tədiyyə balansının kəsimi gərginlik yaratdı. Səhm və daşınmaz əmlak qiymətlərinin spekulativ artımı qeyri bank şirkətlərin borclarının artmasına səbəb oldu. Bir çox banklar borclarının mümkün normalarını keçdilər. Qısamüddətli və uzunmüddətli borclar arasındakı nisbət pozuldu. Artıq verilən kreditlərin təminatı kimi yüksək qiymətləndirilən şirkət aktivləri, torpaq sahələri, daşınmaz əmlaklar çıxış edirdi. Birinci enmənin göstəriciləri zamanı banklar likvidliklərini iki dəfə itirdilər. Onlar likvidlik kompensasiyası etmək üçün yüksək faizli xarici kreditlərə müraciət etdilər. Xarici investorlar isə kreditləri qısa müddətə verirdilər ki, təhlükə yaranan zaman vəsaiti geri çəkmək mümkün olsun. Belə təhlükə olan zaman onlar pulunu geri çəkməyə başladılar. Nəticədə adları çəkilən ölkələrdə banklar bankrot halında idilər.

Bu regionda bank kollapsı, büdcə defisiti, həmçinin valyuta ehtiyatlarının 62 mlrd.-dan 24 mlrd. dollara qədər azalması 1997-ci ildə

	1990-2002	2002-2008	2005	2006	2007	2008	2009
Dünya	42,3	33,9	4,5	5,1	5,0	3,7	2,2
İnkişaf etmiş ölkələr	37,2	17,6	2,6	3,0	2,6	1,4	-0,3
AB	29,5	17,0	2,2	3,3	3,1	1,2	-0,5
ABŞ	41,7	18,3	2,9	2,8	2,0	1,4	-0,7
Yaponiya	19,3	12,1	1,9	2,4	2,1	0,5	-0,2
İnkişaf etməkdə olan ölkələr	51,3	59,7	7,1	7,9	8,0	6,6	5,1

Maliyyə böhranı termini son zamanlar çox geniş və ümumi mənada istifadə olunur. Əvvəllər, əgər söhbət, dövrü iqtisadi böhranlara səbəb olan hadisələrdən gedirdisə, indi daha çox “pul böhranı”ndan danışılır. Maliyyə böhranının səbəbləri müxtəlifdir. İlk növbədə bunun səbəbləri əsaslı makroiqtisadi siyasət, dövlət köçürmə ödəmə münasibətləri sisteminin kökündən pozulması, inflyasiyanın güclənməsi, bank sektorunda çaxnaşma, zəif milli maliyyə sistemi, əlverişsiz xarici şərtlər (milli ixrac əmtəələrin qiymətinin düşməsi, idxal əmtəələrin qiymətinin qalxması), düzgün olmayan mübadilə kursu, siyasi qeyri-sabitlikdir. Əksər iqtisadçılar maliyyə böhranını maliyyə sisteminin böhranı kimi qələmə verirlər. Maliyyə sisteminin böhranı əsas maliyyə institutlarının öz borcunu ödəyə bilməməyi ilə ifadə olunur və “maliyyə çaxnaşması” ilə müşayiət olunur. Maliyyə sistemi böhranının bu cür institusional anlaşılması onun kredit müəssisələrinin müflisləşməsi ilə əlaqələndirilməsinə və bank böhranı kimi anlaşılmasına səbəb olur. Maliyyə böhranının komponentləri aşağıdakılardır: büdcə, bank, pul dövriyyəsi, valyuta və birja. Maliyyə böhranı dedikdə valyuta sisteminin böhranı, bank sisteminin böhranı, fond birjası böhranı başa düşülür.

Maliyyə böhranı maliyyə-kredit sisteminin tarazlığının pozulmasıdır ki, bu da özünü maliyyə müəssisələrinin və kredit maliyyə təsisatlarının qeyri-sabitliyində, milli valyutanın dəyərsizləşməsi və suveren borcların ödənilməsində göstərir.

ABŞ-in Milli iqtisadi tədqiqatlar bürosunun ekspertləri maliyyə böhranını 3 kateqoriya üzrə qruplaşdırırlar: bank, borc, valyuta böhranları. Səbəb kimi aşağıdakılar müəyyənləşdirilir:

- faiz dərəcələrinin qalxması
- fond bazarlarında qiymətlərin düşməsi,
- qiymətlərin ümumi səviyyəsinin gözənilmədən düşməsi,

milli valyutaya inamın düşməsinə və xarici valyutada tələbin artmasına, ajiotaja səbəb oldu. Sonunda bütün qrup ölkələrdə valyuta kursları azalmağa başladı. Belə ki, yalnız 1997-ci ildə milli valyutalar 30-50% devalvasiya etdi. Bu hal ən çox İndoneziya rupisində baş verdi (52%). 1998-ci ildə Koreya, Malayziya, Filippin və Tailandda devalvasiyanı zəiflətmək mümkün oldu. İndoneziyada isə bu proses davam edirdi.

Asiya maliyyə böhranı bu region ölkələrinə böyük vəsait yatıran sənaye ölkələrinə həyəcan signalı oldu. Onların buradan neft, xammal və digər malların idxalına ehtiyacı var idi. Bu baxımdan onlar böhranın aradan qaldırılmasına xidmət etməyə hazır idilər. Asiyada böhranın normallaşması başlayanda Braziliya maliyyə uçurumu ilə üzleşdi. Daxili borcu ödəmək üçün 100 milyard vəsait tələb olundu. Borc verənlərdə isə belə vəsait yox idi. Ölkənin qızıl valyuta ehtiyatları 41 mlrd. dollara kimi azaldı. Braziliya sabit məzənnədən üzən valyuta məzənnəsi sistemine keçdi və valyutası 43% devalvasiya etdi. Böhranın kəskinliyi bir ildən sonra səngidi və əsas iqtisadi indikatorlar yaxşılaşdı. Bu, digər ölkələrin bankları və beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə baş verdi.

Bu tip analoji hallarla növbəti dəfə Türkiyə və Argentina qarşılaşdı. Hər iki ölkə kapital bazarından borc alan ölkələr sırasındadır. 1999-2000-ci illərdə onların payına 20%-ə yaxın belə borclanma və 10% İEOÖ-in məcmu borc payı düşürdü. Yəni də inkişaf etmiş dünya böhranının qlobal maliyyə sistemində neqativ təsirdən qorunmaq üçün hər iki ölkəyə yardım tədbirləri hazırlandı.

Beynəlxalq kreditləşmə sistemindəki bütün problemlər, böhranların qarşısının alınması üçün təxirəsalınmaz xərclər sübut edir ki, yaranmış beynəlxalq maliyyə memarlığı qloballaşma şəraitində ölkələrin qarşılıqlı iqtisadi vəziyyətinə və əlaqələrinə cavab vermir. Beynəlxalq maliyyə sabitliyinin qorunmasının hansı xərclər hesabına başa gəlməsi aşağıda əks olunur.

2008-ci ildə dünya iqtisadiyyatında daha bir maliyyə böhranı başladı. Əvvəlki böhranların əsas səbəbi valyuta sistemində yaranan problemlərlə əlaqədardırsa, sonuncu maliyyə böhranının əsasında bank sektorunda yaranan problemlər dayanır.

XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dünya ölkələrinin qlobal böhrana doğru sürükləndiyi aşağıdakı məlumatlardan aydın şəkildə görünür.

- qeyri-müəyyənliyin artması və bank çaxnaşması,
- hədsiz kredit və borclar, xarici beynəlxalq şoklar, valyuta riski, global infeksiya.

Valyuta böhranı valyuta bazarındaki vəziyyətin ağırlaşması ilə əlaqədardır. O, özünü valyuta kurslarındakı kəskin tərəddüdlərdə, kapital axınında, devalvasiyada, revalvasiyada, beynəlxalq likvidliyin zəifləməsində, valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərində qarşdurmanın kəskinləşməsində göstərir.

BVF-nin verdiyi tərifi görə, valyuta böhranı mübadilə kursuna spekulativ hücumlar zamanı faiz dərəcələrinin kəskin qalxmasına səbəb olur. Valyuta böhranı bank-sektorundakı qeyri-sabitliyin yaranmasına yol açır. Valyuta və bank qeyri-sabitliyinin yaranmasını iqtisadçılar xüsusi terminlərlə ifadə edirlər – “ikiqat böhran”. Milli valyutanın devalvasiyası bank çaxnaşmasının yaxınlaşmasını göstərir, xüsusən əgər bank öhdəliklərinin əsas hissəsi xarici valyutada ifadə olunmuşsa. Eləcə də milli valyuta kursunun kəskin qalxması bank böhranı yaradır. Bu halda xammal ixrac edən ölkələrin ixracını sarsıdan həddindən artıq yüksək valyuta kursu səbəb olur.

Məsələn 1999-cu ildə Braziliyada maliyyə böhranı başladı, bunun səbəbi ölkənin milli pul vahidinin 30-40% revalvasiyası idi. Bu zaman Çili, Braziliya, Kolumbiya, Rusiyada baş verən bank böhranının səbəbi milli valyutalarının məzənnələrinin yüksək olması və faiz dərəcələrinin qaldırılmasıdır. Digər tərəfdən İEO-də bank faizlərinin qaldırılması onlardan kredit tələb edən ölkələrdə bank böhranının yaranması ehtimalını 3 səbəbdən artırır:

- Birinci, yüksək fazi dərəcələri nəticəsində defolt ehtimalı artır.
- İkinci, İEO-də faiz dərəcəsinin qalxması İEOÖ-in valyutasının dəyər-sizləşməsinə səbəb olanda xarici valyutada olan borcları ödəmək üçün daha çox milli valyuta tələb olunur.
- Üçüncü, spekulativ hücumlar İEOÖ-in bank sisteminin sabitliyinə ciddi təhlükə yarada bilər.

Məsələn, 1998-ci il böhranına qədər Rusiya banklarının əksəriyyəti valyuta qiymətli kağızlar və digər maliyyə alətləri vasitəsi ilə spekulativ əməliyyatlar edərək yüksək gəlir əldə edirdilər. Bu da maliyyə böhranının başlamasına səbəb oldu.

Maliyyə böhranının bir elementi də borc böhranıdır. Borc böhranı dövlət və özəl subyektlərin kreditörə qarşısında öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməyidir. Bu mənada borc böhranı bank böhranı ilə oxşar görünə bilər. Ona görə də bank böhranı mahiyyət etibarilə kredit

böhranıdır, yəni kreditörün problemini öyrənib təhlil edir, borc böhranı isə debitorun və ya borc almanın fəaliyyətindəki qeyri-sabitliyə işarədir. Borc böhranı bank böhranına ilkin real şərait yaradır, S.Fişerin fikrincə borc böhranı 3 səbəbdən yaranı bilər:

1. Borclu ölkələrin öz iqtisadiyyatlarını düzgün idarə etməməyi; büdcə kəsmi və yüksək valyuta kursu.
2. Banklar tərəfindən kreditlərin ehtiyatsız paylanması, yəni tələb və şərtlərin yumşaldılması.
3. Borc verən ölkələrin % dərəcələrini yüksəltməsi.

1980-cı ildə dünyada neft böhranı oldu. Buna səbəb olaraq neft ixrac edən ölkələrin yüksək neft gəlirləri əldə etməsi idi. Bu isə neftin qiymətinin gündən-günə yüksəlməsi hesabına baş verirdi. Bu vəsaitin hamısını öz iqtisadiyyatlarında istifadə edə bilməyən neft ixracatçıları ehtiyacı olan ölkələrə kredit verməyə başladılar. Halbuki kredit verilən bu ölkələr, onsuz da neftin yüksək qiymətindən ağır vəziyyətə düşmüşdülər. Nəticədə həmin ölkələr krediti və onun faizlərini ödəməkdə çətinlik çəkməyə başladılar. Bu isə borc böhranı yaratdı.

Bu böhranın digər səbəbi dövlət borc öhdəliklərinin üst-üstə yığılıb qalmasıdır. Bu 1997-1998 Asiya böhranının başlıca katalizatoru oldu.

Beləliklə 90-cı ildən başlayaraq Transmilli banklar İEOÖ-ə kredit verilməsində ehtiyatlı strategiya işləyib hazırladılar. Lakin buna baxmayaraq, 2008-ci il böhranında sadalanan bu amillərin böyük rolu oldu.

Hazırda global miqyasda öz əhatə dairəsini genişləndirən maliyyə böhranı öz başlanğıcını ABŞ-dən götürüb. ABŞ-in bu dərin maliyyə böhranı ilə üzləşməsi bir neçə səbəbin nəticəsində baş verdi. Öncə onu qeyd edək ki, ABŞ-da böhranın başlanmasına şərait yaranan simptomlar bir müddət əvvəl formalaşmağa başlamışdır. Bunlar aşağıdakılardır:

Birinci, ABŞ-İraq müharibəsinə bu günə qədər 3 trilyon vəsait xərcləyibdir ki, bu maliyyə itkisi də özünü iqtisadiyyatda göstərməyə bilməzdi. Əslində bu dövlət üçün böyük məbləğdə rəsmi ehtiyatlar itkisi deməkdir.

Digər mühüm faktor dövlətin ipoteka kreditləri sahəsində həyata keçirdiyi səmərəsiz siyasət olmasıdır. Qanunlar çərçivəsindən baxsaq, maliyyə böhranında “günahkar” iki qanun layihəsidir. Bunlar 1995-ci ildə ABŞ prezidentinin imzaladığı İctimai Yenidən İnvestisiya Aktına dəyişikliklər və eyni prezident tərəfindən 1990-cı ildə imzalanan Maliyyə Xidmətləri Modernizasiyası Aktıdır. Birinci qanun orta və aşağı gəlirli əhalinin ev və digər istehlak kreditləri almasına şərait yaratdı. Nəticədə kredit verən qurumlar öz tələblərini yumşaldılar. Artıq banklar öz müştərilərini

yüksək gəlirlər arasında seçməyəcəkdilər. Eyni zamanda akta edilən digər dəyişikliklər dövlət tərəfindən öhdəliklərinə zəmanət verilən və dövlətdən limitsiz kredit ala bilən Fannie Mac və Freddie Mac açıq səhmdar cəmiyyətlərinin həmin aşağı və orta gəlirlilər qrupuna da investisiya etməsi idi. Bu əslində kredit qabiliyyəti olmayan qrupa kredit verilmə prosesinin başlanması idi.

İkinci qanun layihəsi isə banklara həm kommersiya, həm də investisiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanı verirdi. Dövlətin kommersiya banklarının toplayacağı əmanətlərə verdiyi zəmanət eyni zamanda həmin bankların investisiya fəaliyyətindən yaranan zərərləri də örtəcəkdir. İntestisiya bankları isə əvvəllər depozit yığa bilmirdilərsə aktdakı dəyişiklikdən sonra depozit yığan kommersiya bankları ilə birləşmək hüququ qazandılar. Yığılan depozitlər riskli maliyyə alətlərinin dövryyəsinə sərf olunurdu. Məsələn, İpoteka Qiymətli Kağızlara (İQK) Qanun dəyişiklikləri çoxlu problemlər yaratdı. Orta və aşağı gəlirlilərə onların gəlirləri ev almasına imkan verməyə də, onlara güzəştli kredit verilməyə başlandı. Səbəb isə ipoteka verən şirkətlərin qazanc əldə etmək istəyi idi. Həmin kredit verən şirkətlər komissiya gəlirləri əldə etmək üçün az gəlirli və kredit keçmiş olmayan kütləni hədəf alaraq, onlara ipoteka krediti satmışdır. İQK-nın dəyəri evlərin ilkin alqı-satqı qiymətinə bağlı idi və əsas gəliri ev alanın ödədiyi məbləğdir. Nəticədə gəliri riskli olan əhaliyə verilən ipotekaların girov göstərdiyi İQK üçün maliyyə bazarları yaranır və müxtəlif maliyyə şirkətləri İQK-a yardım edirdi.

Fannie Mac və Freddie Mac şirkətləri İQK bazarının likvidlikini artırmaq məqsədi ilə dövlət tərəfindən İQK-a investisiya etməyə məcbur edildilər. Artıq 2007-ci ildə bu iki şirkət 12 trilyon dollarlıq ipoteka bazarının yarısına sahib idi. Qeyd edək ki, əksər maliyyə alətlərinin iki əsas riski olur, bu faiz və kredit riskidir. 80-ci illər maliyyə böhranında səbəb % riski idisə, cari böhranın əsas səbəbi kredit riskidir. Bildiyimiz kimi kredit riski alınan kreditin və onun % dərəcəsinin ödənilməsinin yerinə yetirilmə bilməsidir. Həmçinin bu zaman ipoteka qiymətli kağızlarına edilən spekulyativ hücumlar nəticəsində onun nominal dəyəri real dəyəridən bir neçə dəfə artmasına gətirib çıxarmışdı.

Belə ki, ipoteka kreditləri ilə əlaqədar kontraktların ifrat dərəcədə mürəkkəbləşməsi global maliyyə böhranına yoluxucu surətdə təkan verdi. Bunun da əsasında "Mortgage" böhranı durur. Amerikalılar insanları ev alarkən iki seçimlə qarşılaşırdılar. Qəbul olunmuş qaydaya görə evlər sabit və dəyişkən kreditə verildirdi. İnsanlar da gələcəkdə iqtisadiyyatın

yaxşı olacağını nəzərə alaraq dəyişən faizlə kredit götürürdülər. Yəni, onlar "dəyişən faiz krediti" prinsiplərini əsas götürərək, gələcəkdə kredit faizlərinin aşağı düşəcəyinə ümid edirdilər.

Lakin 2007-ci ilin sonu 2008-ci ilin əvvəllərində neftin qiymətinin gözlənilmədən qalxması Federal Ehtiyatlar Sisteminin faizləri yüksəltməsinə səbəb oldu. Bu da vətəndaşların kredit və onun faizlərinin ödəmə qabiliyyətini aşağı saldı və nəticədə evlər istehsalçı şirkətlərə geri qaytarıldı. Həmin şirkətlər isə kreditləri banklardan götürdükləri üçün banklar kredit riski ilə üzləşdilər. Avtomatik olaraq geri gəlməyən pullar böhranın başlanmasına səbəb oldu. Əgər ev sahibi ödənişi yerinə yetirmirsə ev satılır, satış dəyəri İQK-ın sahibinə gedir. Bildiyimiz kimi bu İQK dəyərini ev sahibləri ödəmə bilmədilər və İQK riski artdı və onun qiyməti düşdü. Amerika birjalarında daşınmaz əmlakın qiyməti sürətlə düşməyə başladı. ABŞ birjalarında baş verən dəyişikliklər dünyanın digər birjalarına təsir edir. Bu gün Nyu-York birjası dünyanın ən aparıcı birjasıdır və dünya birjalarında qiymətlərin müəyyən olmasında mühüm rol oynayır. ABŞ birjalarında yaşanan hallar digər dünya ölkələrinin birjalarında da yaşayır.

Beləliklə yuxarıda sadalanan səbəblər ABŞ maliyyə böhranının başlanmasına səbəb oldu. Nəticədə maliyyə institutları böyük risklə üz-üzə qaldılar. Qarşısı alınmayan böhran ABŞ iqtisadiyyatından bütün dünya iqtisadiyyatına yayıldı. ABŞ-dan başlayan və əksər dünya ölkələrinə yayılan maliyyə böhranı müxtəlif analitiklərə görə 1930-cu il durğunluğundan sonra ən dəhşətli böhrandır.

Dünya iqtisadi sisteminin üzləşdiyi global böhranın ən mühüm amilindən biri də ayrı-ayrı dünya ölkələrində müxtəlif formalarda təzahür edən maliyyə böhranının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri getdikcə toplanan və risk artıran global kapital yığılıdır. Dünyadakı investorlar ABŞ-dakı əsas böhranın ardınca ağır itkilərə məruz qaldıqca, dünya üzrə kapital çatışmazlığı müşahidə etməyə başladılar. Eyni zamanda kapital sahibləri, böyük vəsaitləri idarə edənlər tədricən əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, risklərə diqqətlə yanaşmağa, alternativlər seçməyə və mümkün qədər kapital yığılına üstünlük verməyə başladılar.

İndiki zamanda bu o deməkdir ki, riskli borc alanların və ya dünya üzrə kapital meyilli layihələrin ssudalara, qiymətli kağızlara ehtiyacı olduğu halda, artıq qiymətli kağızlar bazarında bunlarla bağlı böyük çatışmazlıq yaranıb.

Bu da nəticədə böyük layihələrin təxirə salınmasına, infrastruktur və ayrı-ayrı sənaye sahələrinin inkişafı üçün kapitaldan asılı olan Latın

Amerikası, Avropanın İEOÖ-i və Balkan yarımadası ölkələri kimi regionlarda artım tempinin zəifləməsinə gətirib çıxarıb.

Maliyyə böhranının doğurduğu kapital yığılımı digər tərəfdən dünya bank sistemində dağıdıcı təsir göstərmişdir.

Dünyanın heç bir regionunda bank sektoru sənaye sahələri ilə Avropada olduğu kimi inteqrasiya olunmayıb. Ona görə də burada təsir daha da ciddidir.

ABŞ-da isə bununla müqayisədə daxili əmtəəliyə ehtiyacları üçün qiymətli kağızlar daha etibarlı sayılır və ona görə də onlara üstünlük verilir.

Dünya iqtisadiyyatının global böhran nəticəsində üzlaşdığı mühüm problem iqtisadi artım tempinin global azalmasıdır ki, bu da:

- maliyyəyə olan tələbin və bunun nəticəsi olaraq istehsalın azalmasıdır.
- istehsalın zəifləməsi, xammal təchizatçısı ölkələri bazalarının zəifləməsi nəticəsində ixrac həcmnin azalmasıdır.

Dünya iqtisadiyyatının üzlaşdığı digər problem-beynəlxalq bazarda neftə tələbin azalması və onun qiymətinin sürətlə aşağı düşməsi nəticəsində iqtisadiyyatı xammaldan asılı olan ölkələrdə, xüsusilə də Rusiyada əmtəəliyə sektoru ilə yanaşı iqtisadiyyatın real sektorunda və sosial sferada baş verən tənəzzül.

Ümumiyyətlə, bütün dünyada işsizlik artır, əmtəə qiymətləri azalmağa davam edir, neftin qiyməti cəmi 1 il bundan əvvəlki yüksək səviyyədən 3 dəfədən çox aşağı düşüb və hələ də düşməkdə davam edir, yaxın gələcəkdə bunun realist davamı isə hələ qeyri-müəyyəndir. Böhranın nəticələri aşağıdakılardır:

Negativ təsirlər:

- istehsalatla olan tələb azaldığından istehsal və bölgü zəifləyəcək;
- işsizlik avtomobil və hava nəqliyyatından istifadəni azaldacaq;
- əlaqələndirilməmiş maliyyə tədbirləri, xüsusilə də böyük ölkələr tərəfindən əsas sənaye sahələrinə subsidiyalar istənilən yerdə əks təsir törədə bilər (1930-cu illərdə “qonşunu zəiflət” siyasəti tənəzzülü daha da dərinləşdirmişdi);

- maliyyə sektorunda zəruri islahatların aparılmamağı maliyyə əməliyyatları iştirakçılarının fəaliyyətinin və əməliyyatlarının qeyri-şəffaf qalmasına, bu da öz növbəsində bərpaya mane olan likvidlik azalmasına səbəb olur;

Dünya bankının tədqiqatlarına görə dünyada neft məhsullarına tələbat sürətlə aşağı enəcək və xammalın qiyməti də aşağı düşəcək. Lakin 1990-cı il səviyyəsinə enməyəcək.

1982-ci ildən indiyə qədər birinci dəfə beynəlxalq ticarət azalacaq və bu tendensiya bir çox sənaye sahələrini əhatə edəcəkdir.

Pozitiv təsirlər:

- İran və Əfqanıstandakı münaqişə tədricən aradan qalxacaq;
- dünyanın nəhəng ölkələri olan Çin və Hindistan inkişafın lokomotivi olaraq beynəlxalq münasibətlərin hərəkətverici qüvvəsinə çevriləcək;
- neft ehtiyatları tükənmək üzrədir və onun bərpası daha çox vəsait tələb edəcək;
- Rusiya kimi OPEK-ə qeyri-üzv ölkələr bu təşkilata qoşularaq vahid enerji siyasəti aparmağa məcbur olacaqlar.
- enerji sərəfində də qənaəti evlər və avtomobillər yaradılacaq;
- ictimai nəqliyyat sektorunun inkişaf etdirilməsinə böyük investisiya cəlb ediləcək;
- OPEK üzvləri müəyyən edilmiş kvotalara əməl etməmək məcburiyyətində qalacaq;
- alternativ enerji mənbələri ticarət baxımından daha əlverişli və rəqabət qabiliyyətli olacaq;
- əlavə ehtiyatlar kəşf ediləcək.

Uoll-Strit mütəxəssisləri Dünya Bankının pessimist proqnozları ilə razılaşmır və iddia edirlər ki, üç il müddətinə bir barel neftin qiyməti 75 dollara qalxacaq, yeyinti məhsulları isə indikinə nisbətən 50 faiz ucuzlaşacaqdır.

Global böhrana qarşı 20-lik tərəfindən ayrılmış vəsaitlərin təhlili

Londonda keçirilmiş 20-lərin görüşü nəticəsində ölkə liderləri böhrana qarşı mübarizənin 6 əsas istiqamət müəyyən etmiş və 1,5 il ərzində 5 trl. dol. həcmində vəsaitin ayrılması barədə razılığa gəlmişdilər. Antiböhran istiqamətləri kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. BVF ehtiyatlarının artırılması və böhrandan ən çox əziyyət çəkmiş ölkələrə yardım;
2. “Vergi oazislərə” qarşı mübarizə;
3. Müflis olmuş şirkətlərin və bankların rəhbərliyinə bonus ödəmələrinin tənzimlənməsi;
4. Ölkələr səviyyəsində stimullaşdırıcı tədbirlər;
5. Maliyyə bazarları nəzarətinin gücləndirilməsi;
6. Milli iqtisadiyyatların sabitliyinin təmin edilməsi.

Ayrılmış 5 trl. dollardan 1,1 trl. dolların (təqribən beşdə biri) BMF və sair maliyyə institutlarına verilməsi nəzərdə tutulur. BVF ayrılmış 1,1 trl. dollardan 750 mlrd. dolların kreditləşmə prosesinin bərpasına, iqtisadi artımın təmin edilməsinə və yeni iş yerlərin açılmasına, o cümlədən 250

mİrd. dollar ölkələrin tədiyyə balanslarının tənzimlənməsinə yönəlməsi nəzərdə tutulur.

Böhrana qarşı tədbirlərin görülməsi və vəsaitlərin ayrılması nəticəsində dünya iqtisadiyyatı artımının 4% səviyyəsində və ekoloji təmiz və enerjini qənaət edən olması gözlənilir.

20-lik görüşünün əsas nəticələri kimi ekspertlər ikisini qeyd edirlər:

1) ayrılmış vəsaitlərin böyük məbləği böhrandan zərər çəkmiş ölkələrə və ölkələrin tədiyyə balanslarının tənzimlənməsinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur;

2) vəsaitlər qısamüddətli xarakterli olan tələbin stimullaşdırılması tədbirləri ilə yanaşı iqtisadi strukturun dəyişməsinə yönəldiləcək. Belə ki, ekoloji təmiz və enerjini qənaət edən artım modelinə keçid nəzərdə tutulur. Yəni ekspertlərin fikrincə tədbirlər uzunmüddətli xarakter daşıyır və onların məqsədi dünya iqtisadiyyatının yeni şəraitə adaptasiyasının təmin edilməsindən, qısamüddətli dövrdə isə böhranın şiddətliyinin azalması üçün zərər çəkən ölkələrə yardımın göstərilməsindən və tələbin stimullaşdırılmasından ibarətdir.

10.4. Qloballaşma və milli dövlətlərin mənafeəri

Milli təsərrüfatların iqtisadi, elmi-texniki, hüquqi və informasiya baxımından bir-birindən asılılığını kəskin şəkildə artıran qloballaşma, dünyanın inkişafında aşağıdakı bir sıra səciyyəvi cəhətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Hər şeydən əvvəl dünya iqtisadi birliyi keçmişdə bir-birindən az-çox asılı olan ölkələrin məcmusundan ibarət idisə, indi bu birlik vahid iqtisadi sistemə çevrilməyə başlamışdır. Həmin vahid iqtisadi sistemdə milli təsərrüfatlar sadəcə olaraq beynəlxalq əmək bölgüsü mexanizmi ilə deyil, öz miqyasına görə nəhəng, ümumdünya istehsal-satış strukturu, qlobal maliyyə sistemləri və informasiya şəbəkələri ilə bir-birinə "lehimlənərək" vahid ümumdünya iqtisadi orqanizmin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişlər. XX əsrin ortalarına qədər xarici ticarət döviyyəsi bütün dünyada ÜDM-un cəmi 10-16%-ini təşkil edirdisə, XXI əsrin əvvəlində kommersiya xidmətlərinin idxalı və ixracı da nəzərə alındıqda bu hədd 48%-ə çatmışdır.

Son onillikdə (1995-2008-ci illərdə) dünya xarici ticarət döviyyəsinin həcmi istehsaldan iki dəfə çox olmuşdur.

Qloballaşma prosesində milli və ümumdünya iqtisadi mexanizmlər öz rollarını da dəyişdirlər. Belə ki, məlum olduğu kimi, keçmişdə aparıcı rol milli təsərrüfatlara məxsus idi. Müasir dövrdə isə dövlətlərustü maliyyə-əmtəə bazarları, istehsal-satış strukturları formalaşdıqca, ümumdünya iqtisadi

münasibətlər bəşəri proseslərin tənzimlənməsində aparıcı rol oynamağa başlamışlar. Hətta, ən inkişaf etmiş dövlətlərin də ölkə daxili münasibətləri qlobal iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşmaq məcburiyyəti qarşısındadır. Bəşəri münasibətlərin tənzimlənməsində ümumdünya iqtisadi münasibətlərin aparıcı amilə çevrilməsi isə öz növbəsində beynəlxalq proseslərdə milli dövlətlərin rolunun azalmasına gətirib çıxarır. Çünki onlar milli sərhədlərdən kənarında baş verən və müstəqil cərəyan edən tümbəşəri prosesləri tənzimləmək iqtidarında deyillər. Bundan əlavə, milli dövlətlərin bağladığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq makroiqtisadi tənzimləmələr aparmaq üçün gömrük hüquqları, valyuta tənzimləmələri və digər ənənəvi vasitələrdən istifadə etmək səhvləri məhduddur. Onlar beynəlxalq iqtisadi təşkilatların, nəhəng transmilli şirkətlərin tələblərinə uyğunlaşmağa məcburdurlar. Başqa sözlə, qloballaşma prosesində dünya iqtisadiyyatının əsas hərəkətverici qüvvəsi olan transmilli sənaye və bank korporasiyalarının gücü və təsir dairəsi genişlənməmişdir. Qlobal iqtisadiyyatın ənənəvi subyekti olan milli dövlətlər isə müəyyən baxımdan sıxışdırılmışlar. Onlar könlüü olaraq, bir çox milli hüquqlarından beynəlxalq hüquq normalarının lehinə imtina etmişlər.

Lakin bütün bunlar milli dövlətlərin rolunun heç də azalması demək deyildir. Əksinə, müasir dövrdə bəşəriyyətin inkişafının mühtüm xarakterik xüsusiyyətlərindən biri ölkə daxilində gedən sosial-iqtisadi proseslərin tənzimləyicisi kimi milli dövlətlərin rolunun durmadan artmasıdır. Bazar iqtisadiyyatı tələb edir ki, dövlətlər iqtisadiyyata ən azı iki məqsədlə geniş müdaxilə etsinlər: birincisi, digər ölkələrin iqtisadiyyatı ilə maksimum rəqabət qabiliyyətli olmaq, ikincisi isə, maliyyə-kredit kimi yenidən bölgü mexanizmindən istifadə etməklə ölkə daxilində yaranan sosial və siyasi gərginliyi mümkün qədər azaltmaqdır. Məhz həmin funksiyaların genişləndirilməsi sürətlə artan qloballaşma prosesinin ən mühtüm əlamətlərindən biridir. Bu məsələ keçid iqtisadiyyat ölkələri üçün xüsusən aktualdır.

Həqiqətən dünya miqyasında mövcud ehtiyatlardan istifadə uğrunda rəqabət mübarizəsinin əhəmiyyəti və daha da kəskinləşməsi qlobal miqyas almışdır. Belə bir rəqabət mübarizəsində təsərrüfat subyektlərini uduzması nəticəsində maddi, insani və hətta siyasi ehtiyatların mümkün itkiləri də çox ciddi və bəzən qlobal əhəmiyyət kəsb edə bilər. Təsədüfi deyildir ki, qloballaşma prosesində aparıcı mövqeyə məhz təsərrüfat subyektlərini məqsədlə şəkildə tənzimləyən dövlətlər çıxıb bilərlər. Çünki hər hansı bir ölkədə mövcud olan rəqabət üstünlüyünü qloballaşma prosesində ən səmərəli şəkildə həyata keçirmək üçün ölkənin bütün potensialından yalnız milli dövlətlər maksimum istifadə edə bilərlər. Qloballaşmanın real gedişi ölkə potensialının milli dövlətlər vasitəsilə tam mənası ilə rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilməsini tələb edir.

Qloballaşmaya, bir qayda olaraq, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mənfi münasibət bəslənir. İnkişaf etmiş sənaye ölkələrinin elmi və ictimai dairələrində isə adətən bu proseslər pozitiv baxımdan dəyərləndirilir. Lakin son vaxtlar sonuncular arasında bu proseslərə tənqidi mövqedən yanaşanların da sayı artmaqdadır. Bu qəbildən olan alimlərə görkəmli amerikalı, 2001-ci ildə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Cozef Stiqlis də aiddir. Onun «Globalization and Discontents» adlı kitabı dünyada böyük əks səda doğurmuşdur. C.Stiqlis akademik dairələrdə özünün fundamental tədqiqatları ilə tanınmış və iqtisad elminin müasir mərhələdə inkişafına əhəmiyyətli təkan vermişdir. O, iqtisad elminin yeni sahəsi olan «İnformasiya iqtisadiyyatı» bənisə hesab olunur. C.Keynis nəzəriyyələrinin və F.D.Ruzveltin «Yeni kursun» davamçısı kimi iqtisadiyyatda dövlətin fəal rolunun tərəfdarıdır və hesab edir ki, müasir kapitalizm təkmilləşə bilər və təkmilləşməlidir. 1993-cü ildə C.Stiqlis ABŞ prezidenti B.Klinton yanında iqtisadçı məsləhətçilər Şurasının başçısı təyin edilmişdir. 1997-2001-ci illərdə o, Dünya Bankının baş iqtisadçısı və prezident müavini olmuşdur ki, bu, ona Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) praktik fəaliyyəti ilə yaxından tanış olmağa imkan vermişdir və belə bir inam əldə etmişdir ki, bu nəhəng təşkilatın fəaliyyəti əksər hallarda qeyri-səmərəlidir.

Nə üçün bu qədər faydalı nəticələrə malik olan qloballaşma kəskin mübarizə predmetinə çevrilmişdir? - sualına o belə cavab verir: beynəlxalq ticarət üçün bazarların açılması bir çox ölkələrə imkan verdi ki, onlar çox sürətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilsinlər, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq ticarət o zaman iqtisadi inkişafı sürətləndirir ki, ixracat ölkənin iqtisadi artımına təsir göstərir. C.Stiqlis sürətlə inkişaf edən və əhalisini varlandıran Asiya ölkələrini buna misal göstərir. Məhz qloballaşmanın nəticəsində dünyanın bir çox xalqlarında ömür uzanmış, rifah səviyyəsi yüksəldilmişdir. Qloballaşma inkişaf etməkdə olan ölkələrdə təcrid olunma hissinə azalmış, onların çoxu üçün müasir yüksək biliklərin qapısını açmışdır. Antiqloballaşma hərəkatı da dünya ölkələrinin qarşılıqlı asılılığının artmasından nəticəsidir. Bu hərəkat internet vasitəsilə bütün dünyada öz fəaliyyətini tənzimləyir və qüdrətli dövlətləri pis nəticələr verə biləcək müəyyən tədbirlərdən, məsələn, süvarilər əleyhinə minlərdən istifadə olunmasından imtina etməyə vadar etmişdir. Kasıb ölkələrin borclarının bir hissəsinin silinməsi, xarici yardımların artması da qloballaşmanın müsbət cəhətlərindəndir. C.Stiqlisə görə qloballaşmanı tənqid edənlər çox vaxt onun faydalı nəticələrini nəzərə almırlar.

Bununla yanaşı o hesab edir ki, qloballaşma tərəfdarları da çox vaxt qabaqcıdan hasil olan qənaəti əsas götürürlər. Sonuncular hesab edirlər ki, qloballaşma tərəqqidir və inkişaf etməkdə olan ölkələr, əgər səmərəli artıma nail

olmaq və kasıbçılığı aradan qaldırmaq istəyirlərsə, mütləq onu qəbul etməlidirlər. Lakin ölkələrin bir çoxu qloballaşmadan gözlədikləri iqtisadi faydalara nail ola bilmirlər. Vəli və kasıb ölkələr arasında məvjud olan uçurumun daha da artması «dördüncü dünya» ölkələrində əhalinin böyük əksəriyyətini kasıblığın qəddar manganəsində saxlayır. 90-cı illərdə dünyada adambaşına gəlirin orta hesabla ildə 2,5% artımına baxmayaraq, kasıbçılıq şəraitində yaşayan insanlar daha 100 milyon nəfər artmışdır. Afrikada müstəqillik əldə edildikdən sonra yaranmış böyük ümidlər puç oldu.

C.Stiqlisin fikrinə görə, əgər qloballaşma yoxsulluğun azaldılmasında bir şey edə bilməmişdirsə, sabitliyin təmin edilməsində daha az nəticəyə nail olmuşdur. Asiya və Latın Amerikasında özünü göstərən böhranlar inkişaf etməkdə olan ölkələrin hamısının iqtisadiyyatı və sabitliyi üçün ciddi təhlükə yaratdı. O, hesab edir ki, qloballaşma Rusiya və kommunizmdən bazar iqtisadiyyatına keçən bütün digər ölkələrdə də gözlənilən nəticəni vermədi. Qərbin verdiyi vədlərə baxmayaraq, yeni iqtisadi sistem bu ölkələrin əhalisinin çoxu üçün onların kommunist liderlərinin öncə gördüklərindən də pis nəticələr doğurdu. Bazar iqtisadiyyatına keçid bu ölkələrdə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların sxemi əsasında həyata keçirilmiş və bəzən çox pis nəticələr əldə edilmişdir. Halbuki, öz proqramı əsasında həmin prosesləri idarə edən Çində çox böyük nəticələrə nail olunmuşdur.

Bu proses makro və mikro səviyyədə özünü göstərir. Milli dövlətin müasir dövrdə mühüm tarixi vəzifəsi həmin strategiyamı hazırlayıb həyata keçirməkdir. Yeni beynəlxalq iqtisadi və maliyyə mühiti dünyada gedən qlobal inkişafın və eyni zamanda milli dövlətlərin beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə iştirakı şərtlərini müəyyən edir. Həmin mühit bu proseslərdə milli dövlətləri təmsil edən təsərrüfat və maliyyə subyektlərini müəssisə və şirkətlərini qəbul etdikləri qərarlara təsir edir. Milli iqtisadi inkişafın sənayeləşmə erasının tələblərinə uyğun olaraq həyata keçirilməsini təmin etmək üçün yeni iqtisadi və maliyyə mühitinin özəlliklərini nəzərə almaq olduqca vacibdir.

Qloballaşma bir çox baxımdan neoliberal modelin sərt qanunları əsasında inkişaf edir. Bu modeldə isə dünya milli dövlətlərin maraqlarının harmoniyası, onlarla olan müxtəlif təsərrüfat ukladları və milli mədəniyyətlərin qorunması prinsipi əsasında deyil, sosial darvinizm prinsipləri əsasında inkişaf edir. Bu sərt qanunlara uyğunlaşa bilməyən ölkələr üçün iqtisadiyyatın daha çox beynəlmilləşməsi onlar üçün milli iqtisadiyyatı tənzimləmə qabiliyyətinin daha da azalmasına yol açır. Bu ölkələrdə bir çox iqtisadi proseslərin qlobal təbii ilə onların milli təsərrüfat çərçivəsində tənzimlənməsi arasında uyğunsuzluq artır. Təbii ki, bu uyğunsuzluq özünü müxtəlif ölkələrdə müxtəlif dərəcədə göstərir.

Çünkü milli dövlətlər qloballaşma proseslərini müxtəlif dərəcədə həll edə bilərlər, müxtəlif "çəkiyə" malikdirlər, qlobal bazarlardan müxtəlif dərəcədə "fayda" və ya "zərər" əldə edirlər. Bütün bunlar isə mənafeələr arasında ziddiyyətin yaranmasını labüd edir. Çünki xarici satış bazarlarından, xarici maliyyə ehtiyatlarından, texnoloji və idarəçilik təcrübəsindən güclülər daha çox istifadə edə bilərlər. Ona görə də əsas makroiqtisadi göstəricilər arasında fərq bir çox hallarda artmaqda davam edir.

Ona görə də qloballaşmanın ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb edən problemlərindən biri bu prosesin ölkələr arasında inkişaf səviyyəsi baxımından olan kəskin fərqə necə təsir etməsi, qloballaşmanın faydalarının ölkələr arasında necə bölünməsi problemidir.

Müasir mərhələdə heç bir dövlət həmin proseslərdən kənarda qala bilməz. Lakin getdikcə daha çox dərk edilir ki, bəşəriyyətin inkişafı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən qloballaşmanın faydaları qeyri-bərabər bölüşdürülür. Müasir beynəlxalq siyasi-iqtisadi sistemdə az saylı inkişaf etmiş sənaye ölkələri aparıcı rol oynayır. Texnoloji və informasiya inqilabları iqtisadi inkişafın xarakterini dəyişmişdir. Qabaqcıl sənaye ölkələri və müəyyən dərəcədə orta inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələr üçün rifah səviyyəsinin artırılmasında yeni imkanlar daha çox yaranmışdır.

Bununla yanaşı tədqiqatlar göstərir ki, ziddiyyətli mahiyyətinə və sosial iqtisadi nəticələrinə baxmayaraq, XX əsrdə baş vermiş elmi-texniki inqilablar inkişaf etməkdə olan ölkələrin və keçid iqtisadiyyatı ölkələrinin sosial-iqtisadi tərəqqisinə ciddi təsir göstərmişdir. Faktlar bunu əyani şəkildə sübut edir.

Bələ ki, sənaye istehsalı XX əsr ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 21, 9 dəfə artdığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 62, 1 dəfə artmışdır. Yalnız son 30 il ərzində (1970-2000-ci illər) sonuncuların sənaye istehsalı 55 dəfə artmışdır.

2000-2005-ci illərdə isə ÜDM bütün dünyada 19, 5, inkişaf etmiş ölkələrdə 10, 1 və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 32, 9% bəndi artmışdır. Eyni zamanda, bu ölkələrin istehsal strukturunda da ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, həmin struktur dəyişiklikləri, bəzi iqtisadçılardan iddia etdikləri kimi, heç də materialtutumlu və əməkötumlu səhələr hesabına baş verməmişdir. Bələ ki, 1980-1998-ci illər ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracatında baza ehtiyatlarının (yanacaq nəzərə alınmasa) payı 50, 8%-dən 19%-ə düşmüş, əməkötumlu hazır məhsulları isə müvafiq olaraq 21, 8 və 23, 2% təşkil etmişdir. Həmin dövrdə ixracatda yüksək texnoloji tutumlu məhsulların xüsusi çəkisi isə 11, 6%-dən 31%-ə yüksəlmişdir.

Sənaye ölkələrində yaranmış zəngin texniki potensialdan istifadə edərək, zəif ölkələr öz inkişafını sürətləndirmək imkanına malikdirlər.

Bələ ki, 1970-2000-ci illər ərzində inkişaf etmiş ölkələrdə adambaşına məhsul istehsalı 1,7 dəfə artdığı halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu artım 2,5-ə bərabərdir. Bununla yanaşı real həyat göstərir ki, qloballaşmanın bəhərlərinin ilk olaraq güclü dövlətlər tərəfindən mənimsənilməsi nəticəsində inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında fərq azalmır, əksinə daha da artır. Bu haqda iqtisadi ədəbiyyatda kifayət qədər dəlillər və faktlar mövcuddur. Məsələn, adambaşına düşən ÜDM inkişaf etməkdə olan ölkələrdə 1900-cü ildə ABŞ səviyyəsinə görə 11,3% təşkil etdiyi halda bu rəqəm 2000-ci ildə 10,7%-ə enmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın verdiyi imkanlardan bütün inkişaf etməkdə olan ölkələr özləri də eyni dərəcədə istifadə etmirlər. Dünya Bankının hesabatlarının birində göstərilir ki, aşağı gəlir səviyyəsinə malik olan Azərbaycan da daxil olmaqla 49 ölkədə adambaşına ÜDM 1995-ci ildə 700 dollardan az olmuşdur. Həmin göstərici üzrə bu dövlətlərin böyük əksəriyyəti ABŞ səviyyəsinə görə (1987-ci ildə müqayisədə) xeyli geriləmişdir. Lakin kəmill bazar iqtisadiyyatı mexanizmi yaradaraq qloballaşmanın üstünlüklərindən uğurla istifadə edən bir çox zəif inkişaf etmiş ölkələr isə (Cənubi Koreya, Tayvan, Honkonq, Sinqapur, Çin və s.) sosial iqtisadi tərəqqi yolunda sürətlə irəliləyirlər. 2000-2006-cı illərdə bütün dünya üzrə ÜDM-un orta illik artım sürəti 2,5-4,8% olduğu halda, bu ölkələrdə 7-8% olmuşdur.

Nəticədə, bu ölkələr arasında da təbəqələşmə sürətlənir. Onların arasında texnoloji inqilabların və yeni beynəlxalq iqtisadi-maliyyə mühitinin verdiyi üstünlüklərdən səmərəli istifadə edən ölkələr öz inkişaf səviyyələrinə görə sənaye ölkələri ilə aralarında olan fərqi aradan qaldırırlar.

Lakin təbii istehsal amillərindən istifadəyə əsaslanan ölkələrdə vəziyyət ağır şəkildə qalmaqda davam edir, onların dövlət borcları sürətlə artır, istehsalın strukturunda hasilat sənayesinin payı yüksək səviyyədə qalır.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində mərkəzləşdirilmiş planlı iqtisadiyyatdan azad bazar iqtisadiyyatına transformasiya prosesinin tarixdə analoqu yoxdur və qloballaşma dövrünə təsadüf etdiyi üçün olduqca mürəkkəbləşir. Bu ölkələrdə gedən proseslər iqtisadi münasibətlərin qloballaşmasının ayrılmaz tərkib hissəsidir. Qloballaşma dövründə isə dünyanın iqtisadi inkişafında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. İnformasiya inqilabı, kapital axınının beynəlmilləşməsi iqtisadi inkişaf modelində dərin keyfiyyət dəyişiklikləri yaratmışdır. Ticarətin və maliyyə bazarlarının liberallaşması bu ölkələr qarşısında yeni perspektivlər açmaqla yanaşı, yeni problemlər də yaradır. Bu ölkələrdə ticarətin liberallaşması və maliyyə vəziyyətinin sabitləşdirilməsi qapalı olan iqtisadiyyatın açıq iqtisadiyyatla əvəz olunması prosesi ilə paralel gedir. Bunun nəticəsində, həmin ölkələr beynəlxalq əmək bölgüsünə daha çox cəlb edilir və

onlarda xarici ticarət döviyyəsi sənaye istehsalına nisbətən çox sürətlə artır. Həmin ölkələrin gələcək taleləri üçün əhəmiyyətli olan məsələlərdən biri də odur ki, yerli və xarici sahibkarların milli bazarlara sərbəst daxil olmaları və fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradırlar. Kapital hərəkətinin liberallaşması isə həmin ölkələrin yeni yaranmağa başlayan bazarlarının dünya maliyyə bazarlarının tərkib hissəsinə çevrilməsinə səbəb oldu. Xarici investorlar isə neft-energetika və maliyyə sahəsində daha fəallıq göstərirlər. Bu isə onlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşmasına səbəb olmaqla, digər tərəfdən “asılı kapitalizm” adlanan hadisənin baş verməsi ehtimalını artırır.

Qloballaşma prosesləri dərinləşdikcə inkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı münasibətlər “Vaşinqton konsensusu” adlanan sənəddə cəmlənmiş olan tövsiyələr (BVF, Dünya bankı və digər beynəlxalq təşkilatların) əsasında formalaşmağa başlamışdır. Həmin sənəddə adı çəkilən ölkələrə tövsiyə edilir ki, onlar bank, xarici ticarət, xarici investisiyalar haqqında qanunvericiliyi daha da liberalləşdirdinsinlər, vergiləri və büdcə xərclərini ixtisar etsinlər, geniş miqyaslı özəlləşdirmə tədbirlərini həyata keçirsinlər, inflyasiyanın qarşısını qətiyyətlə alsınlar və əmtəəyə vəziyyətlərini sabitləşdirdinsinlər, xarici borcları restruksizasiya etsinlər. Bu tövsiyələr C.Stiqlisin göstərdiyi kimi, standart xarakter daşıyır və heç də istənilən müsbət nəticə vermədi: “BVF-nin bazarların öz-özlüyündə kənar müdaxilə olmadan səmərəli fəaliyyət göstərməsi kimi köhnəlmiş fikirlərə əsaslanan siyasi kursu, bazar iqtisadiyyatının düzgün istiqamətləndirilməsinə və əhalinin maddi rifah halının yüksəldilməsinə səbəb olacaq arzu olunan dövlət müdaxiləsinə imkan yarada bilməmişdir”.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud olan köklü problemlərin həlli üçün inkişaf etmiş ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların liberal görüşlərə əsaslanan tövsiyələri ciddi tənqiddə maruz qaldığı üçün “Vaşinqton konsensusunun” bir sıra müddəaları yenidən nəzərdən keçirildi. Bu zaman heç liberal postulatların bir sıra radikal müddəalarından əslində imtina edildi və yeni islahat tədbirləri hazırlandı. Bu tövsiyələr (müəllifi C.Stiqlis) “postvaşinqton konsensusu” adını aldı. Bu zaman əvvəl verilmiş tövsiyələr (məsələn, inflyasiyanın boğulması, dövlət mülkiyyətinin irimiqyaslı özəlləşdirilməsi, ticarət və maliyyə bazarlarının liberallaşdırılması, xarici borcların restruksizasiyası və liberal siyasətin digər “alətləri” vasitəsilə maliyyə sabitliyinin yaradılması) yenidən nəzərdən keçirildi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə dövlət-bazar münasibətlərinə bu sənəddə yenidən baxılır.

Sənaye cəmiyyətindən postsənaye cəmiyyətinə keçidin təkamül yolu ilə hərəkət etməsinə baxmayaraq, bu proses ölkə daxilində ciddi disproporsiya və konfliktlər yaradır. Bu, özünü bir çox maddi istehsal sahələrinin məhsullarına dünya bazarlarında tələbin azalması ilə əlaqədar olaraq struktur və peşəkar

işsizliyin artması ilə bürüzə verir. Sənayeləşmə sürətləndikcə əksər sənaye sahələrində, xüsusən xidmət bölməsində az ixtisaslı işçilərə tələbat da azalır. Cəmiyyətin yüksək bilik və təhsilə yiyələnmiş postsənaye hissəsi ilə az ixtisaslı hissəsi arasında ziddiyyət yaranır və getdikcə dərinləşir.

Bələliklə, qloballaşma istər dünya miqyasında, istərsə də ölkə daxilində keyfiyyətcə yeni iqtisadi və maliyyə mühitinin formalaşmasına yol açmışdır. Mütəxəssislərin əksəriyyəti hesab edirlər ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin liberallaşması eyni tipli qanunlarla idarə olunan, vahid və yaxud yüksək dərəcəli ödəmə vasitələrindən istifadə edilən vahid və yekincis global bazar məkanının yaranmasını sürətləndirir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəticəsində ölkələrarası müvəzud mənasız getdikcə aradan qaldırılacaqdır. Bu isə rəqabətin global xarakter olmasını təmin edəcək, dünya ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə ediləcəyinə səbəb olacaqdır.

Qloballaşma proseslərinin həm ölkələr, həm də fəaliyyət sahələri baxımından qeyri bərabər nəticələri təsirli milli dövlət modelinin formalaşdırılmasını və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Bu baxımdan dövlətin 3 mühüm funksiyasının təkmilləşdirilməsini tələb edir:

1. Dövlətin texnoloji infrastruktur və insan kapitalının formalaşdırılması sahəsindəki strateji funksiyası – belə ki, qloballaşma prosesində ölkələrin texnologiya və insan kapitalı sahəsində infrastrukturunun yenilənməsi və inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Dövlətin bazarları və rəqabət tənzimləyici funksiyası – dövlətin bazarları, xüsusən bank sistemini və maliyyə strukturunu tənzimləyən funksiyasının əhəmiyyəti son dərəcədə artmışdır. Son dövrlərdə maliyyə sahəsində özünü göstərən dərin dünya böhranları (1998–2008) onu göstərdi ki, maliyyə sektorunda dövlətin tənzimləyici rolu zəif olan ölkələr həmin böhranlardan daha çox itki ilə çıxırlar.

3. Dövlətin bölgü sahəsindəki funksiyaları – qloballaşma prosesinin qeyri – bərabər gedişi istər ölkələr arasında, istərsə də ölkə daxilində gəlir bölgüsünün tənzimlənməsini tələb edir.

10.5. Beynəlxalq iqtisadiyyata inteqrasiya sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsi

Global proseslərə səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmasında Çin təcrübəsi çox əhəmiyyətlidir. Son 30 ildən artıq bir dövrdə Çin iqtisadiyyatı yüksələn xətlə tərəqqi edir. Bu dövr Çinin xarici dünyaya açılması dövrü kimi xarakterizə edilir. Bu müddət ərzində Çinin universallaşması və qloballaşması sürətlə genişlənmişdir. Bu genişlənmə prosesində ənənəvilik və bəşəri universallığın (qloballaşmanın) optimal sintezi mühüm rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki,

Çin bir çox baxımdan dünya təsərrüfatının dinamik inkişaf edən liderləri sırasına daxil olmuş və iqtisadi qloballaşmanın ən uğurlu iştirakçılarından biri hesab edilir.

Çin iqtisadi möcüzəsinin mahiyyəti və əsas istiqamətləri Akademik Ziyad Səmədzadənin «Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi» (Bakı, 2001) adlı monoqrafiyasında hərtərəfli şərh edilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, Çin sənayesi, elm və texnikasının nailiyyətləri onun global proseslərə uğurlu inteqrasiyasının vacib şərtidir. Bununla yanaşı, ölkə sivilizasiyasının nailiyyətləri bir çox baxımdan aqır bölmə ilə əlaqədardır. Amerika sosioloqu R. Merfinin göstərdiyi kimi Çində şəhər və kənd dünyası arasında «Qərbdə formalaşmış olduğu kimi dərin fərq yoxdur... orada kənd ənənə və dəyərləri ləkələnməyibdir, əksinə şəhərlilərin çoxu kəndlər üçün dənizdir və qocalığını qayıdır orada keçirirlər».

Çin islahatlarının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, iqtisadi struktur unifikasiya edilərək vahid şəkildə salınmamışdır. Çin dövləti ictimai kollektiv mülkiyyətlə yanaşı, yeni təsərrüfat formalarını (fərdi, ailə, özəl, qarışıq təsərrüfatları) stimullaşdıraraq, ukladlar, siniflər və təbəqələr, müxtəlif regionlar, maraqlar qrupu arasında münasibətlərdə arbitr və tənzimləyici funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Onun mühüm funksiyalarından biri də, ənənəvi və müasir «iki sivilizasiyanın» sintezini təmin etməkdir. Köhnə dəyərlərdən, tarixi təcrübədən maksimum istifadə edilməsi müasir Çin sivilizasiyasının mühüm fərqləndirici cəhətlərindən biridir. Lakin mütəxəssislərin fikrinə görə, ənənəvilik və müasirlik müqayisə edildikdə, ənənəviliklə sintez edilmiş müasirliyin apancı xətt təşkil etdiyi məlum olur.

Çinin informasiya erasına adaptasiyasını kompüterləşmə çox asanlaşdırır. Çin mədəniyyəti üçün ənənəvi olan biliyə yiyələnmə ənənəsi kompüter kimi yeni alət əldə etmişdir. Ölkə çox yüksək səviyyəli informasiya - analitik bazaya malikdir, kütləvi şəkildə tərcümə işləri aparılır. Çinin inkişaf mexanizmində xarici dünya ilə bütöv qarşılıqlı əlaqə sistemi yaradılmışdır. Bu ölkə adətən regional dərjəyə adlandırılır. Onun siyasətində regionallaşma qloballaşmaya nisbətən açıq-aşkar üstünlük təşkil edir. Çin rəhbərliyi coğrafi cəhətdən uzaq ölkələrdən çox, yaxın qonşularına daha böyük əhəmiyyət verir.

ÜTT və Çin təcrübəsi - ÇXR-nin ÜTT-na daxil olması prosesi 15 il davam etmişdir. Bu müddət ərzində milli qanunvericilik həmin təşkilatın çox saylı qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır. QATT ÜTT-na çevrildikdən sonra danışıqlar xarici şirkətlərin xidmət (maliyyə, bank, sığorta, distribütor fəaliyyəti, informasiya texnologiyası, nəqliyyat xidməti və s.) sahəsində fəaliyyətinin liberallaşdırılmasını da əhatə etmişdir. Çin qarşısında milli maraqların ÜTT-nin və ayrı-ayrı iştirakçı ölkələrin tələbləri ilə uyğunlaşdırılması kimi taleyükdü

məsələ dururdu. Çoxsaylı danışıqlardan, ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmalardan sonra ÇXR-ı 2001-ci ilin noyabrından ÜTT-nin tam hüquqlu üzvü qəbul edildi. Bu zaman ÇXR ona müvafiq üstünlüklər verən «inkişaf etməkdə olan ölkə statusu» almağa müvəffəq oldu. Bu, ona imkan verir ki, xarici iqtisadi fəaliyyəti mərhələ-mərhələ liberallaşdırsın, milli qanunvericiliyin ÜTT-nin tələblərinə uyğunlaşdırılmasında vaxt qazansın, iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsində, subsidiyalar verilməsində müəyyən güzəştlər əldə etsin. ÇXR hakimiyyətin və əhəlinin ÜTT-nin prinsip və vəzifələri haqqında geniş məlumatlar almasına şərait yaradır. KİV-lər onun fəaliyyətini daim geniş işıqlandırır. Minlərlə hüquqşünas və iqtisadçılar ÜTT-nin qaydaları və proseduraları üzrə xüsusi hazırlıq keçirlər. Çin tərəfi ÜTT-i qarşısında öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirməkdə həmin təşkilatın verdiyi hüquq və üstünlüklərdən geniş istifadə etməyə çalışır. Əsas diqqət Çin əmtəələri üçün yeni bazarların açılmasına, Çin mallarının ixracının genişləndirilməsinə və keyfiyyətinin artırılmasına yönəldilir. Xarici kapitalın cəlb edilməsi sahəsində əsas diqqət həmin kapitalın strukturunun optimallaşdırılmasına (qabaqçıl texnologiya axınının artırılmasına) verilir.

Qloballaşmanın verdiyi üstünlüklərdən uğurla istifadə olunmasında Cənubi-Şərqi Asiyanın Yeni sənaye ölkələrinin (YSÖ) təcrübəsi keçid iqtisadiyyatı ölkələri üçün əhəmiyyətlidir. Qloballaşma İEOÖ-in ümumi strukturunda da köklü dəyişikliklərə yol açdı. YSÖ həmin qrup ölkələrini tərkibdən bir çox parametrlərə görə ayrılaraq, İEO-lər qrupuna yaxınlaşdı. Bir sıra cəhətlər YSÖ-ni həm İEOÖ-dən, həm də İEO-dən əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir. Bu xarakterik xüsusiyyətlər yeni sənayeləşmə modelinin yarandığını söyləməyə imkan verir, həm iqtisadiyyatın daxili dinamikası, həm də xarici iqtisadi fəaliyyət baxımından həmin ölkələrin təcrübəsi Üçüncü dünya ölkələrində bir nümunə rolunu oynayır. YSÖ qrupuna daxil edilmək üçün BMT-nin müəyyən etdiyi metodikaya əsasən aşağıdakı meyarlar əsas götürülür:

1. adambaşına ÜDM-un miqdarı;
2. onun orta illik sürəti;
3. ÜDM-da emalədicisi sənayenin xüsusi çəkisi 20%-dən az olmamalıdır;
4. sənaye məhsullarının ixracına həcmi və ümumi ixracatda xüsusi çəkisi;
5. xaricə birbaşa kapital qoyuluşlarının həcmi.

Həmin göstəricilərə görə YSÖ İEOÖ qrupundan yüksəkdə durur. XX əsrin 70-80-cı illərində bu ölkələrdə sənayenin köklü sürətdə yenidən qurulması nəticəsində onun məhsuldar qüvvələrinin formalaşması və inkişafı iqtisadi tərəqqinin dinamikasını əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirmiş, yığın kütləsi və normasının artırılmasına, investisiyaların və məşğulluğun strukturunun transformasiyasına səbəb olmuşdur. Resurs-xammal və investisiya bazasının

məhdudluğu və qloballaşmanın genişləndiyi bir şəraitdə həmin ölkələr iqtisadi inkişafın xarici ticarət və maliyyə aspektlərinə xüsusi əhəmiyyət verməyə başladılar. İxracat potensiallarının genişləndirilməsi iqtisadi inkişaf strategiyasının aparıcı xəttini təşkil etdi. Nəticədə Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin ümumiyyətlə təsərrüfat əlaqələrində rolu durmadan artır, həmin ölkələr beynəlxalq təsərrüfat subyektləri üçün intensiv sənaye, ticarət, texnoloji və valyuta-maliyyə fəaliyyəti üçün əlverişli zonaya çevrilmişdir. Həmin ölkələr qısa tarixi dövr ərzində, yalnız özlərinin sənaye məhsulları üzrə ixracatını durmadan artırmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda, beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində ixtisaslaşmanı dəyişmiş, beynəlxalq səviyyədə yeni istehsal strukturlarının formalaşmasını prosesinə inteqrasiya etməyə başlamışlar. Onların sənaye cəhətdən inkişafının əsas təmayilü beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşma prosesidir. Onların inkişafına Sakit okean regionunda, ilk növbədə onun iki mərkəzi ABŞ və Yaponiyada gedən proseslərin təsiri kifayət qədər yüksək olmuşdur.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi və istehsalda elmin rolunun artması, əmək məhsuldarlığının kəskin şəkildə yüksəlməsinə, yeni tipli texnologiyaya keçilməsinə şərtləndirdi, istehsalın strukturunun keyfiyyətə dəyişməsinə səbəb oldu. Bunun əsas təzahürü istehsal və istehlak təyinatlı yeni məhsulların və yeni sahələrin yaranmasında özünü göstərdi. Onlara olan tələbin sürətlə artması ictimai istehsalın strukturunda xidmət sahələrinin xüsusi çəkisinin çoxalması və müvafiq olaraq digər sahələrin, o cümlədən emaledici sənayenin xüsusi çəkisinin azalması və sonuncunun keyfiyyətə yenidən qurulması ilə nəticələndi. İstehsalın optimallaşdırılması, onun tərkibində elmütəmli, material və resurslara qənaət edən sahələrin xüsusi çəkisinin çoxalması bu ölkələrdən ixracat axının kəmiyyət və keyfiyyətə artırılmasına gətirib çıxardı. TMS-ler həmin proseslərin fəal iştirakçıları idi. Onların fəaliyyəti beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən təşviq edilirdi. Təsədüfi deyildir ki, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin qlobal əmək bölgüsü sistemində yüksək dərəcədə inteqrasiya etməsində, məhz TMS-in rolu olduqca yüksəkdir. Daxili və xarici kapital qoyuluşlarının ciddi sürətdə artırılması YSO-nin iqtisadi dinamizminin əsasını təşkil edir. Təcrübədə YSO-nin iki modeli mövcuddur: birinci model, milli iqtisadiyyatın, əsas etibarilə, xarici bazarlara, ixracata istiqamətlənməsinə, ikinci model isə idxalın əvəzlənməsi siyasətinə əsaslanır. İkinci modeldən ən çox Latın Amerikası ölkələri istifadə etmişlər.

Türkiyədə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya proseslərinin maliyyə-kredit mexanizmi vasitəsilə intensivləşdirilməsi təcrübəsinin də öyrənilməsi vacibdir.

T.Özal dövründə ixracatın təşviq olunması sahəsində həyata keçirilmiş və olduqca müsbət nəticələr vermiş tədbirlər sistemi keçid iqtisadiyyatın ölkələri

üçün örnək ola bilər.

Bu tədbirləri dörd qrupa bölmək olar:

– ixracat miqdanı və ya məbləğindən asılı olaraq birbaşa subsidiyalar vasitəsilə təşviqlər: məhsuldar ixrac olunarkən ödənilmiş daxili vergilərin geri qaytarılması, dəstəkləmə və qiymətli sabitləşdirmə fondu üzrə verilən subsidiyalar;

– ucuz maliyyə mənbəyinin təmin edilməsi yolu ilə təşviq (ucuz ixracat diskont krediti);

– vergi üstünlüyü verilməsi yolu ilə ixracatçıların təşviqi (bu bir çox vergilər üzrə təşviq edilirdi);

– digər dolaylı imkanlar yaradan və üstünlük verən təşviqlər (ixracat məhsulları istehsal etmək üçün əmtəə idxalında gömrük istisnaları, idxalət üçün valyuta toplanması, valyutaların ölkə xaricində saxlanılmasına icazə verilməsi və s.)

Bu tədbirlər arasında məhsul ixrac edilərkən daxilə ödənilmiş vergilərin geri qaytarılması sistemi xüsusən təsirli idi. İxracatın yarısına qədər bu sistemdən faydalanırdı. 1980-1990-cı illərdə ixracatçılara bu yol ilə 4, 3 mlrd. dollar məbləğində vergi geri qaytarılmışdır .

İnflyasiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsində qaribə bir təzad özünü göstərirdi. Bir tərəfdən, mövcud əzafi tələbi məhdudlaşdırmaq, digər tərəfdən isə büdcə kəsirlərini «adi» (inflasiya yaratmayan) mənbələr hesabına ödəmək üçün vergi gəlirlərinin artırılması istər-istəməz işgüzar fəallığın müəyyən dərəcədə sönməsi ilə nəticələnir. Həyata keçirilən iqtisadi strategiyanın məntiqi isə əks vəziyyəti - işgüzar fəaliyyətin ciddi olaraq canlandırılmasını tələb edirdi.

T.Özal ona görə də, özünün iqtisadi siyasətində pul-dəyər amillərindən ölkədə işgüzar fəallığı canlandırmaq üçün geniş istifadə etməyə başladı. Məsələn, vergi mexanizmində ciddi güzəştlərdən istifadə edilərək təşəbbüslər təşviq edilir, onların investisiya fəaliyyəti istiqamətləndirilməyə çalışılırdı. Xalq təsərrüfatının inkişafı üçün birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edən sahələrin inkişafı, sosial-iqtisadi tərəqqi baxımından geri qalmış Şərq regionlarının canlandırılmasına cəlb etmək üçün də təşəbbüslərə böyük güzəştlər nəzərdə tutulurdu. Ölkədə «əsas» vergi olan gəlir vergisinin yüksək həddi 1985-ci ildə 63 faizə (1963-cü ildə 68 və 1981-ci ildə 75 faizdən) endirildi. Xəzinənin maliyyə ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulmuş ən aşağı həddi 10 faizdən 25 faizə qaldırıldı. Son nəticədə milli gəlirdə vergilərin xüsusi çəkisi 80-ci illər boyu 20-23 faiz səviyyəsində qalmışdır.

T.Özalın iqtisadi siyasəti xarici kapitala münasibətdə qarşılıqlı mənfəət balansını əsas tutur, xarici mənbələrdən geniş miqyasda faydalanmağa yönəldilir. Ənəbi kapital qoyuluşlarını hər vasitə ilə təşviq edir.

Açıq qapı siyasəti çərçivəsində Türkiyədə 80-ci illərdə istehsal edilən malların

ixracını sürətləndirmək üçün birbaşa maliyyə dəstəyi mexanizmindən də geniş istifadə edildi. Müəyyən edilmiş əmtələrin ixracında mükafat sistemi tətbiq edilməyə başlandı. Bu sistemdən yararlanan ixrac əmtələrinin vahidinə və ya fiziki həcminə görə (1 ton ixracat üçün 1-100 dollar arasında) mükafat verildi. Bu sistem türk mallarının xarici bazarlarda rəqəbat gücünü artırmaq məqsədini güdürdü. Həmin sistem təxminən 120 məhsul növünə şamil edilmişdir. Ödəmə məbləğləri 1987-ci ildə 19, 5 mlrd. türk lirəsindən 1990-cı ildə 1290 mlrd. lirəyə çatmışdır.

İxracatın təşviqində kredit mexanizmi təsirli bir vasitəyə çevrildi. İnflyasiya ilə monetarist mübarizə üsulu kimi sət pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi kredit faizlərinin ciddi sürətdə yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə bir şəraitdə «kredit subsidiyaları» adını daşıyan mexanizm ixracatın təşviq olunmasında təsirli bir vasitə kimi istifadə edildi. Subsidiyalar xəzinə və qismən də mərkəzi kanallar vasitəsilə ödənilirdi. Bunlar aşağıdakılardan ibarət idi:

- ixracatçılara aşağı faizlə «ixracata hazırlıq» kreditləri;
- ixrac malları gömrükdən çıxırdıqdan sonra onları pula çevrilməsinə imkan verən «vəsiqəli sənəd» kreditləri;
- tütünün istehsalçıdan alınaraq emal edilməsi və ixracata hazır hala gətirilməsi üçün tütün ixracatçılarına banklar vasitəsilə Mərkəzi Bank mənbələrindən «tütünü» maliyyələşdirmə kreditləri;
- ixracatçılara möhkəm valyuta ilə ixrac edilməsi öhdəliyi altında banklar vasitəsilə «ixracat diskont kreditləri»;
- xaricdə podrat tikinti xidmətləri göstərənlərə bu xidmət müqabilində valyuta təmin etmək məqsədilə «xaricdə podrat tikinti xidmətləri diskont» krediti;
- ildə 100 milyon dollardan çox məhsul ixrac edən xarici ticarət sərmayə şirkətlərinə «özlə ixracat diskont krediti»;

Bunlardan başqa ixracatın təşviq proqramı çərçivəsində ixrac olunan əmtələrdən əldə edilən valyutanın möhkəm ölkəyə qaytarılması məcburiyyəti də ləğv edildi.

Türkiyənin dünya bazarlarında rəqəbat gücünün artırılmasının yalnız iri ixracat şirkətləri vasitəsi ilə mümkün olduğu nəzərə alınaraq, xarici ticarət şirkətlərinin möhkəmləndirilməsi dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Dövlət siyasətinin aparıcı istiqamətinə çevrilmiş açıq qapı siyasəti 1990-cı ildən sonra da dönmədən həyata keçirilmiş beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsi yolunda ciddi addımlar atılmışdır.

Sovet imperiyası 1990-cı ildə süqut etdikdən sonra, Türkiyə keçmiş sosialist bloku ölkələri ilə iqtisadi əlaqələri hər vasitə ilə genişləndirməyə başlamışdır.

Xarici ticarətin liberallaşdırılması mexanizmi təkmilləşdirilmiş, ÜTT-nin yaradıcısı olan və beynəlxalq ticarətə yeni normalar gətirən Uruqvay Round Nihai

Sazişinə imza atmışdır.

Avropa Birliyinə daxil olmaq üçün qarşıya çıxan hər cür maneələrin dəf edilməsi və 2002-ci il Kopenhagen zirvəsində qoyulan tələblərin yerinə yetirilməsi yolunda qətiyyətli və tarixi addımlar atır. İstər ÜTT-nin, istərsə də AB-nin şərtləri daxilində xarici ticarət rejimi köklü sürətdə yenidən qurulmuşdur.

1980-1990-cı illərdə ixracatın təşviqi sahəsində həyata keçirilmiş geniş miqyaslı tədbirlərdə radikal dəyişikliklər aparılmışdır; beynəlxalq normalara uyğun olaraq daxilə və xaricdə İşləmə Rejimi təsdiq edilmiş, 1995-ci ildən sonra yeni dövlət yardımları tətbiq edilməyə başlanmışdır. İxracat üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən nəqliyyat, rabitə və digər infrastruktur sahələrinə investisiya qoyuluşları artırılmış; ixracat nüfuzlu məşğuliyyət sahəsinə çevrilmişdir. İxracat sahəsində mövcud olan bürokratik əngəllər qətiyyətlə ləğv olunmaqla davam etmişdir; valyuta nəzarəti təkmilləşdirilmiş, hər növ valyuta idxalı tam sərbəstləşdirilmişdir. 1990-cı ildə qəbul edilmiş qərarla Türk lirəsinin dövrəliyi artırılmış sonralar isə milli valyuta ilə idxal və ixrac sərbəstləşdirilmişdir;

80-ci illərdə irimiqyaslı «xarici ticarət şirkətləri» təşviq edilmişdir. Bu iş 90-cı illərdə daha da genişləndirilmiş, xırd və orta şirkətlərin ixracat sahəsində qüvvələrinin birləşdirilməsi istiqamətində də aparılmışdır;

İxracatçı firmalar sərbəst ixracat əra bildikdən sonra 80-cı illərdə onlara edilən birbaşa maliyyə dəstəyi dayandırılmış və ixracat krediti və sığorta mexanizmi vasitəsilə təşviq edilmişdir. Açıq qapı siyasəti çərçivəsində aparılan islahatlar mərkəzdən idarəçilik sistemi getdikcə daha çox bazar mexanizmi vasitəsilə əvəz olunmağa başladı. 1981-ci ildə kapital bazarı haqqında Qanun qəbul edildi. Qanunun əsas məqsədi yığının daha çox qiymətli kağızlara qoyulmasını təmin etmək yolu ilə xalqın iqtisadi inkişafında iştirakına şərait yaratmaq idi. Bir az sonra Türkiyənin kapital bazarında tənzimləyici və nəzarətədi bir orqan yaradıldı. 1986-cı ildə isə İstanbul Qiymətli Kağızlar Borsası (İQKB) işə başladı və ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm rol oynadı. Birjaların rolunun artmasında vergilərin sadələşdirilməsi, xarici investorların kapital bazarında iştirakının sərbəstləşdirilməsi mühüm rol oynadı. Həmin birjada 4 bazar fəaliyyət göstərir. Bunlara daxildir: pay sənədləri bazarı, istiqraz və bon bazarı, beynəlxalq bazar və müddətli əməliyyatlar bazarı. Türkiyədə hal-hazırda ən liberal valyuta rejimi fəaliyyət göstərir. Türk lirəsinə tam dövrəlilik statusu verilməklə yanaşı 1989-cu ildən sonra xarici fiziki və hüquqi şəxslər İstanbul Borsasında tam sərbəst əməliyyat əra bilirlər. Həmin Birja dünyanın aparıcı Maliyyə Borsalarının tam hüquqlu üzvüdür. Hal-hazırda İstanbulun dünya maliyyə mərkəzlərindən birinə çevrilməsi üçün ciddi iş aparılır. Ölkənin nəhəng maliyyə institutları, o cümlədən, Mərkəzi Bank həmin şəhərə köçürülür.

Türkiyədə mövcud olan liberal valyuta rejiminin əsasları aşağıdakılardır:

- Müəssisələr maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsi üçün xaricdən kredit ala bilərlər.

- Türkiyədə yerləşən fiziki və hüquqi şəxslərin xaricə ticarət əməliyyatları aparmaları üçün kapital ixrac etmələri sərbəstdir. Yalnız müəyyən məbləğdən çox olduqda səlahiyyətli orqandan icazə alınmalıdır. Xarici ticarətin liberallaşdırılması və ixracatın hərtərəfli təşviq olunması ölkənin xarici ticarət əlaqələrinə böyük dinamizm gətirmişdir.

Xarici kapitalın və yeni texnologiyaların ölkəyə daha intensiv daxil olmasını, ixrac üçün kapital qoyuluşlarının artırılmasını, xarici maliyyə və ticarət imkanlarından daha geniş istifadə edilməsini təmin etmək məqsədilə ölkədə "azad zonalar" yaradılmasına və inkişaf etdirilməsinə ciddi fikir verilir. 1985-ci ildə "Sərbəst Bölgələr Qanunu" qüvvəyə minmişdir. 1987-ci ildə Mersin və Antalya azad zonaları açılmışdır. 2002-ci ilə qədər cəmi 21 sərbəst zona açılmış və hazırda da fəaliyyət göstərir. Bu zonalarda aparılan ticarət həcmi 11.5 mlrd. dollara çatmışdır.

XXI əsrin əsnasında Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması ölkəmizin gələcək sosial-iqtisadi təkamülündə döntüş nöqtəsi oldu və bu təkamül prosesində tələyüklü dəyişikliklərin meydana gəlib genişlənməsi üçün zəmin təşkil etdi. Dünyada gedən irimiqyaslı qlobalaşma prosesi, iqtisadi həyatın getdikcə daha çox beynəlmilləşməsi bu və ya digər ölkənin ictimai inkişafında xarici amillərin rolunun sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Hazırkı şəraitdə ölkələrin zənginliyi onlarda olan təbii sərvətlərin bolluğu dərəcəsi ilə deyil, bu sərvətlərdən beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlükləri nəzərə alınmaqla, bacarıqla istifadə edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

70 il ərzində Azərbaycan SSR-i xalq təsərrüfat kompleksinə bağlayan siyasi və iqtisadi dayaqların ləğvi ölkəmizin Şimala yönəlmış birtərəfli iqtisadi əlaqələrinə son qoymuş, bu əlaqələrin iqtisadi coğrafi, istərsə də məzmun baxımından yeni istiqamət və mahiyyət kəsb etməsinə imkan vermişdir. Mübaliğəsiz demək mümkündür ki, inkişaf etmiş və mürəkkəb dünya bazarı ilə iqtisadi inteqrasiyasının və qarşılıqlı təsərrüfat əlaqələrinin formalaşan yeni mexanizmi respublikamızın gələcək inkişaf perspektivini müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Ona görə də ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyasının strateji istiqamətləri mövcud dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməli və bu sahədə ciddi dövlət tənzimlənməsi həyata keçirilməli, iqtisadi proseslərə məqsədyönlü istiqamət verilməlidir. Dünya bazarına və ona nəzarət edən nəhəng Transmilli şirkətlər (TMS) şəbəkəsinə qoşulma yolları ümumdünya iqtisad tarixindən yaxşı məlumdur. Bu yollar son nəticədə iki istiqamətdə özüntü göstərir və şərti olaraq Latın Amerikasını və Yapon yolları adlanır.

Birinci yol TMS-lə sıx bağlı olan komprador kapitalın inkişafı və ölkənin iqtisadi inkişaf mexanizmi sükəninin xarici kapitalın əlinə verilməsi yoludur. Latın Amerikasını ölkələrinin dünya iqtisadi ədəbiyyatında çox vaxt "banan respublikaları" adlandırılması heç də bu ölkələrdə banan istehsalının geniş yayılması ilə əlaqədar deyildir. Bu, ilk növbədə, həmin ölkələrin iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən banan istehsalına və onunla əlaqədar olan təsərrüfat sahələrinin TMS-lərin əlinə keçməsi və bu ölkələrin bütün iqtisadi mexanizmi üzərində nəzarətin onlar tərəfindən həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. Bu acı təcrübənin nəticələri dünya ictimaiyyətinə yaxşı məlumdur.

İqtisadi inkişafda bütün ümidlərin ölkədə bol olan bu və ya digər məhsul ixracının artırılmasına bağlanması ilə əlaqədar dünya ədəbiyyatına "Hollandiya xəstəliyi", "kasıblaşdırıcı artım" adı ilə daxil olmuş acınacaqlı hallar da iqtisad tarixində özünəməxsus yer tutur. Bu gün Rusiya və bəzi MDB ölkələrində də belə qorxulu təmayülün özünü göstərdiyi haqqında həyəcan siqnalı çalınmağa başlanmışdır.

İkinci yol Yaponiyanın inkişafı yoludur. Məlum olduğu kimi, ikinci dünya müharibəsindən sonra Yapon hakim dairələri Qərbin yardımından və Qərbdə onlara yönəldilmiş əlverişli "açıq qapı" siyasətindən faydalanmaqla yanaşı, özlərinin spesifik inkişaf yolunu seçdilər. Bu spesifik inkişaf yolunun əsas xəttini istehsalın min illərlə sınaqdan çıxmış milli yapon dəyərlərinə əsaslanması, Qərbin müsbət iqtisadi təcrübəsindən bu dəyərlərə uyğun sürətdə maksimum istifadə edilməsi və iqtisadi potensialın, ilk növbədə, daxili bazarın tələblərinin ödənilməsinə yönəldilməsi təşkil edirdi. İstehsal imkanlarının daxili bazarın ehtiyaclarına istiqamətləndirilməsi isə bu bazarın formalaşdırılması və əhəlinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün əmək haqqının ciddi olaraq artırılmasını zəruri etmişdir.

Dünya bazarı ilə iqtisadi inteqrasiya strategiyası müəyyənləşdirilərkən dünyada iqtisadi proseslərin inkişaf təmayüllərinin müasir xüsusiyyətləri diqqətlə öyrənilib nəzərə alınmalıdır. Məlum olduğu kimi, elmi-texniki tərəqqi inkişaf edib dərinləşdikcə Qərbdə istehsalın mərkəzləşməsi və mərkəzləşdirilməsi, kapitalın hissarlaşması öz yüksək həddinə çatmışdır. Dünya iqtisadiyyatı üzərində nəzarət nəhəng Transmilli şirkətlərin əlinə cəmlənmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə də onlar həlledici rol oynayır. Respublikamızda özəlləşdirmə siyasəti ardıcıl olaraq keçirilirdiyi bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatının göstərilən cəhəti nəzərə alınmalıdır. Heç kəs üçün sirr deyildir ki, respublikamızda iri kapital yığımının həyata keçmədiyi bir şəraitdə təsərrüfat obyektlərinin həddən artıq "xurdalanması" TMS-lərin ölkəmizdə şərikləşmə hökumranlığına gətirib çıxara bilər. Ona görə də respublikamızda vaxtilə sahə prinsipi üzrə yaradılmış şirkətlərin özəlləşdirmə prosesində "xurdalanmasına" yol vermək olmaz. Bu ba-

xımdan bankların birləşdirilərək BUS Bankın yaradılması özünü doğruldur.

Ümumiyyətlə, istər daxili, istərsə də beynəlxalq iqtisadi problemlərin həllində milli kapitalın milli sahibkarlığın formalaşması və inkişaf etdirilməsi respublikanın strateji məqsədlərindən biri hesab edilir. Yalnız bir tarixi faktı yada salmaq kifayət edər ki, XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə tikilən iqtisadi və digər obyektlərin böyük əksəriyyəti milli kapital tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi və respublikamızda ardıcıl olaraq "açıq qapı" siyasətinin həyata keçirilməsi istər xaricdə, istərsə də ölkə daxilində məhsulların yüksək rəqabətqabiliyyətli olmasını tələb edir. Respublika daxilində, demək olar ki, artıq bütün məhsul növləri üzrə, yerli və əcnəbi məhsullar üzrə yüksək rəqabət gedir. Yerli istehsalçılara istehsalı təşkil etmək və onu inkişaf etdirmək sahəsində tədbirlər sistemi həyata keçirilir. İdxalata tarif və qeyri-tarif tənzimləmələri vasitəsilə daha çox məhdudlaşdırıla bilər. Lakin bu, uzun müddət davam edə bilməz və bu tədbirdən beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq geniş istifadə etmək mümkün deyildir.

Ona görə də, yerli istehsalın dirçəldilməsi üçün emal olunan məhsulların keyfiyyətinin və müvafiq olaraq onların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ölkə iqtisadiyyatının strateji məqsədlərindəndir. Daxili bazar da, xarici bazar da bunu tələb edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə etməklə iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə idxal və ixracın strukturdan asılıdır. Məhz bu cəhət ölkəmizin iqtisadi inteqrasiyasının dünya birliyi ilə bərabər hüquqlu və qarşılıqlı fayda prinsipi əsasında aparıldığı və ya onun dünya bazarının xammal əlavəsinə çevrilmiş olub-olmadığını müəyyən edir. İxrac potensialının hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, onun çoxçeşidliliyinin artırılması, istehsalın hazır məhsul emalına doğru istiqamətləndirilməsi, satışa çıxarılan əmtəələrin görünüşünün yaxşılaşdırılması ölkəmizə lazım olan valyuta ehtiyatlarının yaradılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə xarici ticarətdə liberallaşma siyasətinin ardıcıl yeridilməsi və təsərrüfat obyektlərinin bilavasitə xaricə çıxmasını təmin edilməsi olduqca vacibdir.

II HİSSƏ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏR

SİSTEMİNDƏ

FƏSİL I

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələri

1.1. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələri sovet hakimiyyəti illərində

Müstəqillik yolu ilə inamla irəliləyən Azərbaycanın sərt və mürəkkəb qanunların hökmran olduğu dünya bazarına inteqrasiyasının əsas parametrlərini müəyyən edən uzunmüddətli xarici inkişaf strategiyası zaman keçdikcə təkmilləşdirilir.

Azərbaycanın Rusiya daxil olmaqla bütün digər respublikalarda olduğu kimi 70 il ərzində “dəmir pərdələrlə” dünya birliyindən təcrid olunması və inkişaf etmiş regionların aqrar-xammal bazası olması dünya birliyinə inteqrasiya prosesinin obyektiv amilləri olmaqla, iqtisadiyyatın müasir dünya bazarının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün köklü və təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsini təkidlə tələb edirdi.

SSRİ-nin süqutu ərəfəsində ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkibində olan respublikaların yalnız ikisi - Rusiya və Azərbaycan tam müstəqil olaraq mövcud olmaq imkanına malik idilər. Bununla yanaşı “SSRİ-nin iqtisadi vəziyyətinin elə xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır ki, onlar iqtisadiyyatın təcridən tənəzzülə uğramasına səbəb olmuş və nəticə etibarilə, keçmiş sovet respublikalarında siyasi proseslərin gedişinə təsir göstərmişdir. Bu xüsusiyyətlərdən biri bütün digər respublikalarda olduğu kimi Azərbaycanda da xarici iqtisadi, o cümlədən xarici ticarət əlaqələrinin Sovet İttifaqı dövründə iqtisadiyyatın müstəqil bir sahəsi kimi mövcud olmamasıdır. Respublikamız Ümumittifaq xalq təsərrüfatı kompleksinin tərkib hissəsi kimi xarici dünyadan yalnız, siyasi cəhətdən deyil, həm də iqtisadi cəhətdən təcrid olunmuşdu. Mərkəzin icazəsi olmadan onun xarici ələmlə nə siyasi, nə də iqtisadi əlaqə yaratmaq hüququ yox idi. Xarici ticarət üzərində dövlət inhisarı bu sahədə bütün məsələlərin mərkəzi dövlət tərəfindən həll edilməsinə icazə verirdi.

Cədvəl №2.1.1-də verilmiş məlumatlardan görünür ki, Azərbaycanın dünya ilə iqtisadi əlaqələrini yalnız şərti olaraq "xarici" əlaqələr adlandırmaq olardı. Çünki xarici ticarət əlaqələri əsas etibarilə (idxalatın 80, ixracatın isə 95%-i) Sovet dövlətinin tərkibində cərəyan edirdi. Respublika SSRİ-dən kənara 1991-ci ildə (daxili qiymətlərlə) cəmisi 744 mln. rubl əmtəə ixrac etmişdir. İstehsal amillərinin (kapital, işçi qüvvəsi) hərəkətindən isə heç söhbət də gedə bilməzdi. Yəni, yalnız SSRİ daxilində hərəkət edirdi. Nəticədə ölkəmizin qapıları Qərbdə baş verən texnoloji inqilab üçün uzun tarixi dövr ərzində bağlı olmuş və istehsalın

ümumi geriliyini şərtləndirmişdir.

Məsərəfçi iqtisadiyyatın maraqlı olmadığı elmi-texniki yeniliklər Azərbaycana SSRİ səviyyəsində yalnız mərkəzi xətt ilə daxil olurdu. Respublikanın istehsal potensialının texniki tərkibinin böyük əksəriyyəti dünyada özünə satış bazarı tapa bilməyən sovet mənşəli əmtəələrdən ibarət idi.

Azərbaycanda 1991-ci ildə iqtisadiyyat sahələri üzrə məhsul gətirilməsi və göndərilməsi* (mln. rub)

Cədvəl 2.1.1

	Gətirilmişdir			Göndərilmişdir		
	Cəmi	O cümlədən		Cəmi	O cümlədən	
		SSRİ daxilində	İdx. (daxili qiym.)		SSRİ daxilində	İxr. (daxili qiym.)
Cəmi maddi ist. sahələri	11009,7	8836,6	2173,1	12199,3	11455,8	744, 0
O cüml. sənaye	10530,0	8752,0	1778,0	11919,5	11189,2	730, 3
O cüml. Elektro-energetika	-	-	-	115,8	115,8	-
Neft qaz sənayesi	905,8	776,7	129,0	1449,8	1249,6	200, 2
Qara metallurgiya	903,5	810,6	92,9	269,8	268,0	1, 8
Əlvan metallurgiya	1297,7	1230,0	67,6	383,4	378,9	4, 5
Kimya və neft-kimya	642, 8	599,3	43,6	1161,0	1131,0	30, 0
Maşınqayırma və metal emalı	1999, 8	1941,1	58,7	2115,0	2056,0	56, 1
Məşə, ağac emalı, kağız	362,2	293,6	68,5	14,7	14,5	0, 2
Tikinti mat. sənayesi	151,5	144,4	7,1	40,5	40,2	0, 3
Yün. sənaye	1212,1	906,1	306, 0	2269, 9	1861, 1	408, 9
Yey. sənaye.	2865,4	1862,0	1001,4	3891, 5	3882, 2	9, 6

Digər	186,0	182,9	3,1	207,5	188,8	18,7
Kənd təsər.	479,8	84,6	395,5	279,9	266,1	13,8

*[41, 1991, s. 26-28].

Ümumittifaq təsərrüfat kompleksinin tərkib hissəsi olan respublika iqtisadiyyatının digər respublika və regionlarla əlaqələrini iqtisadi inteqrasiya adlandırmaq düzgün deyildir. Çünki müasir anlayışlara uyğun olaraq beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya yalnız müstəqil dövlətlər arasında baş verir.

Zəngin neft ehtiyatlarına malik olan Azərbaycanın ixrac etdiyi məhsulların ümumi həcmindən çoxu - 51,7%-i yüngül və yeyinti sənayesinin məhsullarından ibarət idi. Bunun isə 56,1%-ni pambıq, üzüm, tütün və digər xammal və yarımfabrikatlar təşkil edirdi.

Respublikadan ucuz qiymətlərlə mərkəzin ehtiyacları üçün aparılan qiymətli xammal kəndə emal olunur, sonradan hazır məhsul şəklində, xammalın sahibi olan, Azərbaycan dövlətinə qat-qat baha qiymətlə satılırdı.

Bu mexanizm, həmçinin Azərbaycanın zəngin sərvətlərindən alınan gəlirin Respublika büdcəsində deyil, ümumittifaq büdcəsində əks olunması üçün uzun illərin sınaqı olmuş bir mexanizmi idi. Azərbaycandan daşınan xammaldan respublika büdcəsinə valyuta ayırmaları isə cəmi 8-10% təşkil edirdi.

Respublika zəngin sərvətlərə malik olduğu halda sənayenin təxminən yarısını kənddən götürülən xammal ilə işləyirdi. Əsas istehsal sahələri kənddən yarımfabrikat və ehtiyat hissələrinin gətirilməsindən asılı idi. Ümumiyyətlə götürüldükdə bütün digər respublikalar kimi Azərbaycan iqtisadiyyatı da qapalı xarakter daşıyırdı. Belə ki, adambaşına düşən xarici ticarət dövriyyəsi 60-70 ABŞ dolları miqdarında idi. Müqayisə üçün nəzərə almaq lazımdır ki, 1988-ci ildə həmin göstərici ABŞ-da 3200, Avropa Birliyində 6600, Yaponiyada 3700 və SSRİ-də isə 800 dollar idi.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, İttifaq ehtiyacları üçün daşınan sərvətlər bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən dolaşq vəziyyətə düşmüş statistik məlumatlarda öz əksini tapmırdı.

Azərbaycan Respublikasına 1991-ci ildə xalq istehlak mallarının gətirilməsi və göndərilməsi* (mln. rubl.)

Cədvəl 2.1.2.

	Göndərilmişdir (ixracatla birlikdə)	Gətirilmişdir (idxalata birlikdə)	Fərq göndəriləndən (+) çox gətirilmiş, göndəriləndən (-) az gətirilmişdir
Cəmi xalq istehlakı malları o cümlədən:	2520,1	2308,2	-211,9
A. Qida məhsul.	515,3	743,7	+228,4
Heyvandarlıq	-	398,4	+398,4
Bitkiçilik məhsulları	116,7	26,3	-90,4
Emal edilən qida məhsulları	398,6	319,0	-79,6
B. Alkoq. içkilər	1016,6	0,5	-1016,1
V. Qeyri-ərzaq malları onlardan	988,2	1564,0	+575,8
Parça, paltar, ayaq.	603,8	786,2	+182,4
Mədəni-mişət mal.	0,1	279,4	+279,3
Təsərrüfat mal.	99,4	193,5	+94,1
Xırdavat mal.	251,0	283,6	+32,6
Tütün məmulatı	33,9	21,3	-12,8

*[s. 41, 1991, s. 24.]

Yalnız onu göstərmək kifayətdir ki, ölkəmizdə istehsal olunan milli gəlir və onun istifadəsi arasında uzun müddət 2 mlrd. rubldan çox fərq olmuşdur. Yəni, daha çox milli gəlir əldə edilmiş, onun respublikada istifadəsi isə həmişə az olmuşdur. Ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələri haqqında məlumatlar əslində yalnız "yenidənqurma" dövründən çap olunmağa başlamışdır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya sahəsində müstəqil Azərbaycanın qarşısında olduqca ciddi və mürəkkəb problemlər mövcud idi.

1.2. Müstəqil Azərbaycanda xarici ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması

Tarixin keyfiyyətə yeni bir mərhələyə daxil olduğu - qloballaşma dövründə dünya bazarı ilə intensiv inteqrasiya edən gənc respublikamızda xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində strateji kursun hazırlanaraq həyata keçirilməsi üçün müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyət sisteminin yaradılması və durmadan təkmilləşdirilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Müstəqil dövlət mexanizminin formalaşması və köklü iqtisadi islahatların mühüm tərkib hissəsi kimi Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin yaranması və inkişafını bir-biri ilə daxili məntiqi əlaqəyə malik iki mühüm mərhələyə bölmək mümkündür:

- mövcud ictimai-iqtisadi sistemin sürətlə dağılması ilə cəmiyyətdə yaranmış şok vəziyyətinin və yeni sistem axtarışlarının mövcud olduğu və bu sistemin formalaşmasının izafi məsrəflərinin özünü göstərdiyi 1992-1994-cü illər;

- daxili siyasi çəkişmələrə son qoyulması, ilk müstəqil Konstitusiyanın qəbul edilməsi, islahatların ilkin mərhələsinin başa çatması ilə siyasi və iqtisadi həyatda sabitliyin getdikcə möhkəmləndiyi 1995-ci ildən sonrakı dövr.

Xarici iqtisadi əlaqələrin intensivləşdirilməsi məqsədilə birinci mərhələdə bu sistemin təşkilati hüquqi bazasının ilkin variantı formalaşdırılmışdır. 20 sentyabr 1994-cü ildə isə neft-qaz sektoru üzrə dünyanın aparıcı Transmilli Korporasiyalar ilə "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra ikinci mərhələ başlanmışdır. Bu müqavilə bütün dünyaya Azərbaycanın müstəqil dövlət olduğunu bəyan etməklə yanaşı, beynəlxalq iqtisadi güc mərkəzlərin nəzər-diqqətini ölkəyə cəlb edilməsi, respublikanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası yönümündə çox güclü təsirə malik bir təkan idi.

12 may 1994-cü ildə Ermənistanla atəşkəs haqqında müqavilənin imzalanması da Azərbaycanın bütün qüvvə ilə müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyətinin genişləndirilməsinə başlaması üçün əlverişli imkanlar yaratdı.

Məlum olduğu kimi xarici iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamətləri xarici ticarət, beynəlxalq kapital və maliyyə hərəkəti, texniki-iqtisadi və elmi-texniki əməkdaşlıq və s. istiqamətləri əhatə edir.

Azərbaycanın suverenlik əldə etməsi bütün istiqamətlərdə müstəqil və modern xarici iqtisadi qurumlar yaradılmasına imkan verdi. Az bir müddət içərisində müvafiq sahədə dövlət siyasətini həyata keçirmək məqsədilə Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyi, İnvestisiyalar üzrə Dövlət Komitəsi və Dövlət Gömrük Komitəsi yaradıldı. Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində islahatlar müstəqillik əldə edildikdən sonra ardıcıl surətdə həyata keçirilən bazar iqtisadiyyatı mexanizminin yaradılmasına yönəldilmiş köklü islahatların tərkib hissəsi və mühüm istiqamətlərindən biri olmuşdur. Görülən tədbirlər nəticəsində xarici iqtisadi və valyuta əməliyyatlarının aparılması üzərində mövcud olan dövlət inhisarı ləğv edildi, eləcə də xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması istiqamətində tədbirlər görülməyə başlandı.

Strateji əmtələrin ixracı sahəsində dövlət tənzimləmələrinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyalaşdırma və kvotalaşdırma sistemindən istifadə edildi. Mərkəzləşdirilmiş valyuta fondu hesabına ilkin tələbat əmtələrinin idxalı başlıca olaraq dövlət təşkilatları vasitəsilə həyata keçirildi.

İnvestisiyalar üzrə Dövlət Komitəsi yaradılsa da əslində onun fəaliyyəti kağız üzərində qaldı. Bu Komitə öz funksiyalarını lazımınca icra edə bilmədiyi üçün xarici investisiya və kreditlər bir neçə bürokratik dövlət orqanları tərəfindən tənzimləndi. Bütün bu boşluqlar strateji əmtələrin ixracında, ilkin tələbat mallarının dövlət kanalları ilə idxalında, gömrük işinin təşkilində, xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasında korrupsiyaya geniş yol açmaqla yanaşı yerli və xarici sahibkarlığın inkişafı yolunda ciddi maneçilik törədildi. Bütün bunlar xarici iqtisadi əlaqələr kompleksində aparılan islahatların sürətləndirilməsini tələb edirdi. Əvvəlcə investisiyalar üzrə Dövlət Komitəsi ləğv edildi. 90-cı illərin ortalarında bu sahədə struktur islahatları sürətləndi, Xarici İqtisadi Əlaqələr və Ticarət Nazirlikləri ləğv edildi. Onların funksiyaları 1997-ci ildə yaradılan Ticarət Nazirliyinə, həm də təsdiq olunmuş nomenklatura üzrə əmtələrin idxalı və ixracı planlarının hazırlanması və yerinə yetirilməsi funksiyası verilmişdir. Dövlət maddi-texniki idarəetmə komitəsi də ləğv edilərək əvəzinə "Azkontrakt" Dövlət İdarəsi yaradıldı. Həmin idarənin funksiyasına büdcə vəsaiti hesabına olan müqavilələrin bağlanması və yerinə yetirilməsi daxil edilmişdir. Xarici investisiya və yardımların tənzimlənməsi məqsədilə Nazirlər Kabineti yanında Xarici Kredit və Yardımlar üzrə Milli agentlik təsis edildi. Bunlardan başqa Ticarət-Sənaye Palatasında təşkilati-kadr dəyişiklikləri aparıldı. Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyinin tərkibində olan "Azarticaret", "Şərq xarici ticarət" və "Azərinkomves" yeniləşdirilərək səhmdar cəmiyyətlərə çevrildilər.

Beləliklə, iqtisadi islahatların daha da dərinləşməsi prosesində xarici ticarətin və xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması, xarici ticarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi, xaricə məhsul satışında müəssisələrin fəaliyyətinin sərbəstləşdirilməsi, respublikanın valyuta ehtiyatlarının və ixracat potensialının artırılmasında onların marağının gücləndirilməsi iqtisadi sahədə dövlət siyasətinin əsas xəttini təşkil edir.

Müstəqillik əldə edildikdən sonra xarici iqtisadi, o cümlədən ticarət siyasətinin formalaşması və inkişafı, respublikamız üçün tamamilə yeni olan bu sahədə həyata keçirilən islahatlar bazar islahatlarının mühüm və ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir. Həyata keçirilən kompleks tədbirlər

nəticəsində, hələ islahatların start mərhələsində xarici iqtisadi, ticarət və valyuta əməliyyatları üzərində mövcud olan dövlət inhisarı ləğv edilmişdir. Nəticədə müasir mərhələdə xarici ticarət əlaqələrinin böyük əksəriyyəti qeyri-dövlət sektoruna məxsus olan subyektlər tərəfindən həyata keçirilir. İxrac-idxal və valyuta əməliyyatları üzərində mövcud olan hərtərəfli dövlət nəzarəti xarici iqtisadi münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi sistemi ilə əvəz edilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən müəssisə və firmalar bu tənzimləmə sistemində böyük sərbəstlik qazanmışlar.

Məlum olduğu kimi xarici ticarət siyasətinin formalaşması uzun tarixi dövr tələb edən bir məsələdir. Lakin müstəqillik əldə edildikdən sonra yaranmış özünəməxsus tarixi dövr respublikamızda bu prosesin qısa müddət ərzində sürətlə formalaşmasını tələb edirdi. Məsələ bu baxımdan nəzərdən keçirildikdə aydın olur ki, 1992-1994-cü illərdə ölkədə total əmtəə çatışmazlığı, daxili bazar və pul tədaviylərinin ciddi disproporsiyaya və deformasiyaya məruz qaldığı, real valyuta məzənnəsi və normal bazar qiymətlərinin olmadığı bir şəraitdə xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin geniş miqyasda liberallaşdırılması şərtləri olduqca ağır idi. Ona görə də liberallaşdırma əslində yalnız 1994-cü ildən sürətlənməyə başladı ki, xarici ticarətin tənzimlənməsi də bir sistem kimi bu dövrdən etibarən formalaşmışdır.

Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu, onun bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi və ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sisteminin bərabər hüquqlu üzvünə çevrilməsi respublikamızda xarici ticarətin tənzimlənməsi sistemi qarşısında olduqca mühüm və tamamilə yeni vəzifələr qoyurdu.

Xarici ticarət siyasəti hər şeydən əvvəl Azərbaycan Respublikasının öz təbii sərvətləri üzərində suverenliyi prinsipini reallaşdırmağa xidmət edir. Bu məqsədlə xarici ticarət siyasəti: 1) ölkəmizin beynəlxalq iqtisadi və maliyyə mülahitəyə cəlb edilməsi və inkişaf etmiş ölkələrin bazar strukturuna yaxınlaşdırılmasını, onun sərbəst və müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyətinin həyata keçirilməsində və tənzimlənməsində müstəsna hüququnu təmin etməli; 2) daxili və xarici iqtisadi sahibkarlığın azadlığı prinsipini həyata keçirməli; 3) təsərrüfat subyektləri arasında ayrışdırıcı yol vermədən, onların hüquq bərabərliyi prinsipini hər vasitə ilə qorumalı; 4) qanunun aliliyi prinsipini təmin etməlidir.

Dünya təsərrüfatında vahid hüquqi, inzibati və maliyyə məkanının yaranması prosesi getdikcə intensivləşir. Bu məkan çərçivəsində ayrı-ayrı dövlətlərin xarici ticarəti inkişaf edərək dünya miqyasında konfranta-

siyalardan uzaqlaşaraq vahid tama çevrilir. Ölkəmiz hüquqi, inzibati və texniki xarici iqtisadi fəaliyyətin vahid şəkllə salınmış hüquqi əsasını yaradan çoxtərəfli dövlətlərarası sazişlərin və razılaşmaların geniş sistemində daxil olur.

Xarici ticarətin tənzimlənməsinə Azərbaycan iqtisadiyyatında və əhalinin ilkin tələbat mallarına olan tələbatının ödənilməsində bu sahənin oynadığı mühüm rola uyğun olaraq, istiqlalilik əldə edildikdən sonra xüsusi əhəmiyyət verilir. Təsədüfi deyildir ki, xarici ticarət Azərbaycanda iqtisadi islahatların daha sürətli gətirdiyi bir sahədir. İqtisadiyyatın düşmüş dərin böhrandan çıxması zərurəti xarici ticarətdə liberallaşmanın həyata keçirilməsini, bu sahədə totalitar rejim-dən miras qalmış buxovların sürətlə aradan qaldırılmasını təkidlə tələb edirdi. Azərbaycana yardım göstərən beynəlxalq təşkilatlar da eyni tələblə çıxış edirdilər. Xarici ticarətdə liberallaşdırma tədbirləri ilk növbədə qeyri-tarif tənzimləmələrinin bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğunlaşdırılmasına, inzibati-amirlik amillərinin məhdudlaşdırılmasına yönəlmişdir. Bu sahədə 1994-cü ildən sonra Respublika Prezidentinin dörd fərmanı qəbul edilmişdir:

1. 10 yanvar 1994-cü ildə - "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyini artırılması tədbirləri haqqında";
2. 5 aprel 1994-cü il tarixdə - "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında";
3. 17 dekabr 1996-cı ildə - "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi haqqında" haqqında.
4. 24 iyun 1997-ci il tarixdə "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması" haqqında.

Həmin fərmanlar əsasən müvafiq normativ aktlar qəbul edilmişdir. Tədbirlərin əsas istiqaməti xarici ticarətin bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə uyğun olaraq liberallaşdırma yolunda addımlamaqdır. Qəbul edilmiş qanun-larla daxili və xarici kvota və lisenziyaların (qismən) ləğvi, strateji məhsulların xarici ticarətinin mərkəzləşdirilməsi qaydasının aradan qaldırılması, qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi, dövlət sifarişlərinin ləğvi və s. kimi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu isə beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması üçün çox mühümdür. Xarici ticarətdə konyukturaya daha həssas olan özəl bölmə payının respublikamızda getdikcə artması beynəlxalq təşkilatların fəal iştirakı ilə həyata keçirilən liberallaşdırma siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir.

"Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmil-

l şdirilm si haqqında" 17 dekabr 1996-cı il tarixli f rmana əsasən Azərbaycan Respublikasında istehsal, emal, təkrar emal olunan əmtəələrin ixracında rezidentlər s rb stidirl r və bir sıra hallardan başqa onların fəaliyyətinə məhdudiyətlər t biq edilər.

Başqa sözlə, bəzi əmtəələr istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan bütün əmtəələrin ixracına icazə tələb olunmur və onlar gömrük orqanlarında bəyan edilməklə ixrac edilir r. İxrac edilməsinə f rmanın 1 N -li  lavəsində məhdudiyət qoyulmuş və lakin ke mi da "strateji əmtəələr" adlandırılan məhsullar "respublika ixracında mühüm əhəmiyyət kəsb edən əmtəələr" adlandırılmışdır. İxracı xüsusi qayda ilə həyata keçirilən bu əmtəələr neft və neft məhsulları, elektrik enerjisi, əlvan metallar v  pambıq mahlıci daxil edilmişdir. Dünya təcrübəsində olduđu kimi, adı  kikil n fərmanda da silah və hərbi texnika, barit v  partlayıcı maddələr, narkotik v  psixotrop vasitələri, incəsənət əsərləri,  l heyvanları və s. malların ixracı v  idxalı müvafiq dövlət orqanlarının icazəsi ilə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət sektorunda özəl b l m y  nisbətən xarici ticarətin liberallaşdırılması daha məhdud xarakter daşıyır. Məsələn, kreditlə ixrac əməliyyatları, kossiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları və m v qqati ixrac əməliyyatları kommersiya strukturları tərəfindən sərbəst sürətdə aparıldıđı halda, dövlət müəsisələri tərəfindən həyata keçirildikdə bađlanmı  müqavilələr İqtisadi İnkışaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə aparılır.

Rezidentlər tərəfindən  z vəsaitləri, kossiqnasiya və ya dövlət z man tin  əsaslanmayan kreditlər hesabına aparılan idxal əməliyyatları üzrə bađlanmı  müqavilələr, bir sıra əmtəələr istisna olmaqla, sərbəst sürətdə (yalnız gömrük orqanlarına bəyan edilməklə) həyata keçirilir. Bir sıra malların etil (yeyinti) spirti, alkollu  kikil r (piv d n başqa), tütün məmulatının idxalının məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin malların idxalı İqtisadi İnkışaf Nazirliyi tərəfindən verilmiş lisenziyalar əsasında həyata keçirilir. Fərmanda lisenziyaların tender və inzibati üsulla verilməsi qaydası m y y nl şdirilm mi dir ki, bu da sui-istifadə hallarına yol a a bilər. Dempinq əleyhinə mübarizə tədbiri də nəzərdə tutulmuş və İqtisadi İnkışaf Nazirliyi tərəfindən m y y nl şdiril n siyahıya daxil edilmiş əmtəələrin idxalı zamanı siyahıda göstərilən qiymətlər və onların mümkün dəyişmə hədlərinin əsas götürülməsi qaydası m y y n edilmişdir. Barter əməliyyatlarına da bir çox qeyri-tarif məhdudiyətləri (müqavilələrin qeydiyyatdan mütləq keçirilməsi, ekvivalentliyin təmin edilməsi məcburiyyəti, vaxt məhdudiyəti və s.) qoyulmuşdur.

Xarici ticarətin liberallaşdırılmasında mühüm addım 24.06.1997-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında" Fərman oldu. Fərmana  sasən Azərbaycan Respublikasında istehsal, emal, təkrar emal olunan əmtəələrin ixracında rezidentlərə tam sərbəstlik verildi. Kredit  xrac, təkrar  xrac, kossiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatlarına aydınlıq gətirildi v  sadələ şdirildi. Fərmana əsasən rezidentlərin  z vəsaitləri, kossiqnasiya və ya dövlət z man tin  əsaslanmayan kreditlər hesabına aparılan idxal əməliyyatları üzrə bađlanmı  müqavilələr yalnız gömrük orqanlarında bəyan edilməklə həyata keçirilməyə başladı.

Bununla yanaşı, satılan əmtəələrin dəyərinin bəzən xarici banklara axması hallarının qar sının alınması  c n əmtəə satımının bir qayda olaraq yalnız onların haqlarının qabaqcadan ödənilməsi əsasında həyata keçirilməsi qaydasının saxlanması  rtl ndirdi. Bu qayda satılan əmtəələrin dəyərinin Respublikaya gəlməsini təmin etməklə yanaşı rəqabət qabiliyyəti onsuz da zəif olan əmtəələrin ixracına m y y n m ncilik törədir.

Az rbycanda XİF-in tənzimlənməsində mühüm formalarından biri də gömrük-tarif tənzimlənməsindən ibarətdir. Respublikamız müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra gömrük tənzimləməsinə dair əsasnamələr qəbul olunmuşdur. Bu haqda respublikada uzun müddət xüsusi qanunvericilik aktlarının olmaması məhz bu gömrük  sasnamələrinin tez-tez dəyişdirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

1994-c  il iyulun 1-də Respublika Nazirlər Kabinetinin 242 N li qərarları olunmuşdur. Bu qərar ilə respublikada idxal və ixrac əməliyyatlarının gömrük mexanizmi vasitəsilə tənzimlənməsi qaydaları m y y n edilmişdir. Bu qərarla "Az rbycan Respublikası ərazisindən çıxarılarkən gömrük ixrac r sumuna cəlb olunan əmtəələrin qruplar üzrə siyahısı v  gömrük ixrac rüsumlarının dərəcələri", "Gömrük ixrac rüsumu haqqında müvəqqəti  sasnam ", "Az rbycan Respublikası ərazisinə g tiril rk n gömrük idxal r sumuna cəlb olunan əmtəələrin qruplar üzrə siyahısı v  gömrük idxal rüsumlarının dərəcələri", "Gömrük idxal rüsumu haqqında müvəqqəti  sasnam ", "Gömrük xidmətləri göstərilməsi qaydaları" təsdiq edilmişdir. Bu  sasnam  ilə əlaqədar ixracat üzrə bir sıra məhsullar gömrük rüsumlarından azad edilməmişdir. Bu məhsullara dövlət tapşırığı ilə əmtəə mübadiləsi əməliyyatları üzrə göndərilən əmtəələr, müəsisələrin istehsal tələbatı  c n m mmal, ehtiyat hissələri, məmulatlar, avadanlıq, tikinti texnikası v  maşınlar, yük və s rnin nəqliyyat vasitələri alınması  c n barter əməliyyatları əsasında

göndərilən qeyri-strateji əhəmiyyətli əmtəələr; dövlət tapşırığı ilə xarici valyutaya satılan əmtəələr, respublikada istehsal olunan maşınlar, avadanlıqlar, texnoloji qurğular və digər hazır məmulatlar; kompensasiya və kooperasiya əsasında göndərilən əmtəələr; tam məhsullar və yarım-fabrikatlar hazırlanması üçün sifarişçinin göndərdiyi xammallar; hökumətlərarası sazişlər üzrə qarşılıqlı razılaşmalara müvafiq ixrac edilən əmtəələr daxildir.

İdxalat zamanı da bir sıra məhsullar gömrük rüsumundan azad edilmişdir. Bunlara uşaq geyimləri və ləvazimatı, dərman məhsulları, tibb avadanlığı və məmulatları, hökumətlərarası sazişlər üzrə qarşılıqlı razılaşmalar əsasında alınan əmtəələr, materiallar, texnologiya və ya avadanlıqlar; Azərbaycan Respublikası ərazisində yaradılan müştərək və tamamilə xarici investidlərə məxsus olan müəssisələrin, beynəlxalq birliklərin və təşkilatların nizamnamə fonduna xarici iştirakçılar tərəfindən pay ödənişi şəkildə respublikaya, avadanlıq, istehsalat tələbatı üçün xammal və materiallar; xarici investisiyaya qoyulmuş müəssisələrin əcnəbi işçilərin öz ehtiyacları üçün Azərbaycan Respublikasına gətirdikləri əmlak; Azərbaycan Respublikasına müvəqqəti olaraq gətirilmiş və gətirilmə şərtlərinə görə müəyyən olunmuş müddətdə dəyişiklik etmədən xaricə aparılması əmtəələr, müəssisələrin istehsal tələbatı üçün gətirilən xammal, material, məmulat və avadanlıqlar; humanitar və texniki yardım, xeyriyyə məsələsi və gətirilmiş əmtəələr, avadanlıqlar idxal rüsumundan azad edilmişdir. Bu qərara uyğun olaraq gömrük ixrac rüsumları əmtəələrin müqavilələr əsasında satılması valyuta ilə ödənilir. Əsasnamədə qeyd edilmiş kimi Azərbaycan Respublikasından digər xarici dövlətlərə ikitərəfli azad ticarət haqqında saziş olduğu təqdirdə əmtəələrin ixrac və idxalına gömrük rüsumu tutulmur. Gömrük tənzimləmə mexanizmini bir az yumşaltmaq və təkmilləşdirmək üçün Azərbaycan Respublikası bir sıra dövlətlərlə əlverişli rejim şəraiti yaradılmışdır. Bu dövlətlərdən Türkiyə, Rusiya, İran, Ukrayna, Qazaxıstan, Böyük Britaniya, Finlandiya və b. ölkələrdə olmuşdur. Bu əlverişli şəraitin yaradılması respublikanın xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında müəyyən səviyyədə köməklik göstərirdi.

Bu sahədə aparılan islahatlar ilk illərdə keyfi ləng gedirdi. Yeni Gömrük Məcəlləsi yalnız 1997-ci ilin əvvəlində qəbul edilmiş və gömrük orqanları uzun müddət Sovet İttifaqından qalmış məcəllə əsasında öz fəaliyyətini təşkil etmişlər. Həmin ildən etibarən Azərbaycan dövləti iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq daxili və xarici siyasətinin tərkib hissəsi kimi gömrük siyasətini həyata keçirməyə başladı. Gömrük

siyasətinin məqsədi gömrük məcəlləsində aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

- Azərbaycan Respublikasının gömrük nəzarəti və əmtəə dövryyəsinin tənzimlənməsi vasitələrindən daha səmərəli istifadənin təmin edilməsi;
- Azərbaycanda daxili bazarın qorunması;
- milli iqtisadiyyatın inkişafının təşviq edilməsi;
- Azərbaycan dövlətinin iqtisadi siyasətindən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinə kömək edilməsi.

Ölkəmizin gömrük siyasəti müvafiq beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Respublikamızda gömrük işi hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq norma və təcrübə ilə uyğunlaşdırma və eyniləşdirmə istiqamətində inkişaf etdirilir. 20 iyun 1995-ci ildə "Gömrük tarifi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" qəbul edilmişdir. Lakin Qanun yalnız Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi qəbul edildikdən sonra qüvvəyə minmişdir. Gömrük tarifi haqqında qanunda göstərilir ki, gömrük tarifi Azərbaycan Respublikasının gömrük sərhədindən keçirilən əmtəələrə tətbiq edilir və xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsumu dərəcələrinin məcmusudur.

İdxal və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri və həmçinin əlverişli ticarət rejimi tətbiq olunan ölkələrin siyahısı Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir. Əlverişli Ticarət rejimi tətbiq olunmayan ölkələrin əmtəələrinə və mənşə ölkəsi müəyyənəndirilməyən əmtəələrə idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri iki dəfə artırılır.

Qanuna əsasən Azərbaycanda aşağıdakı gömrük rüsumları tətbiq edilir:

- advalorem - əmtəələrin gömrük dəyərinə görə faizlə hesablanan gömrük rüsumu;
- spesifik-əmtəə vahidinə görə müəyyən olunmuş dəyərlə hesablanan gömrük rüsumu;
- kombinə edilmiş - hər iki növü birləşdirməklə hesablanan gömrük rüsumu.

Əmtəələrin ixracını və idxalını operativ tənzimləmək üçün bəzi əmtəələrə mövsümi rüsumların (6 ay müddətində) tətbiq olunmasına icazə verilir.

Himayəçilik məqsədilə idxal edilən əmtəələrə aşağıdakı müvəqqəti rüsumların tətbiqinə də icazə verilmişdir: xüsusi rüsumlar, antidempinq rüsumları və kompensasiya rüsumları.

Xüsusi rüsumlar aşağıdakı hallarda tətbiq olunur:

- əmtəələr Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisində bu qəbildən

olan əmtəələrin yerli istehsalçılara ziyan vura biləcək kəmiyyətdə və şərtlə gətirildiyi təqdirdə;

- digər dövlətlərin və onların ittifaqlarının Azərbaycan dövlətinin mənafeyinə toxunan ayrışdırıcılıq və digər hərəkətlərinə cavab tədbiri kimi.

Antidempinq rüsumları idxal olunan əmtəələrin qiyməti Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirildiyi anda ixrac olunduğu ölkədəki real dəyərdən xeyli aşağı olduqda; belə bir idxal bu qəbildən olan əmtəələrin yerli istehsalçılara ziyan vurduqda, və ya bu hal istisna edilmədikdə; Azərbaycan Respublikasında onların istehsalının təşkilinə və ya genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Kompensasiya rüsumları Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə gətirilən əmtəələrin istehsalı və ixracı zamanı birbaşa və dolaylı subsidiyalardan istifadə olunduqda və belə bir idxal bu qəbildən olan əmtəələrin yerli istehsalçılara ziyan vurduqda və ya bu hal istisna edilmədikdə, Azərbaycan Respublikasında bu əmtəələrin istehsalının təşkilinə və genişləndirilməsinə maneçilik törədildikdə tətbiq edilir.

Gömrük tarifi haqqında qanunda xarici ticarətdə iştirak edən əmtəənin və gömrük dəyərinin və bu əmtəənin mənşə ölkəsinin müəyyən edilməsi qaydası müəyyənləşdirilmişdir.

Qanunda həmçinin əmtəələrin idxalı və ixracı zamanı bir sıra gömrük tarifi güzəştlərinin tətbiqi nəzərdə tutulur. Tarif güzəştləri (tarif preferensiyaları) dedikdə, ölkənin ticarət siyasəti həyata keçirilərkən qarşılıqlı və ya birtərəfli qaydada gömrük sərhəddindən keçirilən mallar üzrə əvvəl ödənilmiş rüsumun qaytarılması, rüsumdan azad etmə, onun dərəcələrini aşağı salınması, malın preferensial gətirilməsi (çıxarılması) üçün tarif kvotaları şəklində verilən güzəştlər başa düşülür. Gömrük güzəştləri verilməsi qaydası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir.

Fərmanda gömrük rüsumlarından azad etmə, gömrük dərəcələrinin aşağı salınması halları konkret olaraq göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük əsasnaməsi öz struktur və tərkibinə görə bir sıra Avropa ölkələrinin gömrük kodeksinə yaxınlaşsa da, onların göstərdiyi fəaliyyət sferasının səviyyəsinə görə onlardan geri qalar.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarətin beynəlxalq tənzimlənməsi gömrük vergiləri siyasəti dünya miqyasında beynəlxalq təşkilat olan ÜTT tərəfindən həyata keçirilir.

Dünyanın əksər ölkələri bu təşkilatın üzvləridir və bu təşkilat gömrük vergilərini tənzimləyir. Azərbaycanın da, bu təşkilata üzv olması və gələcəkdə öz XİƏ-in tənzimlənməsində gömrük mexanizmindən istifadə

etmək ən vacib məqsədlərdən biri hesab edilir. Bildiyimiz kimi dünyada əmtəələrin hərəkətinə gömrük vergilərinin təyin olunması ÜTT tərəfindən təsdiq olunmuş harmonik kod sistemində uyğun olaraq həyata keçirilir. Harmonik kod sistemi 9999 çeşiddə məhsulu özümdə əks etdirir.

Ümumiyyətlə, xarici ticarət və gömrük tənzimlənməsini təkmilləşdirmək üçün bir sıra ciddi tədbirlər toplusu elmi əsaslara uyğun işlənilib hazırlanmalıdır. Xarici ticarətin tənzimlənməsində qeyri-tarif tənzimləmə mexanizmindən geniş istifadə olunmalıdır. Respublikada bu formadan çox təssüf ki, kifayət qədər geniş istifadə olunmur. Bunun nəticəsi olaraq Respublikaya bəzi dünya ölkələrindən bir sıra texniki və s. dünya standartlarına uyğun olmayan məhsullar daxil olur. Respublikada daxili bazarın qorunması da diqqət mərkəzindədir.

Dünya iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsində və ölkələr arasında qarşılıqlı asılılığın daha aydın təzahür etdiyi bir zamanda hər bir ölkənin və regionun müvəffəqiyyəti onun XİF-inin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar gömrük tənzimləmə mexanizminin təbiiqindən çox-çox asılıdır.

Respublikamızda xarici ticarət əməliyyatları «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları» haqqında 24 iyun 1997-ci il tarixli fərmanı ilə həyata keçirilir.

Xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində aparılan struktur islahatları özünün yeni mərhələsinə 2001-ci ilin birinci yarısında İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yaradılması ilə qədəm qoydu. Çox geniş funksiya və səlahiyyətlər verilmiş həmin nazirlik eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əməkdaşlığı sahəsində dövlət siyasətini formalaşdıran və həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır. 11 iyun 2001-ci il tarixli Prezident Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Əsasnaməyə əsasən Nazirlik beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsində aşağıdakı çoxprofilli funksiyaları həyata keçirir:

- xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsinin vəziyyətini araşdırır və inkişafının proqnoz göstəricilərini hazırlayır;

- nəqliyyat, əmtəələrin tranziti, habelə xarici ticarət daşınmalarının hüququ, tarif və digər tədbirləri sahəsində beynəlxalq müqavilələri hazırlayır, razılaşdırılmasında və həyata keçirilməsində iştirak edir;

- Azərbaycanda istehsal edilən əmtəə və xidmətlərin xarici bazarlara çıxarılması, ixracı həmçinin artırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılması, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya olunması və s. kimi məsələləri təmin etmək üçün tədbirlər işləyib hazırlayır və həyata keçirir;

- sənaye, ticarət və ictimai işə təşkilatlarında mövcud norma və

qaydalara, dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərə, əmtəələrin (qiymətli metallardan və ya qiymətli, yarımqiymətli daş-qaşlardan və onlardan hazırlanmış məmulatlar istisna olmaqla) keyfiyyət və təhlükəsizliyinə riayət edilməsinə nəzarət edir;

- daxili və xarici ticarət ilə bağlı elmi tədqiqatların aparılmasını təşkil edir, o cümlədən xarici iqtisadi fəaliyyət iştirakçılarını zəruri elmi-texniki, iqtisadi, hüquqi informasiya ilə təmin edir, xarici iqtisadi fəaliyyət məsələləri üzrə informasiya sistemlərini və baza göstəricilərini yaradır;

- dünya əmtəə və xidmət bazarlarının konyunkturunu təhlil edir;

- xarici ticarət fəaliyyətinin qeyri-tarif tənzimləmə tədbirlərini müəyyən edilmiş qaydada tətbiq edir, o cümlədən qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda və müəyyən edilmiş qaydada ixrac və idxal üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi üçün lisenziyalar verir. Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisində əmtəə çıxarılarkən zəruri olduqda və bu müvafiq müqavilələrdə (sazişlərdə), normativ hüquqi aktlarda və ya Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrində (sazişlərində) nəzərdə tutulduqda əmtəənin mənşəyi haqqında sertifikat verir;

- Azərbaycan Respublikasında daxili bazarın qorunması üzrə müvafiq tədbirlər işləyib hazırlayır;

- ticarətdə rüsum və vergilərin dərəcələri ilə bağlı təkliflər verir;

- xarici dövlətlərdə, eləcə də beynəlxalq iqtisadi və ticarət təşkilatları yanında Azərbaycan Respublikasının ticarət-iqtisadi nümayəndəliklərini qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yaradır və onların operativ fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirir;

- Ümumdünya Ticarət Təşkilatı və digər beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlığı təşkil edir, onların keçirdiyi tədbirlərdə Azərbaycan Respublikasını təmsil edir;

- Azərbaycan Respublikasının üzv olduğu beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatları ilə mütəmadi əsasda işgüzar əlaqələr yaradır, onların maliyyə vəsaitlərinin ölkənin iqtisadiyyatına cəlb olunması üçün məqsədyönlü iş aparır;

- xarici ölkələrin, beynəlxalq iqtisadi və maliyyə təşkilatlarının keçirdiyi tədbirlərdə iştirak edir və Azərbaycan Respublikasına investisiya qoyuluşu ilə bağlı onlarla danışıqlar aparır;

- Azərbaycan Respublikasında yerli və xarici şirkətlərin sərgilərini və yarmarkalarını, eləcə də xarici ölkələrdə Azərbaycanın təsərrüfat subyektlərinin iştirakı ilə beynəlxalq sərgiləri və yarmarkaları təşkil edir;

- istehlak bazarını keyfiyyətsiz əmtəələrin idxalından mühafizə etmək

məqsədilə aidiyyəti dövlət orqanlarının cəlb etməklə müvafiq tədbirlər görür;

- əmtəələrin idxalı barədə mühafizə tədbirlərinə dair təkliflərin hazırlanması məqsədi ilə tədqiqat, o cümlədən xarici dövlətlərin müvafiq orqanları ilə məsləhətləşmələr aparır və bu işin nəticələri üzrə müvafiq tədbirlər həyata keçirir;

- əmtəələrin, işlərin və xidmətlərin ixracının və idxalının tənzimlənməsi sahəsində müvəqqəti texniki tədbirlərin (standartlar, təhlükəsizlik normaları, keyfiyyətə uyğunluq sistemləri, əmtəələrin qablaşdırılması qaydaları, əmtəəyə qoşulan sənədlərin formaları, yükləmə qabağı inspeksiya tələbləri, ekoloji, baytarlıq, sanitariya və fitosanitar normaları, milli təhlükəsizliyin təmin olunması tədbirləri, əmtəələrin, işlərin və xidmətlərin göstərilən normalara uyğunluğunun təmin edilməsi metodları) tətbiqi məqsədi ilə digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərir;

- ticarət sahəsində Azərbaycan Respublikasına qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yürüdən dövlətlərə qarşı müvafiq sanksiyalarının tətbiq edilməsinə dair təkliflər verir və s.

Beləliklə xarici iqtisadi fəaliyyət kimi çoxtərəfli dövlət siyasətinin çoxpilləli idarə sistemindən təkpilləli idarə sisteminə keçirilməsi sahəsində uzun müddətdir ki, aparılan iş İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin yaradılması ilə başa çatmış oldu.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının ÜTT-nin üzvlüyünə qəbul olunma prosesi 1997-ci ilin iyun ayında Azərbaycan Respublikası Hökumətinin ÜTT-yə üzvolma niyyətinin bildirilməsi ilə başlayıb və bu tarixdən ÜTT-yə müşahidəçi kimi dəvət olunub.

Bundan sonra «Xarici Ticarət Rejimi haqqında Memorandum» ÜTT-nin Cenevrədəki Katibliyinə təqdim etmiş və ÜTT-nin qaydalarına uyğun olaraq, bu təşkilata üzvolma prosesində Azərbaycan üzrə müvafiq işçi Qrupu yaradılmışdır. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında ÜTT üzvlüyünə qəbul olunma prosesinin son mərhələsi başa çatma ərafındadır.

1.3. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin inkişaf dinamikası

Müstəqillik elan edildiyi ilk günlərdən həyata keçirilməyə başlanan tədbirlər ölkənin xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində "açıq qapı" siyasətinin yeridildiyini göstərir. Müstəqillik illərində respublikamızın beynəlxalq əlaqələrinin xarakteri, forma və miqyası, xarici ticarət dövriyyəsinin

quruluş tərkibi və coğrafi istiqamətləri ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Respublika BMT-nin üzvü və beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyekti kimi dünyanın bütün ölkələri ilə bərabər hüquqlu və qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaradılması üçün ciddi cəhdlər göstərir. Ölkəmiz dünyanın aparıcı və regional təşkilatlarının bərabər hüquqlu üzvü kimi beynəlxalq əmək bölgüsündə öz yerini tutmağa başlamış, beynəlxalq əlaqələrin bütün formalarını müstəqil sürətdə həyata keçirir, ölkənin iqtisadi inkişafı üçün xarici investisiya və kreditlərdən istifadə edir. Xarici ticarət əlaqələrinin yaradılması və qarşılıqlı tənzimlənməsi üçün yaxın və uzaq dövletlərin çoxu ilə ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr bağlanmışdır.

Statistik məlumatlar göstərir ki, 1991-ci ildə SSRİ xalq təsərrüfatı kompleksinin, mərkəzdən planlaşdırılan "hazır", "nomenklatura" bazarının dağılması, ənənəvi iqtisadi əlaqələrin qırılması bütün keçmiş sovet respublikaları kimi Azərbaycanda da istehsal və ticarətin iflic vəziyyətinə düşməsinə səbəb oldu. Yalnız bir il - 1992-ci il ərzində ölkəmizin xarici ticarət dövriyyəsi 40% azaldı. Süni sürətdə yaradılmış nəqliyyat blokadası da daxil olmaqla müxtəlif obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında xarici ticarət dövriyyəsi 1995-ci ilə qədər sürətlə azalma meyli göstərdi. İxracın və xüsusən ilkin tələbat malları idxalının kəskin azalması ölkədə ciddi sosial-iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirdi.

Qapalı və birtərəfli inkişaf etmiş iqtisadi struktur "hazır" bazar əlaqələri pozulduqdan sonra dünya bazarı ilə ilk təmasdan iflasa uğradı və tökülən qanlar hesabına nail olunmuş müstəqilliyi də ciddi təhlükə altında qoydu. Əhalinin ilkin tələbatını ödəmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən ixrac hər il azalaraq 1996-cı ildə 1992-ci ilə nisbətən 42,5% təşkil etmiş, idxal da bir il ərzində (1992-ci ilə nisbətən 1993-cü ildə) 40%-dən çox azalmışdır. Xarici ticarət dövriyyəsi isə 1996-cı ildə 1992-ci ilə nisbətən 65,6% təşkil etmişdir. Əhalinin ən zəruri istehlak mallarına tələbatının nəyin bahasına olursa olsun ödənilməsi zərurəti bütün qüvvələri bu məqsədə yönəltməyə vadar etmişdir. Təsəffüf deyildir ki, 1992-1996-cı illər ərzində ixrac 2,3 dəfə azaldığı halda, idxal 1996-cı ildə 1992-ci il səviyyəsini ötürüb keçmişdir. sonrakı illərdə xarici ticarət dövriyyəsi daha da sürtlə artmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə bu artım 2000-ci ilə nisbətən 2,9 dəfə, 2007-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 1,4 dəfə, 2008-ci ildə isə 2007-ci ilə nisbətən 4,7 dəfə olmuşdur. Göründüyü kimi, 2000-ci ildə başlayaraq xarici ticarət dövriyyəsində dinamik artım əldə edilmişdir.

Artıq Azərbaycan dünya iqtisadiyyatının qloballaşması və beynəlmillə-

ləşməsi, BƏB-nün dərinləşməsi şəraitində öz qapılarını beynəlxalq aləmə daha çox açan, xarici ölkələrlə və beynəlxalq təşkilatlarla aktiv iqtisadi, siyasi, elmi-texniki, mədəni və s. əlaqələr (münasibətlər) yaradan bir ölkəyə çevrilmişdir. Bu əlaqələr içərisində xarici ticarət daha önəmli yer tutur. Ölkəmiz dünya ölkələri ilə ikitərəfli və çox tərəfli müqavilələr bağlayaraq, qarşılıqlı faydalı ticarət əlaqələri yaradır, ölkənin inkişafı üçün xarici texnika və texnologiya idxal edir və BƏB-də öz yerini tutmağa ciddi cəhdlər göstərir.

Bu baxımdan, respublikamızın xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması və inkişafı müstəqilliyimizin ilk on ili ərzində mürəkkəb və ağırlı bir şəraitdə reallaşdırıldı. Təsəffüf deyildir ki, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, ümumi ticarət dövriyyəsi 1991-ci il səviyyəsini yalnız 2000-ci ildə ötürüb keçmişdir. Makroiqtisadi təhlil nöqteyi nəzərindən xarici ticarət göstəricilərinin respublikanın ÜDM-i və ya milli gəliri ilə müqayisə edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu göstəricilər arasında birbaşa və sıx əlaqə mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarət dövriyyəsinin ÜDM-ə nisbəti (%-lə)

Cədvəl 2.1.3.

İLLƏR	Xarici ticarətin ümumi həcmi mln. \$	ÜDM mln. \$	Xarici ticarətin ÜDM-ə nisbəti %-lə
1995	1304,9	2415	54
2000	2917,3	5273	55
2001	3749,3	5707,7	66
2002	3832,9	6235,9	61,5
2003	5216,6	7276,0	71,7
2004	7131,4	8680,4	82,2
2005	8558,4	13238,6	64,7
2006	11639,8	20983,0	55,5
2007	11766,9	31249,4	37,7
2008	54922,8	46921	117,1
2009	20824,5	44297,0	47,0
2010	27960,8	51799,9	54,0

2010-cu il ərzində respublikanın rezident və qeyri-rezidentləri tərəfindən 147 ölkə ilə aparılmış xarici ticarət əməliyyatlarının həcmi 28,0 milyard ABŞ dolları olmuşdur. Bu müddət ərzində 21,4 milyard ABŞ

dolları məbləğində ixrac, 6,6 milyard ABŞ dolları dəyərində idxal olunmuş, ixrac-idxal əməliyyatları üzrə müsbət saldo 14,8 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Xarici ticarətin inkişaf dinamikasının və meyillərinin kompleks tədqiqində idxal-ixrac əməliyyatlarının coğrafi strukturunun araşdırılması xüsusi maraq doğurur. Xarici ticarətin, xüsusilə ixracın coğrafiyasına əsasən xarici ticarət əlaqələrinin prioritet (üstün) istiqamətləri, dövlətin digər ölkələrlə siyasi-iqtisadi münasibətləri və xarici iqtisadi siyasəti haqqında mülahizə irəli sürmək mümkün olur.

Müstəqilliyimizin elə ilk illərindən başlayaraq Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrinin ənənəvi coğrafiyasında dərin dəyişikliklər baş verdi. Ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin istiqaməti dərin böhrana məruz qalmış ənənəvi ticarət-iqtisadi partnyorlardan, yeni xarici bazarlara - yaxın xaricdən uzaq xarici ölkələrə yönəldi. Bu proses Qərbi dövlətləri ilə inteqrasiyanın Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində dönməz və prioritet xarakter daşdığı üçün təzahürüdür.

Uzaq xarici ölkələrin Azərbaycanın idxalında xüsusi çəkisi 1992-ci ildə 35%-dən 2000-ci ildə 63%-ə qədər artmış və 2010-cu ildə 64% olmuşdur. İxracda isə müvafiq olaraq 51%-dən 2007-ci ildə 82%-ə, 2010-cu ildə isə 84%-ə qədər yüksəlmişdir. Bu rəqəmlər uzaq xarici ölkələrin respublikamızın idxal-ixrac əməliyyatlarında xüsusi çəkisinin yüksək səviyyədə sabitləşdiyini və Azərbaycanın 90-cı illərdə xarici ticarətinin inkişafının xarakterik meylini nümayiş etdirir.

Respublikanın idxal və ixracında son illər AB üzvü olan ölkələrin payı xeyli artmışdır. 2010-ci ildə Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin 39,7%-i bu ölkələrin payına düşmüşdür. Burada əsas amil yeni neft yataqlarının işlənməsi ilə əlaqədar neft və neft məhsullarının ixracı və neft avadanlıqlarının idxalıdır. Eyni zamanda, ölkəmizin əsas ixrac bazarı İtaliya, ABŞ, İsrail, Hindistan və Fransadır ki, idxalda da ən yüksək xüsusi çəki bu dövlətlərə məxsusdur.

Açıq iqtisadi inkişaf modelini dinamik şəkildə inkişaf etdirən Azərbaycan Respublikası Avropaya inteqrasiya etmək üçün AB ilə ticarət-iqtisadi əlaqələrini genişləndirməyə çalışır.

Məlum olduğu kimi Azərbaycanın AB ilə yalnız az miqdarda ticarət və turizm əlaqələri mövcud idi. Məlumat üçün göstərmək lazımdır ki, 1991-ci ildə Azərbaycanın ticarət dövriyyəsində AB ölkələrinin payı cəmi 0, 8% təşkil edirdi. Sonrakı illərdə Azərbaycanın AB ölkələri ticarət-iqtisadi əlaqələri dinamik şəkildə inkişaf etməyə başladı. Məlum olduğu kimi, AB-nin Ümumi xarici siyasət və Təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində xarici iqtisadi və xarici siyasi prioritetlərindən biri Av-

ropada regional əməkdaşlığın genişləndirilməsidir. AB ölkələri keçmiş SSRİ-nin ərazisində yaranmış müstəqil dövlətlər ilə də əməkdaşlığı hərtərəfli genişləndirməyə çalışırlar. Regional əməkdaşlığı Şərqi doğru genişləndirmək və "sabitlik və çiçəklənmə zonası" yaratmaq məqsədilə AB 1996-cı ilin aprel ayında Cənubi Qafqaz və Orta Asiya ölkələrinin çoxu ilə Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq haqqında saziş imzaladı. Azərbaycanla belə bir saziş 22 aprel 1996-cı ildə Lüksemburqda imzalandı. Həmin saziş ilə razılaşdırılmışdır ki, Əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini müəyyən etmək üçün hər il Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində görüşlər keçirilsin. Habelə Ticarət və İqtisadi Əməkdaşlıq Yarımkomiteti yaradılmışdır.

Azərbaycanın AB ölkələri ilə ticarət dövriyyəsi illər üzrə aşağıdakı rəqəmlərlə xarakterizə edilir (mln. ABŞ dolları). 1991- 3.7, 1992- 326.3, 1993- 105.9, 1994- 163.3, 1996- 178.2, 1996- 194.7, 1997- 189.9, 1998- 366.4, 1999- 613.5, 2000 - 1280.8, 2001- 1862.6, 2002- 1856.9, 2005-3277.0, 2006- 5267.6, 2007- 3347.5, 2008-ci ildə 32553.4 mln. dol., 2009-cu ildə 11095,6 mln. dollar, 2010-cu ildə isə 16134,1 mln. dollar həcmindədir.

Bu ölkələrdən Azərbaycana əsasən neft sektoru üçün mallar (avadanlıq, metal məmulatları və neft sektoru üçün yardımçı konstruksiyalar) və digər avadanlıq və maşınlar idxal edilir.

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində regional iqtisadi inteqrasiya birlikləri arasında birinci yer İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatına (İƏİT) məxsusdur. Belə ki, 2010-cu ildə idxalın 49.4%-i, ixracın isə 72.4%-i bu Təşkilata daxil olan ölkələrlə aparılmışdır.

Azərbaycan Respublikası MDB ölkələri ilə çoxtərəfli və ikitərəfli səviyyədə bütün sahələrdə əməkdaşlıq edir, onlarla 350-yə yaxın dövlətlərarası, hökumətlərarası və idarələrarası müqavilə, saziş və digər ikitərəfli sənədlər imzalanmışdır. Bunlardan 100-dən artığı ölkələr arasında ticarət-iqtisadi əlaqələri tənzimləyir. MDB ölkələrinin yeddisi ilə sərbəst ticarət haqqında ikitərəfli Sazişlər imzalanmışdır. Azərbaycan Respublikasından dörd MDB ölkəsinə (Rusiya Federasiyası, Gürcüstan Respublikası, Qazaxıstan Respublikası və Ukrayna) məhsulların idxalından rüsum tutulmur.

MDB dövlətləri arasında iqtisadi səmərəli əməkdaşlıq mexanizminin yaradıla bilməməsi və hər bir sıra digər siyasi və iqtisadi amillərlə əlaqədar olaraq, həmin dövlətlərin Azərbaycanın xarici ticarətində payının getdikcə azalması ilə nəticələnmişdir. Belə ki, onların xüsusi çəkisi Azərbaycanın əmtəə dövriyyəsində 1993-cü ildə 50%-dən 1998-ci

İldə 37,8%-ə, 2002-ci ildə isə 31,1%-ə, 2007-cü ildə 25,5%-ə qədər azalmışdır. Eyni zamanda, mütləq formada, MDB ilə xarici ticarət dövriyyəsi 2008-ci ildə 3417,8, 2009-cu ildə 2964,6, 2010-cu ildə isə 4035,0 mln. dollar təşkil etmişdir.

Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqələrində GUAM amili bir növ MDB-yə alternativ kimi getdikcə mühüm rol oynamağa başlamışdır. ABŞ və AB ölkələrinin Azərbaycanda və onun yerləşdiyi geosiyasi məkanda maraqlarının reallaşdırılması işində bu təşkilata xüsusi əhəmiyyət verilir.

2011-ci ildə ölkənin dövlət və qeyri-dövlət təşkilatları və ayrı-ayrı fiziki şəxsləri 147 xarici dövlətlə 29,8 milyard ABŞ dolları məbləğində ticarət əməliyyatları aparmışlar. Əmtəə mübadiləsinin 4,6 milyard dolları MDB üzvü dövlətləri, 25,2 milyard dolları digər ölkələrlə həyata keçirilmişdir. 2010-cu ilə müqayisədə ölkə üzrə xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi müqayisəli qiymətlərlə 9,0 faiz, o cümlədən MDB üzvü dövlətləri üzrə 34,0 faiz, digər dövlətlər üzrə isə 6,8 faiz çox olmuşdur. Xarici ticarət dövriyyəsinin 22,2 milyard dollarını Azərbaycandan ixrac olunmuş mallar, 7,6 milyard dollarını ölkəmizə idxal edilmiş məhsullar təşkil etmiş, 14,6 milyard dollarlıq müsbət xarici ticarət saldosu yaranmışdır. Xarici ticarət əməliyyatlarının beşdə dörd hissəsindən çoxu (81,8 faizi) İtaliya, Fransa, Rusiya Federasiyası, Amerika Birləşmiş Ştatları, Türkiyə, Ukrayna, Almaniya, İndoneziya, İsrail, Malayziya, Koreya Respublikası, Belarus, Çin və Gürcüstan dövlətləri ilə aparılmışdır.

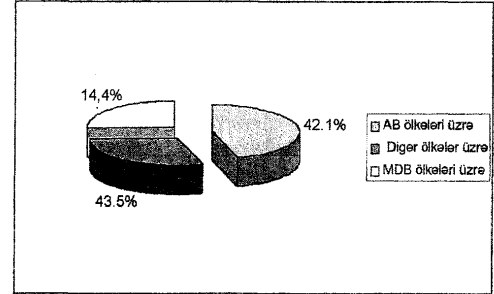
2010-cu ildə Azərbaycan Respublikasının əsas ticarət tərəfdaşları
Cədvəl 2.1.4.

İxracda			İdxalda		
Ölkələr	Milyon ABŞ dolları ilə	Ümumi ixracda xüsusi çəkisi, %	Ölkələr	Milyon ABŞ dolları ilə	Ümumi idxalda xüsusi çəkisi, %
İtaliya	7 097,22	33,28	Rusiya	1144,86	17,35
Fransa	1 856,52	8,71	Türkiyə	771,19	11,69
İsrail	1 744,82	8,18	Almaniya	607,18	9,20
ABŞ	1 538,58	7,21	Çin	587,19	8,90
Ukrayna	888,64	4,17	Ukrayna	465,45	7,05
Xorvatiya	787,17	3,69	B.Britaniya	302,75	4,59
İndoneziya	782,16	3,67	Qazaxıstan	293,43	4,45
Rusiya	773,53	3,63	ABŞ	206,27	3,13

Malayziya	740,78	3,47	Sinqapur	173,89	2,63
Sinqapur	510,88	2,40	Braziliya	161,62	2,45
Digər	4 604,48	21,59	Digər	1 885,52	28,57
Cəmi	21 324,78	100,00	Cəmi	6 599,35	100,00

http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=255&Itemid=91

2010-cu ildə xarici ticarət dövriyyəsində AB, MDB və digər ölkələrin payı

Xarici ticarətin əmtəə strukturu olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, strukturun təhlili zamanı iqtisadiyyatın daha çox inkişaf etmiş sahələri aşkar edilir, həmin sahənin məhsullarının rəqabət qabiliyyəti nöqtəyi-nəzərindən dünya bazarına çıxarılmasının potensial imkanları və üstünlüklərinə real qiymət verilir, xarici ticarət nəzərə alınaraq iqtisadiyyatın inkişafının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilir. İxrac və idxalın strukturunun dinamikasında iqtisadiyyatdakı mənfə və müsbət meyillər öz əksini tapır.

Azərbaycanın xarici ticarətinin əmtəə strukturu təhlili göstərir ki, ölkəmizin xarici ticarətinin quruluş tərkibi müstəqilliyin ilk illərində mürəkkəb bir şəraitdə formalaşmışdır.

Hər şeydən əvvəl diqqəti belə bir cəhət cəlb edir ki, Azərbaycanın xarici ticarəti başlıca olaraq sənaye məhsulları ilə təmsil olunmuşdur. Milli gəlirin bir hissəsinin yaradıldığı kənd təsərrüfatı isə öz qapalı xarakterini müəyyən qədər davam etdirir. Respublikamızın malik olduğu təbii üstünlüyə uyğun olaraq neft və neft məhsulları ixracatın aparıcı sahəsinə çevrilmişdir. Ölkəmiz beynəlxalq əmək bölgətində bu sahədə öz yerini

tapmağa başlamışdır. Emal olunmaq üçün gətirilən neftin miqdarı ciddi sürətdə azaldığı halda (digər mineral məhsullarla birlikdə) neft və neft məhsullarının ixracı 1996-cı ildə cəmi ixracatın 66,7%-nə qədər yüksəlmişdir. Hazırda isə bu rəqəm 94,8%-ə bərabərdir. Ölkəmiz beynəlxalq əmək bölgəsində bu sahədə özünün müvafiq yerini tutmağa başlamışdır.

Beynəlxalq Standart Ticarət Təsnifatı (BSTT) üzrə Azərbaycanda ixracın strukturu haqqında statistik göstəricilərin təhlilindən məlum olur ki, 2008-ci ildə cəmi ixracın tərkibində mineral yanacaq, sürtgü yağları və anoloji materiallar– 97,1%, yeyinti məhsulları və diri heyvanlar-0,8%, kimya sənaye məhsulları- 0,4%, alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar– 0,9%, bitki və heyvan mənşəli yağlar-0,2%, qara metallar və onlardan hazırlanan məmulatlar-0,4% və s. təşkil etmişdir.

İdxalın strukturu iqtisadiyyatın ümumi tənəzzül, durğunluq və inkişaf meyillərinə uyğun olaraq dəyişmişdir. Respublikamızın iftixarı olan maşınqayırma sənayesinin tənəzzül vəziyyətinə uyğun şəkildə 1991-1994-cü illərdə idxalatın tərkibində maşınqayırma və metal emalı, olvan metallurgiya sənayesi məhsullarının xüsusi çəkisi 31, 4%-dən 14, 2%-ə qədər azaldı. Sonrakı illərdə neft kontraktlarının işləməyə başlaması nəticəsində idxalatın tərkibində maşın və avadanlıqların payı artmağa başladı. Son dörd ildə, o cümlədən 2008-ci ildə (47,5%) maşın, mexanizm elektrotexniki avadanlıqları idxal öz həcminə görə Respublika idxalında ardıcıl olaraq birinci yeri tutur.

Respublikanın hal-hazırda mövcud valyuta gəlirlərinin istehsalın maddi-texniki bazasının yeniləşdirilməsi və məhsulların rəqabət gücünün artırılması üçün kənardan yeni texnika və texnologiya alınmasına sərf edilməsi bu gün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Respublikamızda uzun illər boyu istehsal ilə istehlak, tələblə təklif arasında ciddi fərq mövcud olmuşdur. Əmtəə qıtlığı hələ durğunluq dövründən ictimai həyatın ən başlıca xarakterik xüsusiyyətlərindən biri olmuşdur. İstehsalın böhran keçirdiyi dövrlərdə göstərilən dərin uçurumun xarici əmtəələr hesabına ödənilməsi zərurəti respublikamızın milli bazarının 90-cı illərin birinci yarısında xarici və daxili iş adamları üçün olduqca əlverişli "yaşıl adaya" çevirmişdir. Xaricdən idxal olunan bir çox əmtəələr, o cümlədən ilkin tələbat əmtəələri milli bazarda dünya bazar qiymətlərindən uzun müddət yüksək qiymətə satılırdı. Məsələn, 90-cı illərin əvvəllərində un və taxıl məhsullarının daxili bazar qiyməti orta dünya qiymətlərindən xeyli yüksək idi. Bitki yağlarının 1 tonu xaricdə 900-1000 dollar olduğu halda onlar respublika əhalisinə 1400-1500 dollarla satılırdı.

Sonrakı illərdə həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkənin ərzaqla təminatında ciddi müsbət dəyişikliklər özünü göstərdi. İdxalın strukturunda ərzaq mallarının xüsusi çəkisi kəskin azaldı.

2010-cu ildə idxalın strukturu: yeyinti məhsulları və diri heyvanlar - 14,6 %, nəqliyyat vasitələri və onların hissələri-52,3%, içkilər və tütünlük-1,8%, qeyri-ərzaq (yanacaqdan başqa)- 3,7%, müxtəlif sənaye məmulatları 11,4% və s. təşkil edir.

Ölkə başçısı İlham Əliyevin 25 avqust 2008-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilən **"2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatna dair Dövlət Proqramı"**nda ölkənin ərzağa olan tələbatının əsas etibarını yerli istehsal hesabına ödənilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Proqramda ölkədəki makroiqtisadi göstəricilərin mövcud vəziyyəti və artım dinamikası, torpaq, su və s. kimi təbii resurslardan istifadənin müasir vəziyyəti, bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalı və emal edilməsi imkanları, aqrar sektor üçün kədr hazırlığı və bu sahədə fəaliyyət göstərən elmi müəssisələrin mövcud vəziyyəti, ərzaq məhsulları istehsalının infrastruktur təminatı və s. məsələlər ətrafında təhlil edilmişdir. Təhlilin nəticələri belə qənaətdə gəlməyə əsas verir ki, bu sahədə mövcud potensialdan tam və səmərəli istifadəyə hələ nail olunmamışdır. Başqa sözlə de-sək, inkişaf üçün potensial tükənməmişdir, sadəcə bu sahədə müəyyən təkmilləşdirici tədbirlər həyata keçirməklə mövcud potensialı hərəkətə gətirmək lazımdır ki, bu istiqamətdə də görülməsi zəruri olan bütün tədbirlər öz əksini tapmışdır.

FƏSİL II

Azərbaycan Respublikasının kapital və maliyyənin beynəlxalq hərəkətində iştirakı

2.1. Xarici investisiya sahəsində dövlət siyasəti

Bazar münasibətlərinin inkişafına və iqtisadi tərəqqiyə tokan verən mühtüm amillərdən biri Azərbaycanın qısa müddət ərzində beynəlxalq kapital hərəkətində fəal iştirak etməyə başlamasıdır. Kapitalın beynəlxalq miqrasiyası dövrümüzün xarakterik xüsusiyyətini təşkil etməklə, təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsinin dərinləşməsində və istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühtüm ünsür olmasına baxmayaraq, ölkəmiz inzibati-amirlik sistemi dövründə bu prosesdən tamamilə kənar-da qalmışdır.

Məlum olduğu kimi müasir mərhələdə qlobal təsərrüfata qoşulmanın səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə ölkənin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinə nə dərəcədə malik olmasından asılıdır. Amerikan iqtisadçısı M. Porterin təklif etdiyi sxemdən istifadə etsək, aydın olar ki, uzun müddət Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət gücü əsas etibarilə istehsal amillərindən istifadəyə əsaslanmışdır.

Azərbaycan ixracının 9/10-nun uzun müddət yanacaq-energetika kompleksi məhsullarından ibarət olması o deməkdir ki, ölkəmizin dünya bazarında tutduğu birtərəfli mövqə yerli istehsalçıların təbii ehtiyatlarını verdiyi üstünlüklərdən istifadə etməsindən irəli gəlir. Dünya dövlətlərinin təcrübəsi isə göstərir ki, belə bir üstünlük daimi deyildir. Dünya bazarlarında ölkənin zəmanətli üstünlüyünü isə investisiya və innovasiyalar əsasında təmin etmək mümkündür. Bu yol inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin lider vəziyyətinə gəlməsində, postsənaye cəmiyyətinin yaranmasında əsas rol oynamışdır. Investisiya yolu ilə rəqabət gücünün inkişaf etdirilməsi milli firmaları müasir texnika və texnologiya, lisenziyaların əldə edilməsi və müştərk müəssisələrin yaradılması üçün investisiya qoyuluşlarına vadar edir. Firma və müəssisələr texnika və texnologiyanı idxal etməklə onların yerli şəraitə uyğunlaşdırılmasına çalışmalıdırlar. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə bu proses artıq arxada qalmış bir mərhələdir. Həyat bütün kəskinliyi ilə yeni texnikanın yalnız idxalını deyil, öz qüvvəsi ilə yaradılmasını da tələb edir.

Təbii ki, müstəqillik əldə edildikdən sonrakı ilk illərdə ağır texniki-iqtisadi və maliyyə vəziyyətində olan Azərbaycan müəssisələri yüksək kapitaltutumlu həmin məsələlərin həllini öz qarşısına qoymaq üçün kifayət qədər potensiala malik deyildilər. Lakin investisiya və innovasiyalar hesabına rəqabət üstünlüyünə keçmək üçün onların belə bir

şəraitdə xarici tərəfdaşların fəaliyyətinin bu və ya digər ünsürlərindən faydalanmaları olduqca vacibdir. Neft gəlirləri ilə yanaşı bu ünsürlərdən ən mühtümü xarici investisiyaların cəlb olunmasıdır.

Hər şeydən əvvəl Azərbaycanın geopolitik mövqeyi, onun Avropa və Asiya qovşağında beynəlxalq biznesə qoşulmaq baxımından cəlbədidir. Avropa-Asiya tranzit nəqliyyat yollarının Azərbaycan ərazisindən keçməsi, Xəzər dənizinə yaxınlıq, ölkədə və regionda səmərəli və perspektivli bazarların olması istər istehsal olunan, istərsə də ölkəyə gətirilən əmtəələrin satış imkanlarını genişləndirir. TRACECA proqramı çərçivəsində qədim İpək Yolunun bərpası istiqamətində işlərin sürətlənməsi nəhəng xarici investorların, kredit təşkilatlarının ölkəyə marağını artırır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan zəngin təbii xammal ehtiyatlarına malikdir. Təsədüfi deyil ki, son illərdə karbohidrogen yataqlarının kəşfiyyatı, işlənməsi və istismarı üzrə 15 ölkənin 33 şirkətinin iştirakı ilə 23 beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır. Bu müqavilələr üzrə 1997-2007-ci illər ərzində neft sektoruna 24413.1 milyon ABŞ dolları investisiya qoyulub və bütövlükdə 60 milyard dolların qoyulması nəzərdə tutulur. Lakin neft Azərbaycanın malik olduğu yeganə təbii ehtiyat deyildir. Ölkəmiz digər mineral resurslarla da zəngindir. Kifayət qədər inkişaf etmiş sənaye potensialına, ucuz və keyfiyyətli əmək ehtiyatlarına malikdir.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolu ilə beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, xüsusən Azərbaycan kimi keçid iqtisadiyyatı ölkələrində müstəqillik əldə edildikdən sonrakı ilk illərdə onsuz da ağır maliyyə vəziyyətində olan təsərrüfat subyektləri tərəfindən müstəqil olaraq həll edilə bilməzdi. Bu prosesin həyata keçməsi və sürətlənməsi dövlətin ciddi müdaxiləsi neft gəlirlərinin ilk növbədə bu məqsədə yönəldilməsi və təşkilatçılıq tədbirlərini əhatə edən məqsədyönlü hökumət siyasəti tələb olunur.

Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində dövlət orqanları qarşısında bu sahədə duran başlıca vəzifə milli və xarici investorlar qarşısında milli maraqlara uyğun əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasından və bu yolla elmi-texniki potensialın dəstəklənməsi və inkişafına yardım edilməsindən ibarətdir.

Məlumdur ki, beynəlxalq əmək bəlgüstünün üstünlüklərindən maksimum istifadə edilmədən, xarici iqtisadi əlaqələrin bütün formaları intensiv şəkildə genişləndirilmədən ölkə iqtisadiyyatının inkişafında qlobal dönüş mümkün deyildir. Xarici kapital, texnika, texnologiya və

digər istehsal amillərinin respublikaya gətirilməsi bu məsələdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Respublika istiqlalıyyət əldə etdikdən dərhal sonra müstəqil sürətdə xarici kapital cəlb olunması üçün geniş tədbirlər həyata keçirməyə başlamışdır. 15 yanvar 1992-ci ildə qəbul edilmiş "Xarici investisiyanın qorunması" haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Respublika ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüququ və iqtisadi prinsipləri müəyyən edilmişdir. Qanun iqtisadiyyatda xarici maddi və maliyyə ehtiyatlarının, qabaqcıl xarici texnikanın və texnologiyanın idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasına, bunlardan səmərəli istifadə olunmasına yönəldilmişdir və xarici investisiyaların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investisiya hüquqi cəhətdən tam və qeyd-şərtsiz müdafiə olunur. Belə müdafiə müvafiq qanunvericilik aktları ilə təmin olunur. Eyni zamanda xarici investisiya Respublikada qanunvericiliyin dəyişdirilməsi ilə bağlı hallarda da bəzi təminatlar alır. Belə ki, sonrakı qanunvericiliklər investisiya qoyuluşu şəraitini pisləşdirsə on il ərzində xarici investora investisiyanın qoyulduğu zaman qüvvədə olmuş qanunvericilik tətbiq edilir. Qanunda milliləşdirmə və regvizisiya ilə bağlı təminatlar da müəyyən edilir. Qərara alınmışdır ki, xarici investisiya xalqa və dövlət mənafeyinə zərər vuran hallar istisna olmaqla, rekvizisiya edilmir. Milliləşdirmə və rekvizisiya tədbirləri görüldükdə xarici investora dərhal müqabil və səmərəli kompensasiya ödənilir. Kompensasiya xarici valyuta ilə ödənilir və investora arzusu ilə xaricə köçürülə bilər.

Qanunla xarici investisiyalar, həm müştərək müəssisələrin, həm də 100% xarici kapitalla malik müəssisələrin yaradılması üçün cəlb edilə bilər. Xarici fiziki və hüquqi şəxslər Azərbaycan Respublikasının ərazisində mövcud olan bütün müəssisələrin səhm və digər qiymətli kağızlarını satın ala bilər, dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin özəlləşdirilməsində iştirak edə bilər, xarici bankların təsisçisi ola bilər. Belə bankların fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması qaydası müəyyən edilmişdir. Onlar birləşib assosiasiyalar, konsemlər, konsorsiumlar və başqa birliklər yarada bilərlər.

Xarici kapitalın iştirakı ilə yaradılmış müştərək müəssisələrə öz fəaliyyəti həyata keçirmək üçün "Azərbaycan Respublikasının Torpaq məəcəlləsi"(12 fevral 1992-ci il) əsasında torpaq daimi istifadəyə verilə bilər. Xarici investorlar təbii ehtiyatlardan istifadə etmək hüququnu konsessiya əsasında əldə edə bilərlər.

"Xarici İnvestisiyanın Qorunması" haqqında Qanunla müvafiq vergi və rüsumlar ödənildikdən sonra xarici investorların investisiya ilə əlaqədar qanuni əsaslarla xarici valyuta şəkilində əldə etdikləri gəlir və başqa məbləğləri, o cümlədən kompensasiya və zərərin ödənilməsi məbləğlərinin xaricə köçürülməsinə təminat verilir. Azərbaycan Respublikası ərazisində xarici investorların gətirdikləri mənfəət həmin pul vahidi şəklində yenidən investisiya kimi qoya bilər (reinvestisiya), Azərbaycan Respublikasının banklarında saxlana bilər, Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi qaydada xarici valyuta almaq üçün sərf edilə bilər.

Xarici investisiyalı müəssisə istehsal etdiyi məhsula (işlərə, xidmətlərə) qiymət qoymaq, ölkənin daxili bazarında onun satışı şərtlərini müəyyən etmək, bu bazardan məhsul (işlərə, xidmətlərə) göndərənləri seçmək ixtiyarına malikdir. Tamamilə xarici investora məxsus müəssisələr və nizamnamə fondunun 30 faizindən çoxu xarici investisiyadan ibarət olan müəssisələr öz istehsal etdikləri məhsulu (işləri, xidmətləri) lisenziyasız ixrac edə bilərlər.

Birgə müəssisənin nizamnamə fonduna xarici investora əmanəti kimi və ya tamamilə xarici investora məxsus müəssisənin yaradılması üçün Respublikaya gətirilən əmlak gömrük rüsumundan azad edilir. Xarici investisiyalı müəssisəni acnəbi işçilərinin öz ehtiyacları üçün gətirdikləri əmlak gömrük rüsumundan azad edilir.

Beləliklə, xarici investisiyalar haqqında qanunvericilik bazasının təhlili göstərir ki, ölkədə müstəqillik əldə edildikdən sonra geniş normativ baza yaradılmışdır. İnvestisiya fəaliyyəti aşağıdakı mühüm zəmanətlər verilməsi yolu ilə təşviq edilir:

- əmlakın milliləşdirilməsi və müsadirəsi əleyhinə zəmanətlər;
- qanunvericilikdə dəyişikliyə qarşı zəmanət;
- ölkəyə əmtəələrin rüsumsuz idxalı üzrə zəmanət;
- əsassız yoxlamalara qarşı zəmanət;
- əldə edilmiş mənfəətin xaricə azad çıxarılması haqqında zəmanət;
- investora şəxsiyyətinin və onun əmlakının təhlükəsizliyinə zəmanət;
- ikiqat vergitutmaya yol verilməyəcəyi haqqında zəmanət.

Qanunun 5-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir ki, investisiya qoyuluşu sahəsində xarici investorların fəaliyyətinin hüquqi rejimi Azərbaycan Respublikasının hüquqi şəxslərinin və vətəndaşlarının əmlakı, əmlak hüquqları, habelə investisiya fəaliyyəti üçün yaradılmış rejimdən az əlverişli ola bilməz.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 20 fevral 2008-ci ildə Macarıstanda səfərdə olarkən qeyd etmişdir: " Xarici sərmayənin

həcminə görə Azərbaycan bölgədə birinci sıralardadır. Azərbaycanda bütün investisiyalar, o cümlədən xarici investisiyalar çox etibarlı şəkildə qorunur. Bizim üçün strateji olan layihələr, hətta qanun kimi qəbul edilir və beləliklə, həm investorlarda, həm də yerli qurumlarda tam əminlik var ki, bu sazişlərə, layihələrə, razılaşmalara heç kim müdaxilə etməyəcəkdir. Biz xarici investisiyaları maksimum dərəcədə qorumaq üçün əlimizdən gələni edirik və bu günə qədər bu sahədə heç bir narahatçılıq olmamışdır. Biz bu etibarlı qazanmışıq və yüksək qiymətləndiririk. Azərbaycan bu yaxınlarda Dövlət İnvestisiya Şirkətini yaratmışdır. Şirkətin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, dövlət xarici investisiyaları cəlb etmək üçün özü müəyyən layihələrdə səhmdar kimi iştirak edə bilər, edir və edəcəkdir”.

Azərbaycan iqtisadiyyatında xarici investisiyaların rolu 1995-ci ildən sonra sürətlə artmışdır.

1995-ci ildə ölkəmizə 78,7 mln. manat xarici investisiya qoyulduğu halda, 2008-ci ildə onun məbləği 2225,4 mln. manata çatmış və ya illik məbləği 28,3 dəfə artmışdır. Cəmi investisiyalarda xarici investisiyaların xüsusi çəkisi 2008-ci ildə 24,5% təşkil etmişdir. Sonrakı illərdə yerli sahibkarlığın maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsi daxili investisiyaların durmadan artmasına və xarici və daxili investisiyalar arasındakı nisbətənin ikincinin xeyrinə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Neft müqavilələrinin icrası ilə əlaqədar olaraq respublikaya cəlb olunmuş birbaşa xarici investisiyaların böyük əksəriyyəti neft sektoruna yönəldilmişdir. 1995-2010-cu illər ərzində xarici investisiyaların ayrı-ayrı sahələr üzrə strukturu aşağıdakı kimi olmuşdur:

Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilmiş xarici investisiyalar

(mln. ABŞ dolları)

Cədvəl 2.2.1.

	1995	2000	2005	2007	2008	2009	2010	1995-2010
Cəmi Xarici investisiyalar	375,1	927,0	4893,2	6674,3	6847,4	5468,6	8247,8	54250,3
Maliyyə kreditləri	220,4	262,9	698,4	1576,6	2357,9	1438,3	3405,9	12644,2
<i>Ondan neft sektoruna kreditlər</i>	0,0	0,0	287,9	160,4	4,8	0,0	0,0	727,8
Birbaşa investisiyalar	154,7	664,1	4030,4	4442,4	3844,8	3037,1	3614,9	37437,8

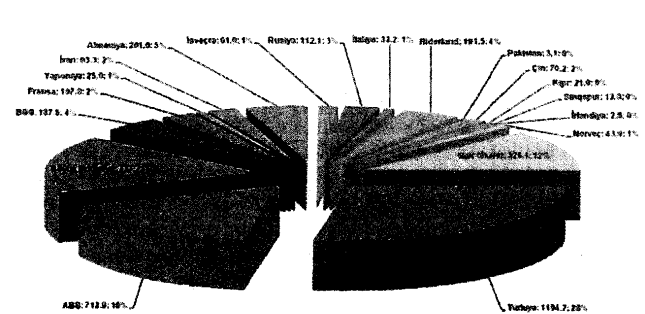
Neft bonusu			1,0	68,2	3,5	1,0	2,0	172,9
Portfel investisiyalar			78,4	156,4	152,4	305,8	0,0	781,7
Digər investisiyalar	0,0	0,0	85,0	430,7	488,8	686,4	1225,0	32133,7

http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=1710&Itemid=15

5

Ümumilikdə 1995-2010-cu illər ərzində cəmi xarici investisiyaların 69,0%-ni birbaşa xarici investisiyalar, 23,0%-ni maliyyə kreditləri, 2,0%-ni portfel investisiyalar, 6,0%-ni isə digər investisiyalar təşkil etmişdir. Eyni zamanda, qeyd olunduğu kimi, xarici investisiya qoyuluşlarında Türkiyə, ABŞ, Almaniya, Hollandiya, BƏƏ, Rusiya və s. daha çox üstünlüyə malikdir. Bu sahədə, ümumi vəziyyət aşağıdakı kimidir.

1995-2010-cu illər ərzində xarici ölkələr üzrə ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş birbaşa xarici investisiyalar (mln. ABŞ dolları)

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb edilməsinin ən mühüm vasitələrindən biri özəlləşdirmə prosesidir. Yeni sahələrin, o cümlədən xarici sərmayəçilər üçün xüsusilə cəlb edici olan metallurgiya, kimya, enerji, enerji, maşınqayırma, nəqliyyat, rabitə və digər sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərin özəlləşdirilməyə açılması xarici sərmayə axınına güclü təkan vermişdir.

Yeyinti, yüngül sənaye məhsullarının, inşaat materiallarının və digər məhsulların istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin xarici şirkətlər tərəfindən özəlləşdirilməsi, enerji, metallurgiya müəssisələrinin uzunmüddətli idarə etməyə verilməsi həyata keçirilən tədbirlərin uğurundan xəbər verir.

Bütün bunları nəzərə alaraq investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi ilə bağlı aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruri hesab edilir:

1. Azərbaycan Respublikasında xarici investisiya qoyuluşları təcrübəsi ümumiləşdirilərək və ölkənin inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla uzunmüddətli dövlət investisiya proqramı tərtib edilməli və bu sahədə dövlət siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsi üçün kompleks tədbirlər görülməlidir.

2. Ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasının daha da liberallaşdırılması istiqamətində işlərin sürətləndirilməsi, "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" və "Investisiya fəaliyyəti haqqında" qanunların təkmilləşdirilməsi sürətləndirilməlidir.

3. Qeyri-neft sektoruna investisiya axınının sürətləndirilməsi işinə xüsusi qayğı göstərilməlidir. Bu zaman Azərbaycanın maşınqayırma, yüngül və yeyinti sənaye kimi ənənəvi emaledici sənaye sahələri, kənd təsərrüfatının inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb etməlidir.

Xüsusi ixrac zonalarının yaradılması, neft sahəsində olduğu kimi iqtisadiyyatın digər sahələrində də xarici şirkətlərlə konsorsiumun yaradılması, məhsulun pay bölgüsü üzrə sazişlərin imzalanması və bu sazişlərə qanun statusunun verilməsi də qeyri-neft sektorunda xarici sərmayələrin əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasında səmərəli mexanizm ola bilər.

Sərmayələrin sahələr və regionlar üzrə tarazlığının təmin edilməsi baxımından, regionlarda infrastruktur, ilk növbədə elektrik enerjisi, qaz, su ilə təminatın yaxşılaşdırılması, təşviq tədbirlərinin həyata keçirilməsi zəruridir.

5. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə bu sahəyə əmtəəyə yardım göstərilməsi üçün dövlət proqramının real həyata keçirilməsi mexanizm hazırlanmalıdır. Eyni zamanda beynəlxalq təşkilatlardan qeyd edilən strukturların inkişafı üçün ayrılmış kreditlərin və yardımların istifadəsində pərkəndəliyin aradan qaldırılması və bu işlərin bir mərkəzdən idarə olunması üçün tədbirlər görülməsi.

6. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının xarici ölkələrdə sahibkarlıq fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri əmlak, pul və s. varidat sərmayə şəklində Azərbaycana gətirilərsə bunlara da xarici sərmayə üçün nəzərdə tutulmuş qaydalar və təminatlar tətbiq olunməlidir.

7. Azərbaycan Respublikasının xarici investisiyaların cəlb olunması ilə bağlı reytinginin yüksəldiyi nəzərə alınmaqla ölkəyə hökumət zəmanəti tələb olunmayan investisiyaların cəlb edilməsi praktikasından geniş istifadə edilməlidir.

Respublikamızda müştərək müəssisələr 1988-ci ildən yaradılmağa baş-

lanmışdır. Lakin onların sayı yalnız 1992-ci ildə "Xarici investisiyaların qorunması" haqqında qanun qəbul edildikdən sonra sürətlə artmışdır. Azərbaycanda 2008-ci ildə xarici investisiyalı müəssisələrin və onların fəaliyyətinin əsas göstəriciləri aşağıdakı cədvəldə verilmiş məlumatlar ilə xarakterizə edilir. Cədvəldən göründüyü kimi xarici investisiyalı müəssisələrin sayı 1.01.2009-cu ildə 551 olmuşdur. Onların buraxdıqları məhsulların həcmi 1,24 mlrd. manat təşkil etmişdir. Xarici investisiyalı müəssisələrin mənşəyi ölkələr üzrə araşdırıldıqda məlum olur ki, say etibarilə bu sahədə Türkiyə birinci yeri qoruyub saxlayır. Lakin onların çoxu kiçik və orta müəssisələrdir. Ona görə də Türkiyə firmalarının yaratdıqları xarici investisiyalı müəssisələr analoji müəssisələrin 35,5%-ni təşkil etdiyi halda, istehsal etdikləri əmtəə və xidmətlər cəmi 8,7%-dir.

Ölkəmizdəki xarici investisiyalı müəssisələrin 95,6%-i, onların istehsal etdikləri əmtəə və xidmətlərin isə 99,7%-i həmin ölkələri təmsil edən firmalara məxsusdur. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici investisiyalı müəssisələrin cəmi 54-ü MDB ölkələrinə, onların isə 40-i Rusiyaya aiddir. Bu sahədə uzaq xarici ölkələr getdikcə mütəlak hegemonluğu ələ keçirirlər.

Statistik araşdırmalardan da göründüyü kimi, xarici və müştərək müəssisələrin əksər hissəsi ticarət və xidmət sahələrini əhatə edir. Əvvəlki illərlə müqayisədə, bu müəssisələrin fəaliyyətində xidmət sferası istehsalı üstələyir.

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, 2008-ci ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələrin cəmi 19,8%-i sənaye sahəsində fəaliyyət göstərdi. Lakin onlar əsas etibarilə iri həcmli və böyük kapitala malik müəssisələr olduqları üçün xarici və müştərək müəssisələrdə istehsal edilən məhsulun (iş və xidmətlərin) 76,3%-i sənaye məhsullarının payına düşür. Ölkəmizdə sənaye məhsulunun 30,0%-ə yaxını həmin müəssisələrdə istehsal edilir. Tikinti, topdan və pərkəndə satış, daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə sahəsində də xarici və müştərək müəssisələr müəyyən mövqeyə malikdirlər.

Müştərək müəssisələr məşğulluq probleminin həll olunmasında müsbət rol oynayırlar. Bu müəssisələrdə çalışan işçilərin orta aylıq əmək haqqı 2010-cu ildə 1008,0 manat təşkil etmişdir. Aşağıdakı cədvəldə verilən rəqəmlər xarici və müştərək müəssisələrin fəaliyyətini daha aydın xarakterizə edir.

Xarici və müştərək müəssisələrin fəaliyyəti (2010-cu il)

Cədvəl 2.2.2.

Sahələr	Fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı	İşləyənlərin orta sıyahı sayı, nəfər	Orta aylıq əmək haqqı, manat	Məhsulun (işlərin və xidmətlərin) həcmi, min man
CƏMI	1091	55936	1008.0	24011939.7
Sənaye	218	21859	1128.8	19767854.2
Tikinti	111	7479	918.6	1225239.3
Kənd təsərrüfatı	6	286	161.9	5802.3
Topdan və pərakəndə satış avtomobillərin, məişət mallarının təmiri	311	7397	399.1	123973.3
Mehmanxanalar və restoranlar	23	1647	530.5	48742.4
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı və rabitə	96	7439	977.0	2422617.7
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə fəaliyyəti	9	211	679.0	8800.6
Təhsil	32	1298	233.3	14923.1
Səhiyyə və sosial xidmətlər	21	582	358.4	5217.9
Digər	264	7738	1233.0	388768.9

Mənbə: www.azstat.org

Statistik göstəricilərdən, eyni zamanda aydın olur ki, Azərbaycan sənayesində fəaliyyət göstərən xarici və müştərək müəssisələrin böyük əksəriyyəti hasilat sənayesində cəmlənmişdir. Başlıca olaraq xarici mülkiyyətə məxsus olan bu müəssisələr əsas etibarilə mineral ehtiyatların ixracı üzrə ixtisaslaşmışlar. Emələdici sənayedə də bütünlüklə xarici mülkiyyətə məxsus olan müəssisələrin xüsusi çəkisi yüksəkdir. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müştərək müəssisələr əsas etibarilə daxili bazarda pərakəndə əmtəə dövriyyəsi ilə məşğul olurlar və ixracda onların payı azdır.

Xarici investisiyalyalı müəssisələrin fəaliyyəti regionlar üzrə təhlil edildikdə isə aydın olur ki, onların böyük əksəriyyəti (2008-ci ildə müəssisələrin 89.4%-i, əmtəə və xidmətlərin isə 92%-i) Bakı şəhərində cəmlənmişdir.

Onların qeyri-neft sektorunda və Azərbaycanın bütün regionlarında

proporsional şəkildə iştirakının təmin edilməsi üçün təşkilatçılıq və təşviq tədbirləri genişləndirilməlidir. Azərbaycanın iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi üçün xarici investisiyalyalı müəssisələrin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yeni texnika və texnologiyanın, müasir idarəçilik üsullarının intensiv şəkildə tətbiqi vacibdir. Dövlət başçısının göstərdiyi kimi ölkəmizdə innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Azərbaycanın qlobal iqtisadi sistemə səmərəli qoşulması perspektivləri tələb edir ki, xarici investisiyalyalı müəssisələr yalnız hasilat sənaye məhsullarının istehsalı və ixracı sahəsində ixtisaslaşmasın, eyni zamanda daxili bazarın ehtiyaclarının ödənilməsində və qeyri-neft sektorunda məhsullarının ixrac potensialının inkişaf etdirilməsində də əhəmiyyətli rol oynasın. Həmin müəssisələrin yaradılması və fəaliyyəti sosial yönümlü tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı modelinin strateji istiqamətlərinə uyğun şəkildə inkişafı ölkənin iqtisadi tərəqqisi üçün vacibdir.

Beləliklə, xarici investisiyalyalı müəssisələrin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması bir sıra məsələlərin həll edilməsini, məsələn, vahid iqtisadi mexanizmin strukturunda qeyri-mütənasibliyin aradan qaldırılması, texniki və texnoloji tərəqqinin sürətləndirilməsi, ərzaq, mənzil, ekologiya və digər sosial problemlərin həll edilməsində onların rolunun artırılmasını tələb edir. Məhz, bunlarla əlaqədar olaraq qlobal iqtisadi sistemə səmərəli şəkildə inteqrasiyanın mühüm forması kimi xarici sərmayəli müəssisələrin inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin strateji istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

2.2. Beynəlxalq kredit və Azərbaycanda xarici borc problemi

Beynəlxalq kredit Azərbaycanın qlobal iqtisadi və maliyyə mühitində inteqrasiyasının mühüm kanallarından biridir və dövlət borcları problemi ilə sıx əlaqədardır. Dövlət borcu hökumət tərəfindən həyata keçirilən məqsəddli maliyyə-kredit siyasətinin vacib həlqələrindən biridir. Azərbaycanın dünya iqtisadi və maliyyə mühitində mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üçün ölkəmizin beynəlxalq ödəmə gücünün artırılması və xarici borcları xidmətin təmin olunması, gənc dövlətimizin və onun iqtisadi subyektlərinin cari öhdəliklər üzrə etibarlı maliyyə tərəfdaşı kimi beynəlxalq reputasiyasının yüksəldilməsi olduqca vacibdir.

Digər bazar iqtisadiyyatı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət borcu münasibətlərində milli iqtisadi maraqları əsas götürən modern maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət krediti kanalları ilə daxil olan vəsaitdən maksimum səmərəli istifadə edilməsi və qaytarılması mexanizminin təkmilləşdirilməsi, hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi

dövlətin səmərəli fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Dövlət borcu müasir dövrdə dövlətin yeritdiyi maliyyə siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla, milli-iqtisadi təhlükəsizliyi müəyyən edən ciddi məsələlərdən biri hesab edilir.

Dövlət borcu - dövlətin fiziki və hüquqi şəxslər, xarici dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və beynəlxalq hüququn digər subyektləri qarşısında icra olunmamış maliyyə öhdəlikləridir.

Dövlət borclarının meydana gəlməsini şərtləndirən əsas səbəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi zərurəti;
- Bütçə kəsirlərinin ödənilməsi;
- Tədiyə balansı kəsirlərinin maliyyələşdirilməsi və valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi;
- Xarici ticarətin kreditləşdirilməsi;
- Fövqəladə hadisələrin maliyyələşdirilməsi.

Azərbaycanın xarici borcunun yaranması Rusiya Federasiyası ilə "sifir variantı" haqqında sazişin bağlanması ilə başlanmışdır. Həmin sazişə görə Azərbaycan keçmiş SSRİ-yə olan iddialarından imtina edərək, əvəzində isə keçmiş SSRİ-nin xarici borclarına xidmət etmək üzrə bütün öhdəliklərdən azad olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra global təsərrüfat sistemində intensiv inteqrasiya strategiyasına uyğun olaraq dünyanın aparıcı beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının üzvlüyünə qəbul edilmiş və onlarla əməkdaşlığı fəal sürətdə inkişaf etdirir. Bu təşkilatlar arasında BVF, Dünya Bankı Qrupu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Asiya İnkişaf Bankı və digər maliyyə təşkilatları xüsusilə əhəmiyyətli dərəcədədir. Həmin təşkilatlar ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrində layihə və proqramların həyata keçirilməsi üçün maliyyə vəsaiti təqdim edir.

Xarici istiqraz və xarici borc məsələləri üzrə siyasi kursun müəyyən edilməsi və reallaşdırılması ölkənin iqtisadi strategiyasının mühüm istiqamətlərindən biridir və dünya borc böhranı yaranıqdan sonra bu problemə diqqət bir çox ölkələrdə obyektiv olaraq artmışdır.

Xarici borclanmalar borclanma tipinə görə aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

- Bilavasitə hökumət tərəfindən borclanmalar (G);
- Hökumətə verilən və sonradan öncədən müəyyən edilmiş şərtlər əsasında təkrar razılaşma yolu ilə ssuda şəklində icraçıya ötürülən kreditlər (G/O);

- Dövlət müəssisələri və təşkilatları tərəfindən hökumət zəmanəti ilə alınan kreditlər (G/G).

Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarına əsasən borcun yaranma mənbələrinə görə Dünya Bankı (25.7%), Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankı (YBƏB-15.9%) və Kommersiya bankları (33.1%) aparıcı mövqeyə malikdir.

Azərbaycana xaricdən cəlb edilən kreditlər və onun strukturu 1 aprel 2010-cu il

Cədvəl 2.2.3.

	İmzalanmış sazişlər üzrə cəlb olunmuş vəsait		İstifadə olunmuş və dövlət borcu hesab edilən kreditlər üzrə	
<i>I. Cəmi kredit məbləği</i>	6573.8		3001.1	
ÜDM faiz nisbəti	14.0%		6.4%	
Adam başına düşən xarici borc	755.6 ABŞ dol.		344.9 ABŞ dol.	
<i>II. Kredit strukturu</i>				
1. İqt. islahatlar üçün cəlb edilən kreditlər	490.4	7.5%	344.9	11.5%
BVF	212.8	3.2%	78.9	2.6%
Dünya Bankı	277.7	4.2%	266.0	10.8%
2. İnvestisiya layihələri üçün cəlb edilən kreditlər	6083.4	92.5%	2656.1	88.5%
Elektrik enerjisi sektoru	2338.4	35.6%	1194.9	39.82%
Kənd təsər. və meliorasiya	331.5	5.0%	230.9	7.69%
Yol tikintisi və nəql.	1906.8	29.0%	659.9	21.99%
Kimya sənayesi	101.4	1.5%	45.7	1.52%
Neft və qaz sektoru	188.3	2.9%	183.9	6.13%
İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası	68.2	1.0%	58.4	1.94%
Sosial sahələr	938.9	14.3%	195.6	6.52%
Digər sahələr	210.0	3.2%	86.8	2.89%

1 yanvar 2011-ci il tarixinə Azərbaycan Respublikasının xarici dövlət borcunun həcmi (milyon ABŞ dolları ekvivalentində) 3 857.3 təşkil edir. Dövlət xarici borcunun ÜDM-a faiz nisbəti 7.42 %-dir.

Yuxarıdakı cədvəldən də görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları və xarici ölkələrdən almış olduğu kreditlər iqtisadiyyatın çox geniş sahələrini əhatə edir. Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində alınan kreditlərin təxminən 1/5-i struktur islahatlarının həyata keçirilməsinə sərf edilmişdir. Bu qəbildən olan kreditlərə bank sisteminin dirçəldilməsi, büdcə və tədiyə balansını kəsirlərinin maliyyələşdirilməsi üçün alınmış vəsaitlər daxil edilir. Hal-buki, büdcə və tədiyə balansını kəsirlərinin ödənilməsi məqsədilə alınan kreditlərin heç də hamısı struktur islahatı üçün istifadə edilmir. Bütün xarici kreditlərin 92,5%-i iqtisadiyyat sahələrinə yönəldilmişdir. Energetika və nəqliyyatın inkişaf etdirilməsi məqsədlərinə 64,6%-i yönəldilmişdir. Nəqliyyat sektoruna isə TRACECA proqramı çərçivəsində Böyük İpək Yolunun bərpa edilməsi məqsədilə Ələt-Qazımumad yolunun tikintisi üçün 71,1 mln. dollar ayrılmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatına cəlb olunan investisiya xarakterli kreditlərin həcmi 2003-cü ildə 213. 0 mln. ABŞ dollarından 2008-ci ildə 2656.1 mln. dollara qədər yüksəlmiş və cəmi xarici borcların 88.5%-ni təşkil etmişdir.

Yuxarıdakı fəsilərdə qeyd edildiyi kimi Azərbaycan xarici keçid iqtisadiyyatı ölkələrində investisiyaların maliyyələşdirilməsi üçün xarici mənbələrə böyük ehtiyac vardır. Investisiya kreditlərinin beynəlxalq hərəkəti qloballaşma prosesini sürətləndirir və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi tərəqqi üçün əlavə imkanlar yaradır. Bu əlavə vəsaitlərdən səmərəli istifadə olunması həmin ölkələr qarşısında duran mühüm problemlərdən biridir.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının tərkibində də xarici investisiya kreditlərinin xüsusi çəkisi 1995-ci ildə 15,2%-dən, 2005-ci ildə 14,2%-ə qədər azalmış, sonrakı illərdə isə sürətlə artaraq 2008-ci ildə 59,3%-ə qədər yüksəlmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının investisiya kreditləri adətən güzəştli xarakter daşıyır və onların artması ölkəmizdə xarici kreditlərin səmərəliliyinin mühüm göstəricilərindən biridir.

Respublikanın investisiya ehtiyatlarının maliyyələşdirilməsində Dünya Bankı xüsusilə seçilir (25.7 %) və həmin təşkilatla aparılan işin daha da genişləndirilməsi vacibdir. Eyni sözləri Yaponiya beynəlxalq Əməkdaşlıq Ban-kı haqqında da demək olar. Xarici borcu valyuta tərkibi çox müxtəlifdir. Ən yüksək xüsusi çəkiyə (bütün borcların 27.6%-

i) SDR (xüsusi borcalma hüqu-qu) ilə alınan borclar təşkil edir. Bu valyuta ilə borcu BVF və BİA verirlər. Onun dəyəri, məlum olduğu kimi hər gün ərzində dörd valyutadan ibarət səbəb əsasında müəyyən olunur. Səbətdəki valyutaların proporsiyaları belədir: ABŞ dolları – 25. 4%, Avro - 20%, Yaponiya iyni – 15, 9%.

SDR və İslam dinarı ilə verilmiş borcların valyuta tərkibi müəyyən edilərkən borclar həmin valyutaların səbətdəki faiz nisbətinə uyğun olaraq bölünür. Bu zaman aydın olur ki, borcların 27.2 %-i ABŞ dolları, 15.9 %-i yapon iyni, 24.4 %-i Avro, 1.7 %-i İsveçrə frankı, və 1.9 %-i islam dinarı valyutalarda əks olunmuşdur.

Azərbaycanın xaricdən aldığı borcların faiz dərəcələri təqribən 3,5-4% təşkil edir ki, orta hesabla götürüldükdə, bu o qədər də yüksək hesab edilmir. Bütün bunlar isə onunla əlaqədardır ki, borcların böyük əksəriyyəti beynəlxalq inkişaf institutları tərəfindən güzəştli şərtlərlə verilir. Məsələn, BYA üzv ölkələri fərdi ortamüddətli inkişaf strategiyası çərçivəsində kreditlər 30 il müddətinə illik 0,75% hesabı ilə verilir. Alman və Yaponiya İnkişaf Fondları da təxminən eyni şərtlərlə verir. BVF-nun kreditləri isə 3,5-5% arasında dəyişir. Kommersiya şərtləri ilə kreditlər isə çox yüksək faizlə - LIBOR + (3,5%), yəni təxminən 10%-lə təmin edilir. Uzun və orta müddətli kreditlər üzrə faiz dərəcəsi 2,3 % və orta tədiyə müddəti 22 ildir. Faiz dərəcələrinin növləri üzrə bölgü belədir: sabit dərəcə 50.2 %, dəyişkən dərəcə üzrə 47.1 % və BVF-in kreditləri 2.6%.

Lakin Azərbaycan müxtəlif kommersiya və ixrac-idxal banklarından dəyişən faiz dərəcələri (üstəgəl müəyyən marj) ilə də kreditlər alır. Bu kreditlər ABŞ dolları, isveçrə frankı, yapon iyni və avro ilə verilir. Azərbaycanın ümumi borcunun 27%-ni təşkil edən bu dəyişən faiz dərəcələri ilə alınan borclar çox riskli hesab edirlər. Çünki LIBOR-un nominal dərəcəsi 80-90-cı illərdə olduğu kimi çox geniş diapazonda dəyişikliyə məruz qala bilər. Belə hal təkrar olunarsa ölkənin tədiyə balansını üzərində əlavə ağır yük yarana bilər. Ona görə də onlardan minimum dərəcədə istifadə edilir.

Beləliklə, aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanın xarici borcları post-sovet respublikaları arasında o qədər də yüksək nisbi səviyyəyə malik olmasa da ilk illərdə sürətlə artmışdır. Bu artım 1995-2001-ci illərdə 4, 6 dəfə təşkil etmişdir. 2002-2005 ci illərdə artım cəmi 55% olmuşdur. Onun xüsusi çəkisi ÜDM-a nisbətən 1995-ci ildə 12%-dən 2001-ci ildə 29%-ə, 2006-cı ildə isə həmin nisbət 9,9 %-ə, 2008-ci ildə isə 6.4%-ə qədər azalmışdır. Neft amili (və ya neft gəlirləri) həmçinin əvvəlki illərlə

müqayisədə xarici borcların artım tempinin aşağı düşməsinə təsir göstərüb. Belə ki, 2002-ci illə müqayisədə 2003-cü ildə Azərbaycanın xarici borcu 15,9 % artaraq 1575 mln. ABŞ dolları, 2004-cü ildə isə artım 0,8 % olmaqla 1588 mln. ABŞ dolları olub. 2005-ci ildə isə artım bir qədər də sürətlənərək 3,9 %-ə yüksəlib. Beləliklə, 2005-ci ildə Azərbaycanın xarici borcu 1650 mln. ABŞ dolları olub. 01. 01. 2009-cu ildə isə 3001.1 mln. ABŞ dolları olub. Dünya ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq Azərbaycanın xarici borcunun yüksək olmadığını demək olar. 01. 01. 2009-cu ildə Azərbaycanda adambaşına xarici borcun məbləği 344.9 ABŞ dolları olub ki, bu da bir çox keçid iqtisadiyyatlı və inkişaf etməkdə olan ölkələrlə müqayisədə xeyli aşağıdır. Azərbaycanda xarici borcun inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə az olmasına təsir göstərən əsas amil kimi neft gəlirlərini də göstərmək olar.

2.3. Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətiliyi

Məlum olduğu kimi elmi-texniki tərəqqi inkişaf edib dərinləşdikcə Qərbdə istehsalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşdirilməsi, kapitalın inhisarlaşması öz yüksək həddinə çatmışdır. Dünya iqtisadiyyatı üzərində nəzarət nəhaq Transmilli şirkətlərin əlində cəmlənmişdir. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə də onlar həlledici rol oynayırlar. Respublikamızda özəlləşdirmə siyasəti ardıcıl olaraq keçirildiyi bir şəraitdə dünya iqtisadiyyatının göstərilən cəhəti nəzərə alınmaqdadır. Heç kəs üçün sır deyildir ki, respublikamızda iri kapital yığınının həyata keçmədiyi bir şəraitdə təsərrüfat obyektlərinin həddən artıq "xırdalanması" TMS-lərin ölkəmizdə şəriksiz hökmranlığına gətirib çıxara bilər. Ona görə də respublikamızda vaxtilə sahə prinsipi üzrə yaradılmış şirkətlərin özəlləşdirmə prosesində "xırdalanmasına" yol vermək olmaz. Bu baxımdan bankların birləşdirilərək BUS Bankı yaradılması və sonra da kapital banka çevrilməsi, bankların nizamnamə kapitalına tələblərin artırılması tamamilə özünü doğruldur.

Ümumiyyətlə, istər daxili, istərsə də beynəlxalq iqtisadi problemlərin həllində milli kapitalın, milli sahibkarlığın forəmtəəşməsi və inkişaf etdirilməsi respublikanın strateji məqsədlərindən biri hesab edilir. Yalnız bir tarixi faktı yada salmaq kifayət edər ki, XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərində ölkəmizdə tikilən və bu gün Bakının ifixarı olan iqtisadi və digər obyektlərin böyük əksəriyyəti milli kapital tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi və respublikamızda ardıcıl olaraq "açıq qapı" siyasətinin həyata keçirilməsi istər xaricdə, istərsə də ölkə daxilində məhsulların yüksək rəqabətqabiliyyətliliyi olmasını tələb edir. Respublika daxilində demək olar ki, artıq bütün məhsul növləri üzrə yerli və əcnəbi məhsullar üzrə yüksək rəqabət gedir. Yerli istehsalçılara istehsalı təşkil etmək və onu inkişaf etdirmək sahəsində tədbirlər sistemi həyata keçirilir. İdxalat tarif və qeyri-tarif tənzimləmələri vasitəsilə daha çox məhdudlaşdırıla bilər. Lakin bu uzun müddət davam edə bilməz və bu tədbirdən beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, artıq geniş istifadə etmək mümkün deyildir.

Ona görə də yerli istehsalın dirçəldilməsi üçün emal olunan məhsulların keyfiyyətinin və müvafiq olaraq onların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi ölkə iqtisadiyyatının strateji məqsədlərindəndir. Daxili bazar da, xarici bazar da bunu tələb edir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə etməklə iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə idxal və ixracın strukturundan asılıdır. Məhz bu cəhət ölkəmizin iqtisadi inteqrasiyasının dünya birliyi ilə bərabər hüquqlu və qarşılıqlı fayda prinsipi əsasında aparıldığını və ya onun dünya bazarının xammal əlavəsinə çevrilmiş olub-olmadığını müəyyən edir. 90-cı illərdə olduğu kimi Respublika idxalının böyük əksəriyyətinin istehlak mallarından, ixracın isə mineral xammaldan ibarət olması, tamamilə aydındır ki, iqtisadi tərəqqini təmin edə bilməzdi. İxrac potensialının hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, onun çoxçeşidliliyinin artırılması, istehsalın hazır məhsul emalına doğru istiqamətləndirilməsi, satışa çıxarılan əmtəələrin görünüşünün yaxşılaşdırılması ölkəmizə lazım olan valyuta ehtiyatlarının yaradılması və daha da artırılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə xarici ticarətdə liberallaşma siyasətinin ardıcıl yeridilməsi və təsərrüfat obyektlərinin bilavasitə xaricə çıxmasını təmin edilməsi olduqca əhəmiyyətli tədbirlərdəndir.

Dünya bazarı ilə səmərəli iqtisadi inteqrasiya yalnız iqtisadiyyatın geniş diversifikasiyası ilə mümkündür. Bu məqsədlə, gömrük kredit və valyuta mexanizmindən və digər iqtisadi alətlərdən bacarıqla istifadə edilməsi həyatı əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin iqtisadi strukturunun formalaşmasında və xarici iqtisadi əlaqələrinin xarakterində valyuta siyasəti mühüm rol oynayır. Müasir şəraitdə ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı asılılığın artması ilə əlaqədar olaraq, valyuta məzənnəsi milli iqtisadiyyatın inkişafının zahirə təzahürünə çevrilmiş, onun iqtisadi potensialını, əmək məhsuldarlığını müəyyən dərəcədə əks

etdirir, istehsala güclü təsir göstərir.

Bu gün ölkənin müstəqil sosial-iqtisadi inkişafı gedişi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən və ilk baxışda həlli qeyri-mümkün görünən Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət gücünün artırılması yolları dövlətin diqqət mərkəzindədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin rolu bu sahədə azalmır, əksinə daha da yüksəlir və getdikcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq rəqabət meydanına təsərrüfat subyektləri - müəssisələr çıxşalar da onların bu sahədə müvəffəqiyyəti bütün digər şərtlər daxilində ölkədə mövcud olan ümumi iqtisadi vəziyyət və o cümlədən ölkə iqtisadiyyatının və müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinə mənfi və müsbət təsir edə bilər. Dövlət ölkə iqtisadiyyatının və müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün məqsədyönlü tədbirlər sistemi həyata keçirmədikdə onun bu sahədə rolu mütəxəssislər tərəfindən mənfi xarakterizə edilir. Bu tədbirlər sisteminin mərkəzi xəttini müəssisələr tərəfindən əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və onların malik olduqları müqayisəli üstünlüklərin möhkəmləndirilməsi, üçün normal işgüzar mühitin yaradılması təşkil edir. Bu məqsədlə müəssisələrin xaricdən yeni texnika və Texnologiya gətirmələri hərtərəfli təşviq edilməlidir. Sovet dövründən qalmış bir əhkama görə, dövlət zəif, səmərəsiz və ziyanla işləyən müəssisələri himayə etməlidir. Bu yanlış bir fikirdir. Getdikcə qloballaşan bazar iqtisadiyyatı tələb edir ki, beynəlxalq bazarda rəqabət apara bilən müəssisələr dövlət tərəfindən dəstəklənsinlər və onlar öz üstünlüklərini daha da möhkəmləndirsinlər. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə dövlət himayəçiliyi çoxlarının düşündüyü kimi heç də həmin müəssisələrə dotasiya verilməsi demək deyildir. Bu himayəçilik rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin az məsrəf sərğ etməklə, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmələri üçün əlverişli şərait yaradılmasından ibarətdir.

Dünya təcrübəsi əyani şəkildə göstərir ki, dövlətlərin çoxu rəqabət qabiliyyətini ilk mərhələdə beynəlxalq bazarda deyil, daxili bazarda yüksəltməyə çalışırlar.

Artıq bütün mütəxəssislər arasında belə bir fikir hakimdir: rəqabət mübarizəsində o ölkələr qalib çıxırlar ki, onlarda daxili tələb xarici firəmtəəərin deyil, ilk növbədə yerli firmaların məhsuluna əsaslanır. Yerli müəssisələrin xaricdə davam gətirə bilən məhsullar istehsal edə bilməsində ilk mühüm şərt onların əvvəlcə ölkə daxilində rəqabətə dözə bilməsi, normal rəqabət mübarizəsi şəraitində daxili tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu işçi qüvvəsinə də aiddir. Halbuki, yüksək ixtisaslı hesab etdiyimiz işçi qüvvəsi bəzən daxili

bazarda xarici işçilərlə rəqabətə davam gətirə bilmirlər. Xarici firmaların özləri ilə çoxsaylı işçilər gətirmələrini müəyyən dərəcədə məhz bu amil ilə də izah etmək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm strateji istiqamət daxili tələbatın ödənilməsi üçün idxalı əvəz etmə siyasətinin yeridilməsidir. Bu siyasət ölkənin keçmişdə olduğu kimi qapalı xarakterinin artırılmasına deyil, istehlak mallarının idxalına yönəldilən valyuta ehtiyatlarına qənaət olunmasına, qənaət olunan valyutanın texnologiya idxalına və hətta həmin texnologiyanın istehsalının respublikada təşkil olunması məqsədlərinə tabe edilməsi çox vacibdir. Bu siyasət ölkənin ixracat potensialının artırılması üzrə strateji istiqamətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynaya bilər.

Azərbaycan iqtisadiyyatı beynəlxalq rəqabət mübarizəsində öz üstünlüyünü mövcud olan bol istehsal amillərindən intensiv və səmərəli istifadə olunması, onlardan əldə edilən maliyyə mənbələrini texnoloji inkişafa yönəltmək yolu ilə təmin edir. Bu sahədə bütün qüvvələr Azərbaycana təbiətin bəxş etdiyi zəngin təbii sərvətlərdən və ucuz işçi qüvvəsindən ağılla istifadə edilməsinə, müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir. İlk növbədə daxili tələbatın ödənilməsi üçün bu sahələrdə qısa müddət ərzində əhəmiyyətli nəliyyətlər əldə etmək mümkündür. Hazırkı mərhələdə resurs amillərindən innovasiya amillərinə keçilməsi məsələsi tam kəskinliklə qarşıya qoyulmuşdur.

Həyata keçirilən məqsədyönlü və genişmiqyaslı tədbirlər nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti qısa tarixi dövr ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Beynəlxalq təşkilatlar da buna böyük əhəmiyyət verirlər.

Məlum olduğu kimi dünya ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsində "Ümumdünya İqtisadi Forumunun" (ÜİF) hazırladığı hesabatlar xüsusi yer tutur. Otuz ilə yaxındır ki, ÜİF dövlətlərin rəqabətə davamlılıq səviyyəsini öyrənməkdədir. 1979-cu ildən etibarən hazırlanan "Qlobal Rəqabət Hesabatları"nda dövlətlərin iqtisadiyyatlarının davamlı inkişafını və uzunmüddətli çiçəklənməsini şərtləndirən faktorlar araşdırılır. 2004-cü ildə dövlətlərin rəqabətə davamlılığının ölçülməsi üçün təkmil göstəricilər toplusu yaradılıb və Qlobal Rəqabət indeksi kimi ÜİF-ə təqdim edilib.

Məlumat üçün bildirik ki, dövlətlərin rəqabətə davamlılığı - "Qlobal Rəqabət indeksi" 12 əsas üzrə müəyyənləşdirilir. Burada təhsil və təlim, insan kapitalı, texniki-tərəqqi, makroiqtisadi sabitlik, səmərəli idarəetmə,

qanunun aliliyi, şəffaf və təkmil işləyən qurumlar, korrupsiyanın azlığı, bazara yönümlülük, şirkətlərin təkmilləşdirilməsi, tələbat, bazarın həcmi və bir çox başqa istiqamətlər əsas götürülür.

ÜİF-nin Qlobal Rəqabət İndeksi 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda bütün istiqamətlər üzrə güclü inkişaf müşahidə olunduğunu, ölkənin nəhəng sıçrayışla dünya ölkələri arasında layiqli yer tutduğunu göstərir.

Birinci əsas kimi institusional qurumlar nəzərə alınır.

Bu istiqamət hökumətin, hüquqi şəxslərin fəaliyyəti, onların əldə etdiyi gəlir və ölkənin inkişafında rolu qiymətləndirilir. İnstitusional əsasın rəqabətə davamlılığının artırılmasına və inkişafa böyük təsiri var. Gəlirlərin paylaşdırılması, inkişaf strategiyasının və siyasətinin icrası, həmçinin sərmayə qoyuluşu, istehsalın təşkilində institusional əsas mühüm rol oynayır. Aşağıdakı cədvəl göstərir ki, Azərbaycan institusional əsas üzrə dünya ölkələri arasında 74-ci yer tutur və MDB məkanında liderdir.

	Sıra	Xal
Azərbaycan	74	3. 58
Ermənistan	86	3. 35
Gürcüstan	84	3. 36
Qırğızıstan	119	2. 74
Rusiya	112	2. 95
Tacikistan	78	2. 43
Ukrayna	97	3. 14

Hesabatda infrastrukturun yeniləşdirilməsi, inkişafı mühüm amil kimi nəzərə alınmışdır. İnfrastrukturun mövcudluğu iqtisadiyyatın səmərəliliyi üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Yüksək səviyyəli infrastruktur bölgələrin inteqrasiyasını gücləndirir, bir neçə regionun və ya bir ölkənin bazarlarının digər ölkələrin bazarı ilə inteqrasiyasına güclü təkan verir. Bu istiqamət üzrə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 60-cı yer tutur və MDB məkanında birincidir.

Ölkələr	Sıra	xal
Azərbaycan	60	3. 49
Ermənistan	87	2. 68
Gürcüstan	91	2. 56
Qazaxıstan	67	3. 19
Qırğızıstan	107	2. 20

Rusiya	66	3. 27
Tacikistan	93	2. 48
Ukrayna	71	3. 13

Makroiqtisadi mühütün sabitliyi sahibkarlıq üçün çox vacibdir və ümumilikdə ölkənin rəqabətə davamlılığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstərici üzrə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 45-ci yer tutaraq, əksər MDB ölkələrini geridə qoyub:

Ölkələr	sıra	xal
Azərbaycan	45	5. 23
Ermənistan	66	4. 89
Gürcüstan	98	4. 31
Qırğızıstan	116	3. 47
Ukrayna	80	4. 66

Dördüncü əsas sağlamlıq və ibtidai təhsildir. Sağlam işçi qüvvəsi ölkənin rəqabətə davamlılığı və səmərəliliyi üçün vacibdir. Sağlamlığı zəif olan işçi bütün potensialı ilə işləyə bilmir və daha az produktivdir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 95-ci yeri tutur. Lakin nəzərə alsaq ki, son illər bu sahəyə diqqət gücləndirilib və məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanıb, yaxın gələcəkdə vəziyyətin dəyişəcəyi şübhəsizdir.

Ali təhsil və təlim beşinci əsas kimi götürülür. Məlumdur ki, istehsal prosesinin və istehsal məhsulunun keyfiyyətini artırmaq istəyənin iqtisadiyyat üçün mükəmməl yüksək ixtisaslı kadrlar çox vacibdir. Xüsusilə mütəsir qloballaşan iqtisadiyyat hər an dəyişən mühitə uyğunlaşa bilmək qabiliyyətinə malik, yüksək təhsil almış işçi resursunun olmasını tələb edir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 79-cu, MDB məkanında isə 4-cü sıradadır.

Azərbaycanın boloniyə sistemində qoşulması və dövlət başçısının həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində bu sahədə geniş perspektivlər açılır.

İşçi bazarının effektivliyi (produktivliyi) və çevikliyi yeddinci əsas kimi işçilərin iqtisadi prosesdə maksimum dərəcədə "istifadə" olunmasını təmin edir. Produktiv iqtisadiyyatı olan ölkədə işçilər düzgün şəkildə yerləşdirilir və lazımı stimullarla həvəsləndirilir ki, öz işlərində daha çox şey göstərsinlər. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 38-cidir.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	38	4.47
Gürcüstan	57	4.25
Qazaxıstan	78	4.04
Qırğızıstan	55	4.26
Rusiya	40	4.44
Tacikistan	69	4.12
Ukrayna	62	4.21

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ölkədə effektiv maliyyə sektoru mövcuddur. Təbii ki, bu da maliyyə bazarının genişlənməsi, uğurlu büdcə siyasəti ilə bağlıdır. Belə halda vətəndaşlar maddi resurslardan səmərəli istifadə edə bilirlər. Bu zaman maddi resurslar siyasi məqsədlərdən çox, iş adamlarının əlində cəmləşdirilir, ya da sərmayə layihələrinə istiqamətləndirilir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan Rəqabət İndeksinə görə dünya ölkələri arasında 72-cidir.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	72	3.94
Ermenistan	102	3.36
Gürcüstan	83	3.72
Qazaxıstan	53	4.33
Qırğızıstan	108	3.30
Rusiya	98	3.47
Tacikistan	118	3.05
Ukrayna	63	4.11

Texniki hazırlıq əsası iqtisadiyyatın produktivliyini artırmaq üçün yeni Texnologiyaları tez qavramaq qabiliyyətini qiymətləndirir. Bu çox mühüm istiqamətdir, çünki bu sahədə olan fərqlər ölkələr arasında produktivliyin müxtəlifliyinin göstiricisidir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 78-cidir.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	78	2.69
Ermenistan	89	2.50
Gürcüstan	104	2.33
Qırğızıstan	120	1.97
Tacikistan	105	2.33
Ukrayna	86	2.53

Bazarın həcmi istehsalın gücünə təsir göstərir, çünki geniş bazarlarda şirkətlər iqtisadiyyatın maksimum imkanlarından istifadə edir. Ənənəvi olaraq, şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi bazarlar onların yerləşdiyi ölkələrin sərhədləri ilə məhdudlaşır. Qloballaşma dövründə beynəlxalq bazarlar daxili bazarların əvəzləyicisi rolunu oynamağa başlayıb, bu xüsusilə kiçik ölkələrə daha çox aiddir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 65-ci sıradadır.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	65	3.76
Ermenistan	101	2.93
Gürcüstan	94	3.09
Qırğızıstan	106	2.83
Tacikistan	105	2.84

Sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu da öz növbəsində məhsuldarlığın, ölkənin rəqabətə davamlılığının artmasına təsir edir. Sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi ölkədə sahibkarlar şəbəkəsinin səviyyəsini, həmçinin ayrı-ayrı sahibkarın fəaliyyəti və strategiyasını əhatə edir. Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycan bu göstəriciyə görə dünya ölkələri arasında 73-cü, MDB məkanında isə birinci yeri tutur.

Ölkələr	sıra	Xal
Azərbaycan	73	3.78
Ermenistan	93	3.35
Gürcüstan	111	3.03
Qazaxıstan	75	3.75
Qırğızıstan	103	3.22
Rusiya	78	3.66
Tacikistan	112	3.00
Ukrayna	76	3.72

Rəqabətə davamlılığın əsaslarından biri də texniki innovasiyalardır. Baxmayaraq ki, institusional inkişaf, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, makroiqtisadi sabitliyin artırılması və ya insan potensialının yaxşılaşdırılması əhəmiyyətli iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün yetərlidir. Azərbaycan bu göstəriciyə görə dünya ölkələri arasında 53-cü sıradadır.

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	53	3. 26
Ermənistan	74	3. 04
Gürcüstan	98	2. 72
Qazaxıstan	65	3. 14
Qırğızıstan	114	2. 40
Tacikistan	91	2. 80
Ukrayna	61	3. 18

Beləliklə, rəqabətə davamlılığın əsas göstəricilərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan MDB məkanında lider mövqeyə malikdir və dünya ölkələri arasında öz layiqli yerini tutur. Nəzərə alsaq ki, iqtisadiyyatın daha da inkişaf etdirilməsi, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılması, sosial problemlərin həlli iqtisadiyyatın liberallaşması, demokratikləşmə prosesinin sürətləndirilməsi və digər sahələr üzrə ciddi tədbirlər həyata keçirilməsi davam etdirilir, yaxın gələcəkdə Azərbaycanın rəqabətə davamlılığının daha da artacağı heç şübhə doğurmur.

Ona görə də Prezident İlham Əliyev tam əminliklə qeyd edir: "Biz daha da çalışmalıyıq ki, gələcək illərdə bu yüksək dinamikanı saxlayaraq, iqtisadi artım sürətinə görə dünya miqyasında lider dövlət kimi Azərbaycanın lider mövqelərini saxlayaq. Elə edək ki, Azərbaycan vətəndaşları, Azərbaycan xalqı ildən-ilə, aydan-aya daha da yaxşı yaşasın".

FƏSİL III AZƏRBAYCAN BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT DƏHLİZLƏRİ SİSTEMİNDƏ

3.1. TRACECA proqramı və regionda nəqliyyat sisteminin inkişafı

Yol hələ qədim dövrlərdən bəşəriyyətin diqqət mərkəzindədir. Təsadüfi deyildir ki, fəlsəfi və bədii söz xəzinəsinin nəhəngləri öz hikmətli fikirlərini çox vaxt cəmi üç hərfdən ibarət olan " yol " sözü ilə ifadə etmişlər. Bu həmin anlayışın bəşər tarixində oynadığı rol ilə əlaqədardır, onun ictimai fikirdə əksi, inikasıdır. Qədim Çin filosofu Konfutsi qeyd edirdi: "İnsan Yolu genişləndirməlidir, Yol insanı deyil". Başqa bir yerdə isə o deyirdi: ağıllı insan kasıblıq haqqında deyil, yol haqqında düşünür. Yol haqqında ayrıca bir əsər yazmış qədim Çin filosofu Lao-Tszin belə bir obrazlı ifadəsi var: "Böyük yol rəvan və düzdür, ancaq insanlar cığırlarla getməyi sevirlər". Onun fikrinə görə böyük yolla getmək xeyirxah iş görmək, cığırlarla getmək isə şər iş görmək deməkdir.

Bəşər tarixinin keşməkeşli yollarına diqqətlə nəzər saldıqda məlum olur ki, yol və nəqliyyat lap qədim dövrlərdən insanın həyat uğrunda mübarizəsinin və özü üçün əlverişli və təhlükəsiz həyat şəraitinin yaradılması uğrunda söylərinin nəticəsidir. Başqa ifadə ilə desək, yol tarixin bir növ cığırdaşı, yer üzünün əşrafı olan insanın təbiətdə və cəmiyyətdə hökmlərlik vasitəsidir. Yol vasitəsi ilə insanlar yeni həyat məkanı təmin etmiş, maddi və mənəvi mübadilə prosesinin əsasını qoymuşlar.

XX əsrin son onilliyində Sovet imperiyasının süqutu, dünyanın bloklara bölünməsinin aradan qaldırılması soyuq müharibəyə son qoydu, böyük bir coğrafi bölgədə geosiyasi vəziyyəti kökündən dəyişdirdi. Bəşəri tərəqqi üçün dünya təsərrüfatı sisteminin bütün həlqələri arasında qarşılıqlı faydalı hərtərəfli əlaqələrin daha da dərinləşməsi yolunda geniş imkanlar yarandı. Bu coğrafi məkanda Xəzər hövzəsinin zəngin neft yataqlarının mühüm bir hissəsinə nəzarət edən Orta Asiya və Qafqazın yeni müstəqil dövlətləri özünəməxsus yer tutur. Dünyanın neft xəzinəsi sayılan İran körfəzindən sonra öz əhəmiyyətinə görə ikinci yerdə duran bu regionda neft ehtiyatı 30 mlrd. t., qaz ehtiyatı, isə onlarla trilyon kub metr təşkil edir. Mütəxəssislərin hesablamalarına görə XXI əsrin ikinci yarısında orta illik neft hasilatı burada 100 mln. tona çata bilər. Uran və digər mühüm filiz növləri, qızıl ehtiyatı, habelə pambıq parça istehsalı imkanları nəzərə alındıqda regionun əhəmiyyəti daha da artır.

Məlum olduğu kimi dünya xalqlarının dil leksikonuna yeni daxil olmuş geosiyasət anlayışı coğrafi amillərlə ümumbəşəri (siyasi, iqtisadi, sosial,

hərbi) amilləri özündə birləşdirir. Sovet imperiyasının 70 il bütün gücü ilə qoruyub saxladığı “dəmir pərdələr” Orta Asiya və Qafqaz regionunun, istər öz yaxın qonşu larından, istərsə də bütün dünya birliyindən ümumbəşəri amillər baxımından əhəmiyyətli dərəcədə təcrid etmişdir.

İnformatika, ekologiya, texnoloji sıçrayış və faydalı qazıntıların tətbiqinin genişlənməsi əsri olan XXI əsr dünyanın məhdud mineral-xəməmtə ehtiyatlarından optimal səmərəliliklə istifadə olunması zərurətini doğurur. 2010-cu ildə planetdəki əhalinin sayının 10 mlrd. nəfərə çatacağı proqnozlaşdırılır. İstehlak edilən faydalı qazıntıların adambaşına miqdarı nisbi olaraq azaldılmış olsa da, demografik sıçrayış mineral xəməmtə və enerji ehtiyatlarına olan tələbatın gələn əsrdə dünya miqyasında kəskin sürətdə artacağını müəyyən edir. Belə ki, Beynəlxalq energetika agentliyinin məlumatına görə 2010-cu ilə qədər ilk enerji daşıyıcılarının istehlakı dünyada təxminən 47% artacaqdır. Ona görə də region növbəti yüzillikdə global iqtisadiyyatın sabit və səmərəli inkişafında özünəməxsus yer tutmağa başlamış və buna görə də müasir geosiyasetin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Əsrin əvvəllərində Qafqaz və Orta Asiyada nüfuz uğrunda Rusiya və İngiltərənin apardığı mübarizəni əks etdirən «böyük oyun» ifadəsi əsrin sonunda siyasi leksikona “yeni böyük oyun” ifadəsi altında fərqli kontekstdə yenidən atıldı. Lakin zaman dəyişmiş, bir regionun digər region, bir dövlətin digər dövlət üzərində hegemonluğuna əsaslanan imperiyalar süqut etmiş, onların yeritdikləri işğalçı siyasi kurslar iflasa uğramışdır. Dünya bütün dərinliyi ilə dərk etməyə başlamışdır ki, sivilizasiyanın gələcəyi regionlar və dövlətlər arasındakı münasibətlərin mahiyyətindəndir, bu münasibətlərin qarşılıqlı faydalılıq prinsipinə əsaslanmasından asılıdır. Məhz buna görə də müxtəlif geosiyasi maraqların toqquşmasına deyil, ümumi maraqların əlaqələndirilməsi prinsipinə əsaslanan «Böyük İpək Yolu» ideyasının ortaya atılıb, həyata keçirilməyə başlanması bəşəriyyətin global problemlərinin həlli yolunda dünyanın inkişafında, yeni və nəhəng bir addım hesab edilir. Tarixi hadisələrin təbii axarı nəticəsində meydana gəlmiş və Qərblə Şərqi qırmızı tellərlə bir-birinə bağlayan qədim “İpək yolu”nun bərpasının gələcək nəsillərin ümumi rifahının yüksəldilməsində mühüm rol oynayacağı getdikcə daha aydın dərk edilir.

“Böyük İpək Yolu” layihəsi əhalisinin ümumi sayı 67 mln. nəfər (1991-ci il) təşkil edən və bu layihənin əsas hədəfini təşkil edən Orta Asiya və Qafqazın müstəqil ölkələrinin ümumdünya təsərrüfat döviyyəsinə fəal

cəlb olunması, onların 70 illik sovet dövründə yığılıb qalmış sosial-iqtisadi problemlərinin həll edilməsi və nəhayət, bu dövlətlərin siyasi və iqtisadi müstəqilliklərinin möhkəmləndirilməsi üçün daha geniş perspektivlər açır. Məlum olduğu kimi, sovet iqtisadi sistemini səciyləndirən bir çox xəstəliklər (məsrəf iqtisadiyyatı, onun qapalı xarakteri, ölkənin inkişaf etmiş dövlətlər üçün yanacaq-xammal bazasına çevrilməsi, əhalinin ən ümdə ehtiyaclarını belə təmin etmək iqtidarında olmayan zəif kənd təsərrüfatı, dünya bazarlarında rəqabət aparan məhsul istehsal etməyə qadir olmayan sənaye) bu respublikalarda özünü daha kəskin şəkildə göstərirdi. (bax: cədvəl № 2.3. 1)

Orta Asiya və Qafqaz respublikalarında əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən bəzi göstəricilər (1990-cı il)*

Cədvəl 2.3.1.

	Adambaşına ümumi gəliri ayda 100 rubla qədər olanların ümumi əhalinin tərkibində xüsusi çəkisi (%)	Adambaşına dövlət və kooperativ pərakəndə-satış ticarəti döviyyəsi (rubl.)	Əmanət banklarında əhalinin əmanətlərinin ümumi miqdarı (mlrd. man.)
SSRİ	11,3	1619	381,4
Azərbaycan SSR	49,4	902	3,7
Gürcüstan SSR	17,7	1397	8,1
Ermənistan SSR	16,7	1436	5,9
Qazaxıstan SSR	24,4	1308	14,2
Qırğızıstan SSR	46,5	1069	2,2
Özbəkistan SSR	54,1	907	8,4
Tacikistan SSR	67,8	815	1,9
Türkmenistan SSR	49,2	1065	1,8

*[208, s. 48, 115, 122]

Zəngin təbii sərvətlərə malik olan bu respublikalarda əhalinin ümumi rifah səviyyəsi statistik məlumatlardan göründüyü kimi dünya standartlarından qat-qat aşağı olan sovet reallığından da xeyli geri idi. Türkdillil respublikalarda vəziyyətin daha ağır olduğu diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Dünya bankının yuxarıda adı çəkilən «hesabatında» (1997) göstərilən ölkələr adambaşına ümumi milli məhsulun miqdarına görə dünya dövlətləri arasında ən aşağı gəlir səviyyəsinə malik (Qazaxıstan və Özbəkistan orta səviyyədən bir az aşağı) ölkələr qrupuna daxil edilmişlər. Hesabatdan görünür ki, 1995-ci ildə adambaşına ümumi milli məhsul

Azərbaycanda 480, Gürcüstanda 440, Ermənistanda 730, Qırğızıstanda 700, Tacikistanda 340, Türkmənistanda 920, Özbəkistanda 970 və Qazaxıstanda 1330 ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Sovet imperiyasının süqutu nəticəsində inzibati-amirlik sisteminin iflasi, planlı bölgü prinsiplərinə əsaslanan mövcud iqtisadi əlaqələr mexanizminin dağılması və bazar iqtisadiyyatına keçidin daşı-kəsəkli yolları bu ölkələrin müstəqilliyinin ilk illərində dərin iqtisadi böhrana məruz qalmasına, istehsalın, o cümlədən adambaşına məhsul istehsalının ciddi sürətdə azalmasına səbəb olmuşdur. (bax: cədvəl №2.3.2)

Orta Asiya və Qafqaz ölkələrinin müstəqilliklərinin ilk illərində əsas iqtisadi göstəriciləri (faizlə)*

Cədvəl 2.3.2.

	ÜDM-in dinamikası 1996 (1990=100)	ÜDM-in orta illik azalma sürəti	Adambaşına ÜDM-in orta illik azalma sürəti (1990-1995)	Adambaşına ÜDM, ABŞ-a nisbətən faizlə	
				1987	1995
Azərbaycan	40	-20,2	-16,3	21,8	5,4
Gürcüstan	41	-26,9	-17,0	28,1	5,5
Ermənistan	47	-21,2	-15,1	25,4	8,4
Qırğızıstan	54	-14,7	-6,9	13,6	6,7
Özbəkistan	88	-4,4	-3,9	12,6	8,8
Qazaxıstan	55	-11,9	-8,6	24,2	11,2
Türkmənistan	70	-	-	-	-
Tacikistan	24	-	-	12,1	3,4

* [214, s. 250, 270, 284; 326, 1998, №2, s. 109]

Gördüyü kimi adambaşına ümumi milli məhsulun həcmi ABŞ-a nisbətən bu ölkələrdə 1987-1995-ci illər ərzində 2-4 dəfə azalmışdır.

Bu ölkələrin bir çox sənaye sahələri tənəzzül etmiş, iqtisadi struktur deformatsiyaya uğramış, tərəqqinin əsasını təşkil edən kapital qoyuluşları ciddi sürətdə azalmışdır. Belə ki, əsas fondlara kapital qoyuluşu 1990-cı il göstəriciləri 100 hesab edilərsə 1996-cı ildə Azərbaycanda 22, Gürcüstanda 14, Ermənistanda 15, Qazaxıstanda 28, Özbəkistanda 71, Qırğızıstanda 26, Türkmənistanda 43 və Tacikistanda 4% olmuşdur. Bu ölkələrin çoxuna xarici kapital axını gözlənilməyincə qat-qat aşağı səviyyədə qalmışdır.

Tamamilə aydındır ki, bol təbii sərvət potensialına malik olan Xəzər

hövzəsi və Qafqaz ölkələrinin gələcək sosial-iqtisadi tərəqqisi həlledici dərəcədə onların ümumdünya təsərrüfatı sistemində fəal və səmərəli qoşulması prosesindən asılıdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev "Böyük İpək Yolu" layihəsində Azərbaycanın xüsusi rol oynadığını bəyan edirdi. O göstərirdi ki: "Azərbaycan "İpək yolu"nun mərkəzində yerləşir. . . "İpək yolu" Yaponiya, Çin və Mərkəzi Asiyadan keçib Xəzərə çıxacaqdır. Xəzərdə Şərqi və Qərbi sahilləri arasında keçid bərəsi var və bu bərə Azərbaycana məxsusdur. Bakı "İpək yolu"nun üstündə yeganə iri dəniz limanıdır. Ona görə də Azərbaycan burada çox mühüm strateji mövqə tutur".

Məlumdur ki, XXI əsrdə beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya daha da dərinləşir. Bu baxımdan da bir regionda və ya dövlətdə sosial-iqtisadi proseslərin gedişi əhəmiyyətli dərəcədə bu region və ya dövlətin dünyada mövcud olan hansı nəhəng inteqrasiya birliklərinə daxil olacağından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Texnoloji inqilabların beşiyi olan Avropaya alternativ yollarla çıxış bu ölkələrdə istər iqtisadiyyatın müasir texniki və texnoloji əsaslarla yenidən qurulması və dirçəldilməsində, istərsə də bazar iqtisadiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynayacaqdır.

Tamamilə aydındır ki, bu ölkələr zəngin təbii sərvət ehtiyatlarını yalnız öz gücünə arxalanmaqla mənimsəmək imkanından məhrumdurlar. Onların ənənəvi tərəfdaşı olan Rusiya isə özünün kifayət qədər iqtisadi problemlər burulğanında boğulurdu və oradakı imperiyapərəst qüvvələr bu ölkələrlə əməkdaşlıqda SSRİ dağıldıqdan sonra da öz imperiya ambisiyalarının əl çəkmirdi, onların siyasi və iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi yolunda maneələr yaratmaqda davam edirdilər. Ona görə də Böyük İpək Yolu layihəsi Orta Asiya və Qafqaz ölkələrinin Rusiyadan asılılığının zəiflədilib aradan qaldırılmasında da müstəsna rol oynamışdır. Bu layihə zəngin faydalı qazıntı potensialının istismarı üçün həmin ölkələrin xarici kapital cəlb etmək imkanlarını da genişləndirmişdir.

İpək yolu üzərində yerləşən postsovet ölkələrində nisbətən inkişaf etmiş nəqliyyat sistemi mövcud olsa da, bu sistem, həll edilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edən bir çox ciddi problemlərlə qarşı-qarşıyadır. Qlobal iqtisadiyyatın sabit inkişafı üçün strateji əhəmiyyətə malik olan bu ölkələrin nəqliyyat sistemi sovet dövründə elə təşkil olunmuşdur ki, həmin sistem bu dövlətləri Rusiya bazarlarına bağlamış, onların xarici dünyaya (Rusiyadan başqa) çıxışını mümkün qədər məhdudlaşdırmışdır. Mövcud nəqliyyat sistemi həmin dövlətlərin müstəqillik uğrunda

apardıqları mübarizədə ən zəif həlqələrdən biridir.

Dünya birliyinə müstəqil çıxış yollarının olmaması və iqtisadi cəhətdən və xüsusən əhalinin ilkin tələbat mallarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində xaricdən asılılığı onların müstəqillik mübarizəsinə mane olmaq üçün Rusiyanın imperiyapərəst qüvvələrinə geniş istifadə etməyə imkan verir. Məsələn, bütün nəqliyyat arteriyası ilə Rusiyaya bağlanmış və uzaq xaricə məhdud çıxış yolu olan Azərbaycan müstəqilliyinin ilk illərində (1992-1994-cü illərdə), bu müstəqilliyin beşiyində boğulması məqsədilə Rusiya tərəfindən geniş nəqliyyat blokadasına alınmışdı. Nəqliyyat blokadası Azərbaycanda həmin dövrdə ciddi iqtisadi, siyasi və sosial nəticələr doğurdu, Respublika müstəqilliyini ciddi təhlükə altında qoydu. Azərbaycanın qarşı-qarşıya qaldığı fəlakətdən can qurtarmasında Avropa Birliyinin və Türkiyənin ərzaq və kredit yardımları mühüm rol oynadı.

Böyük İpək yolu layihəsi ilk növbədə Qərblə Şərq arasında etibarlı nəqliyyat dəhlizinin formalaşmasına yönəldilmiş olsa da, region ölkələrinin inkişafında, dünya birliyi ilə əlaqələrinin genişlənməsində keyfiyyətə tamamilə yeni proseslərin başlanğıcını qoymuşdur.

Bu prosesdə həlledici cəhət həmin ölkələrin dünya təsərrüfatı sistemində inkişaf etmiş ölkələrin yanacaq-xammal bazası kimi deyil, çoxşaxəli və güclü sənaye potensialı olan ölkələr birliyi kimi daxil olmalarıdır. Birinci halda regiondakı ümumi gerilik bir çox irəliləyişlərə baxmayaraq, müəyyən dərəcədə konservləşdirilmiş olacaq, regionda qeyri-sabitlik hökm sürəcək, ikinci halda isə onlar qlobal iqtisadiyyatın qabaqcıl həlqələrindən birinə çevrilərək, regionda uzun müddətli tərəqqi və sabitlik təmin edilə bilər.

Göstərmək lazımdır ki, inkişaf etmiş sənaye ölkələri ilə inkişaf etməkdə olan ölkələr arasında «xammal-hazır məhsul» modeli üzrə əmtə mübadiləsi və müvafiq olaraq əmək bölgüsü artıq tarixə qovuşmuşdur. XX əsrin ikinci yarısında dünya ixracatında kənd təsərrüfatı malları və hasilat sənaye məhsullarının xüsusi çəkisi mütəmadi olaraq azalmış və 1955-ci ildə 56,1%-dən 1994-cü ildə 25,5%-ə düşmüşdür. 1994-cü ildə Asiyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrindən kənd təsərrüfatı və hasilat sənaye məhsulları ixracının xüsusi çəkisi 33,5% olduğu halda, hazır məhsul ixracatı onların cəmi ixracatının 65%-ni təşkil etmişdir. Lakin statistika məlumatları göstərir ki, dünyada mövcud olan bu ümumi təmayüldən fərqli hallarda da mövcuddur. Belə ki, neft ixrac edən ölkələr qrupunda (OPEK) kənd təsərrüfatı və hasilat sənaye məhsulları ixracının xüsusi çəkisi (1992-ci il) 84, 4%, hazır məhsullar ixracı isə 15,3% təşkil

etmişdir. Həmin təmayül postsovet respublikalarında da saxlanmış və 1992-ci ildə müvafiq olaraq 69,9% və 26,7% təşkil etmişdir. Müstəqillik illərində həmin ölkələrin çoxunda məlum səbəblərə görə bu meyil daha da güclənmişdir. Ona görə də bu meylin qarşısının alınması və yanacaq-enerji kompleksi ilə yanaşı, istehsalın texnoloji geriliyinin aradan qaldırılması yolu ilə dünya bazarlarına rəqəbatqabiliyyətli hazır məhsul çıxara bilən sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi region ölkələrinin iqtisadi strategiyasının aparıcı istiqamətini təşkil etməlidir. Bütün ehtiyatların hər hansı bir və ya bir neçə məhdud istehsal sahələrinin sürətli inkişafına yönəldilməsinin acı nəticələri iqtisad tarixindən yaxşı məlumdur. Ona görə də beynəlxalq əmək bölgüsünün verdiyi üstünlüklərdən səmərəli istifadə etməklə, istehsalın diversifikasiyasının təmin edilməsi həyata keçirilən iqtisadi siyasətin prioritet sahəsini təşkil etməlidir.

TRACECA proqramının xarakteristikası «İpək yolu» layihəsinin onurğa sütununu 1993-cü ilin may ayında Brüsseldə beş Orta Asiya və üç Qafqaz ölkəsi nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilmiş konfransda təklif olunmuş TRACECA Proqramı təşkil edir. Həmin konfransda Avropa Birliyinin (AB) texniki yardım göstərilməsi proqramı razılaşdırılmışdır. Bu texniki yardım proqramı Avropadan Qərb-Şərq oxu ilə Qara dəniz üzərindən, sonra Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizindən Orta Asiyaya keçən nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi məqsədinə xidmət edir. Layihə AB-nin həmin ölkələrə qlobal münasibətdən meydana gəlmiş və aşağıdakı məqsədləri güdür.

Orta Asiya və Qafqaz ölkələrinin Avropa və dünya bazarlarına alternativ nəqliyyat marşrutları vasitəsilə çıxmaq qabiliyyətlərini artırmaqla, onların siyasi və iqtisadi müstəqilliyini dəstəkləmək; respublikalar arasında regional əməkdaşlığın daha da inkişafını təşviq etmək;

TASİS və TRACECA proqramlarını katalizator kimi Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatları və özəl investorların cəlb edilməsi üçün daha çox istifadə etmək;

TRACECA marşrutunun Trans-Avropa Şəbəkələri (Tas) ilə əlaqələndirmək;

1998-ci ilin may ayına qədər TRACECA proqramı Texniki Yardım üzrə 22 tədqiqat (30 MEKYU) və infrastrukturunun bərpası üzrə 5 investisiya layihəsini (20 MEKYU) maliyyələşdirmişdir.

Layihədə iştirak edən respublikaların liderləri hesab edirlər ki, TRACECA layihəsi ənənəvi, lakin adətən çox yüklü olan Moskva

marşrutuna əlavə olacaq və Avropaya alternativ nəqliyyat çıxışı yaradılması üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Proqram hazırki mərhələdə rəqabətqabiliyyətilik səviyyəsində tranzit üzvlük haqqı ödəmələrini dəstəkləmək; nəqliyyatın sərhədləri ən asan keçməsinə imkan yaratmaq; iştirakçı dövlətlər arasında ticarət prosedurasını sadələşdirmək və gömrük əməkdaşlığını yaxşılaşdırmaq haqqında razılaşma əldə edən hökumət dairələrinin daha sıx əməkdaşlığına və dialoqlarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin onlar böyük həcmli yüklərin TRACECA marşrutu üzrə göndərilməsi üzrə öz aralarında razılığa gəlmişlər. Bu dövlətlər həmin marşrutu Orta Asiyadan iriyüklü gəmilərin xidmət etdiyi dünya bazarlarına çatdırılması üçün ən qısa və potensial olaraq ən sürətli və ucuz marşrut kimi qəbul etmişlər.

TRACECA proqramı vasitəsilə həyata keçirilən texniki yardım Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) və Dünya bankından böyük investisiyalar cəlb olunmasına kömək etmişdir. AYİB TRACECA marşrutu üzrə liman, Dəmiryolu və avtomobil yolları üçün əsaslı layihələr üçün 200 mln. doll. məbləğində, Dünya bankı isə Ermənistan və Gürcüstandakı yollarda yeni əsaslı layihələri üçün 40 mln. dollar məbləğində öhdəliklər götürmüşlər.

TRACECA proqramının formalaşma mərhələləri. Brüssel konfransı (may 1993) iştirakçı ölkələrin ticarət və nəqliyyat sistemlərində çoxsaylı problem və çatışmazlıqlar müəyyən etdi. Onlar TRACECA proqramının layihə təkliflərinin əsasını təşkil etdi. Əvvəlcə, region daxilində ticarət və nəqliyyatın inkişafı və yaxşılaşdırılması layihələrinə 15 mln. ekyü ayrıldı. Onlar Qərbi ticarət marşrutunun açılması üçün olduqca vacib idi.

İşçi Qrupunun ilk iclası may 1995-ci ildə Alma-Atada keçirildi. Proqramın planı bütün dövlətlərin fəal iştirak etdikləri 4 bölmədən (ticarətin asanlaşdırılması, yol, dəmiryol və dəniz nəqliyyatı) ibarət işçi qrupu tərəfindən hazırlandı. İlk təkliflərdən 16 layihənin siyahısını işçi qrupu bəyəndi və bütün iştirakçı dövlətlər tərəfindən təsdiq edildi. 15 mln. ekyü dəyəri olan layihələr üzrə kontraktlar bağlandı və onlar 1995-ci ilin payızından həyata keçirilməyə başlandı.

İşçi Qrupunun ikinci iclası 1995-ci ilin oktyabrında Vyanada keçirildi. Bu görüşdə bütün iştirakçı dövlətlər əlavə olunmuş xəritədə göstərilən marşrut üzrə TRACECA proqramının mərkəzləşməsi razılığa gəldilər. Həmçinin razılığa gəldi ki, bu marşrutdan kənara çıxan bütün hərəkətlər yalnız TASIC milli proqramları və yaxud başqa donarlar hesabına maliyyələşdirilməlidir. İşçi Qrupunun üçüncü iclası mart 1996-

cı ildə Venesiyada keçirildi. İştirakçı dövlətlərin təkliflərinə əsasən görüşdə razılığa gəldi ki, Ukrayna və Monqolustan ilə əlaqələri inkişaf etdirmək lazımdır. Həmçinin razılaşdırıldı ki, layihələrin sıx əlaqələndirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Bu işə regionda yerli və Avropa ekspertləri strukturlarının yaradılmasını tələb edir. Verilən təkliflər 10 mln. ekyü dəyərində olan 5 yeni layihədə İşçi Qrupunun dördüncü iclası 1996-cı ilin oktyabrında Afinada toplandı. Burada TRACECA anlayışı cəlbədiçi multimodel nəqliyyat marşrutu kimi daha da inkişaf etdirildi və bütün cari layihələr bütünlüklə dəyərləndirildi. Komissiya təsdiq etdi ki, üçüncü İşçi Qrupunun təklif etdiyi beş layihə (10 MEKYU) (dördü texniki yardım üzrə araşdırma və bir investisiya layihəsi) 1997-ci ildə həyata keçirilməlidir. Bu belə də oldu.

TRACECA marşrutunun Qara dəniz regionu və Avropa Nəqliyyat Şəbəkəsi (ANŞ) ilə birləşdirilməsi imkanlarının araşdırılması üçün AB 1997-ci ilin aprel ayında Tbilisi şəhərində Nazirlər səviyyəsində Nəqliyyat konfransı çağırdı. Konfrans bütün Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı (QİƏT) ölkələrini və TRACECA proqramında iştirak edən MDB dövlətlərini bir stol ətrafında topladı. 16 iştirakçı dövlətlərin nazirləri TRACECA proqramının və Qaradəniz regionu ölkələrinin Transavropa Şəbəkəsi ilə birləşdirilməsi üzrə öz arzularını bildirdilər. Bəzi ölkələr (Bolqariya, Rumıniya və Ukrayna) nəqliyyat üzrə Gürcüstan, Azərbaycan, Türkmənistan və Özbəkistan arasında ümumi siyasət müəyyən edilməsi (Saraksk razılaşması) haqqında gəldikləri razılaşmaya qoşulmaq istədiklərini bildirdilər. Konfrans konkret layihələrin inkişafı üçün Nazirlər Komitəsinin yaradılması ilə başa çatdı və 16 ölkənin Pan Avropa Nəqliyyat Konfransında (iyun 1997-ci il, Helsinki) iştirak etməsinə şərait yaratdı. Nəticədə Helsinki Konfransı Qara dəniz regionunu Transavropa Şəbəkəsinə Şərqi inkişaf etdirəcək Pan Avropa Nəqliyyat regionu kimi müəyyən etdi.

Qara dəniz regionunu Pan Avropa Nəqliyyat regionu kimi müəyyən edən ideyanı dəstəkləmək üçün AB Poti şəhərində Ro-Ro gəmi terminalının bərpa edilməsinə maliyyələşdirməyə razılıq verdi. Bu layihələr (15 mln. ekyü) 1999-cu ilin əvvəlində tamamlanmışdır.

1998-ci ilin may ayında Tbilisidə İşçi Qrupunun beşinci görüşü keçirildi və TRACECA proqramının gələcək inkişaf məsələlərini müzakirə etdi. 7-8 sentyabr 1998-ci ildə Bakı şəhərində Böyük İpək yolunun bərpası üzrə Beynəlxalq konfrans keçirildi. Zirvə görüşü adlandırılan bu konfransda 32 ölkənin dövlət və hökumət başçıları, nazirlər və 13 beynəlxalq təşkilatın nümayəndələri iştirak etdilər. Konf-

Nəqliyyat dəhlizi haqqında razılışma 21 may 2002-ci il tarixində qüvvəyə minmişdir. Həmin tarixdə Sankt-Peterburq şəhərində əldə edilən razılışmaya üzv-ölkələrin nəqliyyat nazirlərinin görüşündə Koordinasiya Şurasının yaradılması barədə Protokol imzalanmış, eləcə də dəhlizin Katiibliyinin Tehran şəhərində yerləşməsi qərarə alınmışdır.

Razılışmadan keçən dövr ərzində Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi bir çox ölkələrin marağına səbəb oldu. Ötən illər ərzində bu razılışmaya Belarus Respublikası, Ermənistan, Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızıstan, Oman və Suriya qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası isə 2001-ci il 21 dekabr tarixində həmin Razılışmaya qoşulması üçün mütraciət etmiş və 2005-ci ildə müsibət cavab almışdır. 2005-ci il sentyabrın 20-də imzalanmış 984-IIQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə respublikamız "Şimal-Cənub" beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi haqqında" Sazişə qoşulmuşdur.

Bu layihədə Rusiya Federasiyasının Voronej şəhəri ilə İran İslam Respublikasının Tehran şəhəri və daha sonra Bəndər-Abbas limanı arasında dəmir yolu əlaqəsinin iki variantı təklif olunur. Birinci variantda marşrut Xəzər dənizinin qərb sahilı və daha sonra Azərbaycan ərazisi üzərindən keçməklə təklif edilir. İkinci variant isə Rusiya Federasiyası ərazisi ilə dəmir yolu, Rusiyanın Xəzər limanları, xüsusən Həştərxan yaxınlığında inşa edilən Olya limanından İranın Bəndər-Ənzəli və hazırda genişləndirilən Əmirabad, Nouşəhər, Bəndər-Abbas limanlarına, oradan isə ümumi marşrut üzrə hərəkəti nəzərdə tutur. Eyni zamanda, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi ilə daşımaların Azərbaycan ərazisindən keçməsi variantına da alternativ marşrut təklif olunmuşdur. Bu təklifə görə dəhlizin Mərkəzi Asiya ölkələrindən (Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan) keçməklə Türkmənistanın Seraxs şəhərinə, daha sonra İran ərazisi xətti ilə yaradılması nəzərdə tutulur. Təbii ki, təklif edilən alternativlər içərisindən ən səmərəlisi seçiləcəkdir. Dəhlizə aid edilən bu marşrutlarda daşımaların həcmi son nəticədə ən sərfəli texniki, istismar, tarif və digər şərtlərdən asılı olacaqdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, istənilən halda, Şimal-Cənub dəhlizinin Azərbaycan ərazisindən keçməsi variantı daha cəlbədicə görünür. Burada məsafənin qısalığı, daşımalara daha az vaxt sərf olunması, mövcud nəqliyyat infrastrukturunu və bir tranzit ölkə faktoru əsas rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi də, öz növbəsində ölkəmizin nəqliyyat əlaqələrinin genişləndirilməsi, tamzət ölkə kimi bu sahədən böyük həcmdə gəlirlər əldə etməyə və s. imkan verəcəkdir ki, bu da Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi əhəmiyyətə

malikdir. Eyni zamanda, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin siyasi əhəmiyyəti də danılmazdır. Başqa sözlə desək, bu dəhliz həm də Rusiya Federasiyası ilə balanslaşdırılmış siyasətin bir nümunəsi kimi də qəbul edilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının bu layihədə iştirakının ölkəmiz üçün əhəmiyyətli olduğu üçün respublikamızın coğrafi və potensial tranzit ölkə kimi imkanları nəzərə alınaraq, mövcud nəqliyyat infrastrukturunun bərpası və inkişaf etdirilməsi işlərinə başlanılmışdır. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi vasitəsilə Azərbaycan üzərindən yüklərin böyük əksəriyyətinin daşınmasında dəmir yolunun iştirakı nəzərdə tutulur ki, burada da əsas amil kimi, yüklərin bir nəqliyyat növü ilə böyük həcmdə, tez bir zamanda, daha uzaq məsafəyə daşınması əsas götürülür. Dəhliz vasitəsilə yük daşımalarına Azərbaycan Respublikasının yol-nəqliyyat kompleksinin daha geniş cəlb edilməsi, xüsusən avtomobil nəqliyyatının və Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin imkanlarından tam və səmərəli istifadə olunması üçün şərait yaradılması istiqamətində tədbirlər görülməkdədir.

Konkret olaraq, dəhlizin Azərbaycan ərazisindən keçən dəmir yolu hissəsinin uzunluğu 511 km-dir. Bakı-Yalama sahəsində dəmir yolu ikixətəlidir, elektrikləşdirilmiş və avtomatik rabitə və işarəvermə sistemi ilə tam təchiz olunmuşdur. Sahənin buraxılış qabiliyyəti sutkada 60 cüt qatardır. Bakı-Astara dəmir yolu sahəsinin Osmanlı stansiyasına qədər olan 140 km-lik hissəsi ikixətəlidir, elektrikləşdirmiş, avtomatik işarəvermə sistemi ilə təchiz olunmuşdur. Sahənin buraxılış qabiliyyəti sutkada 53 cüt qatardır. Bakı-Astara dəmir yol sahəsinin Osmanlı stansiyasından Astara stansiyasına qədər olan 188 km-lik hissəsi biryolludur, elektrikləşdirilməmişdir, avtomatik işarəvermə sistemi ilə təchiz olunmuşdur. Sahənin buraxılış qabiliyyəti sutkada 20 cüt qatardır.

Aparılmış təhlillərə görə dəhlizin Azərbaycan ərazisi üzərindən keçən hissəsində gözlənilən yük daşımaları həcmi birinci üç il ərzində 2 milyon tona qədər, ikinci mərhələdə 5-6 milyon ton, üçüncü mərhələdə isə, yəni birbaşa dəmir yolu əlaqəsi yaradıldıqdan sonra 15 milyon tona qədər artacağı gözlənilir ki, bunun da tam həcmdə təmin olunması və təhlükəsizlik normalarının qorunması üçün bir sıra texniki tədbirlərin görülməsi zəruridir. Bu istiqamətdə 2001-ci ildən başlayaraq, müəyyən işlər görülmüş və hazırda da davam etdirilir. Dəmir yolunun Yalama-Bakı sahəsində 96 km, Bakı-Astara sahəsində 60 km dəmir yolu xətti əsaslı təmir olunmalı, 36 km sahilberkitmə işləri görülməlidir. Eyni zamanda, göstərilən sahədə stansiya yollarının sağlamlaşdırılması, elektrik təchizatının yaxşılaşdırılması, lokomotiv parkının genişləndirilməsi

və s. kimi texniki tədbirlər də bu istiqamətdə görülən işlərin siyahısına daxildir.

Azərbaycan dəmir yolunun İran dəmir yolları şəbəkəsi ilə birləşdirilməsi üçün Astara (Azərbaycan) – Astara (İran) dəmir yolu xəttinin və Astaraqay üzərindən dəmir yolu körpüsünün inşası nəzərdə tutulur. Azərbaycan tərəfi 8,4 km dəmir yolu xəttinin çəkilməsini, hər biri 1050 m olan 4 stansiya yolunun tikintisini aparacaqdır. İran tərəfi isə Astaraqay üzərində 85 metr uzunluğunda dəmir yolu körpüsünün tikintisini layihələndirmiş və Azərbaycan tərəfi ilə razılaşdırmışdır. Burada tərəflərin 50% payla iştirakı nəzərdə tutulur. İran tərəfi göstərilən körpüdən Astaraya (İran) qədər dəmir yolu tikintisini həyata keçirməlidir. Dəhliz üzərində İran-Azərbaycan-Rusiya dəmir yolu şəbəkəsinin birləşdirilməsi üçün İran ərazisində uzunluğu 350 km olan Qəzvin-Rəşt-Ənzəli-Astara yeni dəmir yolu xətti inşa edilməlidir. Məlumatla görə İranda bu yeni dəmir yolu xəttinin tikintisi İran dəmir yolları şəbəkəsinin inkişaf planına daxil edilmiş və ilkin texniki əsaslandırma işləri görülmüşdür.

Qeyd olunduğu kimi, “Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin əhatə etdiyi nəqliyyat növlərindən biri də avtomobil nəqliyyatıdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, dəhlizdə daha səmərəli istifadə etmək üçün, dəhliz boyunca Azərbaycan ərazisindən keçən avtomobil yollarının reabilitasiyası üzrə aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutulmuşdur:

- Bakı-Quba-Rusiya sərhədi – 208 km (67 km dördzolaqlı, 141 km ikizolaqlı) yolun müasir standartlara uyğun yenidən qurulması;
- Bakı dairəvi avtomobil yolu – 21,5 km – bu yolun tikintisi, xüsusilə daşma sifarişlərinin operativ icrasının təşkili, eləcə də müəyyən ərazilərdə yaranan tıxacların aradan qaldırılması məqsədi güdür;
- Bakı-Ələt yolunun 47 km hissəsinin tikintisi – artıq bu işlər başa çatmaq üzrədir. Çünki bu hissə BİY ilə kəsişən hissədir və bu yolun tikintisinə əvvəlcədən başlanılmışdır.
- Ələt-Astara-İran sərhədi yolu – 243 km, dörd zolaqlı, müasir standartlara uyğun avtoyolun tikintisi;
- Araz çayı üzərində Şahtaxtı-Poldəşt və Culfa körpülərinin tikintisi – bu tikinti İran və Azərbaycan tərəfindən 50/50 şərti ilə maliyyələşdiriləcəkdir.

Dəhliz boyunca xüsusi əhəmiyyətə malik olan avtomobil yolu hissələrindən, eləcə də Azərbaycanla İrani birləşdirən avtomobil yollarının bir istiqaməti də Biləsuvar – İran sərhədi avtomobil yoludur. 19,5 km-lik bu yolun tikintisinin maliyyələşdirilməsi Azərbaycan tərəfinin hesabına

həyata keçirilir ki, bu istiqamətdə də hal-hazırda tikinti-tamamlama işləri görülmür.

Bələliklə yekun olaraq bu nəticəyə gəlinir ki, Azərbaycan Respublikasının Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinə qoşulması və dəhlizlə yük və sənəşin daşımalarında fəal iştirakı respublikamızın iqtisadi maraqlarına uyğun olaraq yüklərin, o cümlədən tranzit yüklərin daha geniş cəlb olunmasına, yük həcminin çoxalmasına və gəlirlərinin artmasına, tranzit xidmətlərini büdcənin əsas gəlir mənbələrindən birinə çevirməyə, ölkəmizin nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına, yeni iş yerlərinin açılmasına və digər problemlərin həllinə şərait yaradacaqdır.

3.3. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri

Məlumdur ki, 20 sentyabr 1994-cü ildə Bakı şəhərində Xəzər dənizinin Azərbaycana aid sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” və “Günəşli” yataqlarının birgə istismarı ilə bağlı neft hasilatı üzrə ixtisaslaşmış, yük-sək nüfuzə malik dünya dövlətlərini təmsil edən 12 iri neft şirkəti arasında beynəlxalq müqavilə imzalanmışdır ki, bununla da “Yeni neft strategiyası” uğurla həyata keçirilməsinin əsası qoyulmuşdur. Bağlanmış müqavilələr Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edildi və 12 dekabr 1994-cü ildə qüvvəyə mindi.

Ölkəmizin iqtisadi inkişafında əvəzsiz rol oynayan və sonradan “Əsrin müqaviləsi” adlandırılan bu iri layihə üzrə ilkin neft 12 noyabr 1997-ci ildə hasil edilməyə başlandı. Təqribən 730 milyon ton neft və 200 milyard kubmetrə yaxın təbii qaz ehtiyatına malik olan yataqlarda görü-ləcək işlərə 12-14 milyard ABŞ dollarına yaxın investisiya qoyulmuş nəzərdə tutulurdu ki, bu da müstəqilliyini yenidən qazanmış Azərbaycan Respublikası üçün çox vacib məsələ idi.

“Əsrin müqaviləsi” üzrə hasil edilən Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına ixracı üçün ilkin dövrlərdə buraxılış qabiliyyətləri ildə 5 milyon ton olan Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft boru kəmərlərindən istifadə olunurdu. Lakin yaxın illərdə müqaviləyə daxil olan yataqlar üzrə illik hasilatın 50 milyon tona çatdırılacağına nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə daha böyük nəqliyyat imkanına malik ixrac marşrutları araşdırıldı və optimal variant kimi Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri seçildi. Məhz buna görə də layihənin həyata keçirilməsində dəhi Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətlərini nəzərə alan layihə iştirakçıları 2004-cü ildə BTC əsas ixrac

boru kəmərinə Heydər Əliyevin adının verilməsi barədə qərar qəbul edilər.

Artıq Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi üzrə işlər tamamlanmış, eyni zamanda 2005-ci ilin mayında Bakıda kəməre ilk neft vurulmuş və bu neft 2006-cı ilin I rübündə Ceyhan limanına çatmışdır. Təbii ki, bütün bu işlərin başlıca məqsədi SSRİ-nin süqutundan sonra böhran vəziyyətinə düşmüş Azərbaycan iqtisadiyyatını dirçəltmək, dünya iqtisadiyyatına daha geniş inteqrasiya etməklə beynəlxalq aləmdə ölkənin nüfuzunu artırmaq və döğmə Azərbaycan dövlətini dünyəvi bir dövlətə çevirmək-dən ibarət idi.

Hal-hazırda bu kəmə Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılmasına imkan verməklə yanaşı, həm də "İpək yolu"nun və türkdilli ölkələrin əsas magistral kəməri statusunu qazanmışdır. Ümummillii liderin kristal siyasi iradəsinin təmtərağı olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri neft kəmərləri sisteminə dünya "arteriya"sı kimi daxil olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, min bir əziyyətlə başa gələn bu "əsas ixrac neft kəməri"nin texniki-iqtisadi əhəmiyyətindən başqa, onun siyasi rolu da danılmazdır. Belə ki, bu neft kəməri dünya dövlətləri ilə Azərbaycan dövlətinin yeni münasibətlərinin yaranmasına, dünya xalqları ilə əlaqələrinin yenidən qurulmasına təkan verərək, Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin güclənməsinə, beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artmasına, eləcə də onun siyasi və iqtisadi baxımdan inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə BTC təkcə Azərbaycan üçün deyil, ümumilikdə beynəlxalq aləmdə enerji təhlükəsizliyi sistemi və neft ixracı sahəsində ölkəmizlə uğurlu tərəfdaşlıq edən dövlətlər üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bir layihədir. Azərbaycan dövlətinə qarşı olan bir çoxlarının qeyri-real, ehtimal kimi yanaşdığı bu layihə artıq bütün dünyanın qəbul etdiyi əzəmətli bir gerçəklikdir.

Yeni neft strategiyası bir daha Azərbaycanın dünya üçün, dünya iqtisadiyyatı üçün açıq ölkə olduğunu bəyan etdi. Neft müqavilələrini imzalamaqla Azərbaycan Respublikası suveren hüquqlarının bərqərar olduğunu, tam müstəqil dövlət olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. Son dövrlər isə BTC-nin tam gücü ilə fəaliyyətə başlaması ölkəmizin inkişafında daha önəmli rol oynamışdır. Bu gün ölkədə mühüm global proqramlar, irimiqyaslı layihələr, müxtəlif sahələri əhatə edən çoxsaylı Dövlət Proqramları həyata keçirilməkdədir ki, bütün bunlar da ən ümdə məqsədə – Azərbaycan dövlətinin iqtisadi qüdrətinin, nüfuzunun artmasına və beynəlxalq aləmdə ədalətli mövqeyinin təmin olunmasına xidmət edir. Bu da ondan irəli gəlir ki, hər bir ölkənin nəqliyyat sisteminin

vəziyyəti, coğrafi mövqeyi və tranzit imkanları onun dünyaya inteqrasiyasında və iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır.

Məlumdur ki, bu gün milli iqtisadiyyatın təşəkkülündə və formalaşmasında respublikamızın vahid nəqliyyat sisteminin bir qolu olan boru kəmə nəqliyyatı prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, burada əsas səbəb ölkəmizin ixrac potensialının əsasını neft və neft məhsullarının təşkil etməsidir. Neft respublikamızın ən zəngin təbii sərvətidir və onun ölkə iqtisadiyyatının inkişafında əvəzsiz rolu vardır. Eyni zamanda, nəzərə alsaq ki, əsas ixrac neft kəməri olan BTC özünün yüksək rəqəbatqabiliyyətliliyi, səmərəliliyi, təhlükəsizliyi və s. kimi cəlbedici xüsusiyyətləri ilə neft ixrac edən digər dövlətlərin də diqqətini cəlb etməkdədir, onda bu kəmərin əhəmiyyəti bir daha aydın olar. Artıq Qazaxıstan dövləti də öz neftinin bu kəmərlə nəql edilməsi barədə müqavilə imzalanmışdır ki, bu da bir daha sübut edir ki, Azərbaycan Respublikası BTC əsas ixrac neft kəməridən həm hasil edilən neftin dünya bazarlarına çıxarılması ilə, həm də tranzit xidmətləri göstərməklə bəhrələ-nəkdir.

Göründüyü kimi, bütün dünya BTC-yə böyük əhəmiyyət verir. Həqiqə-tən də Şərç-Qərb enerji dəhlizinin vacib tərkib hissəsi olan bu layihə bölgədə təhlükəsizliyin və sülhün qarantı, iqtisadi inkişafın təminatçısı kimi həyati əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə bu kəmə 20 ildə Azərbaycana 140 mlrd. dollar gəlir gətirəcək. Bu gəlirlər isə təbii ki, qeyri-neft sektorunun təşəkkülünə, ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafına və eyni zamanda hərbi qüdrətinin artırılmasına xidmət edəcəkdir. Deməli, "Üç dənizin əfsanəsi" adlanan BTC əsas ixrac neft kəməri ölkəmizin müqəddəratını həll edən və xalqımızın xoşbəxt gələcəyinin təminatçısı olan strateji layihədir.

3.4. Azərbaycanda nəqliyyat sisteminin inkişafı

Azərbaycan Respublikasında SSRİ-nin vahid nəqliyyat sisteminin tərkib hissəsi kimi nəqliyyat kompleksi müəyyən inkişaf mərhələsi keçmişdir. Ölkədə nəqliyyat sisteminin bütün müasir növləri formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bu sistemdə dəmiryolu, dəniz, avtomobil, boru-kəmə nəqliyyatı aparıcı rol oynayır. Elektrik enerjisi istehsalının ölkədə sürətli inkişafı nəticəsində respublikanın bütün ərazisini əhatə edən vahid elektron nəqliyyat sistemi inkişaf etmişdir.

1990-cı ildə Azərbaycan SSR-in nəqliyyat sisteminin ümumi yük döv-

riyyəsi 277.7 mln. ton/km təşkil edirdi. Nəqliyyat sektorunda ümumi yük dövriyyəsinin 29%-i dəmiryol, 7%-i dəniz, 55%-i avtomobil və 10%-i neft və neft məhsulları daşıyan boru-kəmərlər nəqliyyatının payına düşürdü. SSRİ dağıldıqdan sonra iqtisadiyyatın digər sahələri kimi nəqliyyat sektorunda da ciddi böhran özünü göstərmişdir. Belə ki, 1990-1994 cü illər ərzində nəqliyyat sektorunda ümumi yük dövriyyəsi 6 dəfə azalmışdır. Milli nəqliyyat sistemində vəziyyət yalnız 1995-ci ildən sabitlənməyə başlamışdır. 2000-ci ildən etibarən isə bu sektorda canlanma və dinamik inkişaf özünü göstərməyə başlamışdır. 2006-cı ildə Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda yük dövriyyəsi 1995-ci ilə nisbətən 6 dəfə artaraq, 43294 mln ton/km təşkil etmişdir. 2007-ci ildə isə yük dövriyyəsi daha 80% artaraq, 77943 mln t/km-ə çatmışdır. Cəmi yük dövriyyəsinin 13,2%-i dəmiryol, 7,7%-i dəniz, 67,1%-i boru kəməri və 11, 7%-i avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə daşınmışdır. Son 5 ildə nəqliyyat sektorunda yükdaşıma həcmi 1,6 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə yük dövriyyəsinin həcmi 3,5 dəfə artmışdır. Nəqliyyatın bütün sahələrində 2007-ci ildə 999,0 milyon manat əlavə dəyər yaradılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatında nəqliyyatın xüsusi çəkisi 60% təşkil etmişdir. Nəqliyyat sektorunda çalışanların sayı 93,2 min nəfərə çatmışdır. Ölkənin əlverişli siyasi-coğrafi mövqeyi Azərbaycanın ərazisində nəqliyyatın bütün növlərinin mövcud olması ilə xarakterizə edilir. Respublikada güclü infrastrukturaya malik dəmiryolu, avtomobil, şəhər sərnişin nəqliyyatı, eləcə də dəniz, neft və qaz boru kəməri, hava nəqliyyatı fəaliyyət göstərir. Dəmir yollarının istismar uzunluğu 2122 km, onlardan 815 km ikixətəlidir və 1270 km yol elektriklişdirilmişdir. Ümumi istifadədə olan nəqliyyat yollarının uzunluğu 18823 km, onlardan 11 km-i sement-beton, 6926 km-i asfalt-beton, 8467 km-i çınqıl, 3224 km-i isə qara örtüklü yollar təşkil edir. Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinə məxsus ticarət donanmasında ümumi dəvəyiti (güc) 436 min ton olan 75 gəmi istismar edilir, onlardan bir hissəsi Xəzər dənizindən kənara qitənin müxtəlif limanlarında işləyir. Daşımalar əsasən neft və neft məhsulları daşıyan tankerlərlə Aktau-Abşeron-Bakı, Türkmənbaşı-Bakı, Okarem-Bakı-Abşeron, Türkmənbaşı-Okarem-İran limanları marşrutları, eləcə də Dəmiryolu vaqonları, avtomobilləri və sər-nişinləri daşıyan gəmi-bərələrlə Türkmənbaşı-Bakı, Bakı-Aktau, marşrutları ilə həyata keçirilir. Azərbaycan məxsus dövlət və özəl aviashirkətlərin TU-154, TU-134B, İL-76, Aerobus və Boing tipli təyyarələri MDB, Avropa, Asiya, Yaxın Şərqi ölkələrinə, eləcə də ölkə daxilində hava limanları arasında uçuşları yerinə yetirir.

Nəqliyyat sektoru sənayə, daxili və xarici ticarət, turizm və ümumiyyətlə iqtisadiyyat və əhali üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, sənaye məhsullarının istehsalı üçün xammal və digər maddələrin sənaye obyektlərinə və hazır məhsulun istehlakçıya səmərəli şəkildə çatdırılması üçün nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi vacibdir.

Yaxın gələcəkdə nəqliyyat sektorunun inkişafının prioritetləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- milli iqtisadiyyatın infrastrukturunu olan nəqliyyatın öncül inkişafı;
  - yol-nəqliyyat kompleksinə aid olan müxtəlif nəqliyyat növlərinin tarazlı və ardıcıl inkişafı;
  - təsərrüfatlararası əmtəə mübadiləsinə gətirib çıxardıcı yükdaşıma nəqliyyatının və əhalinin əsas sosial tələbatlarından birini təmin edən sərnişin nəqliyyatının bərabər inkişafı;
  - ölkə ərazisində beynəlxalq və tranzit dəhliz yollarının, eləcə də ölkənin regionlararası, şəhər və rayon daxili nəqliyyat infrastrukturalarının tarazlı inkişafı;
  - Azərbaycan ərazisindən keçən nəqliyyat-kommunikasiya trafikinin və əsas nəqliyyat vasitələrinin dünya standartlarına uyğun modernləşdirilməsi və müasirləşdirilməsi əsasında milli nəqliyyat-yol sisteminin dünya kommunikasiya məkanına sürətli inteqrasiyası;
  - Xəzər regionlarında istehsal olunan karbohidrogenlərin dünya bazarlarına çatdırılması zamanı enerji daşıyıcıların beynəlxalq və tranzit nəql edilməsində Azərbaycanın tutduğu aparıcı mövqeyinin saxlanılması və gücləndirilməsi;
  - Azərbaycanda beynəlxalq nəqliyyat sisteminin gücləndirilməsi zamanı TRASECA, Şimal-Cənub, İNOGEYT Proqramlarının operativ həyata keçirilməsi;
  - Azərbaycanda hasil olunan neft və qazın ixrac marşrutlarının geniş diversifikasiyası və digər Xəzər yarımadası ölkələrinin istifadəsi ilə yeni transregional enerji dəhlizlərinin yaradılması və birgə inkişafı;
- Azərbaycanın nəqliyyat sisteminin gələcək inkişafının mərkəzində Avropa-Qafqaz-Asiya TRASECA beynəlxalq dəhlizinin, Şimali Avropa-Rusiya-Xəzər dənizi-Azərbaycan-İran körfəzi-Hindistan marşrutunu əhatə edən Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin, eləcə də transkontinental ixrac enerji dəhlizlərinin sürətli inkişafı durur. Eyni zamanda Avropa-Qafqaz-Asiya dəmiryol nəqliyyat dəhlizində nəqliyyatın fəaliyyəti durmadan genişlənir.

Dəmiryol nəqliyyatı. Neft sənayesinin sürətli inkişafı və kapitalist münasibətlərinin genişlənməyə başlaması Azərbaycanda hələ XIX əsrin ikinci yarısından kütləvi yük daşıma qabiliyyətinə malik olan dəmiryol nəqliyyatının yaradılmasını sürətləndirmişdir.

Azərbaycanda uzunluğu 20 km olan ilk dəmiryolu 1878-1880-ci illərdə tikilmişdir. Bu Bakını Sabunçu və Şuxranı qəsəbələri ilə birləşdirirdi.

1883- cü ildə Bakı-Tbilisi magistral dəmiryolu (500 km) istismara verilmiş və bu xətt Azərbaycan neftinin Avropa bazarına çıxarılmasını təmin etmişdir. 1890-cı ildə dəmiryolu Bakımı Dərbənd ilə (211 km) birləşdirmişdir ki, bu da digər ölkələrə iqtisadi əlaqələrin təşkil edilməsinə imkan yaratmışdır. Sovet hakimiyyəti yarandıqdan sonra mövcud dəmir yolları bərpa edilib, yenidən quruldu, yeni xətlərin çəkilişinə başlandı. SSRİ-də ilk dəfə 1926-cı ildə Bakı-Sabunçu arasında uzunluğu 20 km olan elektriklişdirilmiş dəmiryolu işə salındı. 1941-1945-ci illərdə Bakı-Culfa dəmiryolunun (628 km) tikintisi başa çatmışdır. Bu yol Azərbaycanı Naxçıvan Muxtar Respublikası və İrənlə birləşdirmişdir. Bundan başqa bir neçə dəmiryolu qolları da tikilmişdir.

1990-cı ildə magistral dəmir yollarının uzunluğu 2.12 min km. olmuşdur ki, bu da 1913-cü ildəkindən 2.5, 1940-cı ildəkindən isə 1,6 dəfə çox idi. Dəmir yollarının yarıdan çoxu elektriklişdirilmişdir.

SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan dəmiryolunun çətinlikləri əsas vaqon təmiri zavodlarının və ehtiyat hissələri buraxan müəssisələrin Rusiyada yerləşməsi ucbatından daha da artmışdır. Ayrı-ayrı sahələrdə vəziyyət bir sıra təbii hadisələrlə də ağırlaşdı.

1988-ci ildə Ermənistan Azərbaycanla müharibəyə başladıqdan sonra Naxçıvana gedən dəmiryolu sahəsi bağlanmışdır. 1994-cü ildə Rusiya Çeçenistan döyüşlərinə silah göndərilməsinin qarşısını almaq bəhanəsi ilə sərhədi bağlamışdır. Bu isə Şimal istiqamətində yük dövriyyəsinə sarsıdıcı zərbə vurmuşdur. Cənub istiqamətində də vəziyyət o qədər yaxşı deyildi. Belə ki, 1990-cı ilə qədər Azərbaycan əmtəələrinin Avropadan İrana daşınması yolunda mühüm yükləmə-boşaltma məntəqəsi sayılırdı. Yüklər bu ölkəyə dəmiryolu vasitəsilə bir çox ölkələrdən (Almaniya, Rumuniyadan, MDB ölkələrindən) gedirdi. İrana hər gün müvafiq olaraq 250-yə qədər vaqon yola salınırdı. Azərbaycan Culfa stansiyasından yüklərin daşınması üçün gündə 60 mindən 130 min dollaradək qazanc götürürdü.

1992-1994-cü illərdə baş verən dərin iqtisadi böhran Dəmiryolu nəqliyyatının işini də iflic vəziyyətinə salmışdır. Belə ki, 1990-1994-cü illər ərzində dəmiryolu ilə yük dövriyyəsi 80,3 min ton/km-dən 13,0 min ton/km-ə qədər azalmışdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında xüsusi yeri olan dövlət dəmiryolu son illər özünün inkişaf dövrünü yaşayır. Bu sahədə aparılan islahatlar nəticəsində dəmiryolu ilə daşınan yüklərin həcmi artmış, sərnişinlərə göstərilən xidmətin səviyyəsi xeyli yaxşılaşmışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra dəmiryolunun inkişaf strategiyası hazırlandı. İlk mərhələdə çoxpilləli idarəetmə sistemi ləğv olundu və yerində çevik strukturlar yaradıldı. Lokomotivlərin və müxtəlif təmalyüllü vaqonların əsaslı təmiri

texnologiyası Azərbaycanda ilk dəfə olaraq mənimsənilməli və təcrübəyə təbiiq edildi, nəticədə dəmiryolu ilə yük daşımalarının həcmi 1995-2007-ci illərdə 4 dəfə artmışdır. Azərbaycanın özünün olduqca əlverişli coğrafi vəziyyətinə görə valyuta qazanmaq imkanları var. Astara stansiyasından İrən ərazisinə uzunluğu 5 kilometrədən çox olmayan dəmiryolunun tikilməsi ilə həm külli miqdarda əlavə gəlir əldə edilə bilər, həm iqtisadi inkişafa təsir göstərər.

Azərbaycan təkcə neft-qaz kəmərlərinin keçdiyi tranzit ölkə deyil. Ölkəmiz, həmçinin dünyanın müxtəlif regionlarını birləşdirən ticarət yollarının kəsişdiyi mühüm strateji müvqeyə malikdir. Bu səbəbdən ötən əsrin global layihələrindən biri olan Avropa-Qafqaz-Asiya (TRACECA) nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasında Azərbaycan xüsusi rol oynamışdır. Dəhlizin istifadəyə verilməsi bir-birlərindən uzaqda yerləşən müxtəlif ölkələrə ticarət əlaqələrini genişləndirməyə böyük imkanlar yaratmış, Azərbaycan isə regionun ən böyük tranzit ölkəsinə çevrilmişdir. Həmin mövqenin möhkəmləndirilməsində artıq reallaşmağa başlayan Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu böyük əhəmiyyətə malikdir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti üzrə beynəlxalq layihənin həyata keçirilməsi və Bosfor boğazından dəmiryol tunelinin inşası Trans-Avropa və Trans-Asiya dəmiryol şəbəkələrinin birləşdirilməsini, yük və sərnişinlərin birbaşa olaraq Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçməklə Avropa və Asiyaya çatdırılmasını təmin etməklə yanaşı, region ölkələrinin tranzit potensialının artmasına, Avropaya inteqrasiya proseslərinin sürətləndirilməsinə, Avropa qonşuluq siyasəti çərçivəsində əməkdaşlığın daha da inkişafına, habelə ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsinə xidmət edir. Layihənin həyata keçirilməsi, həm də iqtisadi səmərəlilik, sürət və vaxt təzliyi, təhlükəsizlik və etibarlılıq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə Avropa və Asiya ölkələrinə məxsus yüklərin bu dəmiryoluna cəlb edilməsi eyni zamanda hər iki istiqamətdə intermodal və konteyner daşımalarının həcmi artıracaq.

“Dəmir İpək Yolu” adlandırılan, Avropadan Çinə qədər birbaşa əlaqəni təmin etməyə imkan verəcək Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun işə düşməsi ilə həm də Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü ilə bağlı 1993-cü ildə Türkiyə ilə Orta Asiya arasında kəsilməmiş dəmiryolu yenidən bərpa olunacaqdır.

2007-ci il Noyabrın 21-də Gürcüstanın Tetro-Skaro rayonunda - Marabda stansiyasında Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun Gürcüstan hissəsinin təməlinin qoyulmasına həsr olunmuş mərasimdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Bu yolun tikintisi bütün bölgə üçün, dünya üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edir və mən

əminəm ki Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun işə düşməsi bölgəyə daha da çox təhlükəsizlik, daha da çox əməkdaşlıq gətirəcək və bu imkanlardan istifadə edən ölkələr, əlbəttə ki, regional əməkdaşlıq baxımından da birbirinə yaxın olacaqlar. Mən hesab edirəm ki, bu layihə bölgədə nəqliyyat təhlükəsizliyinə də öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Bu gün enerji məsələlərinin ön plana çıxması nəticəsində daha çox enerji təhlükəsizliyi haqqında danışılır. Ancaq nəqliyyat təhlükəsizliyi ondan az əhəmiyyət daşıdır. Biz bu yolun yaradılması ilə nəqliyyat təhlükəsizliyi məsələsinə öz töhfəmizi veririk”.

Dəmiryolu nəqliyyatı infrastrukturunun gücləndirilməsi və bərpası üçün yeni lokomotivlərin, manevrli teplovozların və onların ehtiyat hissələrinin alınmasına, dəmiryolu sahələrində sahilbərkitmə işlərinin aparılmasına və körpülərin yenidənqurulmasına 2008-ci ilin dövlət büdcəsindən 15,3 milyon manat həcmində dövlət vəsaiti ayrılmışdır.

Dəniz nəqliyyatı. Su nəqliyyatı öz ucuzluğuna görə həmişə böyük üstünlüyə malik olmuşdur. Azərbaycanın Volqaboyu, İran, Mərkəzi Asiya ölkələri ilə nəqliyyat əlaqələrində Xəzər dənizi tarixən mühüm rol oynamışdır. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Abşeron yarımadasında neft sənayesinin sürətli inkişafı bu nəqliyyat növünün əhəmiyyətini hədsiz dərəcədə artırmışdır. 1913-cü ildə Xəzər dənizi ilə 6,6 mln. t/km yük dövriyyəsi həyata keçirilmişdir ki, bunun da 80%-ə qədəri neft məhsulları idi. Tarixi məlumatlar göstərir ki, o zamankı dəniz donanması kiçik gəmilərdən ibarət idi. 1902-ci ildə isə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarəti limanının əsası qoyulmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində ölkəmizdə dəniz nəqliyyatı tamamilə yenidən qurulmuşdur. 1937-ci ildə müasir Bakı limanının birinci hissəsi işə düşmüşdür. Xəzər hövzəsi SSRİ-nin ən mühüm nəqliyyat arteriyələrindən biri kimi 1956-cı ilə qədər ölkə dənizləri arasında yük dövriyyəsinə görə birinci yeri tuturdu. 1962-ci ildə işə salınmış Bakı-Krasnovodsk və 80-cü illərdə istifadəyə verilmiş Bakı-Bekdaş bərə xəttləri dəniz yük daşımalarda mühüm yer tuturdu. 1990-cı ildə dəniz nəqliyyatı ilə 17,8 mln. ton yük daşınmışdır. Onun 65%-i bərə xətləri ilə daşınmışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonrakı ilk illərdə bütün sahələrdə olduğu kimi nəqliyyat sektoru da ciddi sarsıntılara məruz qaldı. 1990-1994-cü illər ərzində dəniz nəqliyyatı ilə yük dövriyyəsi 17,8 mln. tondan 6,6 mln. tona qədər azalmışdır. Ümumi siyasi-iqtisadi sabitliyin təmin olunması bu sahənin işində müsbət təsir göstərmişdir. 1995-2008-ci illər ərzində bu sahədə yük dövriyyəsi 2 dəfəyə qədər artmışdır. Xəzər hövzəsində gəmilərə sahib olan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin rəsmi yaran-

ma tarixi 1858-ci il may ayının 21-i sayılır. Məhz bu tarixdə Rusiya sənətinin fərmanı ilə «Qafqaz və Merkur» Səhmdar Dənizçilik Cəmiyyəti yaradılmışdır. Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi 1992-ci ilə qədər SSRİ Dəniz Donanması Nazirliyinin tərkibindəki 17 gəmiçilik idarəsindən biri idi. SSRİ dağıldıqdan sonra 15 Sovet Respublikalarından 7-si SSRİ dəniz donanmasına varis oldu. Onlardan biri də Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi oldu ki, onun da strukturuna aşağıdakılar daxildir:

- Donanma;
- Gəmi təmiri istehsalat birliyi “Xəzərdənizgəmitəmiri”;
- Texniki xidmət və təmir bazası;
- Dəniz yollarının hövzə idarəçiliyi “Xəzərdənizyol”;
- “Xəzərdənizlayihə” elmi-tədqiqat institutu;
- Informasiya hesablamə mərkəzi;
- Ticarət, təchizat və agentlik təşkilatları və s.

Nəqliyyat donanması 71 nəqliyyat gəmisindən və 1 ədəd sudaşıyan gəmidən ibarətdir. Bunlardan 36-sı maye yük daşıyan gəmi-tankerlərdir, 7 ədədi gəmi-bərələr, 2 ədədi RO-RO tipli universal gəmi, 26 ədədi quru yükdaşıyan gəmilər olmaqla cəmi 375 min tondur.

Nəqliyyat donanmasına 23 quru yükdaşıyan gəmi Qara və Aralıq dənizlərində taym-çarter müqaviləsi əsasında kommərşiya reysləri icra edir, qalan gəmilər Xəzər hövzəsində istismar olunur. Gəmiçilik Xəzərdə Avropa-Qafqaz-Asiya (TRASECA) nəqliyyat dəhlizində bağlayıcı rolunu oynayır. Transxəzər istiqamətində yüklərin daşınması üçün hazırda dəmir yol vaqonları, avtoməşinlər və sərnişin daşıyan gəmi-bərələrdən və tankerlərdən istifadə olunur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin tanker donanması Xəzərdə ən güclüdür.

Avrasiya dəhlizi Çinin Lyanyunqan limanından başlayaraq Avstriyanın paytaxtı Vena şəhərindəkə uzanır. Bu təxminən 11-12 min km məsafədir. Yüklər müxtəlif növ nəqliyyat vasitələri ilə fərqli qanunvericiliklərə, gömrük və sərəhəd prosedurlarına malik olan bir çox ölkələrdən keçirilməklə daşınır. Avrasiya dəhlizi Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi üçün Xəzərdə əsas yük bazasıdır.

Daşınmalar Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin tankerləri ilə Aktau-Abşeron, Alaca-Abşeron, Alaca-Bakı, Okarəm-Abşeron, Okarəm-Bakı, Aktau-Bakı və Türkmənbaşı-Bakı marşrutları üzrə icra edilir.

Tankerlərin yükləniş-boşalmasını sürətləndirmək məqsədi ilə Sanqçalda neft terminalı istismara verilmişdir. Gəmiçiliyin nəzdində fəaliyyət göstərən “Xəzərdənizyol” İdarəsinin əsası 1928-ci qoyulub. Yaranmasının əsas səbəbi isə limanların tikilməsi, hövzədə yük

axınlarının artması ilə əlaqədar olaraq tutumu və suya oturma dərəcəsi böyük olan mövcud gəmilərin rekonstruksiyası zərurəti idi.

“Xəzərdənizyo!” dibi dərindənləşdirmə işlərini, gəmiçiliyin təhlükəsizliyindən ötrü naviqasiya vasitələrinin qoyulmasını və onların xidmətin göstərilməsini, yeni dəniz yollarının, kanalların salınmasını, yeni ərazilərin yuyulmasını və başqa bu kimi işləri həyata keçirir.

Bütün keçən illər ərzində “Xəzərdənizyo!” idarəsi Xəzər dənizinin bütün limanlarında dibi dərindənləşdirmə işləri aparılmışdır.

Bakı Dəniz Ticarət Limanı. Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra, 1992-ci ildə yanvar ayının 1-dən etibarən Bakı Dəniz Ticarət Limanı Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin strukturundan çıxaraq müstəqil müəssisə olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 28 noyabr tarixli 407 sayılı qərarı ilə Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının nizamnaməsi təsdiq edilmişdir. Bu nizamnaməyə əsasən liman, hüquqi şəxs olaraq tam təsərrüfat hesablı və özünü maliyyələşdirmə prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərir.

Liman il boyu günün 24 saati ərzində fasiləsiz iş cədvəli əsasında işləyir. Liman 5 terminaldan ibarətdir:

1. əsas yük terminalı;
2. konteyner terminalı;
3. bərə terminalı;
4. dübəndi neft terminalı;
5. sərnişin terminalı.

Əsas yük terminalı ümumi uzunluğu 858 m-ə bərabər olan 7 körpüdən ibarətdir. Bu körpülərdən biri xüsusi olaraq «RO-RO» tipli gəmilərin qəbulu üçün nəzərdə tutulub. Körpüdə suyun dərinliyi 7 metrə bərabərdir. Texniki bazasında yük qaldırma qabiliyyəti 5 tondan 40 tona kimi olan 16 portal kranları, 1. 5 tondan 10 tona kimi müxtəlif növ avtoyükləyiciləri, 100 ədəd roltreylerlər və «Sisu» markalı dartıcı traktorları vardır.

Terminalın Dəmiryolu xətlərinin uzunluğu 8 km-dir. Manevr işləri üçün 4 ədəd teplovozu, lokomotiv briqadəsi, deposu, Dəmiryolu və avtomaşın tərziləri vardır.

Konteyner terminalı ildə 15000 ədəd konteyner qəbul etmək gücünə malikdir.

Bərə terminalı hər birinin uzunluğu 87 metrə bərabər olan 2 qaldırıcı körpüyə malikdir. Körpülərin yanında suyun dərinliyi 8-10 metrə bərabərdir. Bərə hər reys üçün 28 vaqon və ya 45 treyler yük maşını, 202

nəfər sərnişin və 50 ədəd minik maşını götürə bilər. Terminal ildə 8 milyon ton yük aşırma gücünə malikdir.

Neft terminalı ümumi uzunluğu 582 metr olan 4 körpüyə malikdir. Onlardan ikisi istismardadır. Eyni zamanda 5000 tondan 12000 tona qədər ağırlıqda 4 tankerə xidmət göstərilə bilər. Körpülərin yanında suyun dərinliyi 9,6 metrdir. Neft terminalı ildə 10 milyon ton yük aşırma gücünə malikdir.

Sərnişin terminalında uzunluğu 130 metr olan körpü vardır. Terminalda gəzinti gəmiləri Bakı əhalisi və şəhərimizin qonaqlarına xidmət edir. Bakı Dəniz Limanında həmçinin Liman Donanması fəaliyyət göstərir. Donanmaya 20 gəmi daxildir.

Xəzər dənizində beynəlxalq daşımaların, xüsusən xam neftin tranzit nəqlinin kəskin sürətdə artırılması, digər Xəzəryanı dövlətlərin regionda aparılan rəqəbatliliyinin sərtləşdirilməsi şəraitində Azərbaycan Dövlət Xəzər Dəniz Gəmiçiliyinin hövzədə, xüsusilə Şərq-Qərb dəhlizində neft yüklərinin aparıcı daşıyıcı mövqeyinin saxlanması və gücləndirilməsi ölkənin dəniz nəqliyyatının əsas vəzifələrini təşkil edir.

Bu vəzifələrə nail olmaq məqsədilə 2008-2011-ci illərdə Gəmiçiliyin ticarət donanmasının yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsi, xüsusən neft yükləri daşıyan tankerlərin və bərə gəmilərin təzələnməsi və ümumi yükqötürmə qabiliyyətinin artırılması nəzərdə tutulur.

Proqnozlaşdırılan dövrdə Xəzər dənizinin Abşeron akvatoriyasında liman infrastrukturunun yenidənqurulması, yeni limanların, neft terminallarının inşası Bakı liman rayonunun regionda neft və digər ixrac yüklərin aşırılması, ötürülməsi və sonrakı istehsalı üçün toplanması, işlənilməsi üzrə mərkəzi qovşağa çevrilməsinə imkan yaradacaqdır.

Avtomobil nəqliyyatı. Azərbaycanda avtomobil nəqliyyatının tarixi 20-ci əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 1911-ci ildə Azərbaycanda cəmi 36 ədəd avtomobil olmuşdur. Bərk örtüklü yolların uzunluğu isə cəmi 210 km idi. 1918-ci ilə qədər Çar Rusiyasının tərkib hissəsində olan Azərbaycanın inkişafına uyğun yol quruluşu və yol təsərrüfatı inkişaf etdirilirdi. Bu dövrdə yol təsərrüfatının inkişafı əsasən quberniyaların daxil ərazilərində aparılırdı.

1918-ci ilə doğru avtomaşınların sayı artsa da, yol texnikası çox az artmışdı. Avtomobil yollarının tikinti bazası yaradılmış, ona maşın və mexanizmlər ayrılmışdır. Artıq 10 ədəd tırtılı traktor, 15 ədəd yük maşını, 4 qreyder, 12 vədənə və mexanizm var idi.

1918-ci ildə Azərbaycanın ümumi avtomobil yollarının uzunluğu 3850 km-ə çatmışdır. Bu artım əsasən təbii yolların hesabına olmuşdur.

28 may 1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikasının (ADR) yaranması ilə əlaqədar Milli Şüuranın tərkibində Yol, Poçt və Teleqraf Nazirliyi təşkil edildi. ADR-nin süqutundan sonra 1920-ci ildə Xalq Komissarları Sovetinin İşlər İdarəsi yanında Şosse və Torpaq Yolları şöbəsi yaradıldı. 1920-ci ildə həmin şöbə Şosse-Su Təsərrüfatı İdarəsinə, 1924-cü ildə Şosse və Torpaq Yolları İdarəsinə, 1928-ci ildə Şosse-Torpaq Yolları və Avtomobil Nəqliyyatı Baş İdarəsinə (“Azbaşvolnəqliyyat”), 1937-ci ildə yenidən Şosse Yolları şöbəsinə çevrilmişdir.

1920-1930-cu illərdə əsasən neft sənayesində texnoloji və xüsusi məqsədlər üçün ixtisaslaşdırılmış avtomobil parkı yaranmağa başlamışdı.

1926-cı ildə respublikada 896 ədəd avtomobil olmuşdur ki, onlardan da 275 ədədi minik, 518 ədədi yük və 103 ədədi ixtisaslaşdırılmış avtomobillər idi. Yük avtomobillərinin 400-dən bir qədər çoxu “Azneftin” sərəncamında idi.

Avtomobil parkının artması şosse yollarının uzunluğunun artmasına səbəb oldu. Həmin dövrdə şosse yollarının uzunluğu 6500 km, o cümlədən 2300 km ittifaq və respublika əhəmiyyətli yollar təşkil edirdi.

Avtomobil daşınmasının inkişafında mövcud avtomobil yollarının vəziyyəti mühüm rol oynayır. Şəbəkənin yaxşılaşdırılması, genişləndirilməsi, örtüyün keyfiyyətinin yüksəldilməsi, şəhərlərdə və kənd yaşayış məntəqələrində yolların işıqlandırılması üzrə konkret tədbirlər həyata keçirmək lazımdır.

Avtomobil və yol - vahid kompleksdir, bunlar bir-birilə qarşılıqlı əlaqədədir. Yollar insanların estetik və intellektual tələblərinə cavab verməli, onlarla “münasibət”də lazımı ekoloji, bədii və əxlaqi təsirə malik olmalıdır. Ən başlıcası da odur ki, yollar yüklərin və adamların tez və təhlükəsiz mənzil başına çatdırılması üçün yüksək keyfiyyətli olmalıdır.

Sovet hakimiyyəti illərində şosse yollarının çəkilişinə xüsusi diqqət verilmişdir. 1940-cı ilədək Bakı-Şamaxı, Bakı-Qusar, Lənkəran-Lerik, Yevlax-Gəncə, Masallı-Lənkəran, Bakı-Salyan-Cəlilabad, Salyan-Qazıməmməd, Lənkəran-Astara şosse yolları çəkilmişdir. Bu yolların ümumi uzunluğu 2550 km-dən artıq idi. Böyük Vətən müharibəsi illərində Bakı-Astara, Culfa-Şərur, Uzuntala-Qazax-Qırmızı körpü, Bakı-Şamaxı arasındakı 919 km uzunluğunda olan yeni şosse yollarının yenidən qurulması işləri daha da sürətləndi.

1985-ci ildə respublikada 24,2 min km avtomobil yolu olmuşdur ki, bunun da 22,4 min km-i bərk örtüyə malik idi. Bərk örtüklü yolların 9,3

min km-i asfalt-beton döşənmiş qara şosse olmuşdur. Halbuki, 1940-cı ildə respublikada cəmi 60 km bu cür yol var idi. 1940-cı ilə nisbətən 1985-ci ildə Azərbaycan SSRİ-də avtomobil yollarının uzunluğu 2,2 dəfə, bərk örtüklü yolların uzunluğu isə 7,5 dəfə artmışdır. Eyni zamanda həmin dövrdə respublikanın avtomobil nəqliyyatında yük daşınması 29 mln. tondan 437,2 mln. tona çataraq 15 dəfə artmışdır.

Keçmiş SSRİ-də nəqliyyatda disproporsiyalar yaranmışdır: uzun müddət avtomobil daşınmalarının, yük və minik avtomobillərinin buraxılmasının artım sürətləri yol tikintisinin və yol istismarı xidmətlərinin inkişafının artımını qabaqlamışdır. Bu yollarda qəzaların sayının artması nəticəsində böyük itkilərə və sosial ziyanə yol verilmişdir.

Qeyd edildiyi kimi ölkəmizin bütün nəqliyyat növləri dəmir yol, dəniz, hava, boru- və avtomobil nəqliyyatı ilə təmsil olunması, eləcə də onların hər birinin ayrı-ayrılıqda milli NXB-nin tərkib hissəsini təşkil etməsi ümumi halda dövlətimizdə, sahəvi bazar kompleksinin tam formalaşmasına imkan verir. Milli nəqliyyat xidmətləri bazarında nəqliyyat xidmətlərinin ümumi səmərəlilik meyarlarına aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

- nəqliyyat xidmətlərindən istifadə edənlər üçün (əsasən ümumi nəqliyyat xərclərinin, o cümlədən məhsulun nəqlətmədə itkisiz saxlanması, korlanmaması və uğurlanmaması məqsədləri üçün minimal xərclərin olması) nisbətən yüksək çatdırılma sürəti, fasiləsizlik, daşınmaların əlverişli dəyəri;

- cəmiyyət üçün - ətraf mühitin, ekologiyanın mühafizəsi, cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial təbəqələrinin tələbatının təmin edilməsi və s.

Təqdirəlayiq haldır ki, son illər ölkəmizdə bütün dünyada olduğu kimi, nəqliyyat kompleksinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqqamətində onun hüquqi-iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirən “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (1999-cu il) qəbul edilmişdir. Həmin qanun “Nəqliyyatın iqtisadi fəaliyyətinin əsasları” adlı III fəslin, 8-ci maddəsində “Nəqliyyatın iqtisadi fəaliyyətinin əsasları” başlığı altında nəqliyyat xidmətlərinin mahiyyəti daha dolğun şəkildə təsvir olunmuşdur:

- Nəqliyyatda iqtisadi münasibətlərin əsasını nəqliyyat xidmətlərinə tələb və təkliflər bazarı formalaşdırır;

- Nəqliyyat müəssisələri və daşıyıcılar öz fəaliyyətlərini kommersiya və təsərrüfat prinsipləri əsasında həyata keçirə bilərlər;

- Nəqliyyat müəssisələri və daşıyıcıları nəqliyyat xidmətlərini qanunvericiliyə uyğun bağlanmış müqavilələr əsasında həyata keçirmək imkanına malikdirlər və s.

İndi isə, Azərbaycan Respublikasında son illər ərzində, avtomobil nəqliyyatı üzrə nəqliyyat xidmətləri bazarının formalaşması xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək.

Avtomobil nəqliyyatı-üzrə müasir xidmətlər bazarının formalaşması və inkişafı müstəqillik dövründən başlayaraq, daha dinamik vüsət almağa başlamışdır. Son onilliklər ərzində ölkəmizdə müxtəlif nazirliklərə, sənaye, tikinti, ticarət konsernlərinə, eləcə də bütün dövlət yük və sərnişin (avtobus, taksi) müəssisələrinə məxsus (strateji əhəmiyyətli təşkilatların, həmçinin güc nazirliklərinin nəzdində olan avtomobil nəqliyyatından başqa) mövcud avtomobil nəqliyyat vasitələrinin çoxu özəlləşdirilmişdir. Avtomobil nəqliyyatında daimi qurğuların saxlanması məsələləri nisbi cəhətdən böyük olmadığı üçün bu nəqliyyat növü qısa məsafələrdə yüksək rəqabətqabiliyyətini daha çox saxlaya bilməsi baxımından, yüklərin və yaxud sərnişinlərin tez bir zamanda "qapıdan-qapıya" çatdırılma tezliyinə malikliyi, eləcə də digər nəqliyyat növləri ilə qarşılıqlı əlaqə imkanlarının mümkünlüyü və s. üstünlükləri onun iqtisadi səmərəliliyini artırır. Bundan başqa avtomobil nəqliyyatının çevikliyi, alternativ daşıma marşrutlarının seçilməsinin təminində də, yüklərin və sərnişinlərin uyğun olaraq konkret istehlakçıya və yaxud təyinat məntəqəsinə çatdırılmasında da əsas aparıcı rola malik olmasına kömək edə bilər.

Əksər postsovet dövlətlərində olduğu kimi Azərbaycanda da keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq avtomobil nəqliyyatı üzrə dövlət müəssisələrində özəlləşdirmə siyasəti həyata keçirildikdən sonra, son illər bu sahədə bəzi ciddi problemlər də yaranmağa başlamışdır. Ölkəmizdə aparılan struktur islahatlar nəticəsində bu segmentdə yeni yük və sərnişin (avtobus, taksi) daşımaları ilə əlaqəli milli nəqliyyat şirkətləri formalaşsa da, tezliklə onlarla nəqliyyat xidmətləri bazarına güclü rəqabət aparmağa qadir xeyli sayda dünya standartlarına uyğun, nəqliyyat vasitələrinə malik əcnəbi nəqliyyat şirkətləri də daxil olmuşdur ki, bunun da əsas səbəbi, ölkəmizdə bu nəqliyyat növü üzrə mükəmməl (təmiz) rəqabət bazarının artıq təşəkkül tapmasının onlar üçün əsas stimül olması hesab oluna bilər.

Düzdür, Azərbaycanda son vaxtlar sərt rəqabət şəraitində avtomobil nəqliyyatı üzrə NXB-da həm yük, həm də sərnişin daşımaları üzrə milli şirkətlərin bəziləri öz fəaliyyətini dayandırsalar da, onların bir qismi öz

mövqələrini hələ də saxlaya bilmişlər. Lakin, mövcud milli nəqliyyat şirkətlərinin əksəriyyətinin nəqliyyat vasitələrinin, keçmiş sovet istehsalı olması baxımından onların yük və sərnişin tutumlarının nisbətən aşağı olması, eləcə də istismar müddətini artıq başa vurməsi, yerli və tranzit yüklərin, (həmçinin sərnişin axınlarının) tapılmasında kifayət qədər təcrübənin çatışmaması səbəblərindən yaranan çətinliklər, qonşu dövlətlərlə bu nəqliyyat növü üzrə birgə qarşılıqlı əlaqələrin (loqistik xidmətlər də daxil olmaqla) effektiv təşkil olunmaması, yerli və tranzit daşıma tariflərinin kifayət qədər yüksək olması, kredit və lizinq xidmətlərində lazımı səviyyədə bəhrələnmə bililməməsi, sahibkarların milli maraqlarının müvafiq qanunvericilik toplusunda hərtərəfli qorunmaması və s. səbəblər onların rəqib xarici şirkətlərlə rəqabət imkanlarını ilbəlil təcridən aşağı salmaqla yanaşı, fəaliyyət dairələrinin həm daxili, həm də beynəlxalq səviyyədə nəqliyyat xidmətləri bazarında məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur. Ölkəmizin avtomobil nəqliyyatının inkişafında əsas vasitə olan müxtəlif infrastruktur sahələrinin rekonstruksiyası, məsələn, tranzit avtomobil yollarının bərpası üzrə bəzi problemlər (xüsusən, xarici investisiyaların cəlbi istiqamətində) hələ də qalmaqdadır. Belə ki, Azərbaycanın əksər tranzit avtomobil yollarının səviyyəsi bir çox mövcud texniki-istismar göstəricilərinə görə Avropa standartlarına (xüsusən, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində) hələ də cavab vermir. Onlara əsasən aşağıdakılar aid edilir: yollarda orta axın sürətinin aşağı olması, oxa düşən ağırlıq normasının beynəlxalq standartlara uyğun tənzimlənməməsi, müasir yol hərəkəti üzrə işarə və nişanların bütün regional yollar üzrə tətbiq olunmaması, regionlarda kifayət qədər texniki-təmir, tibbi yardım, eləcə də istirahət, yağ-yanacaq doldurma, telefon-rabita əlaqəsi üzrə və s. məntəqələrin olmaması, yüksək sürət imkanlı I kateqoriyalı köməkçi yolların çatışmaması və s. aiddir. Məhz buna görə avtomobil nəqliyyatının tranzit daşımalarında perspektiv inkişafı üzrə bu istiqamətlərdə ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi çox vacibdir.

Yük daşımalarının inkişaf dinamikası - qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın nəqliyyat xidmətləri bazarının formalaşmasında mövcud nəqliyyat sektorunun tərkib hissəsini təşkil edən müxtəlif nəqliyyat növlərinin dinamik inkişafı çox mühüm amil hesab olunur. Məhz bu baxımdan keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq ölkəmiz müstəqil iqtisadi inkişaf yoluna qədəm qoyduqdan sonra mövcud nəqliyyat sistemlərinin potensialının artırılması, yerinə yetirilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, iqtisadi regionlar arasında nəqliyyat əlaqələrinin artırılması əsasında yük və sərnişin daşımalarının

intensivliyinin sürətləndirilməsi milli nəqliyyat kompleksinin əsas məqsədləri kimi hal-hazırda həm dövlət, həm də özəl müəssisələrinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri hesab olunur. Müstəqilliyimizin ilk illərində milli iqtisadiyyatımızın bütün sahələrində olduğu kimi nəqliyyat sektorunda da yük və sərnişin daşıma dinamikasında çox böyük geriləmələr mövcud olmuşdursa da, son iyirmi ildən artıq müddət ərzində aparılan məqsədəuyğun siyasət nəticəsində bu istiqamətdə tədricən müsbət nəticələr əldə olunmağa başlanılmışdır.

Respublikamızda nəqliyyat sektorunun son illər inkişafına təsir edən, əsas faktorlar sırasına onun müasir infrastruktur, eləcə də texnoloji səviyyəsinin artırılmasını, region dövlətləri ilə qoşulmuş olduğumuz birgə müxtəlif iqtisadi layihələrə uyğun yük və sərnişin daşıma həcminin ildən-ilə genişlənməsini, milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində (eləcə də, nəqliyyat sahəsinə) investisiya qoyuluşlarının artırılmasını, ölkəmizin ərazisinin Avropa və Asiyaya birləşdirən tranzit nəqliyyat qovşağına çevrilməsini və s. aid etmək olar. Ümüdverici haldır ki, ölkəmizdə nəqliyyat sahəsində olan geriləmələrin vaxtında aradan qaldırılması istiqamətində dövlətimiz tərəfindən bir sıra səmərəli tədbirlərin görülməsi nəticəsində ümumi yük və sərnişin daşıma həcmində 1995-ci ildən başlayaraq hər il dinamik artım templəri müşahidə olunmağa başlanılmışdır. Bunu aşağıdakı statistik məlumatlıkar da təsdiq edir.

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikamızda nəqliyyat sektoru üzrə qeydə alınmış yük və sərnişin daşımalarının dinamikası

Cədvəl 2.3.3

İllər üzrə	Mln ton	Mln.sərnişin
1995	42,0	671,9
2000	80,1	871,5
2001	92,6	894,5
2002	98,4	895,2
2003	109,3	920,8
2004	117,6	954,2
2005	128,3	1000
2006	145,6	1063
2007	167,3	1148
2008	183,1	1242,2
2009	190,4	1328,1
2010	196,5	1387,3

Mənbə: www.azstat.org/statinfo/transport/az/1-16.shtml.

Cədvəlin məlumatlarından da göründüyü kimi 1995-2009-cu illər ərzində ölkəmizdə nəqliyyat sektoru üzrə yük və sərnişin daşımalarının dinamikasında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, 1995-ci ilə nisbətən 2000-ci ildə yük daşımalarının həcmi mütləq ifadədə 38,1 min, yaxud 1,9 dəfə, 2009-cu ilə müqayisədə isə 147,8 mln. ton, yaxud 4,5 dəfə artmışdır. 1995-2000-ci illərdə qeydə alınmış yük daşımalarının həcmi orta hesabla 45,3 faiz, 2000-2009-cu illərdə isə 1,9% artmışdır. Təhlil göstərir ki, son illərdə qeydə alınmış yük daşımalarının həcminin artma intensivliyi xeyli sürətlənmişdir.

Ümumi nəqliyyat sektoru üzrə sərnişin daşımalarının həcminin artım tempində də oxşar vəziyyət müşahidə olunmuşdur. Məsələn, 1995-ci ildə nisbətən 2000-ci ildə sərnişin daşımalarının həcmi mütləq ifadədə 199,6 mln. nəfər, yaxud 29,7%, 2009-cu ildə isə müqayisədə 628,6 mln. nəfər, yaxud 1,9 dəfə artmışdır. İstər yük daşımaları, istər sərnişin daşımaları üzrə, ən yüksək göstəricilər son dövrlər üzrə 2009-cu ildə qeydə alınmışdır.

Avtomobil nəqliyyatı ölkəmizdə müstəqillik əldə etdikdən sonra, ən sürətli inkişaf tempinə malik nəqliyyat növü hesab olunur. Bu nəqliyyat növünün digər növlərdən fərqli bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- üstünlükləri: manevrilliyi, tələb olunan istənilən yerdə bir yerdə cəmlənə bilinmə imkanının mövcudluğu: müasir daşıma texnologiya üsullarının tətbiqi imkanları; yüklərin və sərnişinlərin təhlükəsizliyinin təmin olunması; orta və yaxın məsafələrdə digər nəqliyyat növlərindən fərqli olaraq yüksək iqtisadi səmərəliliyə malikliyi; yük və sərnişin göndərişləri üzrə ritmik tezliyin artırılması potensialı və s.

- çatışmamazlıqları: mükəmməl yol şəbəkəsindən asılılığı; nisbətən aşağı sərnişin tutumuna və yük götürmə qabiliyyətinə malik olması; yük və sərnişin daşımalarında böyük məsafələrdə yüksək daşıma tariflərinin artma imkanlarının mövcudluğu və s.

Milli nəqliyyat sektorunda olduğu kimi, avtomobil nəqliyyatı üzrə də yük daşımalarının həcmində və dövriyyəsində də dinamik dəyişikliklər qeydə alınmaqdadır. Azərbaycan Respublikasında 1995-2010-cu illər avtomobil nəqliyyatı üzrə yük daşıma və dövriyyə göstəricilərinin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur.

**Nəqliyyat sektorunda avtomobil ilə yük daşıma həcmi və dövriyyəsi
(milyon ton və milyon ton-km)**

Cədvəl 2.3.4.

İllər	1995	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Min ton	14002	50463	53738	59070	65213	69518	74384	81623	87989	94236	99891
Mln. t-km	527	4843	5534	6241	6965	7536	8222	9135	9947	10634	11325

http://www.azstat.org/ln_20/Pdf/22.pdf

Cədvəl 2.3.4-ün məlumatlarından göründüyü kimi, son illərdə Azərbaycanda yük daşıma həcmi və dövriyyəsi üzrə dinamika ciddi artım tendensiyaları qeydə alınmışdır. Məsələn, 1995-ci il nisbətən 2008-ci ildə yük daşımalarının həcmi mütləq ifadədə 67,6 mln. ton yaxud 6,2 dəfə artmışdır. 1995-2004-cü illər ərzində qeydə alınmış yük daşımalarının həcmi üzrə dinamika ildə orta hesabla 1,3 dəfə, 2004-2008-ci illərdə isə 6,8% çoxalmışdır. 2008-2010-cu illərdə isə bu artım 11,9% olmuşdur. Avtomobil nəqliyyatı üzrə 1995-ci ildən başlayaraq yük dövriyyəsində də ciddi dəyişikliklər nəzərə çarpmışdır. 1995-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə avtomobil nəqliyyatı üzrə yük dövriyyəsi mütləq ifadədə 4316 mln. ton-km, yaxud 9,1 dəfə, 2008-ci ildə isə müqayisədə 9420 mln. ton-km, yaxud 19 dəfə artmışdır. Əgər 1995-ci ildə yük dövriyyəsi ən aşağı səviyyədə olmuşdursa, 2008-ci ildə bu göstərici ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. 1995-2001-ci illər ərzində avtomobil nəqliyyatı üzrə qeydə alınmış yük dövriyyə həcminin artımı, ildə orta hesabla 9,1 dəfə, 2001-2010-cu illər ərzində isə, orta hesabla 2,3 dəfə təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə ümumi yük daşıma həcminin və dövriyyəsinin artmasının əsas səbəbi son illər bu nəqliyyat növü üzrə özəlləşdirilmə siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində yeni milli nəqliyyat şirkətlərinin sayının, onların nəqliyyat parklarının avtomobil nəqliyyat vasitəsilə təchizat səviyyəsinin tədricən artması, həmçinin həm Bakı, həm də regionlar üzrə yeni istehsal və infrastruktur, turizmin xidmət sahələrinin yaradılması nəticəsində yük və sərnişin axınlarının, eləcə də, tranzit-nəqliyyat daşımalarının həcminin çoxalması və s. səbəb olmuşdur. Təhlil göstərir ki, 1995-2010-cu illər ərzində avtomobil nəqliyyatı üzrə yük dövriyyəsinin artma intensivliyi xeyli çoxalmışdır.

Statistik məlumatlardan da göründüyü kimi 1995-2010-cu illər ərzində avtomobil nəqliyyatının ümumi daşıma həcmi üzrə göstəricilərin dinamikasında ciddi müsbət dəyişikliklər mövcud olmuşdur. Belə ki, 1995-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə avtomobil nəqliyyatı üzrə sərnişin daşımalarının həcmi 57,3 faiz, 2008-ci ildə isə 2,1 dəfə artmışdır. O

cümlədən, 2010-cu ildə də 2008-ci ilə nisbətən 13,9%-lik artım təmin edilmişdir. Avtomobil nəqliyyatı üzrə sərnişin daşımalarının dövriyyəsinə də bir sıra dəyişikliklər mövcud olmuşdur. Belə ki, 1995-ci ilə nisbətən 2001-ci ildə sərnişin dövriyyəsi 2 dəfə, 2008-ci ilə müqayisədə 3 dəfə, 2010-cu ildə isə, 2008-ci ilə nisbətən, 15,6% artmışdır.

İndi isə avtomobil nəqliyyatına daxil olan avtobus və taksi daşımalarında sərnişin daşımaları və dövriyyəsinə dinamikamı təhlil edərək, ətraflı nəzərdən keçirək. 1995-ci ilə nisbətən, 2001-ci ildə avtobus nəqliyyatı seqmentində sərnişin daşımalarının miqdarı mütləq ifadədə 278 mln. yaxud 1,5 dəfə, 2008-ci ilə müqayisədə isə 524 mln., yaxud 2,1 dəfə artmışdır. Ümumiyyətlə 1995-2001-ci illərdə avtomobil nəqliyyatı üzrə qeydə alınmış sərnişin daşımalarının həcmi ildə orta hesabla 12%, 2001-2008-ci illərdə isə 4%, 2008-2010-cu illərdə 13,7% artmışdır. Avtobus nəqliyyatı üzrə sərnişin daşımalarının dövriyyəsinə də ciddi dəyişikliklər qeydə alınmışdır. 1995-ci ilə müqayisədə, 2001-ci ildə bu göstərici 2 dəfə, 2008-ci ildə isə 8774 mln. sərnişin-km, yaxud 2,9 dəfə artmışdır. 1995-2004-cü illər avtobus nəqliyyatı üzrə sərnişin dövriyyəsi ildə orta hesabla 21,5%, 2004-2008-ci illər ərzində 6,1%, 2008-2010-cu illərdə isə 15,4% çoxalmışdır. Təhlil nəticəsində aydın olur ki, son illər avtobus nəqliyyatı üzrə həm sərnişin daşıma həcmi, həm də dövriyyə üzrə intensivlik həcmi xeyli artmışdır.

Taksi nəqliyyatında da sərnişin daşımalarında, eləcə də sərnişin dövriyyəsi üzrə statistik rəqəmlərdə son illər ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmuşdur. 1995-ci ilə nisbətən, 2004-cü ildə sərnişin daşımalarının miqdarı mütləq ifadədə 13,3 mln. yaxud 2,3 dəfə artmışdursa, 2008-ci ildə bu göstərici 23,9 mln. sərnişin, yaxud 3,4 dəfə artmışdır. 1995-2004-cü illərdə qeydə alınmış sərnişin daşımalarının həcmi ildə, orta hesabla 24,8%, 2004-2008-ci illər ərzində 8,5 %, 2008-2010-cu illərdə isə 19,7% çoxalmışdır. Taksi daşımaları üzrə sərnişin dövriyyəsinə də, son illər dəyişilmə meyilləri nəzərə çarpmışdır. 1995-ci ilə nisbətən 2004-cü ildə sərnişin dövriyyəsi mütləq ifadədə 359 mln. sərnişin-km, yaxud 4 dəfə, 2008-ci ilə müqayisədə isə 533 mln. sərnişin-km, yaxud 5,4 dəfə artmışdır. Taksi nəqliyyatı üzrə sərnişin dövriyyəsinə dinamika 1995-ci ildə özünün ən aşağı, 2008-ci ildə isə ən maksimum həddinə çatmışdır. 1995-2004-cü illərdə qeydə alınmış sərnişin dövriyyəsi ildə orta hesabla 50%, 2004-2007-ci illər ərzində, orta hesabla, 10% artmışdır. Bu artım, 2008-2010-cu illərdə 18,0% olmuşdur. Statistik rəqəmlərin təhlili göstərir ki, 1995-2010-cu illər ərzində taksi nəqliyyatında sərnişin daşıma həcmi və dövriyyəsinin dəyişilmə intensivliyi xeyli artmışdır.

Avtomobil nəqliyyatı üzrə son illər ölkəmizdə sərnişin daşınma həcmnin artmasına həm mərkəz, həm də regional sahələr üzrə yaradılmış istehsal və xidmət sahələri üzrə yeni infrastruktur komplekslərinin sayının çoxalması, turizm sektorunun təcridən inkişafı, əhalinin maddi səviyyəsinin yaxşılaşması, əlverişli qiymət siyasətinin mövcudluğu və s. faktorlar ciddi təsir göstərmişdir.

Azərbaycan hava yolları. Azərbaycan Respublikasında sərnişin aviadaşımalarının tarixi bizi 1923-cü ilə - Bakı ilə Tiflis arasında Almaniyada istehsal olunmuş 2 “Yunkers” tipli hava gəmilərlə sərnişin daşınma uçuşlarının yerinə yetirilməsi başlanan vaxta götürüb çıxarır. Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ildə əldə etdiyi müstəqilliyindən əvvəl “Azərbaycan Hava Yolları” (AZAL) “Aeroflot”-un bir hissəsi idi. İndi isə müstəqil Azərbaycanın milli aviashirkəti kimi “Azərbaycan Hava Yolları” beynəlxalq aviadaşımalar bazarında öz müştərilərinə ICAO və İATA-nın standartlarına və təkliflərinə uyğun olan yüksək səviyyəli xidmət göstərir. Coğrafi mövqə üstünlüyünə və yüksək səviyyəli xidmətlərinə görə Heydər Əliyev adına Bakı beynəlxalq hava limanı sürətlə Şərqi və Qərbi, Şimal və Cənub arasında tranzit və transfer uçuşlarının gərgin qovşağına çevrilməkdədir.

Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun dəniz nəqliyyatının və mülki aviasiya fəaliyyətinə nəzarətin və dövlət tənzimlənməsinin təmin edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin yanında Dövlət Dəniz Administrasiyası və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Mülki Aviasiya Administrasiyası yaradılmışdır.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər) Dövlət Proqramı”nın müddəalarına əsasən sərnişin və yük daşınma xidmətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə 2006-cı ildə Gəncə hava limanının yenidənqurulması layihəsi çərçivəsində buraxılış qabiliyyəti saatda 300 sərnişin olan ən ağır təyyarələri qəbul edə bilən 3300 metr uzunluğunda uçuş-əmə zolağı ilə təchiz edilmiş Gəncə aeroportu istifadəyə verilmişdir. Hava limanını Gəncə-Qazax magistralı ilə birləşdirən avtomobil yolu tikilmişdir. Azərbaycan mülki aviasiyasının inkişaf strategiyasının əsasını uçuşların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Beynəlxalq Mülki Aviasiya normativ sənədlərə uyğun sərnişinlərə yüksək səviyyəli xidmətin göstərilməsi, ekoloji tələblərə və müasir standartlara cavab verən uçuş vasitələrinin tətbiqi və hava limanlarının yenidənqurulması təşkil edir.

Mülki aviasiya donanmasının yenilənməsi və modernləşməsi məqsədilə yaxın gələcəkdə dünyanın aparıcı şirkətlərinin istehsalı olan “Aerobus”,

“Boinq”, ATR tipli təyyarələrin alınması nəzərdə tutulmuşdur. 2008-2011-ci illərdə Lənkəran, Zaqatala, Şəki, Yevlax, Naftalan və Gəncə limanlarının, eləcə də Heydər Əliyev Beynəlxalq Hava Limanında Boinq-747, Boinq-787, A-380 təyyarələrini qəbul etmək üçün uçuş-əmə zolağının yenidənqurulması layihələri başa çatacaqdır

3.5. Rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı

İqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi, 1995-cü ildən başlanan inkişaf və tərəqqi, beynəlxalq arenaya inteqrasiya rabitə sistemində də uğurla davam etməkdədir. Ölkə iqtisadiyyatının rəqabətə dözümlüliyünün artırılmasında, onun dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya imkanlarının genişləndirilməsində, idarəetmənin bütün səviyyələrində səmərəliliyin artırılmasında və s. informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) həlledici rol oynayır. Bu sektor iqtisadiyyatın inkişafının lokomotivi olmaqla bərabər, eyni zamanda digər sahələrdə də iqtisadi proseslərə müsbət təsir edir.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı haqqında (2004-2008-ci illər)”, “Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiya və kommunikasiyaları ilə təminatı Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” Prezident fərmanları və sərəncamları rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafına məqsədyönlü xarakter vermişdir.

Qısa bir zamanda İKT sektorunun inkişafı üçün zəruri olan “Elektron imza və elektron sənəd haqqında”, “Elektron ticarət haqqında”, “Poçt rabitəsi haqqında”, “İnformasiya əldə etmək haqqında” və “Telekommunikasiya haqqında” zəruri qanunlar qəbul edilmişdir. Sahə üzrə son 3 ildə gəlirlərin artım tempi 35-40 % təşkil edərək ümumdünya orta göstəricisini təqribən 2-3 dəfə qabaqlayır. Bu sahəyə birbaşa investisiya qoyuluşu ildə təxminən 130-150 mln. ABŞ dolları həcmində olur və bunun da 11-12 %-ini xarici investisiyalar təşkil edir.

Ümumiyyətlə, yaxın perspektivdə telekommunikasiya sektorunun modernləşdirilməsi, yeni texnologiyaların tətbiqi, o cümlədən kabel televiziyanın, yüksək sürətli İnternetin və geniş zolaqlı xidmətlərin, informasiya infrastrukturlarının inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Artıq mövcud ATS-lərin elektronlaşdırılması və yeni nəsillə texnologiyalar əsasında yeni ATS-lərin tikilməsi sürətlə gedir. Hazırda Respublikada 10000-ə qədər abunəçi geniş zolaqlı rabitə xidmətindən, o cümlədən bir xətt üzərində eyni zamanda həm telefon, həm yüksək sürətli İnternet və

həm də televiziya xidmətlərindən istifadə edirlər.

“Aztelekom” İB-nin şəbəkəsini genişləndirmək, respublikanın rayon və kəndlərində əhalinin rabitə xidmətlərinə olan tələbatını ödəmək, Bakı şəhəri ilə regionlar arasında mövcud olan rəqəmsal fərqi aradan qaldırmaq məqsədi ilə 2004-2006-cı illərdə bir çox əhəmiyyətli layihələr həyata keçirilmişdir. Son 3 ildə (2005-2007-ci) sahə üzrə gəlirlərin artım tempi ümumdünya inkişaf tempini təqribən 2-3 dəfə qabaqlamış, investisiya qoyuluşunun həcmi dinamik olaraq artmış və bu sektorun yeni bir prioritet sahə kimi inkişafına, elmi-texnoloji tutumlu innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. İKT-nin ümumi daxili məhsulda payı artırmağa meyl etmiş və hal-hazırda iqtisadi hesablamalara görə, 4-5 % arasında tərəddütdədir.

Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan 2006-2007-ci illər üçün qabaqcıl informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə səviyyəsinə görə 122 qabaqcıl ölkə sferasında 71-ci yeri tutmuşdur. Azərbaycan bu cədvəldə Rusiyadan sonrakı sıranı tutaraq bir çox nüfuzlu ölkələri, o cümlədən Bolqarıstan, Qazaxıstan, Serbiya, Ukrayna, Misir, Pakistan və Moldova kimi ölkələri arxada qoymuşdur. Sahə üzrə inkişafı xarakterizə edəcək makro göstəricilər üzrə hal-hazırda respublikada hər 100 nəfər əhaliyə düşən telefon aparatlarının sayı təxminən 15 ədəd, mobil telefonların sayı 50, ATS-lərin elektronlaşdırılması səviyyəsi ölkə üzrə 76,7 %, o cümlədən Bakı şəhəri üzrə 83,8 %, regionlar üzrə 69,8 % təşkil edir. İnternet qrafikinin giriş-çixış həcmi 40 dəfə artaraq 6 Gb/saniyə olmuş, internet xidmətlərindən istifadə haqları 7 dəfə azalmış, istifadəçilərin sayı isə 3 dəfə artmışdır, beynəlxalq danışıqlar üzrə tariflər orta hesabla 2-3 dəfə aşağı salınmışdır. Geniş zolaqlı rabitə xidmətindən istifadə edənlərin sayı da ildən-ilə artır. Azərbaycan poçtu bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarda bərabərhuquqlu üzv qismində təmsil olunur. O cümlədən, Regional Rabitə İttifaqının, Ümumdünya Poçt İttifaqının üzvüdür. Bir sıra ölkələrlə əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli sazişlər bağlanmışdır. Artıq “Azərpoçt” DM 40-a yaxın dövlətlə birbaşa, digərləri ilə isə tranzit vasitəsi ilə poçt mübadiləsi aparır. Azərbaycan Respublikasının Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi yaxın gələcəkdə Azərbaycanın tranzit informasiya mərkəzinə çevriləcəyi haqqında ciddi işlər getdiyini göstərərək qeyd etmişdir ki: Məqsədimiz Azərbaycanı regionda rabitə və informasiya texnologiyaları sahəsində tranzit və mərkəzi ölkəyə çevirməkdir. Azərbaycan fibro-optik kanalların keçdiyi əlverişli coğrafi məkanda yerləşir. Biz yaxın perspektivdə Xəzər dənizinin dibi ilə yeni fibro-optik kanal buraxmaqla, Azərbaycanı Şərqlə-Qərbdə arasında əlverişli tranzit məkanına çevirə biləcəyik. Tədqiqatlar

göstərir ki, hazırda əsas informasiya resursları Qərbdə yerləşdiyi halda, Şərqdə istifadəyə tələb çoxalır. Bu gün Qərbdən alınan informasiyaya görə itirilən məsrəflərin təxminən 90 %-i yol xərcinə sərf olunur. Əgər biz Qərbdəki informasiyanı gətirib Azərbaycanda yerləşdirsək, Şərq üçün informasiyaların qiyməti bir neçə dəfə aşağı düşəcək. Obrazlı desək, Bakı “İnformasiya Dubayı” missiyasını həyata keçirə bilər. Bununla əlaqədar, “Azərbaycan informasiya məkanı kimi” adlanan bir layihə hazırlanıb. Qərb şirkətləri ilə aparılan danışıqlar nəticəsində konsorsium yaradılması və həmin konsorsium tərəfindən həyata keçirilməsi planlaşdırılır. Bu gün respublikamızın ərazisindən həmçinin Avropa-Asiya telekommunikasiya xətti keçir.

Beləliklə, XXI əsrdə Azərbaycanda İnformasiya cəmiyyətinə keçid və onun qurulması, elektron hökumətin formalaşdırılması və intellektual potensialın inkişafı sayəsində sosial-iqtisadi inkişafın yüksəldilməsi prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə və gələcək perspektivlər üçün İKT-nin əhəmiyyəti ön plana keçmiş, ölkənin milli fəaliyyət və elektron strategiya sahəsindəki proqramların əsas müddəalarını təşkil etmişdir. Ölkə rəhbərliyi tərəfindən İKT sektorunun inkişafı neft və qaz sənayesindən sonra ikinci prioritet sahə kimi müəyyən edilmişdir.

İKT-nin 2008-2011-ci illərdə inkişaf strategiyasının əsasını İKT-nin Milli Strategiyaya (2003-2012-ci illər) uyğun olaraq İKT-dən geniş istifadə etmək, sahənin gələcək inkişafı üçün islahatların aparılmasının effektiv mexanizminin formalaşdırılması və qlobal informasiya fəzasına inteqrasiyanın genişləndirilməsi təşkil edir.

Bu strategiya aşağıdakı vəzifələri əhatə edir:

- vətəndaşların və sosial institutların məlumat almaq, onu yaymaq və istifadə etmək kimi hüquqlarının təmin edilməsi üçün müvafiq mühitün yaradılması;
- effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi və yerli özünü idarəetmənin həyata keçməsi üçün Elektron Hökumətin yaradılması;
- inkişaf etmiş informasiya və kommunikasiya infrastrukturunun yaradılması, vahid milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması, informasiya xidmətlərinin genişləndirilməsi;
- ölkənin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Elektron Hökumətin infrastrukturunun baza komponentlərinin yaradılması;
- ölkənin ümumdünya elektron informasiya məkanına inteqrasiyası;
- milli proqram vasitələrinin yaradılması, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları məhsulları istehsalının (İKT sənayesinin) inkişaf

etdirilməsi;

- dövlət qulluqçularının informasiya texnologiyaları üzrə hazırlıq səviyyələrinin artırılması.

İKT sahəsinin inkişafı mərkəzində “Elektron Hökumət” Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi, Azərbaycan Respublikası ərazisində DVB-T rəqəmsal televiziya yayım sisteminin tətbiqi və inkişafı, yüksək texnologiyalar üzrə regional iqtisadi zonaların yaradılması, “Azərpoçt” DM-in poçt şöbələrində yeni bank-maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi, Azərbaycanın milli peykinin orbitə buraxılması ilə əlaqədar təkliflərin hazırlanması və təqdim edilməsi, yeni nəsil mobil, simsiz, data və s. Telekommunikasiya xidmətlərinin tətbiqinin sürətləndirilməsi və rəqabət prinsipləri nəzərə alınmaqla lisenziyaların verilməsi, 2009-cu ildən başlayaraq beynəlxalq səs xidmətləri göstərilməsi hüquqlarının digər operatorlara verilməsi, rabitə və informasiya texnologiyaları fəaliyyəti sahəsində dövlətin səlahiyyətində olan müstəqil tənzimləmə qurumunun yaradılması, tarif tənzimlənməsinin sərbəstləşdirilməsi üzrə effektiv bazar rəqabətinin formalaşdırılması durur.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı istiqamətləri. İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları (İKT) cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir etmək imkanlarına malik olan mühüm bir vasitədir. Müasir dünya informasiya texnologiyalarından (İT) təcrid olunmuş təsəvvür etmək mümkün deyil. O, dövlət orqanları, vətəndaş cəmiyyəti institutları, iqtisadi, biznes və sosial sektorlarla yanaşı həm də elm, təhsil, mədəniyyət sahələri və insanların gündəlik həyatına öz təsirini göstərir. Biz informasiya əsrində yaşayırıq. Hər bir sahədə meydana çıxan məlumatların toplanmasında, emalında və ötürülməsində İKT-nin çox böyük rolu vardır. Bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr İKT-nin tətbiqi nəticəsində böyük nailiyyətlər əldə etmişlər və beləliklə də dünya mədəniyyətinin gələcəyinə aparıcı yolun İKT-nin cəmiyyətdə geniş tətbiqindən keçdiyini artıq heç kəmdə şübhə doğurmur. İKT-nin tətbiqinin səviyyəsi hər bir ölkənin intellektual və elmi potensialının, dövlət idarəçiliyində şəffaflığın və demokratiyanın inkişafının əsas göstəricilərindəndir.

İnformasiya axınının güclənməsi çoxlu elmi, texniki, texnoloji, iqtisadi, sosioloji və siyasi aspektlərdən ibarət kompleks bir prosedir. Bu prosesi müvəffəqiyyətlə başa vurmaq üçün tələb olunan ehtiyatlardan (məsələn, insan, proqram təminatı, texniki, maliyyə resursları, real operativ imkanlar və üstünlüklər) düzgün istifadə etmək, yerinə yetirilən fəaliyyəti koordinasiya etmək və təmizləmək vacibdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, İKT-dən geniş istifadə olunması ölkənin

hərtərəfli inkişafına xidmət edir və məhz bu texnologiyalar əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində mövcud olan problemlərin həll olunması və yoxsulluğun azaldılması üçün tutarlı vasitələrdəndir. Dünya bazarında elektron ticarətin rolunun artdığı müşahidə olunur və ümumiyyətlə, gələcəkdə ölkələrin rəqabət aparmaq qabiliyyəti onların İKT-dən səmərəli istifadəsindən asılı olacaqdır.

İKT-dən istifadə nəticəsində informasiya ən çox fayda verən əmtəəyə çevrilir. Bunun nəticəsidir ki, İKT-yə giriş imkanı zəif olan ölkələr daha da kasıblaşır, güclülər isə daha da varlanırlar. İnformasiyaya, biliyə giriş imkanının olması cəmiyyətin inkişafı üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Təbii ki, İKT ən zəruri həyati tələbat malları siyahısında birinci deyildir. Lakin biliyə, informasiyaya, İKT-yə lazimi girişin olması ilə zəruri tələbat mallarını əldə etmək çox asanlaşır.

“Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya”nın (2003-2012-ci illər) təsdiq olunması ilə ölkənin rabitə və informasiya texnologiyaları kompleksində yeni mühüm mərhələnin əsası qoyulmuş, bu sahənin yaxın 10 il müddətində inkişafının prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Strategiyanın məqsədləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- ölkənin demokratik inkişafına yardım göstərmək;
- ölkədə vahid informasiya zonası yaratmaq;
- ölkənin informasiya təhlükəsizliyini təmin etmək;
- iqtisadi, sosial və intellektual potensialı gücləndirmək;
- tələb olunan təşkilatı, texnoloji və hüquqi mühit yaratmaq;
- mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün sahələr üçün bərabər imkanlar yaratmaq;
- ölkəni bütövlükdə dünya birliyinə inteqrasiya etdirmək;
- 2011-ci ilədək intensiv informasiya-vətəndaş cəmiyyətinə keçid üçün əlverişli şərait yaratmaq.

Hal-hazırda Milli Strategiyanın həyata keçirilməsinə, Azərbaycanda rabitə və informasiya texnologiyalarının sürətli yüksəlişinin təmin edilməsinə, respublikamızın regionda lider ölkəyə çevrilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Təsədüfi deyil ki, cənab İlham Əliyev prezident seçildikdən sonra ilk xarici səfərə BMT-nin mandatı altında Cenevrədə təşkil edilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Dünya Sammitində iştirakla başlamışdır. Bu Sammitdə “qara qızılı insan qızılına çevirək” bəyanatı ilə çıxış edən dövlət başçısı İKT-ni Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında prioritet sahə elan etmişdir.

2004-cü ilin fevralında Rabitə və İnformasiya Texnologiyalar Nazirliyi yaradıldı və nazirliyin qarşısında çox mühüm vəzifələr qoyuldu.

Azərbaycan Respublikasında rabitə və İnformasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan) hazırlandı və təsdiq edildi. Bu sektorun inkişafını təmin edəcək qanunvericilik bazası təkmilləşdirilərək “Elektron imza və elektron sənəd haqqında”, “İnformasiya əldə etmək haqqında” və “Telekommunikasiya haqqında”, “Poçt rabitəsi haqqında” kimi mühüm qanunlar, “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya sahəsinə dair siyasət planı” qəbul edildi.

İKT sahəsində əməli addımların həyata keçirilməsi məqsədi ilə “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə (2005-2008-ci illər)” Dövlət Proqramı hazırlanmışdır. Bu sənəd Azərbaycanın İnkişafı Naminə İKT üzrə Milli Strategiyanın əsas müddəalarına və İnformasiya Cəmiyyəti üzrə Ümumdünya Sammitinin Cenevrə mərhələsində qəbul edilmiş Prinsiplər Bəyannaməsinə və Fəaliyyət Planına tam uyğundur. Dövlət Proqramının məqsədi Azərbaycanda rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafını təmin etmək və bu yolla ölkənin hərtərəfli tərəqqisinə xidmət göstərmək, İKT-nin inkişafı üzrə Milli Strategiyanın həyata keçirilməsini təmin etmək, orada müəyyənləşdirilmiş məqsədlərə və fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq layihələri planlaşdırmaq, icra etmək və “rəqəmsal uçurum”u zəiflətmək. Proqramın həyata keçirilməsi nəticəsində, faktiki olaraq, Azərbaycanda rabitə və informasiya texnologiyaları infrastrukturunun müasir tələblərə uyğun şəkildə qurulması və ölkənin ümumi inkişafına, o cümlədən iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına təkan verməsi, rabitə və informasiya texnologiyaları sənayesinin Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna aid olan iqtisadi sahələr arasında aparıcı olması, cəmiyyət tərəfindən yeni texnologiyaların mənimsənilməsi və onların insan inkişafına xidmət göstərməsi, informasiya cəmiyyətinə keçidin əsaslarının yaradılması mümkün olacaqdır.

Bu gün Azərbaycan regionda yeganə ölkədir ki, İKT sahəsində qanunvericilik aktlarının tam paketi qəbul olunmuşdur və eyni zamanda Cənubi Qafqazda İKT üzrə Milli Strategiyanı qəbul etmiş ilk dövlətdir.

Milli strategiyanın əsas fəaliyyət istiqamətlərinə daxil olan elektron iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- elektron ticarətin həyata keçirilməsi, elektron ödənişlərin geniş miqyasda istifadəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- informasiya xidmətləri sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması;
- informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının iqtisadiyyatın döv-

lət və özəl sektorunda geniş tətbiq olunmasının stimullaşdırılması;

- biliklərə əsaslanan iqtisadiyyata keçid üçün şəraitin yaradılması.

Bütün bunlar İKT sektorunda davamlı və dinamik inkişafın əsasını qoydu. Son 3 ildə sahə üzrə gəlirlərin artım tempi ümumdünya inkişaf tempini təqribən 2-3 dəfə qabaqlamışdı. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”na (2004-2008-ci illər) uyğun olaraq Mingəçevir şəhərində Qafqazda və Mərkəzi Asiyada ilk dəfə olaraq konveyer üsulu ilə kompüter istehsal edən “KÜR” elektron avadanlıqları zavodu işə salınmışdır.

Hazırda Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinə keçidin təmin olunması, vahid milli elektron informasiya məkanının formalaşdırılması, elektron hökumətin qurulması və intellektual potensialın inkişafı sənayesində sosial-iqtisadi inkişafın yüksəldilməsi prioritet məsələlərdən birinə çevirməkdir.

Ölkəmizdə İKT-nin geniş tətbiqi və internet istifadəçilərinin sürətlə artımını nəticəsində ölkəmizdə elektron ticarətin yaranmasına və inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdır.

Təvsiyə olunan ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 10 yanvar, 1994-cü il. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı. 1994, № 1, Maddə 23.
2. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında AR Prezidentinin 5. IV. 1994-cü il tarixli Fərmanı. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı. 1994, № 7, Maddə 7. 1.
3. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 17. XII. 1996-cı il tarixli Fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti, 18 dekabr 1996.
4. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında AR Prezidentinin 24/VI/1997-ci il tarixli Fərmanı. «Azərbaycan» qəzeti, 25 iyun 1997.
5. Azərbaycan Respublikasının «Gömrük tarifi haqqında» Qanunu. (24 iyun, 1995). Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Kitab II. Bakı, Qanun, 1997, s. 483-502.

6. Azərbaycan Respublikasının «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» Qanunu. (15 yanvar, 1992.) Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. Kitab II. Bakı, Qanun, 1997, s. 244-258.

7. Azərbaycan Beynəlxalq aləmdə. Cild 1-5, Bakı, Azərənşr, 1999.

8. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Azərənşr, 1997-2000, cild 1-9.

9. İlham Əliyev. Mən istənilən səviyyədə, istənilən mübarizədə hazırım. Bakı, Azərənşr, 2001, Kitab III. s. 477.

10. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir-“Azərbaycan”qəzeti, 27. V. 2007

11. Valyuta tənzimi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (21 oktyabr 1994.) Azərbaycan Respublikasının Qanunlar Külliyyatı. cild II. Bakı, Qanun, 2001, s. 277-281.

12. Abbasov Ç.M., Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları, Bakı, “Elm”, 2005, s. 252

13. Aliyev İ., İbadov S.A. və b. “Azərbaycan iqtisadiyyatı”. Bakı, Ağrıdağ, 1998, s. 396.

14. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Statistik məcmuələr. Bakı, Səda, 1995-2011;

15. Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı. Statistik bülletenlər, 1998-2010;

16. Bayramov A.İ. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika. Bakı, Azərənşr, 1997.

17. Davos: Qlobal iqtisadiyyatın üfurları. Bakı, Azərənşr, 2000, s. 86.

18. Əhmədov Ə., Hacıyev M. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, Səda-2000, s. 161.

19. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, “Azərənşr”, 2003, s. 520

20. Əliyev A.Ə., Şəkərəliyev A.Ş., Dadaşov İ.M. Dünya iqtisadiyyatı: Müasir dövrün problemləri. Bakı, “Bakı Dövlət Universiteti”, 2003, s. 455

21. Əli Həsənov „üasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı 2005, s. 752

22. Əsədov A.M. Azərbaycanın iqtisadi inkişafında “İpək yolu” layihəsinin əhəmiyyəti. Bakı, “Nəqliyyat hüququ” elmi-təcrübi, publisistik jurnal N4, Bakı, 2005, səh.83-89.

23. Əsədov A.M. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nəqliyyat sistemini rolu. AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, “Azərbaycanın iqtisadiyyatı yeni inkişaf mərhələsində: uğurlar, problemlər, təkliflər” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2006, səh.323-329;

24. Əsədov A.M. Investment policy's influence on transport sector and economic safety in Azerbaijan. Caucasus & Central Asia (CCA) Review (EPIN), Hungary, October 2007, səh.13-16;

25. Əsədov A.M., E.Zengin Türkiyə və Azərbaycanın nəqliyyat sistemində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolları (avtomobil və boru kəmərləri timsalında). Türkiyə, 2009;

26. Əsədov A.M. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərində ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolları. AMAA, akad.A.Paşayevin 75 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Konfransın materialları, Bakı, 12-14 fevral 2009, II hissə, səh. 126-131;

27. Əsədov A.M. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri və Azərbaycanda turizmin inkişafı. ATU, “Turizm və rekreasiya: problemlər və perspektivlər” adlı elmi-praktiki konfransın materialları, səh. 122-124

28. Əsədov A.M. Azərbaycan respublikasının nəqliyyat sisteminin davamlı inkişaf problemləri. Bakı, AzTU, “Nəqliyyat problemləri yeni texnologiyalar timsalında” mövzusunda konfransın materialları, 16-17.04.09, səh. 75-82;

29. A.M.Əsədov, K.N.Abdullayev və başqaları. Azərbaycanda nəqliyyat və turizm sektorlarının davamlı inkişafı: problemlər və perspektivlər. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı, 2011, 238 səh.;

30. Heydəröv K. Gömrük işinin əsasları”. Bakı, Azərənşr, cild 1, 2, 3, 4, 1998, 1999, 2000.

31. Heydəröv K., Həsənov C. Azərbaycanın gömrük xidməti yeni dünya təsərrüfat əlaqələri şəraitində. Bakı, Azərənşr. 1998.

32. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, Abduloğlu nəşriyyatı, 2001, s. 175.

33. Kerimov C., Cəngiyev G. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı, Nurlan 2001, s.450.

34. Qafarov Ş. S., Müasir iqtisadi sistem və qloballaşma, Bakı, “SBS”, 2005, s. 632

38. Mehdiyev Ramiz. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, "XXI- Yeni Nəşrlər Evi", 2005, 464. s
39. Mehdiyev Ramiz. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti. - "Xalq qəzeti", 16. 01. 08.
40. Məmmədov M., İbadov E. Beynəlxalq iqtisadei təşkilatlar, Bakı, 2008.
41. Nadirov A. "Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri". Elm nəşriyyatı. Bakı. 2001. s. 451
42. Rasiqoğlu R. Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında. Bakı, Nurlan, 2002, s. 165.
43. Səmədzadə Z. "Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möcüzəsi". Bakı, Gənclik, 2001, s. 316.
44. S.Q.Cümşüdoğru və A.M.Əsədov. Nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri (avtomobil nəqliyyatı təmsalında). Bakı, "TI-MEDIA" NPM, 2008, 152 səh;
45. Şəkəraliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, İqtisadiyyat Universiteti, 1999.
46. Stiqlis C.E. Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar. İqtisadi İşlahatlar Mərkəzi, Xəzri Ekspres, Bakı-2004, s. 317
47. Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası, Bakı, Adiloğlu, 2008, 428 səh.;
48. Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1998, s. 382
49. Vəliyev D.Ə. Milli valyutamız milli qeyrətimiz olmalıdır. «Azərbaycan» (qəz.) 9. 12.1992.
50. Vəliyev D., Rəhimov M. Beynəlxalq maliyyə. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı. 2000, s. 328.
51. Vəliyev İ., Muxtarov K. Heydər Əliyev və türk dünyası. Bakı, AzAtaM, Vergi, 2003, s. 87.
52. Vəliyev T. S və başqaları . İqtisadi nəzəriyyə. Bakı, Çapaqulu. 1999. s. 684.

Rus dilində:

53. Абасов Ч.М. Основные направления формирования внешнеэкономической политики Азербайджана. Баку, Изд. Сабах, 1994, с. 53.
54. Азербайджан. Переход к стабильному развитию. Региональные исследования Всемирного банка. Всемирный Банк. Вашингтон.

Вашингтон. Округ Колумбия 1993, с. 164.

55. Асадов А.М. Значение транспортных проектов в развитии мировой экономики. «Современные проблемы экономики, управления и юриспруденции» Меж. научно-прак. конф., Мурманск – 16.03.09-20-03.09, ст. 110-115;
56. Ахмедов А.И., Мухсинова Л. Х., Азизов Р. Н., Гаджиева С. М. Международная торговля Азербайджанской Республики. Баку, Сада, 2002, с. 244.
57. Ахмедов А. И., Мухсинова Л. Х. Развитие малого бизнеса в Азербайджане. Баку, 1999. с. 130
58. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М., Изд-во «Международные отношения», 1999, с. 254.
59. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. М., Дело ЛТД, 1994, с. 687.
60. Брайан Твисс «Управление научно-техническим нововведениями». М. "Экономика", 1989, с. 250
61. Велиев Д.А. «Государственные финансы и социально-экономическое развитие». Турция, Б., Элм, 1991, с. 235.
62. Вехи экономической мысли. М., Экономическая школа. Т. 1, 2, 3. 2000.
63. Гаджиев Ш. «Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития». Киев, Экспресс-объява, 2000, с. 503.
64. Гулиев Р.Р. «Проблемы агропромышленной интеграции в СНГ». М. Издательство МСХА. 2003, с. 265
65. Ильхам Алиев «Каспийская нефть Азербайджана». М., «Известия», 2003, стр. 710.
66. Линдерт П.Х. «Экономика мирохозяйственных связей». М., Прогресс, 1992, с. 520.
67. Ломакин В.К. «Мировая экономика». М., 2000, с. 727.
68. Лисичкин В.А. Шелепин Л. А. «Глобальная империя зла. Великое противостояние». М. Крымский мост. 9Д. 2001, с. 445
69. Мануэль Кастельс «Информационная эпоха. Экономика, общество и культура». М., ГУ ВШЭ, 2000, с. 607.
70. Маршалл А. «Принципы экономической науки». М., Прогресс, 1993, том I- III.
71. Майданик К. «Антиглобалистские движение – начало великой

спуты XXI века». *МЭ и МО*, 2002 № 12, с. 3-11, № 11, с. 734.

72. Максимо Ф. Энг, Френсис А. Лис, Лоуренс Мауер «Мировые финансы». Москва. Издательско-консалтинговая компания. ДЕКА, 1998.

73. Международные экономические отношения. Учебник под ред. В. Е. Рыбалкина, М., 1998, с. 322.

74. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. М., Финансы и статистика, 2000, с. 605.

75. Михаэль Н. Тодоро «Экономическое развитие. – Москва». Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997, с. 667.

76. Миклашевская Н.А., Холопов А. В. «Международная экономика». М. изд. Дело и сервис. 1998. с. 13.

77. «Мировая экономика». Под редакцией Булатова А. С. М., Юристы, 2000, с. 734.

78. Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. М., Изд-во Флинта, 2000. с. 479.

79. Мировая экономика за 100 лет. Статистическое приложение. *МЭ и МО*, 2001, № 9, с. 90-114.

80. Мухсинова Л. «Экономические проблемы развития топливно-энергетического комплекса Азербайджанской Республики». Баку, Сада, 2002. с. 359.

81. Портер М. «Международная конкуренция». М., Международные отношения, 1993, с. 895.

82. Раджабли А. «Теория национальной безопасности». Баку, БСУ, 2005, с. 116

83. Сергеев Е. Ю. «Международные экономические отношения». М., 2000, с. 327.

84. Самедзаде З.А. «Этапы большого пути. Экономика Азербайджана за полвека, ее реалии и перспективы». Баку, «Нурлар».

85. İşgüden T., Akyüz M. "Uluslararası iktisad". İstanbul, Evrim kitabevi. 1995, s. 145.

86. İyibozkurt E. "Uluslararası iktisat Teori ve politika". Bursa, Ezgi kitabevi yayınları, 1995, s. 391.

87. Karluk R. "Uluslararası ekonomi". İstanbul, Remzi kitabevi 1991.

88. Veliyev D. "Türk Cumhuriyetleri arasında ekonomik iş birliyi: sorunlar, prespektivler - Avrasiya Dosyası". Azerbaycan özel. 2001, cilt 7, №1, s. 86-109.

7, №1, s. 86-109.

89. Veliyev D.A. "İnsanlığı refaha ve huzura kavusdurmayı hedefleyen proce". Milli Ekonomi Modeli Konqresi. 26-27 noyabr 2005, İstanbul, 2005, s. 223-233

Dövrü mətbuat

90. Azərbaycanın Beynəlxalq Bankı. İllik hesabatlar.

91. Azərbaycan MEA. İqtisadiyyat xəbərləri.

92. İpək yolu jurnalı. Azərbaycan Universiteti.

93. www.taxes.gov.az.

94. www.maliyye.gov.az - Maliyyə Nazirliyi

95. www.eco.gov.az - Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi

96. www.mot.gov.az - Nəqliyyat Nazirliyi

97. www.nba.az - Milli Bank

98. www.az-customs.net - Dövlət Gömrük Komitəsi

99. www.cabinet.gov.az - Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti

100. www.economy.gov.az - İqtisadi İnkişaf Nazirliyi

101. www.azstat.org - Dövlət Statistika Komitəsi

DÜNYAMALI VƏLİYEV
iqtisad üzrə elmlər doktoru

AQIL ƏSƏDOV
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BEYNƏLXALQ İQTISADİYYAT **DƏRSLİK**

Yığılmağa verilib :0 1.12.2011.
Çapa imzalanıb : 10.01.2012
Kağız formatı 60x84 1/16

Tiraj:300

AVROPA nəşriyyatı